ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ • UNIVERSITY OF PIRAEUS

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΜΟΤΙΜΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΑΡΙΟ ΡΑΦΑΗΛ

ESSAYS IN HONOUR OF PROFESSOR
MARIOS RAPHAEL

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2000 • PIRAEUS 2000

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
UNIVERSITY OF PIRAEUS

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΜΟΤΙΜΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΑΡΙΟ ΡΑΦΑΗΛ

ESSAYS IN HONOUR OF PROFESSOR
MARIOS RAPHAEL

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 2000 • PIRAEUS 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS
Α΄ και Β΄ ΤΟΜΟΥ

(Κατά αλφαβητική σειρά του επωνύμου του πρώτου συγγραφέα)
(In alphabetical order of the surname of first author)

ΤΟΜΟΣ Β΄

Η διόρθωση των δοκιμίων έγινε με τη φροντίδα των συγγραφέων.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τον τόμο αυτό, το Τμήμα Οργανώσεως και Διοικήσεως Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς τιμά τον ομότιμο Καθηγητή Μάριο Ραφαήλ, τον ακαδημαϊκό δάσκαλο της σύνεσης, της ευγένειας, της ευπρέπειας και του ήθους.

Προσέφερε για πολλά χρόνια τις πολύτιμες υπηρεσίες του στο Τμήμα, στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών και της Κοινωνικής Διοικήσεως, αλλά και ευρύτερα, όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και διεθνώς, όπου υπηρέτησε μεταξύ άλλων, ως: Πρόεδρος της Κοινωνικής Επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης η οποία συνέταξε και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη - Ανταποκριτής της Διευθύνσεως Κοινωνικών Υποθέσεων του ΟΗΕ - Διευθυντής Συντάξεως του περιοδικού «The Social Worker» - Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών - Πρόεδρος του Εκτελεστικού Συμβουλίου του Παγκοσμίου Οργανισμού Τουρισμού.

Είχα τη μεγάλη τύχη να συνεργάζομαι με το Μάριο Ραφαήλ από τα πρώτα βήματα των επιστημονικών μου αναζητήσεων και γι' αυτό ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο του Τμήματος Οργανώσεως και Διοικήσεως Επιχειρήσεων Καθηγητή Σωτ. Κ. Καρβούνη για τη τιμή που μου έκανε να προλογίσω τον τιμητικό τόμο του ξεχωριστού αυτού δασκάλου. Έτσι μου δίνεται η ευκαιρία να εκφράσω λίγα, ελάχιστα, λόγια για το έργο και την προσωπικότητά του, ως ένδειξη ελαχίστης ευγνωμοσύνης για ό,τι μου έχει προσφέρει, παρόλο που δύσκολα θα μπορούσε κανείς να σκιαγραφήσει την πολύπλευρη προσωπικότητά του στις λιγοστές γραμμές ενός προλογικού σημειώματος.

Το 1973 ο Μάριος Ραφαήλ εκλέγεται Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (τότε Α.Β.Σ.Θ.) και εν συνεχεία το 1977 εκλέγεται Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς (τότε Α.Β.Σ.Π.). Άνθρωπος του μέτρου και της δικαιοσύνης, με ισχυρή προσωπικότητα αλλά και απλός, πράος και αγαπητός, πνευματώδης, ρεαλιστής και συνάμα οραματιστής, ιδιαίτερα οργανωτικός και τελειοκράτης, άψογος στις

κοινωνικές του σχέσεις, δημιουργώντας ένα θαυμάσιο κλίμα συνεργασίας με τους συνεργάτες του, δίδαξε στους μαθητές του και σε όλους εμάς που είχαμε τη χαρά να συνεργαζόμαστε μαζί του την αγωνιστικότητα, το ήθος, τη φρόνηση, τη συνέπεια και την αγάπη για την επιστήμη και τη δουλειά.

Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος διακρίθηκε για την αγάπη του προς τους φοιτητές αλλά και την δίκαιη μεταχείρισή τους. Υπήρξε ιδιαίτερη προσηνής και ευγενής, βοηθώντας πάντα όποιον ζητούσε τη βοήθειά του, επιτυγχάνοντας έτσι τη βαθιά εκτίμηση και αναγνώριση από τους φοιτητές του όχι μόνον για το επιστημονικό του έργο αλλά και για την ανθρωπιά του.

Ο ομότιμος Καθηγητής Μάριος Ραφαήλ, απόφοιτος του Κολλεγίου Αθηνών, καλύπτει ένα ευρύ επιστημονικό πεδίο, με σπουδές, νομικών, πολιτικών και οικονομικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, οικονομικών και κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης, οικονομικών, ασφαλιστικών, κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής διοίκησης στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Το διδακτορικό του Δίπλωμα Ph.D, το έλαβε από το London School of Economics.

Έχει δημοσιεύσει μελέτες και άρθρα για κοινωνικά και οικονομικά θέματα σε διάφορα περιοδικά και εξέδωσε έργα, μεταξύ των οποίων: «Κοινωνιολογία, Η εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Θεωρίας 1930-1960», «Θέματα Εφηρμοσμένης Κοινωνιολογίας», «Ιδιωτική Ασφάλισις και Οικονομία», «Οικονομική Ανάπτυξις και Κοινωνική Πολιτική», «Κοινωνιολογική Θεωρία, Αναδρομή και Προοπτικές», «Κοινωνιολογία και Κοινωνική Διοίκηση», «Pensions and Public Servants», «Future Directions in Social Protection».

Ο τιμώμενος, εργαζόμενος από την ηλικία των δεκαοκτώ ετών και σπουδάζοντας συγχρόνως, έχει υπηρετήσει και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, με διάφορες ιδιότητες όπως: Δ/ντής της Διευθύνσεως Μελετών και Διεθνών Σχέσεων του Υπουργείου Προνοίας - Σύνδεσμος του Υπουργείου με την Αποστολή Προνοίας του Ο.Η.Ε.- Πρόεδρος και Γενικός Γραμματέας του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού - Πρόεδρος της Σχολής Τουριστικών Επαγγελμάτων - Αντιπρόεδρος του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητος, του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού και της Ελληνικής Εταιρίας Ευγονικής.

Παράλληλα, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η πολύχρονη προσφορά του στον Ασφαλιστικό τομέα, διατελέσας επί μακρόν Γενικός Διευθυντής της «Ιονικής» Ασφαλιστικής Εταιρίας, Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Ασφαλιστών Ελλάδος, Εκπρόσωπος της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ασφαλίσεων. Τελευταία του εζη-

τήθη, συνδυάζοντας την εκπαιδευτική του πείρα και τη γνώση των ασφαλιστικών θεμάτων, να οργανώσει και να διευθύνει το Ελληνικό Ινστιτούτο Ασφαλιστικών Σπουδών που ίδρυσαν οι ασφαλιστικές εταιρίες για την εκπαίδευση των στελεχών που εργάζονται στο χώρο της ασφαλίσεως. Είναι από πολλά χρόνια Αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου και Εντεταλμένος Σπουδών του Ινστιτούτου.

Για τις εξαιρετικές υπηρεσίες του και την εν γένει προσφορά του στην επιστήμη και τη δημόσια ζωή του έχουν απονεμηθεί: ο Χρυσούς Σταυρός του Τάγματος Γεωργίου του Α΄, το Μετάλλιο Αξίας «Pro Merito» του Συμβουλίου της Ευρώπης και ο Ταξιάρχης του Τάγματος της Αξίας της Ιταλικής Δημοκρατίας.

Κλείνοντας τη σύντομη αναφορά στο έργο και στην προσωπικότητα του τιμώμενου σημαντικού αυτού ανθρώπου, θα ήθελα να τον ευχαριστήσω θερμά για όλα όσα μας προσέφερε.

Νέλλυ Δελούκα - Ιγγλέση
Επίκ. Καθηγήτρια Τμήματος ΟΔΕ
Πανεπιστημίου Πειραιώς

PREFACE

With this publication, the Department of Business Administration of the University of Piraeus pays tribute to the Emeritus Professor Marios Raphael, the academic teacher of moderation, civility, dignity and ethos.

For many years, he has offered his valuable services to the Department in the field of social sciences and social administration as well as to public life, not only in Greece but also internationally, where he served among others as President of the Social Committee of the Council of Europe which drew up the European Social Charter, as Correspondent of the UN Social Affairs Division, as Editor of the periodical «The Social Worker», as Member of the Board of the National Centre of Social Research and as President of the Executive Council of the World Tourism Organization.

I had the great privilege of working with Marios Raphael from the first steps of my academic carreer and that is why I would like to thank Professor S.K. Karvounis, President of the Department of Business Administration, who asked me to write the preface to this publication in tribute to that outstanding teacher. It is very difficult for anyone to sketch out Professor Raphael's many-sided personality in the short space allotted to a preface. However, I shall take this opportunity to say, in a few words, something about his work and personallity, as a token of my gratitude for all he has given me.

Marios Raphael was elected Professor at the University of Macedonia in 1973 and in 1977 Professor at the University of Piraeus. He is a man with a strong personality, a sense of reason and justice, but at the same time he is modest, amicable and witty and although he is a realist, he is also a visionary. A perfectionist with special organisational abilities, impecable in his social relations, he creates a very positive climate of co-operation for his fellow-workers. He has taught his students and all of us who have had the pleasure of working with him, to

develop a fighting spirit, as well as ethos, prudence, reliability and love for work and science.

As an academic teacher, he was known for his consideration towards his students but also for his fair treatment of them. He was understanding and courteous, always ready to help anyone who asked for his assistance. As a result he gained the deep esteem and recognition of his students for both his scientific work and caring.

Professor Marios Raphael, a graduate of the Athens College, has covered a very wide field in his studies. He read Law as well as Political and Economic Sciences at the University of Athens, Economics, and Sociology at Columbia University of New York. He was granted a scholarship by the Greek State Scholarship Foundation and he studied Economics, Insurance, Social Policy and Social Administration at the London University. He acquired his Ph.D Degree from the London School of Economics.

He has published studies and articles on economics and social subjects in various magazines and periodicals as well as essays and books among which: «Sociology, The Development of Sociological Theory 1930-1960», «Subjects of Applied Sociology», «Private Insurance and Economy», «Economic Development and Social Policy», «Sociological Theory, Retrospectives and Perspectives», «Sociology and Social Administration», «Pensions and Public Servants», «Future Directions in Social Protection».

Professor Marios Raphael, who carried out his studies, working at the same time, has served the public sector in different capacities such as: Director of Research and International Relations in the Ministry of Social Welfare, Liaison Officer of the Ministry with the U.N. Welfare Mission to Greece, President and Secretary General of the Greek National Tourism Organization, President of the School for Tourist Professions, Vice President of the National Youth Foundation, the Institute for Child Health and the Greek Eugenics Society.

Apart from his academic carreer, Professor Raphael worked for a long time in the field of private insurance where his contribution was very valuable. For many years he served as Director General of the «Ionian» Insurance Company. He was also a member of the Board of the Association of Insurers in Greece and a representative of Greece to the European Insurance Committee. Due to his academic experience and knowledge of insurance matters, he was asked to organise and direct the Greek Institute for Insurance Education. This Institute was founded by the Insurance Companies operating in Greece in order to

train their staff. He has been Vice President of the Board and Managing Director of the Institute for many years.

In recognition of his outstanding services and his contribution to knowledge and public life he has been awarded the Decorations: Golden Cross of the Order of George A΄ of Greece, Medal of Merit «Pro Merito» of the Council of Europe and Commander of the Order of Merit of the Italian Republic.

In ending this brief reference to the work and personality of this distinguished man, I would like to take this opportunity of thanking him for what he has given to us.

Nelly Delouka-Inglessi
Ass. Professor
Department of Business Administration
University of Piraeus

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Συνεδρίαση 9η

της 14/6/1994

Ανακοίνωση 10η

Ο κ. Μ. Ραφαήλ: Αγαπητοί Συνάδελφοι και Σπουδαστές,

Αντιλαμβάνομαι ότι σήμερα είναι η τελευταία Γενική Συνέλευση του Τμήματος του Ακαδημαϊκού έτους 1993-1994 και θα ήθελα να σας ενημερώσω ότι μετά το τέλος Αυγούστου δεν θα μετάσχω σε άλλη Γενική Συνέλευση, με την έννοια ότι σύμφωνα με τις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις αποχωρώ από την ενεργό υπηρεσία υπό την ιδιότητα του τακτικού Καθηγητή.

Στην ουσία όμως θα είμαι πάντα μαζί σας όπως μαζί είμαστε σε όλες τις προσπάθειες που κάναμε για να φτιάξουμε την Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πανεπιστήμιο, και το Τμήμα μας όσο μπορούσαμε πιο αξιόλογο και δυνάμενο να πρσφέρει σημαντικά στην εκπαίδευση των νέων σε διάφορους τομείς γνωστικών αντικειμένων.

Αναπολώντας τα είκοσι σχεδόν χρόνια που ήμουν στη Σχολή μας, ενθυμούμαι τους δύσκολους καιρούς μετά τη μεταπολίτευση, ώσπου να καταλαγιάσουν οι εντάσεις και να αφοσιωθούμε όλοι στο εκπαιδευτικό μας έργο. Ενθυμούμαι τις προσπάθειες που καταβάλαμε από τότε μια χούφτα Καθηγητές 10-15 - σήμερα είμαστε 100 - για να αναβαθμισθεί η Σχολή μας σε Πανεπιστήμιο, να γίνουν στην αρχή τρία Τμήματα και τώρα επτά και να εκσυγχρονισθεί η εκπαιδευτική διαδικασία.

Ενθυμούμαι ακόμα με ιδιαίτερη συγκίνηση και ευγνωμοσύνη τον Ιάσονα Χατζηδίνα που έφυγε τόσο πρόωρα, το έργο του, καθώς και των άλλων Καθηγητών που δεν βρίσκονται στη ζωή ή έχουν αποχωρήσει από την υπηρεσία.

Όλοι συνέβαλαν και συμβάλαμε για να γίνει το Πανεπιστήμιό μας αυτό που είναι σήμερα και να είναι πολλά Τμήματά του από τα καλύτερα της Ελλάδος και να υπηρετούν σε αυτά, σε πολλούς τομείς, οι καλύτεροι Καθηγητές που υπάρχουν στη χώρα μας, προσφέροντας αξιολογότατο έργο και μάλιστα διεθνούς προβολής.

Πρέπει να είμαστε υπερήφανοι για το Πανεπιστήμιό μας και να μην φειδόμεθα από προσπάθειες να το κάνουμε συνεχώς καλύτερο,

για να οφελούνται οι σπουδαστές μας, ώστε έχοντας γερές βάσεις και με τις δικές τους προσπάθειες να διακρίνονται στη σταδιοδρομία τους. Δεν πρέπει να ξεχνούν οι σπουδαστές μας ότι αφού πάρουν το πτυχίο που θα τους δώσει το Πανεπιστήμιο Πειραιώς, που είναι ένα ουσιαστικό εφόδιο, θα πρέπει να καταξιώνονται συνεχώς με κόπο, με προσπάθειες και με χρήση του νου και των ικανοτήτων τους. Η «ήσσων προσπάθεια», σε έναν ιδιαίτερα ανταγωνιστικό κόσμο, σε όλους τους τομείς και σε όλα τα επίπεδα δεν έχει θέση και δεν οδηγεί πουθενά. Ας είναι βέβαιοι οι σπουδαστές μας ότι αργά ή γρήγορα η προσπάθεια και οι κόποι ανταμείβονται και η αξιοκρατία είναι αυτή που, έστω και με εμπόδια, επιβάλλεται τελικά.

Θα ήθελα ακόμα να μην ξεχνάμε όλοι μας, ιδίως όταν πρόκειται για διαμόρφωση προγραμμάτων σπουδών, ότι το Ίδρυμά μας είναι Πανεπιστήμιο και όχι επαγγελματική σχολή, και ότι από εδώ οι σπουδαστές μας πρέπει να βγαίνουν επιστήμονες. Ασφαλώς πρέπει να αποκτούν γνώσεις σε ένα ορισμένο πεδίο. Αλλά περισσότερο οι σπουδαστές μας πρέπει να μάθουν να σκέφτονται με τη βοήθεια της Λογικής και να χρησιμοποιούν επιστημονικά εργαλεία για να ερευνούν, να βελτιώνουν την γνώση και να αναζητούν την «αλήθεια». Γιατί η γνώση είναι μια διαδικασία που δεν τελειώνει ποτέ, ιδίως στην σημερινή εποχή μας, με τα ταχύτατα μεταβαλλόμενα δεδομένα.

Το μάθημα που δίδασκα, Κοινωνική Πολιτική και Διοίκηση, είναι ένα χρήσιμο μάθημα για τους σπουδαστές μας και τους ανοίγει ευρείς ορίζοντες στον κοινωνικό χώρο. Διδασκόταν από τότε που ιδρύθηκε η Σχολή μας και αποτελούσε ένα από τα βασικά διδακτικά της θέματα. Είχα μάλιστα την τιμή να διαδεχθώ στη διδασκαλία του μια προσωπικότητα και έναν εξέχοντα επιστήμονα του κύρους του Γρηγόρη Κασιμάτη. Ελπίζω ότι το μάθημα αυτό θα εξακολουθεί να διδάσκεται και νομίζω πως θα ήταν σκόπιμο να προκηρυχθεί μια θέση Λέκτορα γι' αυτό το μάθημα. Το θεωρώ σκόπιμο και αναγκαίο όταν μάλιστα το παράδειγμα της Σχολής μας να έχει μάθημα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής, ακολούθησαν και άλλα ΑΕΙ, όπως η Νομική Σχολή και η Πάντειος. Δεν υπάρχουν πολλοί επιστήμονες με διδακτορικό που ασχολούνται σε αυτό το χώρο. Ευτυχώς στο Πανεπιστήμιό μας υπηρέτησε με επιτυχία σαν Ειδικός Μεταπτυχιακός Υπότροφος (ΕΜΥ), που τελειώνει την Διδακτορική του Διατριβή στο London School of Economics, ένας αξιόλογος νέος επιστήμονας ο κ. Δημήτρης Βενιέρης. Όταν προκηρυχθεί η θέση ασφαλώς θα είναι υποψήφιος για εκλογή και τον θεωρώ έναν πολύ καλό υποψήφιο.

Τελειώνοντας θα ήθελα να σας υπενθυμίσω ότι δεν θα απομακρυνθώ από κοντά σας και στην καθημερινή πρακτική και συνεργασία. Διότι όπως ξέρετε εξελέγην Πρόεδρος του Πανεπιστημιακού Κέ-

ντρου Ελληνικών και Ευρωπαϊκών Μελετών και Εκπαιδεύσεως Τουρισμού, που ίδρυσε το Τμήμα μας στο Πανεπιστήμιό μας και έτσι θα έχω συχνά την ευκαιρία για ουσιαστική συνεργασία μαζί σας.

Θα ενθυμούμαι πάντα την δημιουργική συνεργασία μας είτε κατ' ιδίαν είτε στις Γενικές μας Συνελεύσεις. Το ότι υπήρξαν σε αυτές κατά καιρούς και διαφορετικές απόψεις είναι δείγμα υγείας, δημοκρατικότητας και προόδου. Πάντοτε όμως νομίζω επρυτάνευσε η αμοιβαία αποδοχή διαφορετικών απόψεων και πάντα βρίσκαμε λύσεις που προωθούσαν τα θέματα.

Σας εύχομαι με το ίδιο κλίμα να συνεχίσετε τις εργασίες σας με πνεύμα καλής πίστεως και διαθέσεως, για να βρίσκονται λύσεις που προωθούν το έργο χωρίς να δημιουργούνται ανυπέρβλητες αντιπαλότητες. Προπαντός να θεωρείτε τους εαυτούς σας υπερήφανους που υπηρετείτε στο Πανεπιστήμιό μας, όπως το θεωρούσα και το θεωρώ και εγώ. Σας ευχαριστώ και πάλι θερμά για τη συνεργασία που είχαμε.

Ο κ. Κ. Δερβιτσιώτης: Ως Πρόεδρος του Τμήματος θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου για όσα προσφέρατε κ. Ραφαήλ και ιδιαίτερα για την ευπρέπεια που χαρακτήριζε τον τρόπο που αντιμετωπίζατε τα θέματα που προέκυπταν για διευθέτηση στις Γενικές Συνελεύσεις. Ελπίζω κι εγώ ότι μέσω του Κέντρου Μελετών και Επιμόρφωσης Τουρισμού θα συνεχίσετε να συμβάλετε όχι μόνο στην ανάπτυξη του ζωτικού αυτού τομέα της εθνικής οικονομίας, αλλά και του Τμήματός μας.

Ο κ. Β. Σαρσέντης: Δεν ξέρω πότε υπήρξα ευτυχέστερος, αλλά τώρα αισθάνομαι όντως ευτυχής που μου δίνεται η δυνατότητα να διατυπώσω προς τη Γενική Συνέλευση την προς τον Καθηγητή κ. Ραφαήλ εκτίμησή μου και να σημειώσω ότι αισθάνομαι επίσης ευτυχής γιατί είχα συμβάλει στο να γίνει Καθηγητής στη Σχολή. Θα χαρακτήριζα την επιλογή μου εκείνη ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στο χώρο της παιδείας. Η ολοκλήρωση ενός ακαδημαϊκού κύκλου δεν είναι απλή. Είσθε παράδειγμα κύριε συνάδελφε προς μίμηση, σημείο αναφοράς των νεοτέρων. Η προσωπικότητα, η κοινωνική παρουσία σας και η συνεργατικότητα είναι στοιχεία που με έκαναν και με κάνουν υπερήφανο που είμαι συνάδελφός σας. Κάθε ΑΕΙ προσδίδει προσωπικότητα σε εκείνους που το υπηρετούν αλλά είναι σχετικά σύνηθες, από κάποιο σημείο και ύστερα οι καθηγητές να προσδίδουν στα Ιδρύματα αίγλη, όπως ακριβώς δώσατε και εσείς στο Ίδρυμά μας. Παρακαλώ να προτείνουμε να αναγορευθεί ο κ. Ραφαήλ Ομότιμος Καθηγητής αυτού του Τμήματος.

Ο κ. Μ. Ραφαήλ: Ευχαριστώ πολύ τον κ. Σαρσέντη για τα καλά του λόγια που με έκαναν να αισθάνομαι ιδιαίτερα συγκινημένος. Θα ήθελα να προσθέσω ότι σε όλο αυτό το διάστημα που ήμουν στη Σχολή μας ήμουν ιδιαίτερα τυχερός και ευτυχής που είχα την συνεργασία των επιστημονικών βοηθών μου της κυρίας Δελούκα και της κυρίας Ρίγγα - η κυρία Δελούκα είναι ήδη Λέκτωρ στο Πανεπιστήμιό μας -, οι οποίες με ιδιαίτερο ζήλο και φροντίδα με βοήθησαν στο έργο μου. Ιδιαίτερα τις ευχαριστώ για το έργο τους προς τη Σχολή και τη βοήθειά τους σε εμένα.

Η κ. Λ. Νικολάου: Υπήρξα άμεση συνεργάτης του κ. Ραφαήλ επί 15ετία. Ο κ. Ραφαήλ συνεβάλε στην ακαδημαϊκή μου εξέλιξη στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς και μας συνέδεσε μια εποικοδομητική συνεργασία, βαθειά εκτίμηση και προσωπική φιλία. Για τους νεώτερους συνεργάτες του, όπως και για μένα, υπήρξε υποστηρικτής νέων ιδεών και πρωτοβουλιών, θερμός συμπαραστάτης και εμψυχωτής στις ακαδημαϊκές μας προσπάθειες. Όσοι εργαστήκαμε κοντά του εκτιμήσαμε την απλότητα και αμεσότητα στην επικοινωνία και την ευγενική του συμπεριφορά. Ο κ. Ραφαήλ υπήρξε ένας κύριος στο πανεπιστημιακό χώρο, διαλλακτικός, μετριοπαθης, προσδίδων πάντοτε με το μέτρο της αξιοπρέπειας και της συμπεριφοράς του ένα ιδιαίτερο κλίμα ηπιότητας και ευπρέπειας στις ανθρώπινες και ακαδημαϊκές σχέσεις. Τίμησε το ίδρυμα και το Τμήμα Ο.Δ.Ε. στον εθνικό και διεθνή χώρο με το ευρύτερο κοινωνικό του έργο. Η παρουσία του είναι από αυτές που αφήνουν ανεξίτηλα τα ίχνη στο πέρασμά τους. Συμφωνώ με τον κ. Σαρσέντη και προτείνω κι εγώ ο κ. Ραφαήλ να αναγορευθεί Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματός μας.

Ο κ. Μ. Ραφαήλ: Προηγουμένως δεν ανέφερα την κυρία Νικολάου μαζί με τις δύο άμεσες εκλεκτές συνεργάτιδές μου, - την κυρία Δελούκα και την κυρία Ρίγγα -, γιατί η συνεργασία μαζί της ήταν σε επίπεδο συναδέλφων. Πράγματι η κυρία Νικολάου είναι εξαιρετική και αγαπητή συνάδελφος και λόγω της συγγένειας των θεμάτων που και οι δύο διδάσκαμε είχα πολλές φορές την ευκαιρία να συνεργασθώ μαζί της και να εκτιμήσω το έργο της. Ήμουν μάλιστα και Πρόεδρος της Εσηγητικής Επιτροπής που την επρότεινε για Καθηγήτρια. Η κυρία Νικολάου προσέφερε και προσφέρει έργο στο Πανεπιστήμιό μας. Την ευχαριστώ για την δημιουργική συνεργασία που είχαμε.

Ο κ. Χρ. Ναούμ: Είμαι ιδιαίτερα συγκινημένος. Τον κ. Μ. Ραφαήλ τον γνωρίζω από το 1985. Δεν έτυχε να συνεργαστούμε, ξεχώρισα όμως τη μετριοπάθεια που τον διακρίνει, το συναινετικό του πνεύμα.

Η ανθρωπιά του θα μου λείψει. Εύχομαι κάθε επιτυχία στη νέα σας διαδρομή.

Η κ. Ν. Δελούκα: Όταν πριν από 17 χρόνια ο κ. Ραφαήλ εξελέγη από την τότε ΑΒΣΠ για να διδάξει το μάθημα της Κοινωνικής Διοικήσεως, το οποίο και θεμελίωσε στην Ελλάδα, ο τομέας αυτός ήταν σχεδόν άγνωστος και πρωτοποριακός για τα τότε επιστημονικά δεδομένα της χώρας μας. Μόλις τα τελευταία χρόνια ο τομέας αυτός αναπτύχθηκε και αναπτύσσεται διαρκώς και σε άλλα κορυφαία Πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας μας, πράγμα που αποδεικνύει τη διορατικότητα τόσο του κ. Ραφαήλ όσο και της ΑΒΣΠ, αλλά και την ευρύτατη χρησιμότητα του αντικειμένου στη σύγχρονη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Θα ήθελα κι εγώ να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Ραφαήλ για την πολύτιμη βοήθεια, συμπαράσταση και υποστήριξη που μου προσέφερε ακούραστα όλα αυτά τα χρόνια που είχα τη μεγάλη τύχη να συνεργάζομαι μαζί του.

Η αποχώρησή του από το Πανεπιστήμιο είναι βέβαια ένα μεγάλο πλήγμα για το Τμήμα μας, το γεγονός όμως ότι θα εξακολουθήσει να βρίσκεται κοντά μας ως Πρόεδρος του Πανεπιστημιακού Κέντρου Ελληνικών και Ευρωπαϊκών Μελετών και Εκπαιδεύσεως Τουρισμού είναι μια εγγύηση ότι θα συνεχίσει να συμβάλει με τη νέα του ιδιότητα στο έργο του Πανεπιστημίου μας.

ΕΝΩΣΗ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Πειραιεύς, 5 Ιουλίου 1994

Προς τον Καθηγητή
κ. Μάριο Ραφαήλ

Αγαπητέ κύριε Καθηγητά,

Εκ μέρους των συναδέλφων της Ενώσεως Καθηγητών του Πανεπιστημίου Πειραιώς και εμού προσωπικώς παρακαλώ δεχθείτε, με την ευκαιρία της αποχωρήσεώς σας από το Πανεπιστημίο, τις ευχαριστίες μας για την θαυμάσια και τιμητική για μας συνεργασία που είχαμε όλα αυτά τα χρόνια (πολλά απ' τα οποία ήταν δύσκολα), καθώς επίσης και τις θερμές και ειλικρινείς ευχές μας για κάθε ευτυχία οικογενειακή και επιτυχία επιστημονική και επαγγελματική.

Κύριε Καθηγητά, θέλω να πιστέψετε ότι η γνώμη των Καθηγητών της Ενώσεώς μας είναι ότι ουσιαστικά η αποχώρησή σας μας στερεί έναν από εκείνους τους παράγοντες που αναβαθμίζουν την «εικόνα» μιας ομάδας. Η επιστημονική σας κατάρτιση, η επαγγελματική σας επιτυχία και η επακόλουθη κοινωνική σας καταξίωση προσέδιδε κύρος και αίγλη στο σώμα των καθηγητών του Πανεπιστημίου μας.

Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, αγαπητέ κ. Καθηγητά είμαστε λυπημένοι για την αποχώρησή σας. Όμως, μετριάζεται κάπως αυτή η λύπη απ' το γεγονός ότι θα είσαστε ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου μας και επομένως διαθέσιμος, όπως πάντοτε, για την συνεισφορά των γνώσεών σας τόσο στα μεταπτυχιακά τμήματα που ήδη θεσμοθετήθηκαν όσο και στο ελπιδοφόρο Ινστιτούτο που εσείς επίμονα επιδιώξατε και δημιουργήσατε.

Τελειώνοντας, δεχθείτε παρακαλώ και πάλι τις ευχαριστίες και τις ευχές μου.

Με τιμή,

Καθηγητής Σωτ. Κ. Καρβούνης
Πρόεδρος Ενώσεως Καθηγητών
Πανεπιστημίου Πειραιώς

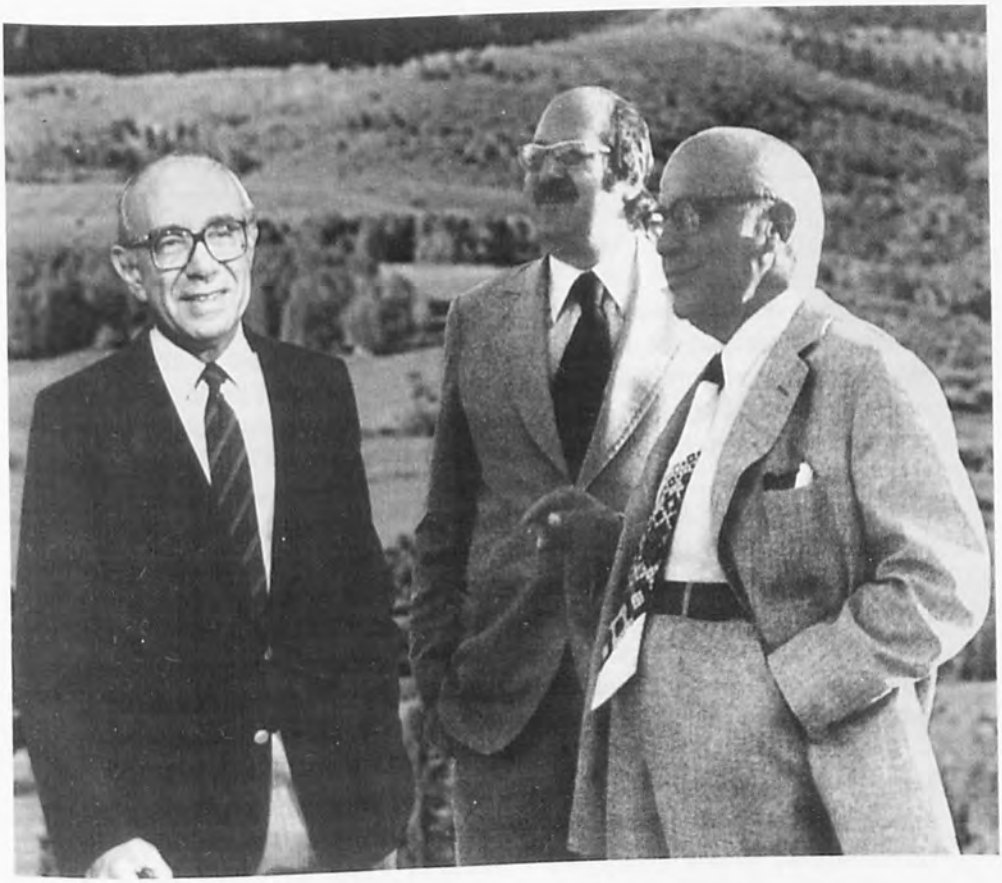

Μαζί με τον αγαπητό συνάδελφο και φίλο Καθηγητή Ιάσονα Χατζηδίνα (στο κέντρο).

*Pénélope Agallopoulou**

BIOMEDECINE, FAMILLE ET DROITS DE L' HOMME SELON LE DROIT HELLENIQUE**

INTRODUCTION

I. La Grèce, ayant conscience d'un part des rapides développements de la biologie et de la médecine et d'autre part de la nécessité de respecter l'être humain et de reconnaître l'importance d' assurer sa dignité, était un des premiers pays qui ont ratifié la Convention du Conseil de l'Europe sur les droits de l'homme et de la biomédecine, signé à Oviedo le 4 avril 1997.

Cette Convention, ayant comme but la protection de l'être humain dans sa dignité et son identité et guarantissant à toute personne, sans discrimination, le respect de son integrité et de ses autres droits et libertés fondamentales à l'égard des applications de la biologie et de la médecine, est fondée sur les principes suivants:

- Une intervention dans le domaine de la santé ne peut être effectuée qu' après que la personne concernée y a donné son consentement libre et éclairé (art. 5 § 1).
- Toute personne a droit au respect de sa vie privée s' agissant des informations relatives à sa santé (art. 10 § 1).
- Toute forme de discrimination à l'encontre d'une personne en raison de son patrimoine génétique est interdite (art. 11). En ce qui concerne les interventions sur le génome humain, elles ne peuvent être entreprises que pour des raisons préventives, diag-

* Professeur de Droit Civil à l'Université du Pirée.

** Προδημοσίευση της εθνικής εισήγησης που παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο της Παγκόσμιας Εταιρίας Οικογενειακού Δικαίου που έγινε στην Οξφόρδη από 27 έως 30 Αυγούστου 1999.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

nostiques ou thérapeutiques et seulement si elles n' ont pas pour but d' introduire une modification dans le génome de la descendance (art. 13).

- La recherche scientifique dans le domaine de la biologie et de la médecine s'exerce librement sous reserve des dispositions de la présente Convention et des autres dispositions juridiques qui assurent la protection de l' être humain (art. 15).
- Le prélèvement d'organes ou de tissus aux fins de transplatation ne peut être effectué sur un doneur vivant que dans l'ntérêt thérapeutique du receveur et lorsque l'on ne dispose pas d'organe ou de tissu appropriés d'une personne décédée ni de méthode thérapeutique alternative d' efficacité comparable (art. 19 § 1).
- Le corps humain et ses parties ne doivent pas être, en tant que tels, source de profit (art. 21).
- Les parties à la présente Convention veillent à ce que les questions fondamentales posées par les développements de la biologie et de la médecine fassent l'object d'un débat public approprié à la lumière, en particulier, des implications médicales, sociales, économiques, éthiques et juridiques pertinentes (art. 28).

Bien que la Grèce a ratifié ladite Convention par son loi no 2619/1998 la Convention a entrée en vigueur le 1er decembre 1999 puisque selon son art. 33 § 3 (de la Convention) "elle entrera en vigueur le premier jour du mois qui suit l'expiration d'une période de trois mois après la date à laquelle cinq Etats, incluant au moins quatre Etats membres du Conseil de l'Europe, auront exprimé leur consentement à être liés par la Convention". Le 10 août 1999 la convention a été ratifiée par le Denmark, comme cinquaime état et, par conséquent, elle a entrée en vigneur le 1er décembre 1999.

II. En plus il faut signaler que la Gréce, considérant d'un part que la clonage d'êtres humains pourrait devenir une possibilité technique et d'autre part que l'instrumentalisation de l'être humain par la création déliberée d'êtres humains génétiquement identiques est contraire à la dignité de l'homme et constitue un usage impropre de la biologie et de la médecine a ratifié le Protocole additionnel à la Convention sur les droits de l' homme et la biomédecine qui porte interdiction du clonage d' êtres humains, signé à Paris le 12.1.1998.

Selon l' article 1 dudit Protocole:

1. Est interdite toute intervention ayant pour but de créer un être humain génétiquement identique à un autre être humain vivant ou mort.

2. Au sens du présent article, l'expression «être humain» génétiquement identique à un autre être humain signifie un être humain ayant en commun avec un autre l' ensemble des gènes nucléaires.

La Grèce le 22 décembre 1998 a ratifié ledit Protocole par la Décision Ministerielle no Φ 0546/1/ΑΣ723/M.4898 mais, selon son art. 5, il n'est pas encore entré en vigueur, puisque, jusque le 30 mars 1999 seulement trois Etats (la Grèce, la Slovaquie et la Slovenie), membres du Conseil de l' Europe, ont ratifié le Protocole.

Enfin, if faut noter que la Convention Internationale ainsi que le Protocole additionnel à la Convention quand il entrera en vigueur, selon la règle générale de l'article 28 de notre Constitution prévalent sur toute disposition contraire du droit national.

I. INFORMATIONS GÉNÉRALES SUR LA SITUATION JURIDIQUE

A. Droit médical

1. Principes généraux

En ce qui concerne le droit hellénique aujourd'hui en vigueur il faut noter les suivants:

Les dispositions de l'article 47 de la loi no 2071/1992, en combinaison avec l' article 1 § 2 de la loi no 2519/1997 prévoient les suivants:

- Le malade a le droit de demander le traitement médical qui respecte sa dignité humaine.
- Le malade a le droit de consentir ou de refuser toute méthode thérapeutique qui doit être effectuée sur lui.
- Le malade a le droit de demander qu' on lui fournisse tout renseignement concernant la condition de sa santé[1]. L' information du malade doit être telle qu'il puisse former une conception complète de sa situation, en vue de pouvoir prendre des décisions qui seront, peut-être, d'une grande importance pour sa vie.
- Le malade fournit son consentement après avoir préconnaissance en détail des dangers que peuvent provoquer sur lui l' application des méthodes expérimentales.
- Le consentement éclairé du malade peut être révoqué à tout moment.
- Dans le cas où le malade se trouve dans une situation d' incapacité mentale, pleine ou partielle, le consentement est fourni par son représentant légal.

Selon aussi la loi no 2071/1992 le malade est pleinement libre de consentir ou de refuser toute collaboration qui a comme but la recherche médicale. Son consentement peut être revoqué à tout moment.

2. *Consentements requis - Conditions de validité*

a. Concernant le consentement «éclairé»[2] du malade il faut noter les précisions suivantes:

L' information qui doit obligatoirement être fournie au malade porte d'un part sur l'utilité, le risque et les incidents prévisibles du traitement projeté et d' autre part sur les incidents techniques éventuels qui peuvent résulter de ceux-ci.

Quand à la signification du consentement à l'acte médical il faut noter qu' indépendament de la relation contractuelle entre médecin et malade le consentement doit être volontaire, libre et en plein conscience de sa situation réelle.

Du point de vue de caractère juridique du consentement nous croyons qu' il s'agit d'un quasi-contrat[3]. Bien que aux quasi-contrats sont appliquées les dispositions qui concernent les contrats, en ce qui concerne le consentement il est admis que ce n'est pas nécessaire pour le malade d'être capable d'accomplir tous les actes juridiques. Il suffit que le malade se trouve dans une situation dont il peut comprendre la situation et consentir à son traitement.

b. Dans le cas des malades inconscients, sauf urgence qui autorise le médecin à agir immédiatement par application des dispositions de gestion d'affaires (articles 730 et s. du Code Civil)[4], if faut designer un représentant légal qui donnera le consentement.

Plus précisement: Les personnes mises sous assistance judiciaire privative totale ont comme représentant légal l'assistant judiciaire (article 128 en combinaison avec l'article 1678 du Code Civil). Et on peut se demander: Qui consent en cas d' une personne majeur inconsciente qui n'est pas mise sous la situation d'assistance judiciaire privative totale? Dans ce cas on admet que peut consentir quelqu'un qui lui est «proche».

Comme personnes «proches» on entend, selon notre avis, les personnes qui sont liées avec le malade par un lien familial proche ou même avec un lien d'amitié ou d'amour. C'est au juge à préciser dans le cas de faute médical si dans le cas concret existait ce lien[5].

Les mineurs ont comme représentants légaux leurs parents ou leur tuteur. Comme règle générale il faut noter que les parents

peuvent décider du sort de leurs enfants mineurs en cas de maladie (article 1510 en combinaison avec l'article 1518 du Code Civil). Dans des cas urgents, il est prévue par le Code Civil que même un seul des parents peut consentir (article 1516§1 du Code Civil). En cas de conflit entre les parents, c'est au tribunal de décider (article 1512 du Code Civil).

En plus il faut signaler qu'une disposition spéciale du Code Civil (article 1534) prévoit qu'en cas d'urgence, si les parents refusent à consentir c'est le Procureur du tribunal de première instance que donne la permission nécessaire, après demande du médecin compétent pour le traitement ou du directeur de la clinique où l'enfant est hospitalisé ou de toute autre autorité sanitaire compétente.

En tout cas il est admis que dans le cas où le traitement médical est lié directement avec la personnalité du mineur et plus spécialement avec le secret de sa vie privé son consentement suffit, s'il possède la maturité nécessaire. Dans ce cas le droit individuel du mineur sur sa personnalité prévaloie sur le droit des soins parentaux[6].

c. Dans le cas où le médecin a violé l'obligation de recueillir le consentement libre et éclairé du patient, outre les dispositions du Code Civil concernant la responsabilité contractuelle, s'il un contrat entre le medecin et le malade a été conclu, ou la responsabilité délictuelle en cas du mort ou des lesions corporelles provoquées, les dispositions du Code Civil qui concernent la protection de la personnalité doivent être appliquées[7].

Du point de vue du droit pénal en cas de provocation du mort ou d'atteinte à l'integrité physique de la personne les dispositions des articles 302 et 314 du Code Pénal, qui concernent la provocation du mort ou d'atteinte à l'integrité physique de la personne par négligence, sont appliquées[8].

3. *Confidentialité*

Selon le Règlement de Déontologie Médicale (articles 15 et 18) et l'article 47§6 de la loi no 2071/1992 le médecin doit être discret et ne pas reveler les secrets privés de ses patients. En cas contraire cela entraine sa responsabilité disciplinaire. En plus il faut noter que selon l'article 371 du Code Pénal, la peine de prison jusqu'un an est prévue pour les médecins qui révèlent les secrets privés, confiés par leurs clients ou qui les ont appris en exerçant leur profession.

Comme exception à cette règle, le même article (371) du Code Pénal prévoit des cas dans lesquels la violation du secret professionnel n'est pas punie, qui sont les suivants[9]:

- S'il s'agit de l'exercise d'un dévoir, comme par exemple la naissance, le mort, quelques maladies contragieuses.
- S'il s'agit de la préservation d'un intérêt juridique essentiel, lequel n'etait pas possible d'être preservé d'une autre manière, comme par exemple dans le cas où par la révélation du secret est protégée la vie ou la santé des enfants, des vieux ou d' autres personnes incapables de se protéger eux-mêmes et aussi pour prévenir un danger public, en cas d'un malade infecté par le virus du SIDA.

B. Réglementation concernant le genie génétique

1. Généralités

In n'existe pas de réglementation spéciale en matière de génie génétique. Il faut quand même souligner que puisque la Grèce a ratifié la Convention sur les droits de l'homme et la biomédecine, laquelle a entré le 1er decembre 1999 en vigueur, ces dispositions concernant le génome humain seront d'une application directe, puisque comme on a déjà souligné, les dispositions de ladite Convention par sa ratification prévalent sur toute autre disposition contraire du droit national.

2. Commission National de Bioéthique

Concernant l'existance en Grèce d'une Commission Nationale de Bioéthique, une récente loi (no 2667/18.12.1998) a prévu sa construction.

Cette Commission est un organe consultatif de l' Etat dont les compétences sont les suivantes:

- Examen des problèmes éthiques, sociales ou juridiques provenant du développement de la biologie, la biotechnologie, la médecine et la génétique.
- Formulation, en collaboration avec les Ministères compétents, des propositions d'une politique générale sur les domaines déjà mentionnés.
- Collaboration avec des Organisations Internationales ayant comme but l'amélioratiom des recherches sur les domaines mentionnés.

- Mettre au courant les citoyens sur les questions qui concernent le développement des sciences biologiques, aussi bien que sur les conséquences des leurs applications.

La Commission est composée de neuf personnalités provenant des différentes branches scientifiques relatives, bien sûr, au tâche de ladite Commission.

Concrètement: Membres de ladite Commission sont un biologue, un généticien, un médecin, deux juristes, un sociologue, un philosophe, un théoloque et un journaliste.

Selon l'exposé des motifs de ladite loi la participation d'un journaliste éminant dans cette Commission est prévue pour favoriser la transmission public de l'oeuvre de la Commission.

C. Droit International

1. La Grèce, laquelle depuis 1.1.1981 est membre de la Communauté Européenne, a ratifié la Convention Européenne des Droits de l'Homme de 1950, le Pacte des Nations Unies sur les droits économiques, sociaux et culturels de 1966, la Convention des Nations Unies sur les droits de l' enfant de 1989, ainsi que le Pacte des Nations Unies sur les droits civils et politiques accompagnés par deux Protocoles facultatives de 1966 par les lois nos 2329/1953, 1532/1985, 2102/1992 et 2462/1997 respectives.

Concernant la Convention sur les droits de l'homme et la biomédecine et le Protocole additionnel portant interdiction du clonage d'êtres humains on a déjà parlé.

Les Conventions Internationales déjà citées, qui ont été ratifiées par la Grèce, selon la règle générale de l'article 28§1 de notre Constitution déja mentionnée, prévalent sur toute disposition contraire du droit national.

2. Concernant la possibilité de recours devant les juridictions internationales il faut noter les points suivants:

a. Dans le cadre des Nations Unies il est prévue par le Pacte sur les droits civils et politiques, ratifié par la Grèce par la loi no 2462/1997, la possibilité de l'Etat ou d'une personne de dresser un recours devant la Commission des Droits de l'Homme des Nations Unies en cas de violation des droits de l'homme[10].

b. Dans le cadre du Conseil de l'Europe, la Grèce a reconnu en 1985 et pour trois ans le droit d'un recours personnel, selon l'article 25 de la Convention Européenne des Droits de l'Homme. Ce droit de recours a été renouvelé et le Ministre des Affaires Etrangères est autorisé à procèder aux renouvellements[11].

c. Dans le cadre de Droit Communautaire, les droits individuels sont protegés par la Cour de Justice des Communautés Européennes.

Tous les recours prévues par les Traités des Communautés Européennes peuvent être exercés par ceux qui ont droit en vue de protéger les droits individuels qui sont attaqués par des actes des Organes Communautaires.

Dans le cas où l'atteinte proviendrait des organes des Etats-membres la personne attaquée est obligée d'adresser un recours devant le tribunal national compétent, lequel peut, selon l'article 177 du Traité de Rome (aujourd'hui article 234 du Traité codifié pour la foundation de la Communanté Européenne), renvoyer des questions préjudicielles devant la Cour de Justice des Communautés Européennes[12].

II. GÉNÉTIQUE

A. Techniques diagnostiques utilisées

En Grèce sont autorisées toutes les techniques pour diagnoses ou analyses génétiques, mais elles ne sont pas obligatoires. Elles sont recommandées par les médecins et en réalité elles sont pratiquées par la pluplart des personnes[13]. Elles sont aussi prises en charge par la sécurité sociale[14].

L'expérimentation sur les gamètes humaines et sur les embryons humaines, ainsi que la création de chimères ou d'hybrides sont intérdites en Grèce[15].

B. L' analyse génétique

L'analyse génétique n'est pas prévue par une loi hellénique, mais elle est en réalité pratiquée. La Convention sur les droits de l'homme et la biomédecine prévoit dans son article 12 la possibilié d'effectuer des tests génétiques prédictifs à des fins médicales ou de recherche médicale et sous réserve d'un conseil génétique approprié.

C. Tests de paternité ou de maternité

Selon le droit hellénique la parenté d'une personne avec sa mère s'établit du seul fait de la naissance. Il n'existent donc de tests de maternité.

Pour la preuve de la paternité les examens médicaux jouent un rôle essentiel. Etant donné la grande importance de ces examens le Code de Procédure Civile, dans son article 615 prévoit que dans

le cas où une des parties, sans raison de santé spéciale, refuse de subir les examens médicaux appropriés, selon des methodes scientifiques reconnues, imposés par le tribunal en vue de pouvoir prouver, ou le contraire, sa paternité, les arguments de la partie inverse sont considerés comme prouvés.

Dans le cas où le tribunal impose les examens médicaux aux tierses personnes qui ne sont pas parties au litige (en vue de prouver ou ne pas prouver la paternité de quelqu'un) des peines monétaires sont prévues dans le cas où cette tierce personne refuse de les subir ou empêche, sans raison, leur réalisation.

Il faut enfin noter que, selon cette même disposition, pendant l'accomplissement de ces examens il faut que la santé et la dignité de la personne examinée soient respectées[16].

D. Confidentialité et responsabilité médicale

Concernant la confidentialité médicale sont appliquées les dispositions générales déjà notées.

En ce qui concerne la responsabilité médicale les dispositions générales du Code Civil qui concernent la responsabilité contractuelle ou délictuelle sont appliquées[17].

E. Interruption de grossesse

L'acte de l'interruption de grossesse est un délit pénal puni par l'art 304, §§ 1-3 du Code Pénal Hellénique Selon ce même article de notre Code Pénal (art. 304, §§ 4-5) l'interruption de grossesse faite avec le consentement de la femme et pratiquée par un médecin obstétricien, avec la collaboration d'un anesthésiste, dans un hôpital, est admise dans les cas suivants:

a. Pendant les 12 premières semaines de la grossesse.
b. Quand par l'aide des méthodes de diagnostic prénatal existe une forte probabilité que l'enfant à naitre soit atteint d'une affection d'une particulière pravité. Cette interruption peut se faire pendant les 24 premières semaines de la grossesse.
   Cela est prévue parce que il est bien connu qu'avec les methodes de diagnostic prénatal un nombre croissant de maladies ou d'anomalies succepribles d'affecter l'enfant à naitre peuvent être décelées dès le début de la grossesse.
c. Quand la poursuite de la grossesse met en péril grave la vie ou la santé (corporelle ou psychique) de la femme.
d. Quand la grossesse est le résultat de viol, d'attentat à la pudeur, d'inceste ou de détournement d'une femme incapable à resister.

Cette interruption peut se faire pendant les prèmieres semaines de la grossesse.

e. En plus il faut noter que dans le cas où la femme est mineur, il faut le consentement de la personne qui a sa garde.

III. PROCRÉATIONS MÉDICALEMENT ASSISTÉES

A. Généralités

Selon l' article 5§1 de notre Constitution de 1975, aujourd'hui en vigueur, chacun peut développer librement sa personnalité. Sur cette disposition sont basés tous les droits individuels qui ne sont pas prévues par des dispositions spéciales[18].

Par conséquent le droit de reproduction par méthodes médicalement assistées, lequel constitue une manière spéciale pour créer une famille se fonde sur l'article 5 de la Constitution, duquel résulte la liberté de conclure un mariage et de créer une famille.

Par la suite le Code Civil, après sa modification radicale par la loi no 1329/1983, prévoit les procréations médicalement assistées, puisque la disposition de son article 1471§2 dispose les suivants: «La contestation de la paternité par le mari de la mère est exclue s'il a consenti à la conception de l'enfant par son épouse par insémination artificielle».

B. Techniques de procréations médicalement assistées utilisées

Toutes les methodes des procréations médicalement assistées sont dans la réalité pratiquées en Grèce[19] et sont prises en charge par la Sécurité Sociale[20].

On ne possède pas des statistiques globales pour pouvoir indiquer le nombre des procréations médicalement assistées et des raisons pour lesquelles ils les ont pratiquées.

En tout cas on dispose de quelques donnés statistiques provenant des études individuelles concernant les années 1989-1996. Ces donnés statistiques proviennent de 12 à 17, selon l'année examinée, Centres spéciaux de procréations médicalement assistées de presque 40 Centres fonctionnant en Grèce, dont la plupart sont privés.

Le nombre des procréations médicalement assistées augmentent d'une année à l'autre et le pourcentage de succès augmente aussi. Spécifiquement de 19% l'année 1989 est augmenté à 27% en 1996[21].

Prélèvement de gamètes sur une personne incapable ou inconsciente n'est pas possible, puisque pour toute intervention médicale il faut le consentement du personne concernée ou de son représentant légal.

En Grèce, on ne pratique pas l'importation, ni l'exportation de gamètes ou d'embryons humains.

En plus, il faut noter qu'en Grèce les embryons ne peuvent pas être utilisés pour la recherche ou l'expérimentation et on ne créent pas des embryons pour la recherche.

C. *Personnes qui peuvent avoir accès aux techniques de procréations médicalement assistées*

Des couples mariés ou non et même des personnes seules peuvent avoir accès aux techniques de procréations médicalement assistées.

D. *Réglementation des procréations médicalement assistées*

Concernant les procréations médicalement assistées l'article 59§1 de la loi no 2071/1992 prévoit que les conditions pour le fondement et le fonctionnement de Centres spéciaux pour pratiquer les procréations médicalement assistées seront fixées par décret présidentiel. Dans ce même décret sera encore fixé tout detail concernant la réglementation éthique, déontologique, juridique et économique des procréations médicalement assistées.

Selon l'article 59§2 de cette même loi les Centres spéciaux pour les procréations médicalement assistés fonctionneront dans des hôpitaux publics ou privés, spécialement organisés pour pouvoir les effectuer.

Jusqu'aujourd'hui ce décret présidentiel n'est pas encore paru.

Par conséquent, concernant les Centres de procréations médicalement assistées, les conditions prévues dans l'Annexe B du décret présidentiel no 517/24.12.1991 sont toujours en vigueur.

Selon cettes dispositions ces Centres qui ont comme but d'appliquer la methode appropriée pour les procréations médicalement assistées sont obligés de faire des recherches nécessaires aux laboratoires spéciaux en vue de pouvoir prévenir des maladies contagieuses ou héréditaires, lesquelles peuvent être dangereuses pour la santé de la femme et de l'enfant qui naitra.

Ce même décret prescrit les conditions requises pour le fonctionnement d'un tel Centre.

Chaque Centre doit avoir un reglèment interieur de fonctionnement, lequel doit préciser les conditions sous lesquelles les interventions médicales et plus spécialement les methodes des procréations médicalement assistées seront effectuées.

Concernant notre Commission d'Ethique Nationale il faut noter que puisque elle est tout neuve elle n'a pas encore redigé son réglement intérieur et, bien sûr, elle n'a pas encore jouée de rôle.

E. Secret médical, anonymat des donneurs et droits à la connaissance de ses origines

Concernant l'anonymat des donneurs il est garanti par le secret médical. L'enfant peut savoir qu'il a été procrée par procréation médicalement assistée, mais il ne peut pas connaître l'identité du donneur, dans le cas, bien-sûr, où celui -ci n'est pas son père, selon le droit de la famille.

Par conséquent il ne peut pas réclamer une filiation conforme à son origine biologique ni non plus réclamer des dommages-intérets au médecin en cas de préjudice physique ou moral.

F. Etablissement et contestation de la filiation

1. Etablissement de la filiation

a. Règles générales

Dans les différents cas de procréation médicalement assistée les règles traditionnelles sont appliquées pour établir la filiation maternelle et paternelle.

Concrètement:

Selon le droit hellénique la parenté d'une personne avec sa mère et les parents de celle-ci s'établit du seul fait de la naissance. La paretné avec le père et les parents de celui-ci se déduit du fait du mariage de la mère avec le père ou s'etablit par la reconnaissance, volontaire ou judiciaire (article 1463§2 du Code Civil).

Par conséquent il faut distinguer si la mère est mariée ou non.

aa. Mère mariée

Dans le cas où la mère est mariée, mère est celle qui a donné vie à l'enfant et père son mari.

La loi prescrit une presomption renversible, selon laquelle l'enfant qui est né au cours du mariage de sa mère ou dans les trois cents

jours qui suivent sa dissolution ou son annulation est présumé avoir comme père le mari de sa mère (article 1465§1 du Code Civil)[22].

Cette presomption est même appliquée dans le cas où la conception est dû à une procréation médicalement assistée[23].

Dans le cas de procréation médicalement assistée post mortem, où est utilisé un sperme gélé du conjoint décédé, il est admis qu'on applique la presomption de l'article 1465§2 du Code Civil[24].

bb. Mère celibataire

Dans le cas où l'enfant est né par une mère celibataire, mère est celle qu'elle a accouché de l'enfant et père celui qui a reconnu l'enfant, par reconnaissance, volontaire ou judiciaire.

b. Maternité de substitution

Concernant la maternité de substitution l'opinion dominante de la doctrine[25] admet que, selon la disposition de l'article 1463§2 du Code Civil, mère est celle qui a accouchée de l'enfant. En ce qu concerne la paternité se déduit du fait du mariage de la mère avec le père ou s'établit par la reconnaissance.

Selon notre avis il faut distinguer entre mère porteuse qui ne prête que son utérus et mère porteuse qui prête son utérus, mais donne également ses ovules.

aa. Concernant le premier cas, où la mère porteuse prête seulement son utérus, la vérité biologique nous conduit à une double maternité, parce qu'une femme prête ses ovocytes et une autre femme son utérus.

L'article 1463§2 du Code Civil dispose que la maternité s'etablit du seul fait de la naissance. Mais quel est le sens du mot «naissance»?

Selon notre avis[26,27], par naissance il faut entendre l'origine génétique de l'enfant, c. à d. mère de l'enfant est celle qu'elle a fournit le matériel génétique et pas celle qu'elle a accouchée l'enfant. Père de l'enfant est, selon l'article 1465§1 du Code Civil, le mari de sa mère.

Si on pourrait donc imaginer la gestation d'un enfant hors du corps d'une femme, cet enfant aurait comme parents ceux qu'ils ont fourni le matériel génétique.

En vue, par la suite, de pouvoir inscrire dans les livres de l'etat civil l'enfant il faut admettre qu'entre ses parents génétiques et la mère porteuse a été conclu un contrat valide.

L'opinion dominante de la doctrine admet que toute convention portante sur la gestation pour le compte d'autrui est nulle comme contraire au respect de la dignité humaine et aux bonnes moeurs[28].

Selon notre avis un contrat entre la mère porteuse et le couple demandeur peut être considéré comme valide si les conditions suivantes sont remplies.

- Le contrat doit être conclu entre un couple marié et la mère porteuse. Cela parce que cette methode de procréation doit être suivi seulement dans le cas des couples mariés stériles.
- La methode de procréation d'être du point de vue médicale nécessaire.
- Le contrat doit être à titre gratuit puisque le corps humain ne peut être l'objet des échanges économiques.

Ces contrats, selon nous[29], ne sont pas contraires aux bonnes moeurs parce que ils ne désignent pas la maternité génétique. Les contrats permettent seulement la gestation par une femme d'un embryon provénant du matériel génétique étranger et font preuve que l'enfant qui sera né doit être inscrit dans les livres de l'état civil.

Dans le cas, bien sûr, où la mère porteuse ne donne l'enfant qu'elle a accouché, on ne peut pas soutenir qu'elle peut être contrainte à accomplir le contrat.

bb. Concernant le second cas, où la mère porteuse prête son utérus, mais donne également ces ovules, la verité biologique nous conduit à la maternité de la mère porteuse et à la paternité de son mari.

Pour ce cas nous croyons[30] que c'est possible la conclusion d'un contrat entre la femme porteuse (et son mari dans le cas où elle est mariée) et le couple marié stérile dont le contenu doit être l'adoption de l'enfant qui naitra. Bien sûr pour la conclusion d'un tel contrat, il faut que les conditions demandées pour le premier cas de mère porteuse soient remplies. Dans ce cas aussi on ne peut pas soutenir que la mère porteuse peut être contrainte à accomplir le contrat.

C'est seulemant après l'adoption que le couple stérile devient père et mère de l'enfant.

Le consentement pour l'adoption, selon l'article 1551 du Code Civil, ne peut se donner avant que l'enfant a accompli trois mois.

2. *Contestation de la filiation*

La qualité de l'enfant comme né dans le mariage peut être contestée par: a. le mari de la mère; b. le père ou la mère du mari si celui-ci est mort sans avoir perdu le droit de la contestation; c. l'enfant; d. la mère de l'enfant; e. l'homme avec lequel la mère, étant en séparation avec son mari, avait une relation sexuelle stable pendant la période critique de la conception (article 1469 du Code Civil).

Pour que cette action soit fondée il faut qu'il soit prouvé que la mère n'a pas en fait conçu de son mari ou que pendant la periode critique de la conception a été manifestement impossible d'avoir conçu l'enfant de lui en raison notamment de son impuissance ou de son éloignement ou parce qu'ils n'avaient pas des rapports (article 1467 du Code Civil).

La contestation de la paternité est exclue: a. pour le mari de la mère lorsque une année s'est écoulée depuis qu'il a appris l'accouchement et les faits desquels il découle que la conception de l'enfant n'est pas de son fait et dans tous les cas lorsque cinq années se sont écoulés depuis l'accouchement; b. pour le père ou la mère du mari lorsque une année s'est écoulée depuis qu'ils ont appris la mort de ce dernier et la naissance de l'enfant; c. pour l'enfant lorsque une année s'est écoulée depuis sa majorité; d. pour la mère lorsque une année s'est écoulée depuis l'accouchement ou bien, s'il existe un motif grave pour la non contestation pendant la durée de son mariage, six mois après la dissolution ou l'annulation du mariage (article 1470 du Code Civil).

La contestation de la paternité est également exclue après la mort de l'enfant sauf si l'action y relative a déjà été intentée.

Spécialement, la contestation par le mari de la mère est exclue aussi: a. si celui-ci a reconnu que l'enfant est à lui avant que la décision concernant la contestation ne soit devenue irrévocalbe; b. s'il a consenti à la conception de l'enfant par son épouse par insémination artificielle (article 1471 du Code Civil).

CONCLUSION

La sensibilisation de l'opinion publique vis-à-vis des questions que pose la génétique et les procréations médicalement assistées rend, selon notre avis, nécessaires les suivants:

- L'entrée en vigueur du Protocole additionnel à la Convention du Conseil de l'Europe sur les droits de l'homme et la biomédécine, qui porte interdicition du clonage d'êtres humains.
- L'élaboration d'une loi spéciale concernant les différentes sortes d'examinations médicales génétiques.
- L'élaboration d'une loi spéciale concernant les procréations médicalement ssistées, y compris la maternité de substitution, c.à d. organisation des Centres spéciaux, conditions réquises pour l'accomplissement des différentes methodes de procréations médicalement assistées, anonymat des donneurs etc.
- Prévision dans le Code Civil ou dans une loi spéciale de l'établissement et de la contestation de la filiation en cas de maternité de substitution.
- L'élaboration d'un Code de Déontologie Biomédical moderne lequel comprendra des dispositions spécifiques sur la procréation médicalement assistée.
- L'élaboration d'une loi spéciale concernant la responsabilité médicale (civile et pénale). Il faut une loi vraiment radicale pour pouvoir aider le progrès de la science et l'amélioration par la suite, du niveau de la vie avec le respect des droits de l'homme.

NOTES

1. Voir I. *Androulidaki - Dimitriadi*, L' obligation de renseigner le malade, 1993, p. 210 et s; *J. Karakostas*, La responsabilité du médécin selon le droit communautaire, dans la revue «Arménopoulos» 1994, p. 21.
2. Voir *S. Kotsianos*, La responsabilité médicale, 2ème éd. 1997, p. 150 et s; *P. Agallopoulou*, La signification du consentement d'une personne blessée pour subir une intervention chirurgicale, dans le Tome en l'honneur du Professeur Aléx. Lingéropoulos, 1985, t. 1, p. 28 et s; *A. Koutsélinis - M. Michalodimitrakis*, Responsabilité médicale, 1984, p. 47 et s; *A.-D. Aléxiadis*, Introduction au droit médical, 1996, p. 113 et s.
3. Voir *P. Agallopoulou*, Les conséquences de la maladie psychique d'un époux à leur mariage, 1995, p. 47; *Th. Papachristou*, Le quasi-contrat, 1989, p. 36 et s; *Androulidaki-Dimitriadi*, op.cit, p. 203; *Ap. Géorgiadès* dans Géorgiadès-Stathopoulos, Code Civil annoté, art. 914, no 59.
4. Voir *Agallopoulou*, Les conséquences de la maladie..., op. cit., p. 50 et s; *Kotsianos*, op. cit, p. 152 et s; *Géorgiadès*, op. cit. article 914, no 62.
5. Voir *Agallopoulou*, La signification du consentement..., op. cit., p. 31; *Aléxiadis*, op. cit, p. 118.
6. Voir *Th. Pouliadis* dans Géorgiadès - Stathopoulos, Code Civil annoté, art. 1534, no 3; *G. Koumantos*, Droit de la famille, t. II, 1989, p. 208; *Th. Papachristou*, Droit de la famille, 2ème éd., 1998, p. 291.
7. Voir *Androulidaki - Dimitriadi*, op. cit. p. 148 et s; *P. Agallopoulou*, Conditions régissant la recherche biomédicale et responsabilité médicale selon le droit hellénique, dans RHDI, 1998, p. 77.

8. Voir *Kotsianos*, op. cit, p. 73 et s; *A. Charalambakis*, Responsabilité médicale et déontologie, 1993, p. 12 et s; *Agallopoulou*, Conditions régissant..., op. cit, p. 78. De la jurisprudence voir les décisions de la Cour de Cassation no 56/1903 dans la revue «Thémis» ΙΔ, p. 309, 326/1922 dans la revue «Thémis» ΛΓ, p. 404, 1074/1988, 1172/1988 et 1221/1988, dans la revue «Nomiko Vima» 1988, p. 1266 et s.
9. Voir *Koutsélinis - Micalodimitrakis*, op. cit, p. 55 et s; *Charalambakis*, op. cit, p. 26 et s.
10. Voir *Pr. Dagtoglou*, Droits individuels, t. B, 1991, p. 1264.
11. Voir *Dagtoglou*, op. cit, p. 1265.
12. Voir *Dagtoglou*, op. cit, p. 1266.
13. Voir *S. Mésogitis, G. Daskalakis, A. Antsaklis, N. Papantoniou, I. Papagéorgiou, S. Michalas, D. Aravantinos*, Diagnostique progénétique par les methodes d'amniocentesis et de chorionic villus sampling, dans la Revue «Obstétrique et gynécologie hellénique» 1996, p. 59 et s; *C. Métaxotou, A. Mavrou, A. Antsaklis*, Prenatal Diagnosis Services in Greece; Actes du Congrès concernant la médecine préventive en cas de grossesse (Kalamata - mai 1988); *A. Mavrou, C. Métaxotou, D. Trichopoulos*, Awareness and Use of Prenatal Diagnosis among Greek Women: A National Survey dans la reune "Prenatal Diagnosis", 1998, p. 349 et s.
14. Voir article 33 §1 de la loi no 2676/1998. Voir aussi *G. Psilos*, Réglementations nouvelles de la Sécurité Sociale dans la revue «Deltion Ergatikis Nomothésias» 1999, p. 66 et s.
15. Voir *I. Kriari - Catranis*, Evolutions de la biomédecine et droit constitutionnel, 1994, p. 153 et s; *I. Kriari - Catranis*, Embryo Research and Human Rights, An Overview of Developments in Europe, dans la revue «European Journal of Health Law», 1997, p. 43 et s.
16. Voir *E. Kounougéri - Manolédaki*, Droit de la famille, t II, 2ème édition, 1998, p. 22 et s; *Papachristou*, op. cit, p. 202.
17. Voir *Agallopoulou*, Conditions régissant..., op. cit, p. 10 et s.
18. Voir *Kriari - Catranis*, Evolutions..., op. cit, p. 68 et s; Voir *J. Deliyannis*, L'influence des nouvelles méthodes de procréation médicalement assistée au droit hellénique de parenté, dans la revue «Arménopoulos» 1995, p. 277 et s.
19. Voir Opinions des étudiants grecs de la Médecine concernant les thèmes contemporaines de la bioéthigue, publiés aux Archives de Médecine Hellénique, 1995, p. 478 et s.
20. Voir *G. Psilos*, Insemination artificielle dans le journal «Kathimérini» de 14.1.1998.
21. Voir *B. Tarlatzis, G. Grimbizis, F. Pournaropoulos*, Résultats des méthodes de procréations médicalement assistées en Grèce pendant les années 1989 et 1990 dans la revue «Iatriki» 1994, p. 51 et s; *B. Tarlatzis, G. Grimbizis, F. Pournaropoulos*, Résultats des méthodes de procréations médicalement assistées en Grèce pendant les années 1991-1993 dans la revue «Obstétrique et Gynécologie hellénique» 1995, p. 142 et s; Résultats des méthodes de procréations médicalement assistées en Grèce pendant les années 1995 et 1996, non publiés encore, mais donnés par Professeur *B. Tarlatzis*.
22. Dans le cas où l'enfant est né après le 300ème jour qui suit la dissolution ou l'annulation du mariage la preuve de la paternité du mari de la mère est à la charge de celui qui l'invoque (art. 1465 §2 du Code Civil).
23. Voir *I. Androulidaki - Dimitriadi*, Problèmes juridiques des procréations médicalement assistées, dans la revue «Nomiko Vima» 1986, p. 10 et s; *P. Agallopoulou*, Désignation des parents en cas de procréation médicalement assistée, dans le Tome II en honneur du Professeur J. Deliyannis, 1991, p. 227 et s; *T. Papazissi*, Problèmes d'adoption et des procréations médicalement assistées, dans la revue «Elliniki Dikaiossini», 1995, p. 997 et s; *C. Christodoulou*, Verité génétique et

phenomène de droit à la parenté, dans la revue «Kritiki Epithéorissi» 1995, t. 1, p. 253 et s; *E. Kounougéri - Manolédaki*, Droit de la Famille, t. II, 2ème éd., 1998, p. 3 et s; *A. Marinos*, Génétique et Droit, dans la revue «Elliniki Dikaiossini», 1998, p. 1221 et s.

24. Voir *I. Androulidaki - Dilitriadi*, Problèmes juridiques..., op. cit, p. 14; *Agallopoulou*, Désignation..., op. cit, p. 229; Papachristou, op. cit, pp. 195 et 209; *Kounougéri - Manolédaki*, op.cit, t. II, p. 15; *A. Koutsouradis*, Problèmes provenant du fondement de la parenté des enfants provenant d'un mariage, dans la revue «Elliniki Dikaiossini» 1998, p. 1332; *P. Dalla - Vorgia*, Insemination artificielle avec le sperme du conjoint decedé, dans la revue «Nomiko Vima» 1986, p. 1673 et s; *N. Paisidou*, Embryon gelé: un problème juridique de la biotechnologie, dans la revue «Elliniki Dikaiossini» 1994, p. 1469 et s.
25. Voir *Agallopoulou*, Désignation..., op. cit, p. 232 et s.
26. Voir *Koumantos*, op. cit, p. 18-19; *Androulidaki - Dimitriadi*, op. cit, p. 15.
27. Il est soutenu que le droit doit prevoir en cas de maternité biologique double, la possibilité pour la mère génétique de reconnaître par voie judiciaire de son enfant. Voir *Kounougéri - Manolédaki*, op. cit., p. 6.
28. Voir *Androulidaki - Dimitriadi*, Problèmes juridiques..., op. cit, p. 16 et s; *Koumantos*, op. cit, p. 19; *Deliyannis*, op. cit, p. 280.
29. Voir *Agallopoulou*, Désignation..., op. cit, p. 234 et s.
30. Voir *Agallopoulou*, Désignation..., op. cit, p. 235 et s.

K.A. Agorastos - D.P. Chionis***

PRICE VOLATILITY AND TRADING VOLUME: SOME STATISTICAL EVIDENCE FROM THE JAPAN YEN MARKET

ABSTRACT

This paper investigates the relationship between real volume data volatility of the IY/USD exchange rate. We decompose the real volume data in expected and unexpected volume in order to investigate the time series properties and the volume, unexpected volume and the volume-volatility relationship. Here are a number of interesting implications arising from the empirical finding of this work. It seems that the real volume data have different behaviour for the wide used proxy of future volume data.

1. INTRODUCTION

The unavalability of spot tum over data has, until recently, been an important handicap for research into the microstructure of the foreign exhange market. Instead of 'real' trading volume data, a common used substitute is future's volume data from the Chicago International Monetary Market. Recently, a number of researchers have addressed the empirical aspects of the relation between volume and volatility. In the foreign exchange literature markets this relationship have been examined by Frankel and Froot (1990), Bessembinder and Seguin (1994), Jorion (1994), Chionis and MacDonald (1997). In all previous works, to obtain a representative aggregate measure of volume, the volume of future has been used.

* Assos. Professor at the University of Macedonia.

** Lecturer at the University of Thessaly.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

However, Dumas (1994) points out that the choice of future's volume from an organized market to measure total volumes of a market, working mostly over the counter, may also induce an omitted-variable problem in the estimation.

Another implication arising for the unavailability of the real data is related to the inability of making inferences about he nature and the time series properties of the data generation process of volume.

In this paper a seven-year long time series of daily yen/dollar spot volume is used for the firs time to examine the volume-volatility relationship. The work, extends previous research along a number of dimensions. Firslty, this analysis investigates the statistical properties of this trading volume series. Secondly, we examine the relationship between volume and volitility. The empirical effects of volume / (un) predictable volume on volatility and the informative content of them, is the third component of this work. We find that employing the actual volume data, and decomposing it into expected and unexpected volume, produces a number of interesting issues related to the information content of the two volume components.

2. PREVIOUS THEORETICAL RESEARCH

Although in the stock market the volume-volatility issue is an extensively investigated subject, in the foreign exchange literature is still relative new. As a result, the empirical and theoretical research in the foreign exchange market is motivated by the theoretical work implemented in the stock market. Three main categories comprise the basic framework for the volume volatility relationship.

The first category includes the 'mixture of distributions hypothesis' or MDH [Clard (1973) Epps and Epps (1976) Tauchen and Pitts (1983), and Harris (1986)]. According to this hypothesis the variance per transaction is monotonically related to the volume of that transaction. Consequently, price changes are sampled from a mixture of normal distributions with either volume per transaction or number of information arrivals acting as a mixing variable. Across to this framework Epps and Epps assume that there is a positive relationship between the extent to which traders disagree when they revise their reservation prices and the absolute value of the change in the market price. In another version, Tauchen and Pitts, by deriving the joint probability distribution of the price changes and trading volume, suggest that the variance of the price changes

decrease with the number of traders. The empirical validity of the MDH in the foreign exchange market has been tested by a number of authors. For example, Bessembinder and Seguin (1994) used daily data over the interval May 1982 to March 1990q they partioned the volume into an expected and unexpected component and found that there is a strong positive relation between contemporaneous volume (predictable und unpredictable) and volatility They also found that the impact of an unanticipated volume dhock has a large effect on volatility. The other interesting implications of this line of research is that it suggests an asymmetric relationship between volume and volatility. Jorion (1994) seeks to test the correlation between the trading volume and volatility. The author confirms the positive relationship between unexpected volatility and unexpected volume as predicted by MDH. He also confirms the positive relationship between unexpected risk and expected volume.

The asymmetry information models of Admati and Pfeiderer (1988) and Subrahmanyam (1991) are included in the second category. These models rely on the three different categories of traders. The informed traders, the discretionary liquidity traders and the non-discretionary traders. Using these models the authors explain the high concentration of trading volume on open and close time of the market. Bollerslev and Domowitz (1993) make an evaluation of the asymetric information model by looking at the behavior of quote arrivals of continously recorded DM/USD over the period 9/4/90 to 30/6/90. The empirical evidence seems to support the asymmetric information models. However, Hsieh and Kleidon (1994) examined how well the asymmetric models can explain the behaviour of the volatility in the DM/USD market using the data set constructed by Bollerslev and Domowitz. They conclude that their findings are not consistent with the basic theoretical framework.

An additional branch of this literature that we address, concerns the 'noisy trading hypothesis'. This hypothesis stimulates the research of Frankel and Froot (1990). They consider the relationship between heterogeneity (defined as the percentage standard deviation of forecasts across respondents in a weekly survey conducted by Money Market Services (MMS) international), volatility (which is defined as the squared percentage of the 15-minute changes in the future price, averaged over the week) and trading volume (which is measured by the weekly number of future contacts traded on the international Monetary Market exchange (IMM). Prior to this Grammatikos and Saunders (1986) analyzed foreign currency futures

contracts and found that detrended volume is positively related to volatility. They also find evidence of dibirectional causality: volume appears to Grangercause volatility and vice-versa.

Chionis and MacDonald (1997) examine a number of hypotheses stemming from the market microstructure literature. In particular, they use a disaggregate survey data base, consisting of the foreign exchange expectation of over 150 forecasters, to construct both aggregate and disaggregate measures of dispersion. These measures are then used to examine the relationship between volatility, volume and heterogeneity. They found strong evidence of Granger causality among volume, volatility and hetrogeneity. GARCH modeling techniques are also employed to test a set of hypotheses relating to the conditional volatility of exchange rate returns.

The real volume data for the JY have been previously used by Hartmann (1996). The author, in an attempt to estimate the determinants o USD/JY bid-ask spreads, has shown that unpredictable foreign exchange turnover (a mesaure of the rate of information arrival) increases spreads, while predictable turnover decreases them. Another important piece of evidence which arises from this research is the conditional heteroskedasticity documented into unpredictable foreign exchange turnover (a measure of the rate of information arrival) increases spreads, while predictable turnover decreases them. Another important piece of evidence which arises from this research is the conditional heteroskedasticity documented into unpredictable spot volume data.

3. DESCRIPTION OF THE DATA AND TESTS OF MARKET MICROSTRUCTURE HYPOTHESES

The trading volume data set is provided by Nihon Keizai Shimbun Europe Ltd. The period covered is from 1 September 1988 to 1 March 1995 on a daily basis. These data reflects the sum of all transactions conducted by all foreign exchange brokers in Tokyo during the opening time. This sum can be expected to cover a considerable part of global dollar/yen spot foreign exchange turnover.

Before any hypothesis and tests, we must examine the stationarity properties of the data series. To do so, we use the ADF test statistics since they are considered the most appropriate to deal with the autoregressive structure. In table 1 we present the appropriate values of the DF and ADF tests. According to these results we can reject the null hypothesis of a unit root. So we may apply time series models based on the assumption of sta-

tionarity. In addition, however, for the volume data the time trend seems statistically significant. Table 2a,b presents the autocorrelation coefficients and summary statistics of the series. Our volume data are higly serially correlated and this has been frequently documented, indicating that volume is highly forecastable (see Jorion (1994)).

TABLE 1.
Volume Unit Root Test

ADF	-4.45
ADF, trend	-5.150

TABLE 2a.
Autocorrelation coefficients (significance level)

Number of lags	Q
5	1677 (0.000)
10	2527 (0.000)
20	3784 (0.000)
50	5793 (0.000)
100	8501 (0.000)
401	10897 (0.000)

TABLE 2b.
Statistics

mean	1.794
variance	0.0400
Skewness	-0.342
Sig.Level (Sk=0)	0
Kurtosis	0.412
Sig.Level (k=0)	0.0007

The main aim of this work to examine whether the 'real' volume data have different time series properties compared to the future proxy used by the others and whether the trading volume components convey any information. The existing theoretical analyses of volume and volatility does not distinguish between anticipated and unanticipated components of volume. To this end, in addition to the volume series (v), we test the information content of the two components of volume using a range of tests and statistics. We decompose the volume series in two components one expected (exv) and one unexpected (unv). To measure expected volume the trend model is estimated simultaneously with an ARMA process:

$$log(V_t)=a+\beta_t+\varepsilon_t,\ \ \varepsilon_t=\varphi_1\varepsilon_{t-1}+\varphi_2\varepsilon_{t-2}+\theta_1 u_{t-1}+u_t \qquad (1)$$

An ARMA (2, 1) process appears to provide a parsimonious fit since upper order terms are not significant. The time series model allows us to to decompose the volume into an expected component E_t [log (V_{t+1})] and an error process ε_t. Estimates of the ARMA process are presented in Table 3. The ARMA coefficients are highly statistically significant, as is the time trend coefficient.

TABLE 3.
Modelling Volume

$V=a+b_t+u_t,\quad u_t+\varphi_1 u_{t-1}+\varphi_2 u_{t-2}+\theta_1\varepsilon_{t-1}+\varepsilon_t$					
con	time	φ_1	φ_2	θ_1	R^2
1.89*	-0.0001*				0.98
(0.009)	(0.00001)				
		1.126*	-0.168	-0.782*	0.83
		(0.04)	(0.036)	(0.034)	

Initially, we test for cross correlation between unv/exv, v and volatility.More specifically, we test for the positive correlation, as predicted by the MDH, between unexpected volume and volatility. Surprisingly, the results (see table 4) do not suggest highly positive cross correlation between any volume series and volatility. This is in contrast with the results derived by previous researcher for the foreign exchange market.

TABLE 4.
Cross Correlation

	v/vol	unv/vol	exv/vol	proxy/real
Q (1-50)	56.582 (0.242)	65.225 (0.0727)	72.806 (0.0192)	78.9670 (0.000)
Q (1-100)	102.6918 (0.406)	107.4707 (0.286)	105.6668 (0.329)	3322.5478 (0.000)
Q (1-150)	142.9260 (0.646)	149.1233 (0.504)	139.5661 (0.718)	44221.5515 (0.000)
Q (1-250)	278.3263 (0.105)	278.1765 (0.106)	259.4325 (0.327)	4729.1707 (0.000)
Q (1-401)	520.898 (0.000)	430.505 (0.141)	461.6986 (0.0193)	4947.976 (0.000)

Further illumination of the relationship between the v, and the volume components, and volatility can be obtained by implementing Granger-causality tests. The Granger procedure is chosen because it has the advantage of offering a powerful, yet simple, way of testing causality. We start by estimating bivariate relationships of the following:

$$svol_t = \sum_{i=1}^{p} a_i svol_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i volu_{t-i} + \varepsilon_t \tag{2}$$

and

$$volu_t = \sum_{i=1}^{p} a_i volu_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i vol_{t-i} + \varepsilon_t \tag{3}$$

where $svol_t$ denotes exchange rate volatility, $volu_t$ denotes volume and ε_t denotes a random error term, vol_t is deemed to Granger-cause $volu_t$ if the sum of the svol lags are jointly significant in (3) and the sum of the svol lags are jointly zero in (2). Bi-directional causality occurs when the sum of the lags on $svol_t$ or $volu_t$ are jointly significant in (2) and (3). In testing the joint significance of the lagged terms it is standard practice to use a conventional F-statistic. Here, because of the evident heteroscedastic nature of the disturbances in (2) and (3) we use linear Wald test statistics which incorporate a White-Hansen correction for heteroscedasticity.

That is, the coefficient variance-covariance matrix has the following form:

$$(X'X)^{-1} mcov(X,u)(X'X)^{-1}$$

where mcov (x,u) refers to the following matrix

$$\sum_{K=-L}^{L} \sum_{T} u_t X'_t X_{t-K} u_{t-K}$$

and the methods of Newey and West (1987) have been used to ensure that the matrix is positive-definite.

Our Granger-causality results for testing the relationship between the two components of volume and volatility are presented in Table 5. The lag length ensures residual whitness. We also experimented with parsimonious versions of these general VAR systems and the results were qualitatively very similar to those with the general lag structure and are therefore not reported here. Table 5 should be read in the following way. The information contained in the column labeled causality indicates the direction of causality tested. The numbers not in brackets in the column headed Chi-squ. Is a linear Wald test, robust to conditional heteroscedasticity, which tests the joint significance of the causal variable indicated in the Causality column; marginal significance levels are contained in parenthesis under the statistics. The numbers not in parenthesis in the Q column are Ljung-Box portmanteau statistics for residual correlation and have a marginal significance level noted in brackets. The results are quite striking in the sense that volume and the volume components do not Granger-cause volatility at any level of significance. Interestingly, there is very clear evidence of reverse causality from volatility to unexpected volume and volume. This finding support our previous results that aprt from heterogeneity, volatility is the driving force in the foreign exchange market.

Our findings that there is no causality running either from the volume series or from any of the two volume components, to volatility are quite striking. Frankel and Froot and Grammatikos and Saunders found evidence of bidrectional Granger-causality between volume and volatility while Chionis and MacDonald examined the volume-volatility relationship for JY DM and BD and detected in only one instance Granger-causality. Consequently, the existing findings contrast markedly with previous research, providing new information about the volume-volatility relationship.

TABLE 5.
Volume and Volatility. Granger-causality results

Causality	Chi-squ.	Q
Vol / → Volatility	27.79 (0.317)	19.00 (0.991)
Volatility → Vol	39.28 (0.034)	20.57 (0.98)
Exp. Vol / → Volatility	27.32 (0.339)	20.49 (0.98)
Unex Vol / → Volatility	30.06 (0.221)	19.3 (0.983)
Volatility → Exp. Vol	38.03 (0.008)	17.96 (0.99)
Volatility → Unex Vol	37.78 (0.009)	19.5 (0.99)

Notes. For variable definitions see Table 1. The figures not in brackets in the column Chi-square are linear Wald statistics testing the direction of Granger causality note in the columns labeled 'Causality', while the numbers in brackets are the corresponding marginal significance levels. The figures not in brackets in the columns labeled «Q» are Ljung-Box statistics for no serial correlation in the VAR while the numbers in parenthesis are the corresponding marginal significance levels.

4. TESTING THE INFORMATIVE CONTENTS OF VOLUME

In this section we examine the information properties of the volume series. This part emanates from the work of Lamoureux and Lastrapes (1990) who implemented the test using stock market data. The authors used volume as a proxy for information arrival and they showed that this proxy has significant explanatory power regarding the conditional variance of daily returns. In particular, for a sample of 20 US common stock returns, they find that ARCH effects vanish when volume is included as an explanatory variable in the conditional variance equation. Across to the same line of research, Gannon (1994), and Lamoureux and Lastrapes (1994) (in the stock market) find that the ARCH effects disappear when volume is also employed as a proxy for information, and consequently the conditional variance can be used as a proxy instead of volume.

Conversely, Bessembinder and Seguin (1992, 1993) and Lamoureux and Lastrapes (1994) show that volume is not sufficient to remove the ARCH effects in variance. Consequently, whether volume adequately explains the information found in volatility, or whether conditional variance effects can be partly or fully explained by an ARCH model, is not completely settled. Across to the same line Chionis and MacDonald enter the future volume's contracts into the conditional volatility equation. In contrast to the Lamoureux and Lastrapes the coefficients of the lagged variance and errors remain statistically significant and has the same values while the coefficient of volume does not. The results are highly suggestive that the lagged variance and residuals are the key contributory factors to the estimation of the conditional variance, even when the additional information about the volume of the foreign exchange market is included. The incorporation of the synthetic-volume data in the equation of the conditional variance of the GARCH (1,1) process does not affect the significance of the GARCH coefficients.

In the following, we fit an ARCH (1) and a GARCH (1,1) in which the conditional mean is first formulated as an AR/MA process and then the conditional variance of exchange rate changes is estimated as an ARCH/GARCH process. Relying on our previous work, we retain the assumption that the conditional mean is modelled as a random walk process. We approximate the percentage nominal return on JY, obtained from dates t-1 to t as $A_t=100[\log s_{it}-\log s_{it-1}]$. The conditional mean equation has the form[1]:

$$A_t = \mu + \varepsilon_t \tag{4a}$$

and the conditional variance takes the form for GARCH (1,1)

$$\sigma_t^2 = a_0 + a_1\varepsilon^2_{t-1} + a_2\sigma^2_{t-1} \tag{4b}$$

or for ARCH (1)

$$\sigma_t^2 = a_0 + a_1\varepsilon^2_{t-1} + a_3(un)exp.\ volume$$

and

$$\varepsilon_t/\Psi_{t-1} \sim N(0,\sigma^2_t),\ t = 1,2...T \tag{8c}$$

where Ψ_{t-1}, denotes the time t-1 information set and μ, a_0, a_1, and a_2 and a_3 are parameters to be estimated.

TABLE 6.
ARCH (1) Models

	ARCH (1) V	ARCH (1), exp	ARCH (1) une V	ARCH (1) V
μ	-0.007*	-0.0096	-0.0075	-0.007
	(0.003)	(0.007)	(0.007)	(0.007)
a_0	0.741*	0.073*	0.074*	-0.038*
	(0.002)	(0.004)	(0.002)	(0.0138)
a_1	0.111*	0.121	0.115*	0.997
	(0.015)	(0.017)	(0.015)	(0.0586)
a_2		(0.0088)	(0.01)	(0.009)
F. Value	1203	1605	1605	1221
(a_1+a_2)		0.094	0.091	0.159

TABLE 7.
GARCH (1,1) Models*

	GARCH (1,1)	GARCH (1,1) expV	GARCH (1,1) unex. V	GARCH (1,1) Volume
μ	-0.007	-0.0111	-0.008	-0.008
	(0.007)	(0.006)	(0.008)	(0.006)
a0	0.004*	0.004*	0.0038*	-0.0153*
	(0.0032)	(0.0009)	(0.001)	(0.004)
a1	0.105*	0.108*	0.0738*	0.07*
	(0.046)	(0.012)	(0.03)	(0.012)
a2	0.841*	0.837*	0.879*	0.847*
	(0.075)	(0.017)	(0.03)	(0.0162)
a3		-0.013*	0.0173*	0.016*
		(0.001)	(0.008)	(0.004)
F. Value	1605	1605	1250	1605
(a1+a2+a3)		0.932	0.973	0.933

Notes: t-statistics are in parentheses. * The parameters remain unchanged by using MA(1)-GARCH(1.1), or MA(1)-I-GARCH(1,1).

Table 6, 7 reports Fulle Information Maximum Likelihood estimates using the Bemdt, Hall, Hall, and Hausman (1974) (BHHH) algorithm. Engle (1982) shows that the efficiency of Maximum-Likelihood

estimation relative to least-squares is positive and may be very large, so we apply the former, using the latter only to provide starting values for the estimated parameters. Given the severe kurtosis and heteroskedasticity present in the data, conventional standard errors will have questionable value (Bollerslev and Wooldrige 1992). However, Baillie and Bollerlev (1990) have shown that in the present model with heteroskedastic errors suitable robust standard errors may be obtained using the correction of White (1982)[2], and these are used in the present application. According to the robust standard errors, we find a positive and significant coefficient for ARCH (1) and GARCH (1,1), suggesting a strong conditional heteroskedastic effects. The positive and significant conditional heteroskedastic terms indicates also the well documented property of many financial series that 'news' clusters in time.

A measure of the peristence of variance as measured by GARCH is the sum of (a_1+a_2) for the variable to be stationarity the restrictions $(a_1+a_2)<1$ must hold. If the parameters in the conditional variance are positive, then the shocks to volatility persist over time. The degree of persistence is determined by the magnitude of these parameters. As can be seen from Tables 5, 6 the degree of persistence is positive and less than one and this finding is consistent with the other research on the foreign exchange market (see, Baillie and Bollerslev (1990), Bollerslev and Domowitz(1993), Bollerslev and Melvin (1994), Jorion (1995).

The informative power predicted and unpredicted volume may also be tested by entering the volume data into the conditional variance equation. If volume conveys information and the news comes in clusters then the conditional variance of returns will be an increasing function of the number of information arrivals (unexpected volume). We re-estimate the (G)ARCH models with lagged v, exv, or unv included. The (G)ARCH coefficients remain significant and the volume components are all statistically significant, indicating that in the JY market the participants use both volume and volatility to extrapolate information. The most interesting finding arises from the different signs associated with the expected and unexpected volume. The expected volume seems to influence negatively the conditional variance. On the contrary the unexpected volume enters with a positive sign into the conditional variance equation. This finding is in accordance with the findings of Bessembinder and Senguin (1992) and Jorion (1994) who suggest a positive relationship between unexpected volume and conditional variance. One explanation is that the higher unexpected trading volume reveals higher

heterogeneity and this is associated with greater variance in price volatility. As regards the sign of the expected volume, this is predicted by the model of Tauchen ad Pitts. This model predicts that the variance of the price volatility decreases with the number of traders. Without loss of generality, we can assume that there is a fixed number of participants in the foreign exchange market; then the number of traders is associated with the expected volume. In this case the expected volume seems to wash-out the interagent differences.

In our previous work we argued that an explanation of the effect that volume effects do not appear to be statistically strong could be due to the use of futures volume from Chicago IMM as a proxy for global spot volumes in the currencies considered. Altough the cross correlation between the real and proxy data is vey high (see table 5), the findings of the present work confirm our concem about the use of the futures volume as proxy for the real volume data. In sum, the evidence indicates that the real volume data have significant effects upon the conditional variance.

5. CONCLUSIONS

Despite the impressive role of volume in financial research, its use in the foreign exchange literature the research is limited. In Japan the availability of JY volume data allowed us to investigate both the time series properties of the particular series and to shed more light on the volume-volatility relationship. There are a number of interesting implications arising from the empirical finding of this work.

Considering the results derived in the first part we can say that the real volume data, unlike the future's volume proxy, is a mean reverting process with significant trend and highly serially correlated. Granger-causality tests cannot detect any significant causation running from volume to volatility (although there is strong evidence supporting the causation from volatilty to volume). If volatiligy is strictly exogeneous with respect to volume, then this can be interpreted as evidence on the structural modelling between two variables, formulating functions who explain volume in terms of volatility changes.

However, we noted a striking finding for the relationship between volume and conditional volatility. In particular, provided empirical support for the hypothesis that the conditional heteroskecastic model is dependent on the daily time dependence in the rate of

information arrival to the market of the JY. The question of whether or not market activity affects volatility is of particular interest given the theoretical results of MDH. In contrast to the results for the stock market, we find that the conditional variance coefficient do not disappear when volume is included in the variance equation. This suggests that price volatility and volume share the variation in the information flow variable. In the present study apart from the expected volume, the unexpected volume seem to be used by the participants in the JY market as a proxy for information arrival. But the informative contents of unexpected volume, differently affects the conditional variance. This study also contains a worrisome finding for those who consider that the future volume adequately proxies real volume data.

BIBLIOGRAPHY

Admati, A. and P. Pfleiderer (1988) «A Theory of Intraday Patterns: Volume and Price Volatility» Review of Financial Studies, I, 3-40.

Baillie, R. and T. Bollerslev (1990), «A multivariate Generalised ARCH Approach to modeling Risk Premia in Forward Foreign Exchange Rate Markets» Journal of International Money and Finance, 9, 309-324.

Berndt, K., B. Hall, R. E. Hall and J. Hausman (1974), «Estimation and Inference in Nonlinear Structural Models» Annals of Economic and Social Measurement, 3/4, 653-665.

Bessembinder, H. and Seguin T. (1994), «Bid-Ask Spreads in the Interbank Foreign Exchange Market», Journal of Financial Economics, 32, 317-348.

Bessembinder, H. and P. Seguin (1992), «Futures-Trading activity and Stock Price Volatility», Journal of Finance, 47, 2015-34.

Bessembinder, H. and P. Seguin (1993), «Price Volatility, Trading Volume and Market Depth: Evidence from Futures Markets», Journal of Financial and Quantitative Analysis, 28, 21-39.

Bollerslev, T. and I. Domowitz (1993), «Trading Patterns and Prices in the Interbank Foreign Exchange Market», Journal of Finance, 48/2, 1421-43.

Bollerslev, T. and J. Wooldridge (1992), «Quasi-Maximum Likelihood Estimation and Inference in Dynamic Models with Time Varying Covariances», Econometrics Review, 11, 143-172.

Chionis and MacDonald (1997) «Some tests of the Foreign Exchange Market Hypotheses» Journal of Multinational Financial Management. vo 4, 203-229.

Clark, P.K. (9173), «A Subordinated Stochastic Process with Finite Variance for Speculative Prices «Econometrica, 41, 135-55.

Dumas, A. (1995), «Comment on Philippe Jorion's Risk and Turnover in the Foreign Exchange Market», presented at NBER/CEPR/Banca

d'Italia «Microstructure of Foreign Exchange Markets» Conference July 1-2, 1994 in Perugia. Econometrica, 50, 1-25.

Engle, R. (1982), «Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with estimates of the Variance of U.K. Inflation «Econometrica», 50, 987-1008.

Epps, T. and M. Epps (1976), «The Stochastic Dependence of Security Price Changes and Transaction Volumes, Implication for the Mixture-of-Distribution Hypothesis» Econometrica, 44, 305-32.

Frankel, J. and K. Froot (1990), «Exchange Rate Forecasting Techniques and Implications for the Foreign Exchange Markets», National Bureau of Economic Research, Working Paper 3740.

Gannon, G. 1994, «Simultaneous Volatility Effects in Index Futures», Review of Futures Markets, 13, 1027-68.

Grammatikos, T. and A. Sanuders (1986), «Futures Price VariabilityA A Test of Maturity and Volume Effects» Journal of Business, 59, 319-29.

Hsieh, D. and A. Kleidon (1994), «Bid-Ask Spread in Foreign Exchange Market: Implications for Models of Asymetric Information» mimeo.

Jorion, P. (1994), «Risk and Tumover in the Foreign Exchange Market», presented at NBER/CEPR/Banca d'Italia «Microstructure of Foreign Exchange Markets» Conference July 1-2, 1994 in Perugia.

Lamoureaux, C. and W. Lastrapes (1994)A «Endogeneous Trading Volume and momentum in Stock-return Voliatility» Journal of Business Economics and Statistics, 12, 253-260.

Lamoureux, C. and W. Lastrapes (1990), «Heteroskedasticity in Stock Return Data: Volume versus GARCH Effects», Journal of Finance, LXV, 221-29.

Subrahmanyam, A. (1991), «A Theory of Trading in Stock Index Futures» Review of Financial Studies 4, 17-51.

Whie, H. (1982), «Maximum Likelihood estimation of Misspecified Models».

REFERENCES

1. For test checking the adequacy of the model see Chionis and MacDonald (1997).
2. Following White, asymptotic standards errors for the parameters in the conditional mean and variance functions that are robust to departures from normality have also been derived by Weiss (1984, 1985).

Panayiotis G. Artikis - George P. Artikis

A PROBABILISTIC SIMULATION APPROACH TO TOTAL EVALUATION OF A FIRM

1. INTRODUCTION

Total evaluation of a firm is of great interest for all parties involved or intend to involve, directly or indirectly, in the business activities of that firm (shareholders, management, employees, customers, investors, capital market, government etc.). For example, consider the impact of a firm's value on formulating its strategies relative to mergers and acquisitions, restructuring, and corporate control [8].

In its proper prospective, total evaluation of a firm is a form of capital budgeting - the heart of financial theory. Capital budgeting, in turn, is a form of cost benefit analysis, a method of determining whether benefits exceed costs when both are properly measured and evaluated.

This article is based on capital budgeting analysis to develop a probabilistic approach for total evaluation of a firm when all input variables involved in the analysis - cash flows, investment outlays, cost of capital, and firm's horizon - are treated as random.

2. EVALUATION CRITERIA

Several major models for evaluating firms have been developed. The most rigorous of these models use the net present value methodology for evaluation of firms. A major advantage of the present value methodology is that it satisfies the value additivity principle. This principle permits managers to add the present value from each investment project to the value of the firm. Thus, net

---

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

present value is the basis for increases in the value of the firm. Hence, from the standpoint of creating value for the firm, miximizing net present values is the correct goal for decision makers.

According to the net present value methodology, the value of a firm is the present value of all future cash flows discounted at the cost of capital, minus the cost of the investment projects also discounted at the cost of capital. In other words, the sum of each year's cash flows less the investment requirements, appropriately discounted, is the value of the firm. Specifically:

$$V_0 = \sum_{t=1}^{n} \frac{Cf_t(1 - T_t) - I_t}{(1 + K_t)}$$

Where,
V_0 = Value of the firm
Cf_t = Cash flows in year t
T_t = Tax rate in year t
I_t = Investment outlays in year t
K_t = Cost of capital of the firm in year t

A version of the above model is that it makes two additional assumptions. First, the increase in cash flows starts one period after the investment, since some time is required before investment is put in place and before it will generate additional revenues. This is the assumption followed by Miller and Modigliani in their seminal paper [4]. Second, investment is justified only if it produces growth. If no growth is assumed, then no investment would be required, and therefore, no deduction for investment from cash flows would be made.

The above model and its alternatives expressed by Malkiel [3], Stern [6], and Rappaport [5] can be strongly criticised on the grounds they treat the input variables. In relation to cash flows they make four assumptions: no growth, constant growth, supernormal growth followed by no growth, and supernormal growth followed by constant growth. Although these assumptions may be valid in certain business activities, however, when we move to the level of the firm the same assumptions appear more or less arbitrary. For example, the no-growth case may be rigorous for the evaluation of a perpetuity or a bond that has no maturity (consol), however, it is unusual even for the most optimistic manager to think of a firm with no growth in cash flows to go to infinity. Besides these models propose the point estimation technique for

the evaluation of the constant or supernormal growth rate and, therefore, the resulting cash flows.

Furthermore, the investment outlays are calculated as a difference between two points. Specifically, investment is defined as the change in net total assets. It is this year's net total assets less last year's net total assets. Each year's net total assets assumes only one value.

Moreover, the cost of capital of the firm is also calculated using the point estimation technique. First, the weighted average cost of capital is calculated for the year 0 on the basis of that year's capital structure and the cost of capital structure components. Next, this weighted average cost of capital is used as the basis for the evaluation of the cost of capital of the firm for the subsequent years. In other words, the original calculation of the weighted average cost of capital is modified to reflect changes which might take place in the environment of the firm and affect its cost of capital.

Finally, the above models have another serious disadvantage since they treat the time horizon of the firm as a deterministic variable. These models can calculate the value of the firm for a certain number of years (for example 5, 10 or infinite number of years) which is given in advance, before the evaluation process starts.

3. PROPOSED MODEL

In real life, however, all input variables used in the above mentioned net present value evaluation model could be different for each year. This implies that the model could be improved if these input variables were treated as random.

Today's financial environment is a broad arena with many uncertain economic, political, and operational factors. Because of this widespread uncertainty, firms of all sizes are turning to probabilistic financial planning models. Coats and Chesser [2] developed a model which includes risk explicitly through the introduction of Monte Carlo simulation techniques into the Warren and Shelton's traditional deterministic corporate model [7]. The resulting model produces both standard financial reports and the associated probabilities of occurrence, confidence intervals, and standard deviations. The model, which was validated by historical comparisons, allows the planner to test many scenarios and determine the likelihood of satisfactory financial performance.

In a recent article, the author has extended the Coats and Chesser's model through the introduction of new input variables into their model, a fact which has resulted in a significant increase in the number of output variables [1]. Specifically, the extending model produces, among other types of information, thirteen probability distributions for each year included in the time horizon of the evaluation process. These distributions are: net income, depreciation, before-tax interest, tax rate, net total assets, debt capital, cost of debt capital, preferred stock capital, cost of preferred stock capital, common stock capital, cost of common stock capital, retained earnings, and cost of retained earnings.

The first four of the above probability distributions allow the calculation of the cash flow for each year of the duration of the evaluation process. To do this the following formula can be used:

$$Cf_t = Ni_t + D_t + IBT_t(1-T_t)$$

where,

Cf_t = Cash flows in year t
Ni_t = Net income in year t
D_t = Depreciation in year t
IBT_t = Interest before-tax in year t
T_t = Tax rate in year t

In turn, the probability distribution for the net total assets allows the calculation of the investment outlays for each year of the duration of the evaluation process. To do this the following formula can be used:

$$I_t = NTA_t - NTA_{t-1}$$

where,

I_t = Investment in year t
NTA_t = Net total assets in year t
NTA_{t-1} = Net total assets in year t-1

At this point what remains to be treated as a random variable is the cost of capital of the firm. This can be done by constructing the probability distribution for the cost of capital for each year of the evaluation process on the basis of either the theoretical distribution which follow the available historical data or the subjective distribution which results from the opinion of experts in the area.

Alternatively, the cost of capital of the firm can be calculated using the probability distributions for the debt capital, cost of debt

capital, preferred stock capital, cost of preferred stock capital, retained earnings, cost of retained earnings, common stock capital, and cost of common stock capital for each year of the evaluation process. Then, the following formula can be used:

$$K = W_1 K_d + W_2 K_p + W_3 K_a + W_4 K_k$$

where,

K = Cost of capital of the firm
K_d = Cost of debt capital after-tax
K_p = Cost of preferred stock capital
K_a = Cost of retained earnings
K_k = Cost of common cost capital
$W_{1,2,3,4}$ = Proportion of debt, preferred stock, retained earnings, and common stock in the capital structure of the firm

The first advantage of the alternative method is that the decision maker has not to face the problem whether the proportions of the components of the firm's capital structure - W_1, W_2, W_3, and W_4 - should be measured by book value, market value or target value. This is so because these proportions are produced by the extending model of Coats and Chesser and are measured by feasible target values.

In such a case, the decision maker overcomes the disadvantage of the book value (the weights may misstate the weighted average cost of capital if the market values of the debt and equity have changed), and market value (the market values of securities are constantly changing for a variety of reasons that may have nothing to do with the firm).

One basic assumption underlying the cost of capital is that it applies to new funds being raised by the firm. Therefore, the weights used in estimating cost of capital should reflect the composition of new funds. Book values and market values reflect the composition of existing capital structure, while target values are based on the capital structure the firm wishes to maintain as it raises new funds. However, depending on its financial position and the conditions prevailing in the capital market, sometimes the firm can not raise the kind of capital it wishes. This is the reason why it is better to say feasible target values instead of target values. Feasible target values are just another output of the extending model mentioned above.

The second advantage of the alternative method is that the decision maker has not to make any assumption about the behaviour of dividend growth rate (g) in the future in calculating the cost of retained earnings, and the cost of common stock capital. Also, the decision maker has not to forecast the dividends payable in the next period in calculating the cost of preferred stock capital, the cost of retained earnings, and the cost of common stock capital. Furthermore, the decision maker has not to forecast the future rate of interest in calculating the cost of debt component of the capital structure. All these, dividend growth rate, dividend in the next period, and future interest rate, are again produced by the model of Coats and Chesser.

The third advantage of the alternative method is that the extending model of Coats and Chesser also produces the market value of preferred shares, the cost of issuing preferred shares, the market value of common shares, and the cost of issuing common shares which the decision maker needs in calculating the cost of preferred stock, retained earnings, and common stock.

Introducing the Monte Carlo simulation technique to the equation of cash flows and investment outlays, and using as inputs the probability distributions of net income, depreciation, before-tax interest, tax rate, and net total assets, the research model calculates the probability distributions for the cash flows, and investment outlays for each year the evaluation process lasts. In turn, on the basis of the same technique, the equation of weighted average cost of capital, and the probability distributions of debt capital, cost of debt capital, preferred stock capital, cost of preferred stock capital, common stock capital, cost of common stock capital, retained earnings, and cost of retained earnings, the research model calculates the probability distribution for the cost of capital for each year of the evaluation process. Finally, using the above probability distributions of the cash flows, investment, and cost of capital, the model calculates the net present value of the cash flows for each year of the evaluation process.

In this case, the total value of the firm can be calculated as the sum of the arithmetic means of these net present value probability distributions over the years of the evaluation process. Moreover, confidence intervals, standard deviations, and other statistical parameters of the net present value probability distributions can be calculated for each year of the evaluation process.

4. EXAMPLE APPLICATION

The effectiveness of the research model has been evaluated by applying it to a clothing firm operating in Greece. The sources of data on this firm were its annual reports. The final output for a period of ten years is given in Table 1 below.

TABLE 1.
Total value of a clothing firm
(millions of drcs)

Years	Mean of total value	Limits of mean class	S	P 1	P 2	Cumulative mean of total value
1986	288.0	285.6 289.7	7.8	43	85	288.0
1987	784.3	778.0 789.0	10.3	43	85	1,072.3
1988	1,297.5	1,287.1 1,305.2	8.4	45	85	2,369.8
1989	1,563.9	1,551.3 1,573.2	9.5	46	85	3,933.7
1990	2,709.8	2,688.1 2,726.0	12.1	41	84	6,643.5
1991	3,126.0	3,100.9 3,144.7	15.2	41	86	9,769.5
1992	3,852.3	3,821.4 3,875.4	9.3	41	85	13,621.1
1993	5,817.0	5,770.4 5,851.0	6.8	42	86	19,438.8
1994	7,882.1	7,819.0 7,029.3	12.5	40	85	27,320.9
1995	9,822.3	9,743.7 9,881.2	7.6	40	84	37,143.2

S : Standard deviation

P_1 :Probability that the actual value will be within the limits of the mean class

P_2: Probability that the actual value will be within one S of the mean value

As shown in the above Table, the total value of the clothing firm analyzed in this example in ten year's time will be 37,143.2 billion drcs. Considering that the annual cash flows were calculated as the sum of net income plus depreciation, that is, they did not include the interest expenses, the total value of the firm is actually greater than that shown in the Table.

The cost of capital of the clothing firm has been calculated using the alternative method described above. This method allows the calculation of the cost of capital with more precision than the other method.

The model allows the number of years to be extended theoretically to infinity. However, in real life what management wants to know is the value of the firm when an event will take place i.e. merger, acquisition etc. In this case, management has to answer the question: in how many years we are to face a take over bid and what is the probability this event to happen? The answer will be the probability distribution of the number of years which can easily be incorporated to the model in order the computer to calculate the value of the firm.

5. VALIDATION

Below the model's simulated total value is compared with the firm's actual total value over the ten years of the evaluation period. The close agreement between these two kinds of results supports the assumption that the model is an effective evaluation tool.

TABLE 2.

Comparisons of simulated and actual results (millions of drcs)

Years	Simulated	Actual
1986	288.0	287.8
1987	784.3	784.0
1988	1,297.5	1,297.8
1989	1,563.9	1,563.4
1990	2,709.8	2,709.4
1991	3,126.0	3,126.5
1992	3,852.3	3,853.1
1993	5,817.0	5,817.4
1994	7,882.1	7,881.8
1995	9,822.3	9,821.9

REFERENCES

1. Artikis Panayiotis G. and George P. Artikis, «A Stochastic Simulation Approach to Financial Forecasting», Managerial Finance, Vol. 25, No 8, 1999, pp. 12-21.
2. Coats Pamela K., and L. Delton Chesser, «Coping With Business Risk Through Probabilistic Financial Statements», Simulation, April 1982, pp. 111-121.
3. Malkiel Burton G., «Equity Yields, Growth, and the Structure of Share Prices», American Economic Review, 53, December 1963, pp. 1004-1031.
4. Miller Merton H., and Franco Modigliani, «Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares», Journal of Business, 34, 4, October 1961, pp.411-433.
5. Rappaport Alfred, Creating Shareholder Value, New York: The Free Press, 1986.
6. Stern Joel M., Analytical Methods in Financial Planning, The Chase Manhattan Bank, N.A., November 1977.
7. Warren James M., and P. John Shelton, «A Simultaneous Equations Approach to Financial Planning», Journal of Finance, March 1971, pp.1123-1142.
8. Weston J. F., K. S. Chung, and S. E. Hoag, Mergers, Restructuring, and Corporate Control, New Jersey, Prentice Hall International Editions, 1990

*Dimitrios Vasiliou**

EXPLORING A BANK'S FINANCIAL PERFORMANCE FOR A HUNDRED YEARS: THE CASE OF THE NATIONAL BANK OF GREECE (1842-1941)[1]

ABSTRACT

The purpose of this paper is to shed some light in the performance of the biggest Greek bank during the first hundred years of its operation; that is, the period 1842-1941. The main conclusions of the analysis is that the National Bank experienced a quite high return on equity (i.e. above 20%) during the period 1920-27, while its return on assets was quite high (i.e. above 2%) during the period 1843-89. Last but not least, the National Bank utilised financial leverage heavily to increase return on equity during the period 1913-27.

JEL classification: G21; G30; N20; N23; N24

Keywords: Greek banking; Bank profitability

1. INTRODUCTION

The National Bank of Greece is the biggest financial institution in Greece and one of the 200 biggest world-wide. The size of the National Bank in relation to the Greek banking system becomes apparent if we take into account that the market share of the National Bank accounted for 47.7% of the assets of all commercial Greek banks in 1995. In addition, the National Bank accounted

* Assistant Professor of Finance, Athens University of Economics and Business.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

for 48.7% of deposits and 36.7% of loans regarding the industry concerned in 1995[2].

The National Bank of Greece was established in 1841, while its first balance sheet appeared the following year. The Bank had two departments: the issuing department and the banking department. In other words, it was a commercial bank but it had all the responsibilities and privileges of a central bank. In fact, the National Bank was the sole issuer of banknotes from 1842 to 1863 and then again from 1920 to 1928[3]. It should be noted, however, that there were three other issuing banks. The issue privileges of these banks were restricted to much smaller territories that were united with Greece at later dates. The Ionian Bank, established in 1839, enjoyed the exclusive privilege of banknote issue in the Ionian Islands only. This privilege was withdrawn in 1920. The Bank of Epirus and Thessaly, established in 1880, had the exclusive privilege to issue banknotes in Epirus and Thessaly. In 1899 the National Bank took over the Bank of Epirus and Thessaly, thus obtaining the privilege for its territory. The Bank of Crete, established in 1899, had the exclusive privilege of issuing banknotes in Crete. This privilege was withdrawn in 1919.

The main purpose of this paper is to shed some light in the performance of the biggest Greek bank during the first hundred years of its operation; that is, the period 1842-1941. The study is divided into two main parts. The first section outlines the employed profitability ratios, while the second reports the computed ratios and analyses the results. And finally some concluding remarks are presented.

2. THE PROFITABILITY MEASURES

The analysis of the National Bank's financial performance employs two measures, the return on equity (ROE), and the return on assets (ROA). Return on equity equals net income divided by common equity capital (par value, paid in surplus, undivided profits, and capital reserves). This ratio is probably the most popular measure of a bank's financial performance among investors and senior managers. It is a measure of the efficiency with which the bank employs owners' capital, because it presents the amount that has been earned on the book value of common stockholders' investment in the bank. In other words, this ratio measures the percentage return to owners on their investment in the bank. Return on assets equals net income divided by total assets. A bank's

return on assets reflects management's ability to allocate and utilise all the financial resources of the firm to generate net income. In other words, this ratio measures the percentage return on all invested funds in the bank.

A bank's return on equity can be decomposed into two principal components, its return on assets and its leverage multiplier (or equity multiplier - LM). This relationship is generated as follows:

$$ROE = \frac{\text{Net Income}}{\text{Equity Capital}}$$

$$ROE = \frac{\text{NetIncome}}{\text{TotalAssets}} \times \frac{\text{TotalAssets}}{\text{EquityCapital}}$$

$$ROE = ROA \times LM$$

Consequently, a bank can increase its return on equity by increasing its return on assets and/or its leverage multiplier. The leverage multiplier compares assets with equity such that large values imply a large amount of debt financing relative to equity. Thus, the leverage multiplier measures the financial leverage[4] used by a bank and influences its return on equity. This is because it has a multiplier impact on return on assets to determine a bank's return on equity. At the same time the leverage multiplier represents a measure of financial risk[5] of the firm, because it reflects how many assets can go into default before a bank becomes insolvent. Let us use an example to make apparent the concept of leverage multiplier. Consider two commercial banks, called A and B, that each hold USD 100 million in assets with identical quality and composition. Bank A finances its assets with USD 10 million equity capital, while bank B with only USD 5 million. In this case the leverage multiplier of bank A equals (100/10=) 10, and of bank B equals (100/5=) 20. Let us suppose now that both banks enjoyed a 1% return on their assets. In this case, bank A would offer to its stockholders a return on equity of 10%, while bank B would provide them with 20%. On the other hand, if both banks reported a return on their assets of -1%, bank B would announce a loss twice as much of bank A (i.e. ROE_B=-20%, ROE_A=-10%). Furthermore, the leverage multiplier is a risk measure. Consider the ratio "equity capital / total assets" (i.e., the ratio 1/LM), in the above example. This ratio equals (10/100=) 10% for bank A, and (5/100=) 5% for bank B. The different ratios signify that although both banks

hold identical assets, bank A is exposed in less financial risk than bank B. The assets of bank A that can go into default before it becomes insolvent (i.e. 10%), are twice as many of the assets of bank B (i.e. 5%). From the above it follows, that a high leverage multiplier raises a bank's return on equity when net income is positive, but it also signals high financial risk. This is because financial leverage magnifies the impact of a negative return on assets on a bank's return on equity. Leverage is a two-edged sword.

Return on assets is lower for banks than for most non-financial business. For this reason, most financial institutions utilise financial leverage heavily to increase return on equity to a competitive level. In general, firms with highly predictable and stable cash flows can utilise more financial leverage than firms facing a high degree of uncertainty. Moreover, firms such as commercial banks which have a diversified portfolio of liquid assets can safely employ more financial leverage, than the characteristic non-financial institutions. However, investments that are exposed to low risk, have high degree of liquidity and generate relatively stable cash flows tend to produce low returns. Commercial banks are notable examples of this pattern. The National Bank does not deviate from this rule at the present time. In 1995, as an example, the National Bank combined an exceptionally low return on assets of 0.5% with an enormous leverage ratio of 34.4 to produce an attractive return on equity of 17%. This policy is demonstrated in table 1.

TABLE 1.

Financial Performance Ratios of the National Bank

	1993	1994	1995	1996
Return on assets (%)	0.32%	0.70%	0.50%	0%
Leverage multiplier (x)	37.67	32.30	34.38	42.88
Return on equity (%)	12.16%	22.54%	17.04%	0%

Notes:

1. Discrepancies are due to rounding.
2. In 1996 the Bank reported a zero net income, because the management of the Bank decided to use all income before provisions and taxes for provision for loan losses.

3. POINTING TO THE BEST YEARS

Table 2 and 3 illustrate the calculation of the key ratios measuring the National Bank's returns and the financial leverage it has taken to obtain these returns. Figures 1-3 present a graphical exposition of these measures. The above table and figures point to the following major conclusions.

Figure 1

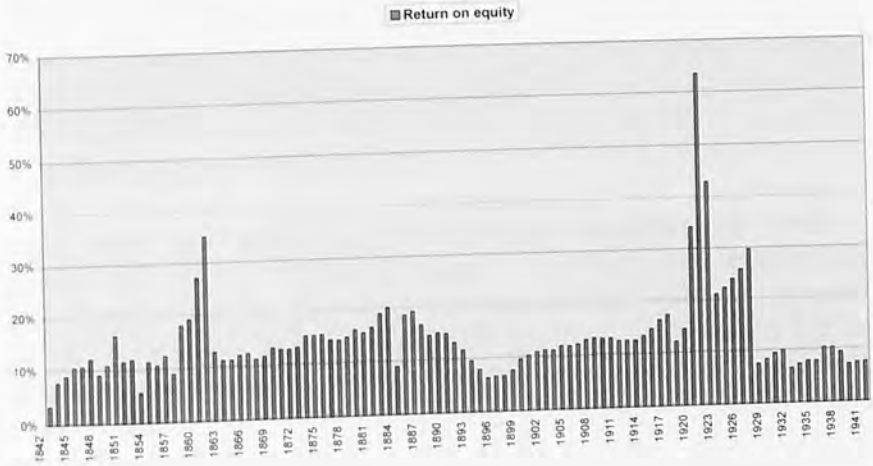

Figure 2

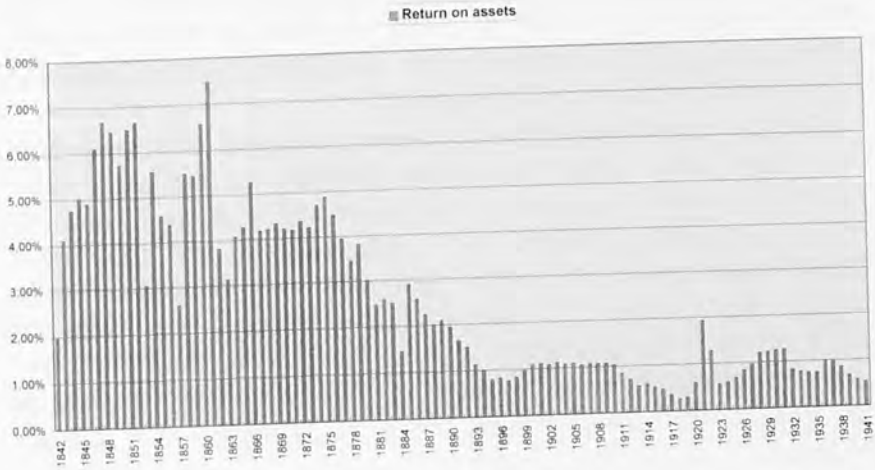

Figure 3

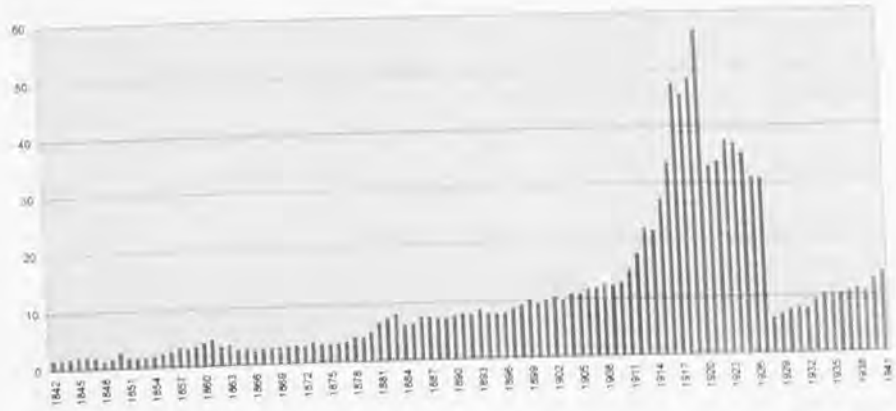

First, the National Bank's return on equity was quite high (i.e. above 20%) during the period 1920-27[6]. During this period, however, all banks experienced an expansion in their activities due to the great inflow of Greek refugees from the Asia Minor (1922). Moreover, the Bank was the sole issuer of banknotes in these years. As we are going to come across later on, the Bank's high return on equity during this period was primarily caused by the relatively higher financial leverage it employed. On the other hand, the Bank's return on assets appeared rather low for most of this period. The National Bank's return on equity was relatively low (i.e. below 10%) during the periods 1893-99 and 1928-35[7]. During these periods the following events came about: the country's bankruptcy (1893), the Greek-Turkish war (1897), and the withdrawn of the Bank's issuing privilege (1928).

Second, the National Bank's return on assets was quite high (i.e. above 2%) during the period 1843-89[8]. On the other hand, the Bank's return on assets was comparatively low (i.e. below 1%) during the periods 1895-99, 1911-1920, 1923-27, and 1932-1941[9]. During these periods the following events took place: the Greek-Turkish war (1897), the merging of the National Bank with the Bank of Epirus and Thessaly (1899), the Balkan Wars (1912-14), and the W.W.I. It is worth recalling, however, that the National Bank's return on assets is well below 1% currently, as it appears in table 1.

Third, the National Bank utilised financial leverage heavily to increase return on equity during the period 1913-27; that is, the leverage multiplier was quite high (i.e. above 20) in these years. This finding suggest that the National Bank was taking higher financial risk from 1913 to 1927. And as we mentioned above leverage improves financial performance of a bank when things are going well, but worsens it when things are going poorly. Nevertheless, during this period there were the Balkan wars (1912-14), the W.W.I, the Greek-Turkish war (1920-22), and the Bank's exclusive privilege of being the sole issuer of banknotes (1920-28). On the contrary, the National Bank's leverage multiplier was found relatively low (i.e. below 10) during the periods 1842-1904 and 1928-1933[10].

4. CONCLUDING REMARKS

The aim of this paper is to investigate the performance of the biggest Greek bank during the first hundred years of its operation; that is, the period 1842-1941. This task is performed by the employment of two profitability measures, the return on equity and the return on assets. In addition, we compute the leverage multiplier of the National Bank for each year of the examined period, to explore the financial leverage used by the Bank to produce the computed return on equity. The main conclusions of the analysis is that the National Bank experienced a quite high (i.e. above 20%) return on equity during the period 1920-27, while its return on assets was quite high (i.e. above 2%) during the period 1843-89. Last but not least, the National Bank utilised financial leverage heavily to increase return on equity during the period 1913-27.

TABLE 2.
Financial Data of the National Bank

Years	Net income	Years	Assets	Years	Equity
1842	137,125.26	1842	6,942,700.81	1842	3,949,000.00
1843	307,685.86	1843	7,495,072.57	1843	3,982,785.13
1844	361,716.91	1844	7,596,318.85	1844	4,039,064.12
1845	438,399.46	1845	8,700,781.92	1845	4,155,405.35
1846	479,809.93	1846	9,791,417.51	1846	4,483,376.80
1847	631,132.04	1847	10,331,617.06	1847	5,221,338.00
1848	472,706.51	1848	7,069,423.42	1848	5,241,752.46
1849	554,020.30	1849	8,563,523.94	1849	5,099,883.00
1850	552,132.44	1850	9,615,086.79	1850	3,367,468.00
1851	624,358.87	1851	9,589,930.98	1851	5,476,397.00
1852	664,307.98	1852	9,977,362.22	1852	5,617,230.00
1853	328,507.23	1853	10,764,190.63	1853	5,838,482.40
1854	709,904.33	1854	12,739,684.62	1854	6,278,400.00
1855	667,244.49	1855	14,551,790.60	1855	6,285,600.00
1856	782,039.73	1856	17,798,126.22	1856	6,307,200.00
1857	567,544.43	1857	21,856,819.68	1857	6,348,000.00
1858	1,153,122.97	1858	20,916,469.61	1858	6,386,400.00
1859	1,229,848.16	1859	22,556,480.02	1859	6,424,800.00
1860	1,757,610.62	1860	26,723,251.59	1860	6,487,200.00
1861	2,221,053.80	1861	29,648,383.31	1861	6,334,400.00
1862	1,299,754.86	1862	34,128,743.70	1862	10,137,913.78
1863	1,162,031.17	1863	37,089,021.16	1863	10,343,144.95
1864	1,876,196.56	1864	46,117,104.42	1864	16,680,385.01
1865	2,058,980.16	1865	48,136,791.55	1865	16,984,365.17
1866	2,601,289.32	1866	49,404,797.17	1866	20,995,429.32
1867	2,390,498.97	1867	57,111,810.36	1867	21,279,928.29
1868	2,548,806.30	1868	60,511,829.60	1868	21,689,734.59
1869	2,919,196.01	1869	67,169,957.53	1869	22,088,930.60
1870	3,097,272.03	1870	73,420,336.86	1870	24,043,302.63
1871	3,171,567.63	1871	75,973,544.76	1871	24,606,870.26
1872	3,259,640.24	1872	74,774,472.30	1872	24,610,660.10
1873	3,762,949.25	1873	89,164,196.35	1873	24,619,059.75
1874	4,692,585.98	1874	99,748,864.56	1874	30,630,000.00

Years	Net income	Years	Assets	Years	Equity
1875	4,719,509.38	1875	96,753,141.44	1875	30,630,000.00
1876	4,399,377.07	1876	98,194,939.53	1876	30,630,000.00
1877	4,359,010.34	1877	110,265,237.73	1877	30,630,000.00
1878	4,514,091.01	1878	130,411,169.54	1878	30,630,000.00
1879	4,944,295.65	1879	129,564,789.81	1879	30,630,000.00
1880	4,739,537.54	1880	156,841,209.56	1880	30,630,000.00
1881	5,029,799.63	1881	203,430,276.59	1881	30,630,000.00
1882	5,837,890.18	1882	225,569,495.90	1882	30,630,000.00
1883	5,518,763.57	1883	220,476,489.10	1883	27,348,220.00
1884	3,106,900.65	1884	213,021,904.75	1884	34,848,220.00
1885	6,486,495.70	1885	222,732,998.59	1885	34,848,220.00
1886	6,710,852.89	1886	261,093,579.36	1886	34,848,220.00
1887	5,785,609.73	1887	258,986,503.15	1887	34,848,220.00
1888	5,086,526.85	1888	252,509,785.71	1888	34,848,220.00
1889	5,240,174.66	1889	250,014,469.10	1889	34,848,220.00
1890	5,171,383.73	1890	265,436,580.69	1890	34,848,220.00
1891	4,549,559.30	1891	275,712,288.33	1891	34,848,220.00
1892	4,051,475.20	1892	269,730,856.27	1892	34,848,220.00
1893	3,008,458.62	1893	266,569,226.02	1893	31,500,000.00
1894	2,472,670.19	1894	246,347,192.90	1894	31,500,000.00
1895	1,954,949.05	1895	244,429,745.38	1895	31,500,000.00
1896	2,057,428.24	1896	248,264,549.57	1896	31,500,000.00
1897	2,076,106.96	1897	271,731,243.35	1897	31,500,000.00
1898	2,374,634.56	1898	285,206,415.00	1898	31,500,000.00
1899	3,018,312.72	1899	310,906,883.87	1899	31,500,000.00
1900	3,438,512.87	1900	315,345,530.51	1900	33,500,000.00
1901	3,660,639.14	1901	329,988,672.21	1901	33,500,000.00
1902	3,758,132.45	1902	349,835,505.87	1902	33,500,000.00
1903	3,735,153.61	1903	333,401,636.79	1903	33,500,000.00
1904	3,965,556.96	1904	363,023,704.55	1904	33,500,000.00
1905	3,950,294.23	1905	360,514,674.84	1905	33,500,000.00
1906	4,060,104.67	1906	385,574,311.39	1906	33,500,000.00
1907	4,312,115.90	1907	395,912,000.00	1907	33,500,000.00
1908	4,398,787.70	1908	408,335,218.99	1908	33,500,000.00
1909	4,372,470.34	1909	406,085,817.95	1909	33,500,000.00

Years	Net income	Years	Assets	Years	Equity
1910	4,362,072.04	1910	423,366,869.95	1910	33,500,000.00
1911	4,210,073.32	1911	493,774,990.66	1911	33,500,000.00
1912	4,208,063.99	1912	586,362,493.07	1912	33,500,000.00
1913	4,205,756.71	1913	735,632,510.32	1913	33,500,000.00
1914	4,463,588.83	1914	725,446,800.83	1914	33,500,000.00
1915	4,898,803.36	1915	913,928,534.01	1915	33,500,000.00
1916	5,450,866.00	1916	1,125,648,628.22	1916	33,500,000.00
1917	5,780,668.55	1917	1,590,733,339.45	1917	33,500,000.00
1918	6,568,914.27	1918	2,483,020,605.15	1918	54,600,000.00
1919	7,994,555.30	1919	2,690,469,188.26	1919	55,500,000.00
1920	23,971,273.13	1920	3,963,521,338.29	1920	70,000,000.00
1921	98,341,283.61	1921	5,107,005,324.22	1921	155,000,000.00
1922	102,980,780.54	1922	8,095,503,082.78	1922	240,000,000.00
1923	56,758,836.82	1923	10,104,224,035.06	1923	270,000,000.00
1924	66,710,168.79	1924	11,080,903,898.31	1924	300,000,000.00
1925	78,980,313.18	1925	11,621,735,863.81	1925	330,000,000.00
1926	92,668,203.42	1926	11,111,440,888.04	1926	360,000,000.00
1927	97,752,199.25	1927	10,142,406,900.33	1927	330,000,000.00
1928	88,926,239.17	1928	7,362,310,823.58	1928	1,205,393,789.21
1929	100,184,421.39	1929	8,212,332,107.93	1929	1,205,393,789.21
1930	112,942,020.19	1930	8,994,604,459.10	1930	1,205,393,789.21
1931	119,907,082.59	1931	9,469,912,014.32	1931	1,205,393,789.21
1932	78,046,381.36	1932	9,377,194,515.46	1932	1,205,393,789.21
1933	86,573,374.33	1933	11,078,251,957.97	1933	1,205,393,789.21
1934	93,694,717.78	1934	12,301,262,211.92	1934	1,205,393,789.21
1935	93,638,552.21	1935	12,407,027,478.69	1935	1,205,393,789.21
1936	123,762,408.31	1936	12,384,618,743.01	1936	1,205,393,789.21
1937	123,603,450.44	1937	12,641,311,414.68	1937	1,205,393,789.21
1938	113,393,852.29	1938	13,158,427,920.02	1938	1,205,393,789.21
1939	84,728,103.87	1939	12,498,885,813.15	1939	1,205,393,789.21
1940	88,477,689.94	1940	15,139,022,450.03	1940	1,205,393,789.21
1941	89,694,972.46	1941	16,758,612,185.52	1941	1,205,393,789.21

TABLE 3.
Financial Ratios of the National Bank

Years	Return on equity	Years	Return on assets	Years	Leverage multiplier
1842	3.47%	1842	1.98%	1842	1.76
1843	7.73%	1843	4.11%	1843	1.88
1844	8.96%	1844	4.76%	1844	1.88
1845	10.55%	1845	5.04%	1845	2.09
1846	10.70%	1846	4.90%	1846	2.18
1847	12.09%	1847	6.11%	1847	1.98
1848	9.02%	1848	6.69%	1848	1.35
1849	10.86%	1849	6.47%	1849	1.68
1850	16.40%	1850	5.74%	1850	2.86
1851	11.40%	1851	6.51%	1851	1.75
1852	11.83%	1852	6.66%	1852	1.78
1853	5.63%	1853	3.05%	1853	1.84
1854	11.31%	1854	5.57%	1854	2.03
1855	10.62%	1855	4.59%	1855	2.32
1856	12.40%	1856	4.39%	1856	2.82
1857	8.94%	1857	2.60%	1857	3.44
1858	18.06%	1858	5.51%	1858	3.28
1859	19.14%	1859	5.45%	1859	3.51
1860	27.09%	1860	6.58%	1860	4.12
1861	35.06%	1861	7.49%	1861	4.68
1862	12.82%	1862	3.81%	1862	3.37
1863	11.23%	1863	3.13%	1863	3.59
1864	11.25%	1864	4.07%	1864	2.76
1865	12.12%	1865	4.28%	1865	2.83
1866	12.39%	1866	5.27%	1866	2.35
1867	11.23%	1867	4.19%	1867	2.68
1868	11.75%	1868	4.21%	1868	2.79
1869	13.22%	1869	4.35%	1869	3.04
1870	12.88%	1870	4.22%	1870	3.05
1871	12.89%	1871	4.17%	1871	3.09
1872	13.24%	1872	4.36%	1872	3.04
1873	15.28%	1873	4.22%	1873	3.62
1874	15.32%	1874	4.70%	1874	3.26

Years	Return on equity	Years	Return on assets	Years	Leverage multiplier
1875	15.41%	1875	4.88%	1875	3.16
1876	14.36%	1876	4.48%	1876	3.21
1877	14.23%	1877	3.95%	1877	3.60
1878	14.74%	1878	3.46%	1878	4.26
1879	16.14%	1879	3.82%	1879	4.23
1880	15.47%	1880	3.02%	1880	5.12
1881	16.42%	1881	2.47%	1881	6.64
1882	19.06%	1882	2.59%	1882	7.36
1883	20.18%	1883	2.50%	1883	8.06
1884	8.92%	1884	1.46%	1884	6.11
1885	18.61%	1885	2.91%	1885	6.39
1886	19.26%	1886	2.57%	1886	7.49
1887	16.60%	1887	2.23%	1887	7.43
1888	14.60%	1888	2.01%	1888	7.25
1889	15.04%	1889	2.10%	1889	7.17
1890	14.84%	1890	1.95%	1890	7.62
1891	13.06%	1891	1.65%	1891	7.91
1892	11.63%	1892	1.50%	1892	7.74
1893	9.55%	1893	1.13%	1893	8.46
1894	7.85%	1894	1.00%	1894	7.82
1895	6.21%	1895	0.80%	1895	7.76
1896	6.53%	1896	0.83%	1896	7.88
1897	6.59%	1897	0.76%	1897	8.63
1898	7.54%	1898	0.83%	1898	9.05
1899	9.58%	1899	0.97%	1899	9.87
1900	10.26%	1900	1.09%	1900	9.41
1901	10.93%	1901	1.11%	1901	9.85
1902	11.22%	1902	1.07%	1902	10.44
1903	11.15%	1903	1.12%	1903	9.95
1904	11.84%	1904	1.09%	1904	10.84
1905	11.79%	1905	1.10%	1905	10.76
1906	12.12%	1906	1.05%	1906	11.51
1907	12.87%	1907	1.09%	1907	11.82
1908	13.13%	1908	1.08%	1908	12.19
1909	13.05%	1909	1.08%	1909	12.12

Years	Return on equity	Years	Return on assets	Years	Leverage multiplier
1910	13.02%	1910	1.03%	1910	12.64
1911	12.57%	1911	0.85%	1911	14.74
1912	12.56%	1912	0.72%	1912	17.50
1913	12.55%	1913	0.57%	1913	21.96
1914	13.32%	1914	0.62%	1914	21.66
1915	14.62%	1915	0.54%	1915	27.28
1916	16.27%	1916	0.48%	1916	33.60
1917	17.26%	1917	0.36%	1917	47.48
1918	12.03%	1918	0.26%	1918	45.48
1919	14.40%	1919	0.30%	1919	48.48
1920	34.24%	1920	0.60%	1920	56.62
1921	63.45%	1921	1.93%	1921	32.95
1922	42.91%	1922	1.27%	1922	33.73
1923	21.02%	1923	0.56%	1923	37.42
1924	22.24%	1924	0.60%	1924	36.94
1925	23.93%	1925	0.68%	1925	35.22
1926	25.74%	1926	0.83%	1926	30.87
1927	29.62%	1927	0.96%	1927	30.73
1928	7.38%	1928	1.21%	1928	6.11
1929	8.31%	1929	1.22%	1929	6.81
1930	9.37%	1930	1.26%	1930	7.46
1931	9.95%	1931	1.27%	1931	7.86
1932	6.47%	1932	0.83%	1932	7.78
1933	7.18%	1933	0.78%	1933	9.19
1934	7.77%	1934	0.76%	1934	10.21
1935	7.77%	1935	0.75%	1935	10.29
1936	10.27%	1936	1.00%	1936	10.27
1937	10.25%	1937	0.98%	1937	10.49
1938	9.41%	1938	0.86%	1938	10.92
1939	7.03%	1939	0.68%	1939	10.37
1940	7.34%	1940	0.58%	1940	12.56
1941	7.44%	1941	0.54%	1941	13.90

BIBLIOGRAPHY

Dertilis, G., (1980), The Subject of Banks (1871-1873), Educational Foundation of the National Bank, Athens, Greece, (in Greek).

Eulambio, M. S., (1924), The National Bank of Greece: A History of the Financial and Economic Evolution of Greece, G. Vlastos, Athens, Greece.

Kostelenos, G. C., (1995), Money and Output in Modern Greece: 1858-1938, Centre for Planning and Economic Research, Athens, Greece.

Kostis, K. and V. Tsokopoulos, (1988), Banks in Greece: 1898-1928, Papazisis, Athens, Greece, (in Greek).

National Bank of Greece, (1842-1941), Annual Reports of the Governor, Historical Records of the National Bank of Greece, Athens, Greece, (in Greek).

Valaoritis, I. A., (1902), History of the National Bank of Greece 1842-1902, National Bank of Greece, Athens, (in Greek).

Vasiliou, D., (1997), Searching for the Potential Problems of the National Bank, in A. Kintis (ed.), "The Present and the Future of the Greek Economy", vol. 1, pp. 704-721, Gutenberg, Athens, Greece (in Greek).

NOTES

1. I would like to thank the participants at the 3rd International Symposium on Quantitative Methods (SQM-3) held at Athens (Greece) on 28-30 August 1997 for valuable comments and suggestions.
2. For more information see Vasiliou (1997).
3. This privilege was not exercised by the National Bank after 1928. In 14 May 1928 the Bank of Greece was established and assumed the exclusive privilege of banknote issue.
4. Financial leverage is the use of debt having a fixed cost to magnify the expected return on equity; this situation occurs whenever the expected return on assets exceeds the cost of debt.
5. Financial risk is the increased variability in returns to common stockholders (i.e. ROE) as a result of the decision to finance a portion of the firm's assets with debt and/or preferred stock. In other words, financial risk is caused by the use of financial leverage.
6. The Bank's return on equity was higher than 20% for three other years; that is, in 1860-61 and 1883.
7. The Bank's return on equity was lower than 10% for six other years; that is, in 1842-44, 1848, 1853, and 1857.
8. In 1884 the Bank's return on assets was lower than 2%.
9. In 1936 the Bank's return on assets was 1%.
10. In 1902 the Bank's leverage multiplier was 10.44.

*Κώστας Βελέντζας**

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ, ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΕΡΓΙΑ ΣΤΙΣ ΑΣΤΙΚΕΣ, ΗΜΙΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, 1981-1997

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάλυση των εξελίξεων και η μελέτη των προβλημάτων που εμφανίζονται στην αγορά εργασίας παρουσιάζουν πάντοτε μεγάλο και ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η συγκεκριμένη αγορά, λόγω της φύσης της και των χαρακτηριστικών της, κατέχει την πιο σημαντική θέση μεταξύ όλων των αγορών που λειτουργούν σε μια σύγχρονη οικονομία.

Είναι γενικά παραδεκτό, πως σε κάθε προσπάθεια για μεγαλύτερους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, η ανθρώπινη συμμετοχή που εκφράζεται μέσω των δραστηριοτήτων του εργατικού δυναμικού διαδραματίζει ρόλο πρωταρχικής σημασίας[1]. Η εργασία, εκτός του ότι αποτελεί τον πιο βασικό συντελεστή παραγωγής, ο οποίος μάλιστα είναι και ο μοναδικός συντελεστής που δεν μπορεί να αποσπαστεί από τον κάτοχό του, έχει δύο ακόμη ουσιώδη χαρακτηριστικά. *Πρώτον,* αυτή είναι μια ανθρώπινη πηγή και *δεύτερον,* η εργασία αποτελεί τη βασικότερη πηγή εισοδημάτων για τα περισσότερα νοικοκυριά σε όλες σχεδόν τις οικονομίες.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 στην αγορά εργασίας της χώρας μας παρατηρείται το φαινόμενο της όλο και μεγαλύτερης απόκλισης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας, με αποτέλεσμα τη διόγκωση της ανεργίας. Συγκεκριμένα, το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα από 4,2% το 1981 έφθασε στο 10,5% το

* Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

1997. Η άνοδος αυτή του ποσοστού ανεργίας αντιστοιχεί σε μια αύξηση του αριθμού των ανέργων κατά 288,3 χιλ. άτομα.

Το γενικό ποσοστό ανεργίας είναι μια χρήσιμη έννοια, αλλά μπορεί να αποκρύπτει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα ποσοστά ανεργίας που εμφανίζουν τα διάφορα υποσύνολα του εργατικού δυναμικού. Έτσι, στην εργασία αυτή προσπαθούμε να εξετάσουμε την πορεία της ανεργίας των δύο φύλων στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας κατά την περίοδο 1981-1997, σε συνδυασμό με τις μεταβολές του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης στις περιοχές αυτές. Επιπλέον, επιχειρείται μια εκτίμηση της συμμετοχής τόσο της μεταβολής του μεγέθους του ανδρικού και του γυναικείου παραγωγικού πληθυσμού κάθε περιοχής όσο και της μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στην αγορά εργασίας στη συνολική μεταβολή του εργατικού δυναμικού και της ανεργίας[2].

Η εργασία αυτή περιλαμβάνει εκτός από τη σύντομη αυτή εισαγωγή άλλα τρία τμήματα. Στο αμέσως επόμενο τμήμα παρουσιάζονται και αναλύονται οι πιο σημαντικές μεταβολές που επήλθαν κατά την περίοδο 1981-1997 στο μέγεθος και στη διάρθρωση του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας. Στο τρίτο τμήμα εξετάζεται η πορεία της ανεργίας στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές σε συνδυασμό με τις διαχρονικές μεταβολές του μεγέθους του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης. Η εργασία ολοκληρώνεται με το τέταρτο τμήμα όπου διατυπώνονται συνοπτικά τα βασικά συμπεράσματα.

2. ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ

Κεντρική θέση στην αγορά εργασίας κατέχει ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός (εργατικό δυναμικό), ο οποίος αποτελεί βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της συνολικής προσφοράς εργασίας. Σε κάθε οικονομία, το μέγεθος, η ηλικιακή σύνθεση και η αποδοτικότητα[3] του εργατικού δυναμικού επηρεάζονται και εξαρτώνται από το μέγεθος, τον βαθμό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, την ηλικιακή σύνθεση και την ποιότητα του παραγωγικού πληθυσμού.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο πρώτος και ο πιο σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας του μεγέθους του εργατικού δυναμικού και συνεπώς της προσφοράς εργασίας είναι το μέγεθος του παραγωγικού πληθυσμού[4]. Στην περίοδο 1981-1997 ο παραγωγικός πληθυσμός της Ελλάδας σημείωσε μια αύξηση[5]

της τάξης του 13% και έφτασε να αριθμεί 6.783,4 χιλ. άτομα το 1997 από 6.017,5 χιλ. άτομα που αριθμούσε το 1981 (Πίνακας 1). Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού μιας μείωσης του παραγωγικού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών με μια συνολικά μεγαλύτερη αύξηση του παραγωγικού πληθυσμού των ημιαστικών και των αστικών περιοχών της χώρας. Συγκεκριμένα, ο παραγωγικός πληθυσμός των αγροτικών περιοχών μειώθηκε κατά 13,6% (216,1 χιλ. άτομα), ενώ ο παραγωγικός πληθυσμός των ημιαστικών περιοχών αυξήθηκε κατά 23% (142,3 χιλ. άτομα) και των αστικών περιοχών κατά 22% (839,7 χιλ. άτομα). Έτσι, ο παραγωγικός πληθυσμός των αγροτικών περιοχών ενώ αποτελούσε το 1981 το 26,3% του συνολικού παραγωγικού πληθυσμού, το 1997 αντιπροσώπευε το 20,2% αυτού του πληθυσμού. Αντίθετα, η αναλογία του παραγωγικού πληθυσμού των ημιαστικών περιοχών αυξήθηκε στην ίδια περίοδο από 10,3% σε 11,2% και του παραγωγικού πληθυσμού των αστικών περιοχών από 63,4% σε 68,6%.

Σε σχέση με την εξέλιξη του παραγωγικού πληθυσμού, το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας παρουσίασε στην περίοδο 1981-1997 ένα μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης, το οποίο ανέρχεται σε 20% περίπου και αντιστοιχεί σε μια αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού κατά 685,4 χιλ. άτομα (Πίνακας 2). Πίσω από την αύξηση αυτή βρίσκεται, από τη μια μεριά, μια μείωση ίση με 16,4% (183,4 χιλ. άτομα) του εργατικού δυναμικού των αγροτικών περιοχών και από την άλλη, μια αύξηση που ανέρχεται σε 33,1% (119,3 χιλ. άτομα) του εργατικού δυναμικού των ημιαστικών περιοχών, καθώς και μια αύξηση ίση με 37,7% (749,5 χιλ. άτομα) του εργατικού δυναμικού των αστικών περιοχών. Αυτό σημαίνει πως η αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας μας κατά την περίοδο 1981-1997 συνοδεύτηκε και από μια μεταβολή της κατανομής του κατά περιοχή. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού των αγροτικών περιοχών στο συνολικό εργατικό δυναμικό μειώθηκε από 32,3% το 1981 σε 22,6% το 1997, ενώ το ποσοστό του εργατικού δυναμικού των ημιαστικών περιοχών αυξήθηκε στην ίδια περίοδο από 10,4% σε 11,5% και των αστικών περιοχών από 57,3% σε 65,9%. Με βάση τις μεταβολές που επήλθαν στην ποσοστιαία κατανομή του συνολικού εργατικού δυναμικού κατά περιοχή, μπορούμε να πούμε ότι η απώλεια εργατικού δυναμικού από τις αγροτικές περιοχές ήταν προς όφελος των αστικών κυρίως περιοχών.

Εξετάζοντας τώρα την εξέλιξη του ανδρικού και του γυναικείου εργατικού δυναμικού στις τρεις περιοχές της χώρας, διαπιστώνουμε ότι η αύξηση που εμφανίζει στην εξεταζόμενη περίοδο το εργατικό

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Παραγωγικός πληθυσμός (σε χιλ.) στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Σύνολο	3.813,2	3.825,1	3.993,9	4.141,8	4.249,9	4.432,9	4.521,8	4.630,2	4.652,9
Άρρενες	1.799,1	1.805,5	1.882,0	1.965,3	2.021,5	2.120,8	2.160,6	2.197,0	2.206,8
Θήλεις	2.014,1	2.019,6	2.111,9	2.176,5	2.228,4	2.312,1	2.361,2	2.433,2	2.446,1
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	100,3	104,7	108,6	111,5	116,3	118,6	121,4	122,0
Άρρενες	100,0	100,4	104,6	109,2	112,4	117,9	120,1	122,1	122,7
Θήλεις	100,0	100,3	104,9	108,1	110,6	114,8	117,2	120,8	121,4
Ημιαστικές περιοχές									
Σύνολο	618,6	659,4	680,3	685,4	691,2	712,3	763,9	751,1	760,9
Άρρενες	300,6	323,0	333,4	337,5	338,4	351,6	375,6	367,3	372,3
Θήλεις	318,0	336,4	346,9	347,9	352,8	360,7	388,3	383,8	388,6
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	106,6	110,0	110,8	111,7	115,1	123,5	121,4	123,0
Άρρενες	100,0	107,5	110,9	112,3	112,6	117,0	125,0	122,2	123,9
Θήλεις	100,0	105,8	109,1	109,4	110,9	113,4	122,1	120,7	122,2
Αγροτικές περιοχές									
Σύνολο	1.585,7	1.586,6	1.583,0	1.516,4	1.505,0	1.493,1	1.440,2	1.385,8	1.369,6
Άρρενες	775,5	780,1	785,7	752,7	753,8	748,5	719,2	694,9	677,7
Θήλεις	810,2	806,5	797,3	763,7	751,2	744,6	721,0	690,9	691,9
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	100,1	99,8	95,6	94,9	94,2	90,8	87,4	86,4
Άρρενες	100,0	100,6	101,3	97,1	97,2	96,5	92,7	89,6	87,4
Θήλεις	100,0	99,5	98,4	94,3	92,7	91,9	89,0	85,3	85,4
Σύνολο χώρας									
Σύνολο	6.017,5	6.071,1	6.257,2	6.343,6	6.446,1	6.638,3	6.725,9	6.767,1	6.783,4
Άρρενες	2.875,2	2.908,6	3.001,1	3.055,5	3.113,7	3.220,9	3.255,4	3.259,2	3.256,8
Θήλεις	3.142,3	3.162,5	3.256,1	3.288,1	3.332,4	3.417,4	3.470,5	3.507,9	3.526,6
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	100,9	104,0	105,4	107,1	110,3	111,8	112,5	112,7
Άρρενες	100,0	101,2	104,4	106,3	108,3	112,0	113,2	113,4	113,3
Θήλεις	100,0	100,6	103,6	104,6	106,0	108,8	110,4	111,6	112,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού*, Αθήνα, διάφορα τεύχη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Εργατικό δυναμικό (σε χιλ.) στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Σύνολο	1.990,4	2.118,9	2.203,9	2.252,5	2.369,7	2.426,6	2.555,9	2.693,6	2.739,9
Άρρενες	1.414,0	1.426,5	1.453,7	1.471,2	1.503,2	1.548,4	1.592,5	1.645,7	1.647,2
Θήλεις	576,4	692,4	750,2	781,3	866,5	878,2	963,4	1.047,9	1.092,7
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	106,5	110,7	113,2	119,1	121,9	128,4	135,3	137,7
Άρρενες	100,0	100,9	102,8	104,0	106,3	109,5	112,6	116,4	116,5
Θήλεις	100,0	120,1	130,2	135,5	150,3	152,4	167,1	181,8	189,6
Ημιαστικές περιοχές									
Σύνολο	360,8	401,5	422,8	430,7	421,7	418,1	465,8	468,5	480,1
Άρρενες	253,2	276,4	283,6	282,4	276,7	283,8	306,0	302,4	303,0
Θήλεις	107,6	125,1	139,2	148,3	145,0	134,3	159,8	166,1	177,1
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	111,3	117,2	119,4	116,9	115,9	129,1	129,9	133,1
Άρρενες	100,0	109,2	112,0	111,5	109,3	112,1	120,9	119,4	119,7
Θήλεις	100,0	116,3	129,4	137,8	134,8	124,8	148,5	154,4	164,6
Αγροτικές περιοχές									
Σύνολο	1.121,4	1.108,7	1.128,9	1.069,0	1.062,4	976,7	972,9	948,6	938,0
Άρρενες	685,9	686,2	682,0	646,0	641,0	616,2	599,6	581,8	564,1
Θήλεις	435,5	422,5	446,9	423,0	421,4	360,5	373,3	366,8	373,9
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	98,9	100,7	95,3	94,7	87,1	86,8	84,6	83,6
Άρρενες	100,0	100,0	99,4	94,2	93,5	89,8	87,4	84,8	82,2
Θήλεις	100,0	97,0	102,6	97,1	96,8	82,8	85,7	84,2	85,9
Σύνολο χώρας									
Σύνολο	3.472,6	3.629,1	3.755,6	3.752,2	3.853,8	3.821,4	3.994,6	4.110,7	4.158,0
Άρρενες	2.353,1	2.389,1	2.419,3	2.399,6	2.420,9	2.448,4	2.498,1	2.529,9	2.514,3
Θήλεις	1.119,5	1.240,0	1.336,3	1.352,6	1.432,9	1.373,0	1.496,5	1.580,8	1.643,7
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	104,5	108,1	108,1	111,0	110,0	115,0	118,4	119,7
Άρρενες	100,0	101,5	102,8	102,0	102,9	104,0	106,2	107,5	106,9
Θήλεις	100,0	110,8	119,4	120,8	128,0	122,6	133,7	141,2	146,8

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

δυναμικό των ημιαστικών και των αστικών περιοχών ήταν κυρίως αποτέλεσμα της αύξησης του γυναικείου εργατικού δυναμικού, ενώ στη μείωση του εργατικού δυναμικού των αγροτικών περιοχών μεγαλύτερη συμμετοχή είχε το ανδρικό εργατικό δυναμικό (Πίνακας 2). Συγκεκριμένα, στην περίοδο 1981-1997 το γυναικείο εργατικό δυναμικό των ημιαστικών περιοχών αυξήθηκε κατά 64,6% (69,5 χιλ. άτομα) και των αστικών περιοχών κατά 89,6% (516,3 χιλ. άτομα), ενώ η αύξηση που παρουσίασε το ανδρικό εργατικό δυναμικό στις δύο αυτές περιοχές ήταν 19,7% (49,8 χιλ. άτομα) και 16,5% (233,2 χιλ. άτομα) αντίστοιχα. Στις αγροτικές περιοχές, το γυναικείο εργατικό δυναμικό μειώθηκε κατά 14,1% (61,6 χιλ. άτομα) και το ανδρικό κατά 17,8% (121,8 χιλ. άτομα).

Συνεπώς, η αύξηση κατά 685,4 χιλ. άτομα, που εμφανίζει στην εξεταζόμενη περίοδο το εργατικό δυναμικό στο σύνολο της χώρας, προήλθε από μια αύξηση του ανδρικού εργατικού δυναμικού κατά 161,2 χιλ. άτομα (6,9%) και του γυναικείου εργατικού δυναμικού κατά 524,2 χιλ. άτομα (46,8%). Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε πως η αύξηση του αριθμού των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό είναι αρκετά μεγαλύτερη από την αύξηση που παρουσίασε κατά την ίδια περίοδο ο αριθμός των γυναικών στον παραγωγικό πληθυσμό. Αυτό σημαίνει ότι στην περίοδο 1981-1997 έχουμε μια σημαντική αύξηση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Ποσοστιαία (%) κατανομή του εργατικού δυναμικού κατά φύλο, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Άρρενες	71,0	67,3	66,0	65,3	63,4	63,8	62,3	61,1	60,1
Θήλεις	29,0	32,7	34,0	34,7	36,6	36,2	37,7	38,9	39,9
Ημιαστικές περιοχές									
Άρρενες	70,2	68,8	67,1	65,6	65,6	67,9	65,7	64,6	63,1
Θήλεις	29,8	31,2	32,9	34,4	34,4	32,1	34,3	35,4	36,9
Αγροτικές περιοχές									
Άρρενες	61,2	61,9	60,4	60,4	60,3	63,1	61,6	61,3	60,1
Θήλεις	38,8	38,1	39,6	39,6	39,7	36,9	38,4	38,7	39,9
Σύνολο χώρας									
Άρρενες	67,8	65,8	64,4	64,0	62,8	64,1	62,5	61,5	60,5
Θήλεις	32,2	34,2	35,6	36,0	37,2	35,9	37,5	38,5	39,5

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Η έντονη είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας είχε ως αποτέλεσμα το ποσοστό των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό από 32,2% που ήταν το 1981 να ανέλθει στο 39,5% το 1997, ενώ το ποσοστό των ανδρών να μειωθεί κατά την ίδια περίοδο από 67,8% σε 60,5% (Πίνακας 3). Το φαινόμενο αυτό, δηλαδή η αύξηση του «ειδικού βάρους» του γυναικείου εργατικού δυναμικού, εμφανίζεται και στις τρεις περιοχές της χώρας, με διαφορετική όμως ένταση. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 3, αυτό είναι πιο έντονο στις αστικές περιοχές και λιγότερο έντονο στις αγροτικές περιοχές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Ποσοστιαία (%) κατανομή του εργατικού δυναμικού κατά ηλικία, 1981-1997

Ηλικία	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
15-19 ετών	4,2	4,9	4,3	3,3	3,2	2,9	2,7	2,4	2,2
20-24 »	8,9	10,4	10,1	10,1	11,1	11,3	11,0	10,4	9,8
25-29 »	13,4	13,4	14,2	14,5	13,8	13,9	14,9	15,2	14,6
30-44 »	39,6	40,0	40,1	42,4	43,1	42,3	42,4	42,7	43,1
45-64 »	33,9	31,2	31,3	29,7	28,7	29,7	28,9	29,3	30,2
Ημιαστικές περιοχές									
15-19 ετών	6,3	5,4	4,9	4,6	3,4	3,9	3,7	3,7	3,0
20-24 »	6,5	8,4	8,3	8,6	8,6	9,3	10,5	9,2	9,3
25-29 »	10,7	10,5	11,5	11,0	11,4	10,6	12,3	12,0	11,6
30-44 »	38,5	37,3	36,7	36,2	37,2	37,5	38,4	39,3	38,6
45-64 »	38,0	38,3	38,7	39,6	39,4	38,7	35,0	35,9	37,4
Αγροτικές περιοχές									
15-19 ετών	6,7	6,6	5,9	5,1	5,0	5,5	4,4	3,8	3,2
20-24 »	6,4	8,1	8,0	7,6	8,6	9,0	9,3	8,3	8,3
25-29 »	8,3	8,8	9,0	8,9	8,4	9,1	9,6	9,5	9,1
30-44 »	31,0	30,6	29,8	29,6	30,1	30,1	30,8	31,6	32,6
45-64 »	47,6	46,0	47,4	48,8	47,8	46,4	45,9	46,7	46,8
Σύνολο χώρας									
15-19 ετών	5,2	5,5	4,8	4,0	3,7	3,7	3,3	2,9	2,5
20-24 »	7,9	9,5	9,3	9,2	10,2	10,5	10,6	9,8	9,4
25-29 »	11,5	11,7	12,3	12,5	12,1	12,3	13,3	13,5	13,0
30-44 »	36,7	36,8	36,6	38,0	38,9	38,6	39,1	39,7	40,2
45-64 »	38,8	36,5	37,0	36,3	35,2	34,9	33,8	34,1	34,8

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Όσον αφορά τη σύνθεση κατά ηλικία του εργατικού δυναμικού, κατ' αρχήν παρατηρείται και στις τρεις περιοχές της χώρας μια συνεχής μείωση του ποσοστού της ομάδας των ατόμων ηλικίας 15-19 ετών στο αντίστοιχο συνολικό εργατικό δυναμικό. Συγκεκριμένα, το ποσοστό αυτής της ηλικιακής ομάδας μειώθηκε στις αστικές περιοχές από 4,2% το 1981 σε 2,2% το 1997, στις ημιαστικές από 6,3% σε 3% και στις αγροτικές περιοχές από 6,7% σε 3,2%. Επίσης, φθίνουσα πορεία ακολουθεί στις αστικές περιοχές και το ποσοστό της ομάδας ηλικιών 45-64 ετών, η οποία, όμως, ανακόπτεται μετά το 1993. Από την άλλη μεριά, το ποσοστό της ομάδας των ατόμων ηλικίας 25-44 ετών εμφανίζει στην περίοδο 1981-1997 μια άνοδο. Ανάμεσα στις τρεις περιοχές της χώρας, η άνοδος αυτή παρουσιάζεται πιο έντονη στις αστικές περιοχές (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

Μέση ηλικία εργατικού δυναμικού της Ελλάδας, 1981-1997

Έτος	Σύνολο χώρας			Αστικές περιοχές			Αγροτικές περιοχές		
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις
1981	39,9	40,8	38,0	38,4	40,0	34,1	43,3	42,9	43,9
1983	39,0	40,1	36,9	37,5	39,3	33,3	42,5	42,0	43,4
1985	39,2	40,1	37,3	37,5	39,3	33,9	43,2	42,4	44,3
1987	39,1	40,1	37,4	37,3	39,1	34,1	43,9	42,8	45,2
1989	38,8	40,0	36,8	37,1	38,9	34,0	43,4	42,7	44,5
1991	38,7	40,0	36,4	37,3	39,1	34,2	42,7	42,4	43,2
1993	38,3	39,6	36,1	37,1	38,9	34,2	42,5	42,1	43,3
1995	38,5	39,8	36,5	37,2	39,1	34,5	42,9	42,2	44,2
1997	38,8	40,2	36,9	37,6	39,4	35,2	43,0	42,6	43,7

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Η παρατηρούμενη μείωση του ειδικού βάρους της ομάδας ηλικιών 15-19 ετών θα πρέπει να αποδοθεί κατά πρώτον λόγο στη μείωση του βαθμού συμμετοχής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτής της ηλικιακής ομάδας στο εργατικό δυναμικό και κατά δεύτερον λόγο στον περιορισμό του ποσοστού της στον συνολικό παραγωγικό πληθυσμό. Ενώ η πορεία που ακολούθησαν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο τα ποσοστά των δύο άλλων ηλικιακών ομάδων καθορίστηκε κύρια από την εξέλιξη των ποσοστών συμμετοχής αυτών των ομάδων ηλικιών στο εργατικό δυναμικό.

Οι μεταβολές στην κατά ηλικία σύνθεση του εργατικού δυναμικού ήταν τέτοιες που δεν επέφεραν ουσιαστικές μεταβολές στη μέση ηλικία του εργατικού δυναμικού. 'Οπως φαίνεται στον Πίνακα 5, η μέση ηλικία[6] του εργατικού δυναμικού της χώρας παρέμεινε κατά την εξεταζόμενη περίοδο σχεδόν αμετάβλητη και είναι 39 έτη περίπου. Εκείνο που θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε είναι ότι η μέση ηλικία του γυναικείου εργατικού δυναμικού είναι πάντοτε μικρότερη από τη μέση ηλικία του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Εξαίρεση αποτελούν οι αγροτικές περιοχές, όπου ισχύει το αντίθετο. Επιπλέον, η μέση ηλικία του εργατικού δυναμικού των αστικών περιοχών είναι σημαντικά μικρότερη από τη μέση ηλικία του εργατικού δυναμικού των αγροτικών περιοχών.

Το μέγεθος του εργατικού δυναμικού μιας χώρας και συνεπώς η συνολική διαθέσιμη εργασία σε αυτή δεν εξαρτάται μόνο από το μέγεθος του παραγωγικού της πληθυσμού, αλλά και από τον βαθμό συμμετοχής[7] αυτού του πληθυσμού στην αγορά εργασίας. Στην Ελλάδα, το 1997 παρουσιάζεται να συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό το 61,3% του παραγωγικού πληθυσμού[8], ενώ το 1981 συμμετείχε το 57,7% και το 1983 το 59,8%. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακας 6, η αύξηση, που εμφανίζει κατά την εξεταζόμενη περίοδο το ποσοστό συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού της χώρας μας στο εργατικό δυναμικό, ήταν αποτέλεσμα της σημαντικής ανόδου που σημείωσε το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών, η οποία υπερκάλυψε την πτώση που παρουσίασε το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών. Συγκεκριμένα, στην περίοδο 1981-1997 το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών αυξήθηκε από 35,6% σε 46,6%, ενώ των ανδρών μειώθηκε από 81,8% σε 77,2%. 'Ετσι, η διαφορά ανάμεσα στα ποσοστά συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών μειώθηκε στις 30,6 ποσοστιαίες μονάδες το 1997 από 46,2 ποσοστιαίες μονάδες που ήταν το 1981. Η πτώση του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας των ανδρών είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται και στις τρεις περιοχές της χώρας, ενώ η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών είναι ιδιαίτερα έντονη στις αστικές περιοχές. Σε αυτές, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ανήλθε στο 44,7% το 1997 από 28,6% που ήταν το 1981, ενώ των ανδρών μειώθηκε από 78,6% το 1981 σε 74,6% το 1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Ποσοστό (%) συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό κατά περιοχή και φύλο, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Δύο φύλα	52,2	55,4	55,2	54,4	55,8	54,7	56,5	58,2	58,9
Άρρενες	78,6	79,0	77,2	74,9	74,4	73,0	73,7	74,9	74,6
Θήλεις	28,6	34,3	35,5	35,9	38,9	38,0	40,8	43,1	44,7
Ημιαστικές περιοχές									
Δύο φύλα	58,3	60,9	62,1	62,8	61,0	58,7	61,0	62,4	63,1
Άρρενες	84,2	85,6	85,1	83,7	81,8	80,7	81,5	82,3	81,4
Θήλεις	33,8	37,2	40,1	42,6	41,1	37,2	41,2	43,3	45,6
Αγροτικές περιοχές									
Δύο φύλα	70,7	69,9	71,3	70,5	70,6	65,4	67,6	68,5	68,5
Άρρενες	88,4	88,0	86,8	85,8	85,0	82,3	83,4	83,7	83,2
Θήλεις	53,8	52,4	56,1	55,4	56,1	48,4	51,8	53,1	54,0
Σύνολο χώρας									
Δύο φύλα	57,7	59,8	60,0	59,1	59,8	57,6	59,4	60,7	61,3
Άρρενες	81,8	82,1	80,6	78,5	77,7	76,0	76,7	77,6	77,2
Θήλεις	35,6	39,2	41,0	41,1	43,0	40,2	43,1	45,1	46,6

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε πως η όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή του γυναικείου πληθυσμού στην αγορά εργασίας, η οποία οφείλεται σε ένα πλέγμα παραγόντων που εντάσσονται στις γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις[9], δεν αποτελεί πρωτοτυπία της ελληνικής οικονομίας, αλλά είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει και τις άλλες χώρες της Ε.Ε. και του Ο.Ο.Σ.Α. (Elmeskov και Pichelmann, 1993 και Wachtel, 1984). Επιπλέον, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το ποσοστό συμμετοχής των ελληνίδων στην αγορά εργασίας, παρ' όλη την αύξηση που παρουσίασε τα τελευταία χρόνια, παραμένει ακόμη σε χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση με εκείνο άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης[10]. Το στοιχείο αυτό αποτελεί μια ένδειξη ότι στο μέλλον θα πρέπει να αναμένεται περαιτέρω αύξηση του βαθμού οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών στη χώρα μας. Γεγονός, που από μόνο του, θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του εργατικού δυναμικού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Ποσοστό (%) συμμετοχής ανδρών στο εργατικό δυναμικό κατά ηλικία, 1981-1997

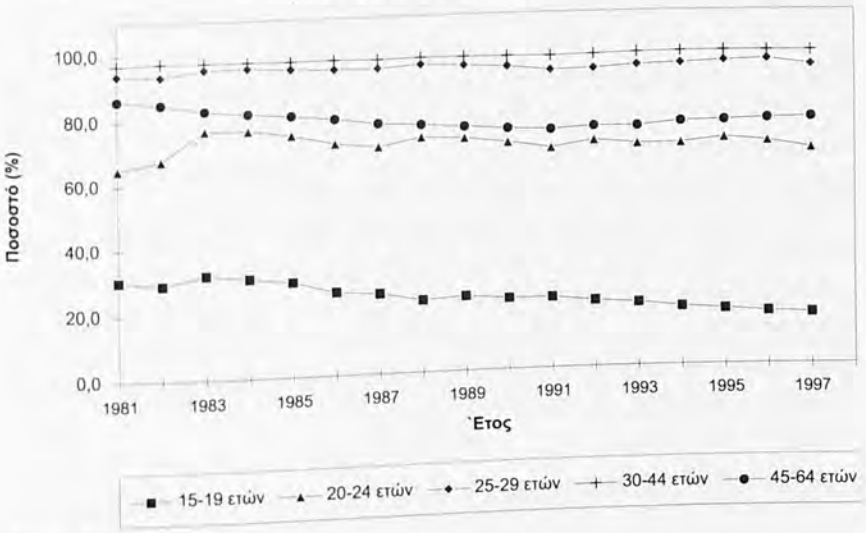

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Ποσοστό (%) συμμετοχής γυναικών στο εργατικό δυναμικό κατά ηλικία, 1981-1997

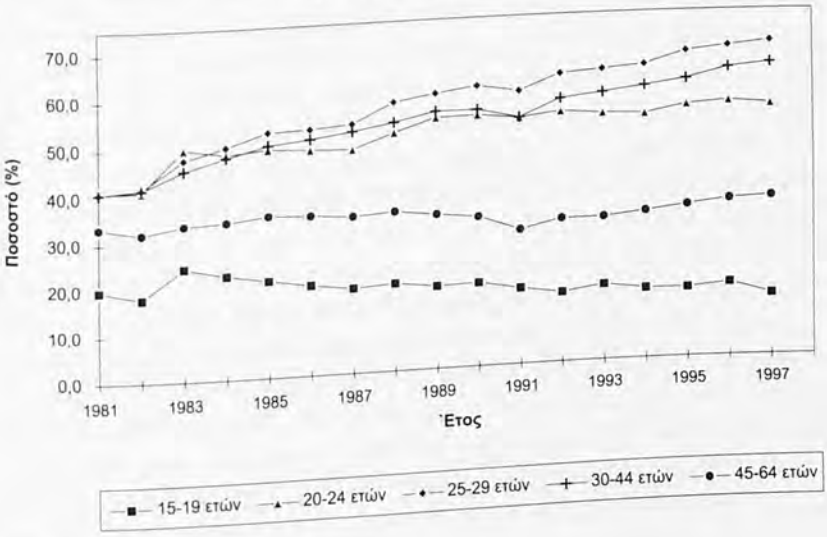

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Εξετάζοντας τώρα, τα κατά ηλικία ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας των ανδρών και των γυναικών, που παρουσιάζονται στα Διαγράμματα 1 και 2 αντίστοιχα, διαπιστώνουμε ότι η μείωση που παρουσίασε στην περίοδο 1981-1997 το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών στο εργατικό δυναμικό οφείλεται στην κάμψη του βαθμού οικονομικής δραστηριότητας των ανδρών ηλικίας 15-19 και 45-64 ετών. Ενώ η σημαντική αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών ήταν αποτέλεσμα μιας επιταχυνόμενης εισόδου στην αγορά εργασίας των γυναικών ηλικίας 20-44 ετών.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε να συμπεράνουμε, με μεγάλη σχετικά ασφάλεια, ότι η πιο σημαντική εξέλιξη που παρατηρείται στην περίοδο 1981-1997, όσον αφορά το εργατικό δυναμικό της χώρας μας, είναι η έντονη είσοδος των γυναικών ηλικίας 20-44 ετών στην αγορά εργασίας. Κάτι, που αναμένεται να συνεχιστεί και στα επόμενα χρόνια.

3. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ, ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΕΡΓΙΑ

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει τα τελευταία χρόνια η ελληνική οικονομία, όπως και οι οικονομίες των άλλων χωρών της Ε.Ε., είναι η ανεργία. Το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα από 4,2% το 1981 έφθασε στο 10,5% το 1997. Η άνοδος αυτή του ποσοστού ανεργίας αντιστοιχεί σε μια αύξηση του αριθμού των ανέργων κατά 288,3 χιλ. (195,7%). Ειδικότερα, στην περίοδο 1981-1997 ο αριθμός των ανέργων ανδρών αυξήθηκε κατά 89,1 χιλ. (110%) και των ανέργων γυναικών κατά 199,2 χιλ. (300,5%). Έτσι, το ποσοστό ανεργίας στους άνδρες αυξήθηκε από 3,4% σε 6,8% και στις γυναίκες έφθασε στο 16,2% το 1997 από 5,9% που ήταν το 1981 (Πίνακας 7). Από την εξέλιξη αυτών των ποσοστών γίνεται φανερό όχι μόνο το πως η ανεργία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες, αλλά και ότι η άνοδος που εμφανίζει το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι πολύ πιο γρήγορη από την άνοδο του ποσοστού ανεργίας των ανδρών[11]. Συγκεκριμένα, η διαφορά ανάμεσα στα ποσοστά ανεργίας των γυναικών και των ανδρών από 2,5 ποσοστιαίες μονάδες που ήταν το 1981 έφθασε στις 9,4 ποσοστιαίες μονάδες το 1997. Επιπλέον, από τη μελέτη των ποσοστών ανεργίας σε σχέση με την ηλικία, διαπιστώνουμε ότι πιο ευαίσθητες στην ανεργία είναι οι νεώτερες ηλικίες (15-29 ετών) του εργατικού δυναμικού (Διάγραμμα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.

Ποσοστό (%) ανεργίας στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Δύο φύλα	6,1	11,0	11,0	9,7	9,9	9,6	11,9	12,2	12,6
Άρρενες	4,7	7,8	7,6	6,3	5,8	5,9	8,0	8,3	8,3
Θήλεις	9,8	17,7	17,7	16,0	17,0	16,2	18,5	18,2	19,0
Ημιαστικές περιοχές									
Δύο φύλα	2,9	6,5	6,1	6,7	6,0	6,4	7,9	9,2	8,7
Άρρενες	2,3	4,7	4,2	4,9	3,7	4,1	4,3	5,4	4,9
Θήλεις	4,5	10,5	10,1	10,2	10,6	11,3	14,8	16,1	15,1
Αγροτικές περιοχές									
Δύο φύλα	1,3	3,3	2,8	3,5	3,1	4,0	5,4	5,2	5,3
Άρρενες	1,3	3,0	2,6	3,0	2,4	2,7	3,7	3,5	3,3
Θήλεις	1,2	3,7	3,2	4,1	4,2	6,2	8,1	8,0	8,3
Σύνολο χώρας									
Δύο φύλα	4,2	8,1	8,0	7,6	7,6	7,8	9,9	10,2	10,5
Άρρενες	3,4	6,1	5,8	5,3	4,7	4,9	6,5	6,9	6,8
Θήλεις	5,9	12,2	12,0	11,6	12,6	13,1	15,5	15,6	16,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Ποσοστό (%) ανεργίας κατά ηλικία, 1981-1997

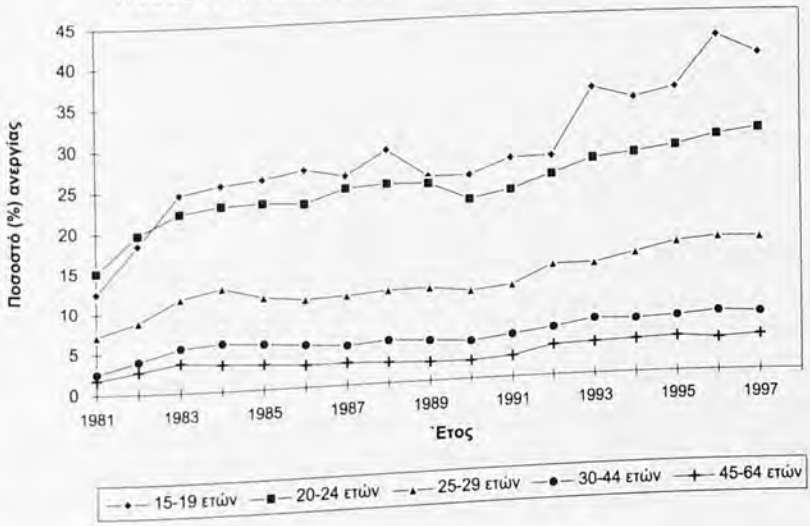

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.

Απασχόληση (σε χιλ.) στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, 1981-1997

Φύλο	1981	1983	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997
Αστικές περιοχές									
Σύνολο	1.868,1	1.885,4	1.960,4	2.034,3	2.134,9	2.193,7	2.250,8	2.366,0	2.395,5
Άρρενες	1.347,9	1.315,3	1.342,9	1.377,9	1.415,7	1.457,6	1.465,3	1.508,6	1.510,4
Θήλεις	520,2	570,1	617,5	656,4	719,2	736,1	785,5	857,4	885,1
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	100,9	104,9	108,9	114,3	117,4	120,5	126,7	128,2
Άρρενες	100,0	97,6	99,6	102,2	105,0	108,1	108,7	111,9	112,1
Θήλεις	100,0	109,6	118,7	126,2	138,3	141,5	151,0	164,8	170,1
Ημιαστικές περιοχές									
Σύνολο	350,2	375,5	396,9	401,8	396,2	391,3	429,1	425,5	438,5
Άρρενες	247,4	263,5	271,8	268,6	266,5	272,2	292,9	286,1	288,1
Θήλεις	102,8	112,0	125,1	133,2	129,7	119,7	136,2	139,4	150,4
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	107,2	113,3	114,7	113,1	111,7	122,5	121,5	125,2
Άρρενες	100,0	106,5	109,9	108,6	107,7	110,0	118,4	115,6	116,5
Θήλεις	100,0	108,9	121,7	129,6	126,2	115,9	132,5	135,6	146,3
Αγροτικές περιοχές									
Σύνολο	1.107,0	1.072,6	1.096,8	1.031,9	1.029,2	937,6	920,8	898,8	888,4
Άρρενες	676,8	665,6	664,1	626,3	625,7	599,6	577,7	561,2	545,7
Θήλεις	430,2	407,0	432,7	405,6	403,5	338,0	343,1	337,6	342,7
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	96,9	99,1	93,2	93,0	84,7	83,2	81,2	80,3
Άρρενες	100,0	98,3	98,1	92,5	92,4	88,6	85,4	82,9	80,6
Θήλεις	100,0	94,6	100,6	94,3	93,8	78,6	79,8	78,5	79,7
Σύνολο χώρας									
Σύνολο	3.325,4	3.333,6	3.454,7	3.468,1	3.560,1	3.522,7	3.602,9	3.692,9	3.725,1
Άρρενες	2.272,3	2.244,4	2.279,0	2.273,0	2.307,8	2.329,6	2.336,7	2.357,2	2.345,6
Θήλεις	1.053,1	1.089,2	1.175,7	1.195,1	1.252,3	1.193,1	1.266,2	1.335,7	1.379,5
Δείκτες (1981=100,0)									
Σύνολο	100,0	100,2	103,9	104,3	107,1	105,9	108,3	111,1	112,0
Άρρενες	100,0	98,8	100,3	100,0	101,6	102,5	102,8	103,7	103,2
Θήλεις	100,0	103,4	111,6	113,5	118,9	113,3	120,2	126,8	131,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, *ό.π.*

Όσον αφορά το ποσοστό ανεργίας στις τρεις περιοχές της χώρας, από τα στοιχεία του Πίνακα 7 προκύπτει ότι αυτό είναι πάντοτε υψηλότερο στις αστικές περιοχές και χαμηλότερο στις αγροτικές. Επιπλέον, η ανεργία πλήττει και στις τρεις περιοχές περισσότερο τις γυναίκες. Στην εξεταζόμενη περίοδο ο αριθμός των ανέργων στις αστικές περιοχές αυξήθηκε κατά 222 χιλ., στις ημιαστικές κατά 31 χιλ. και στις αγροτικές κατά 35,2 χιλ., με αποτέλεσμα το ποσοστό ανεργίας να ανέλθει στις αστικές περιοχές από 6,1% το 1981 στο 12,6% το 1997, στις ημιαστικές στο 8,7% από 2,9% και στις αγροτικές στο 5,3% από 1,3%. Ειδικά τώρα ο αριθμός των ανέργων γυναικών αυξήθηκε στις αστικές περιοχές κατά 151,4 χιλ. (269,4%), στις ημιαστικές κατά 21,9 χιλ. (446,3%) και στις αγροτικές κατά 25,9 χιλ. (488,7%). Η σημαντική αυτή αύξηση του αριθμού των ανέργων γυναικών είχε ως συνέπεια το ποσοστό ανεργίας των γυναικών να αυξηθεί στις αστικές περιοχές από 9,8% σε 19%, στις ημιαστικές από 4,5% σε 15,1% και στις αγροτικές από 1,2% σε 8,3%.

Με δεδομένο το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, το επίπεδο της ανεργίας εξαρτάται από το μέγεθος της απασχόλησης. Στην περίοδο 1981-1997 η απασχόληση στην Ελλάδα[12] αυξήθηκε κατά 12%, με αποτέλεσμα ο αριθμός των απασχολουμένων να ανέλθει στα 3.725,1 χιλ. άτομα το 1997 από 3.325,4 χιλ. το 1981 (Πίνακας 8). Η αύξηση αυτή του αριθμού των απασχολουμένων αντιστοιχεί σε μια αύξηση της απασχόλησης των ανδρών κατά 3,2% (73,3 χιλ.) και των γυναικών[13] κατά 31% (326,4 χιλ.) και οφείλεται στη σημαντική άνοδο που σημείωσε η απασχόληση στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, η οποία υπερκάλυψε την απώλεια θέσεων εργασίας στον πρωτογενή και στον δευτερογενή τομέα[14]. Συγκεκριμένα, στην περίοδο 1991-1997 η απασχόληση στον τριτογενή τομέα αυξήθηκε κατά 56,3%, ενώ στον πρωτογενή μειώθηκε κατά 29,4% και στον δευτερογενή κατά 15,4% (Διάγραμμα 4).

Η σημαντική πτώση κατά την εξεταζόμενη περίοδο της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα συνδέεται άμεσα με τη μείωση της απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές, η οποία έφθασε στο 20% περίπου. Από την άλλη μεριά, η απασχόληση αυξήθηκε στις αστικές περιοχές κατά 28,2% και στις ημιαστικές κατά 25,2%. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 8, η αύξηση που εμφανίζει η απασχόληση στις δύο αυτές περιοχές της χώρας οφείλεται κυρίως στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης. Στην εξεταζόμενη περίοδο, ο αριθμός των απασχολούμενων γυναικών στις αστικές περιοχές αυξήθηκε κατά 70,1% (364,9 χιλ.) και στις ημιαστικές κατά 46,3% (47,6 χιλ.), ενώ αυτός των ανδρών αυξήθηκε

στις αστικές περιοχές κατά 12,1% (162,5 χιλ.) και στις ημιαστικές κατά 16,5% (40,7 χιλ.). Αντίθετα, η γυναικεία απασχόληση στις αγροτικές περιοχές μεώθηκε, όπως και η ανδρική, κατά 20% περίπου.

Εξετάζοντας τώρα την από έτος σε έτος εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας, διαπιστώνουμε ότι στην περίοδο 1981-1997 η ελληνική οικονομία αντιμετώπισε δύο εξαιρετικά έντονες αυξήσεις αυτού του ποσοστού. Η πρώτη σημειώθηκε στην περίοδο 1981-1983, όταν το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε από 4,2% σε 8,1%, ενώ η δεύτερη έλαβε χώρα στην περίοδο 1991-1993, όταν το ποσοστό αυτό ανέβηκε από το 7,8% στο 10%. Στην ενδιάμεση περίοδο (1983-1991), το ποσοστό ανεργίας διατηρήθηκε στα επίπεδα του 8% περίπου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.

Εξέλιξη απασχόλησης στους τρεις τομείς οικονομικής δραστηριότητας, 1981-1997

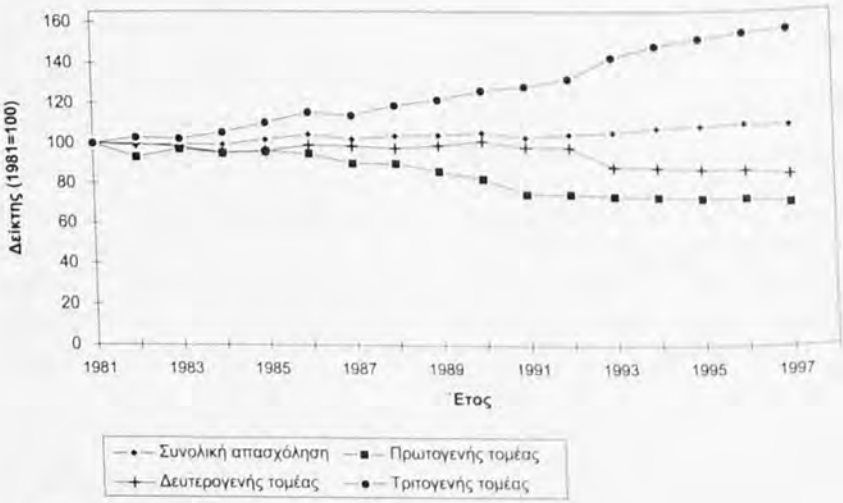

Πηγή: ΕΣΥΕ, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.

Μέση ετήσια μεταβολή (σε χιλ.) του εργατικού δυναμικού, της απασχόλησης και της ανεργίας στις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993

Φύλο	Αστικές περιοχές		Ημιαστικές περιοχές		Αγροτικές περιοχές		Σύνολο χώρας	
1981 - 1983								
Εργατικό δυναμικό								
Δύο φύλα	64,1 (86,6)*		20,3 (27,4)		-6,4 (-8,6)		78,0 (105,4)	
Άρρενες		6,2 (8,4)		11,6 (15,7)		0,1 (0,1)		17,9 (24,2)
Θήλεις		57,9 (78,2)		8,7 (11,7)		-6,5 (-8,7)		60,1 (81,2)
Απασχόληση								
Δύο φύλα	8,6 (-11,6)**		12,6 (-17,0)		-17,2 (23,2)		4,0 (-5,4)	
Άρρενες		-16,3 (22,0)		8,0 (-10,8)		-5,6 (7,6)		-13,9 (18,8)
Θήλεις		24,9 (-33,6)		4,6 (-6,2)		-11,6 (15,6)		17,9 (-24,2)
Ανεργία								
Δύο φύλα	55,5 (75,0)		7,7 (10,4)		10,8 (14,6)		74,0 (100,0)	
Άρρενες		22,5 (30,4)		3,6 (4,9)		5,7 (7,7)		31,8 (43,0)
Θήλεις		33,0 (44,6)		4,1 (5,5)		5,1 (6,9)		42,2 (57,0)

Φύλο	Αστικές περιοχές		Ημιαστικές περιοχές		Αγροτικές περιοχές		Σύνολο χώρας	
1991 - 1993								
Εργατικό δυναμικό								
Δύο φύλα	64,6 (135,7)		23,8 (50,0)		-1,9 (-4,0)		86,5 (181,7)	
Άρρενες		22,0 (46,2)		11,0 (23,1)		-8,3 (-17,4)		24,7 (51,9)
Θήλεις		42,6 (89,5)		12,8 (26,9)		6,4 (13,4)		61,8 (129,8)
Απασχόληση								
Δύο φύλα	28,5 (-59,9)		18,8 (-39,5)		-8,4 (17,6)		38,9 (-81,7)	
Άρρενες		3,8 (-8,0)		10,3 (-21,6)		-11,0 (23,1)		3,1 (-6,5)
Θήλεις		24,7 (-51,9)		8,5 (-17,9)		2,6 (-5,5)		35,8 (-75,2)
Ανεργία								
Δύο φύλα	36,1 (75,8)		5,0 (10,5)		6,5 (13,7)		47,6 (100,0)	
Άρρενες		18,2 (38,2)		0,7 (1,5)		2,7 (5,7)		21,6 (45,4)
Θήλεις		17,9 (37,6)		4,3 (9,0)		3,8 (8,0)		26,0 (54,6)

* Οι αριθμοί στις παρενθέσεις δίνουν το ποσοστό (%) της αντίστοιχης μεταβολής στη συνολική μέση ετήσια μεταβολή της ανεργίας.

** Το ποσοστό είναι αρνητικό επειδή αυξήσεις της απασχόλησης οδηγούν σε μείωση της ανεργίας.

Οι μεταβολές στο απόλυτο μέγεθος της ανεργίας εξαρτώνται από τις μεταβολές του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης[15]. Από τα στοιχεία του Πίνακα 9 προκύπτει ότι στις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993 η αύξηση της απασχόλησης συνοδεύτηκε από αλματώδη άνοδο του εργατικού δυναμικού, με συνέπεια τη διόγκωση της ανεργίας. Συγκεκριμένα, στην πρώτη περίοδο το εργατικό δυναμικό εμφανίζει μια μέση ετήσια αύξηση η οποία ανέρχεται σε 78 χιλ. άτομα (17,9 χιλ. άνδρες και 60,1 χιλ. γυναίκες), ενώ ο αριθμός των απασχολουμένων αυξανόταν κατά 4 χιλ. άτομα ετησίως. Επακόλουθο αυτών των εξελίξεων ήταν η άνοδος του αριθμού των ανέργων στην περίοδο αυτή κατά 74 χιλ. άτομα ετησίως. Στη δεύτερη περίοδο, ο αριθμός των νεοεισερχομένων στο εργατικό δυναμικό ανήλθε στα 86,5 χιλ. άτομα (24,7 χιλ. άνδρες και 61,8 χιλ. γυναίκες) κατά μέσο όρο ετησίως, ενώ η μέση ετήσια αύξηση του αριθμού των απασχολουμένων ήταν 38,9 χιλ. άτομα. 'Ετσι, ο αριθμός των ανέργων στην περίοδο αυτή παρουσίασε μια μέση ετήσια αύξηση που έφθανε στα 47,6 χιλ. άτομα περίπου. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε πως η αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού στις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993 οφείλεται κυρίως στην αύξηση που σημείωσε στις περιόδους αυτές το εργατικό δυναμικό στις αστικές περιοχές. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 9, το 82,2% της ανόδου που σημείωσε το συνολικό εργατικό δυναμικό στην περίοδο 1981-1983 και το 75,7% της ανόδου που εμφάνισε στην περίοδο 1991-1993 ήταν αποτέλεσμα της αύξησης του εργατικού δυναμικού στις αστικές περιοχές.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η έντονη αύξηση της ανεργίας στις αρχές των δεκαετιών του 1980 και του 1990 οφείλεται στη γρήγορη αύξηση του εργατικού δυναμικού των αστικών κυρίως περιοχών, σε συνδυασμό με την αργή αύξηση της απασχόληση, υπό την έννοια ότι η ελληνική οικονομία δημιουργεί μεν νέες θέσεις εργασίας, αλλά αυτές δεν επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού για εργασία.

Το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, όπως έχουμε αναφέρει, εξαρτάται κύρια από το μέγεθος του παραγωγικού πληθυσμού και από το ποσοστό συμμετοχής αυτού του πληθυσμού στην αγορά εργασίας. Στους Πίνακες 10 και 11 δίνονται οι εκτιμήσεις του μεγέθους της επίδρασης του κάθε ένα παράγοντα ξεχωριστά[16], στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού της χώρας μας κατά τις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αυτές, στις δύο περιόδους που παρατηρείται απότομη και έντονη αύξηση του ποσοστού ανεργίας,

τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη σημαντική αύξηση που σημείωσε το εργατικό δυναμικό έχει η μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας. Η συμβολή της μεταβολής του συγκεκριμένου ποσοστού στην αύξηση του εργατικού δυναμικού είναι μεγαλύτερη από τη συμβολή της μεταβολής του παραγωγικού πληθυσμού πάνω από τρεις φορές και στις δύο περιόδους. Από τα στοιχεία τώρα που παρουσιάζονται στους Πίνακες 10 και 11 προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης του συνολικού εργατικού δυναμικού, λόγω μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής, οφείλεται στη σημαντική άνοδο του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας των γυναικών και ειδικά στην άνοδο που παρουσίασε το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στις αστικές περιοχές.

Συγκεκριμένα, το 78,8% της μέσης ετήσιας αύξησης του εργατικού δυναμικού στην περίοδο 1981-1983, η οποία ανέρχεται σε 78 χιλ. άτομα, οφείλεται στις μεταβολές του ποσοστού συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας και το 21,5% στις μεταβολές του μεγέθους αυτού του πληθυσμού. Ειδικότερα τώρα, το 73,3% της αύξησης που σημείωσε το εργατικό δυναμικό στην περίοδο αυτή ήταν αποτέλεσμα της ανόδου του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στις αστικές περιοχές (Πίνακας 10). Αυτό σημαίνει πως η μέση ετήσια αύξηση του εργατικού δυναμικού στην περίοδο 1981-1983, αν το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στις αστικές περιοχές δεν είχε μεταβληθεί, θα ήταν ίση με 20,7 χιλ. άτομα. Στην περίπτωση αυτή, το ποσοστό ανεργίας το 1983 δεν θα ξεπερνούσε, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, το 5,2%.

Στην περίοδο 1991-1993 το 24,8% της μέσης ετήσιας αύξησης του εργατικού δυναμικού ήταν αποτέλεσμα της μεταβολής του παραγωγικού πληθυσμού ενώ το 75,1% οφείλεται στη μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής του πληθυσμού στην αγορά εργασίας. Όσον αφορά τη συμβολή της μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών, που δραστηριοποιούνται στις αστικές περιοχές, στην αύξηση του εργατικού δυναμικού, αυτή ανέρχεται σε 38% περίπου. Έτσι, αν το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είχε παραμείνει στις περιοχές αυτές σταθερό, το ποσοστό ανεργίας το 1993 θα ήταν 8,2%.

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, η αύξηση του εργατικού δυναμικού στις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993, λόγω της ανόδου του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και ειδικά στις αστικές περιοχές, φαίνεται να είναι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην απότομη αύξηση της ανεργίας, που αντιμετώπισε στις περιόδους αυτές η χώρα μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10.

Αποτελέσματα μεταβολών παραγωγικού πληθυσμού και ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού, 1981-1983

Μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού λόγω:	Αστικές περιοχές		Ημιαστικές περιοχές		Αγροτικές περιοχές		Σύνολο χώρας	
- Μεταβολής του παραγωγικού πληθυσμού								
Δύο φύλα	3,2 (4,1)*		12,5 (16,0)		1,1 (1,4)		16,8 (21,5)	
Άρρενες		2,6 (3,3)		9,4 (12,1)		2,0 (2,6)		14,0 (17,9)
Θήλεις		0,6 (0,8)		3,1 (3,9)		-0,9 (-1,2)		2,8 (3,6)
- Μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας								
Δύο φύλα	61,4 (78,7)		7,5 (9,6)		-7,4 (-9,5)		61,5 (78,8)	
Άρρενες		3,9 (5,0)		2,1 (2,7)		-1,9 (-2,4)		4,1 (5,3)
Θήλεις		57,5 (73,7)		5,4 (6,9)		-5,5 (-7,1)		57,4 (73,5)
- Συνδυασμένης μεταβολής παραγωγικού πληθυσμού και ποσοστού συμμετοχής								
Δύο φύλα	-0,5 (-0,7)		0,3 (0,4)		-0,1 (-0,1)		-0,3 (-0,4)	
Άρρενες		-0,3 (-0,4)		0,1 (0,1)		0,0 (0,0)		-0,2 (-0,3)
Θήλεις		-0,2 (-0,3)		0,2 (0,3)		-0,1 (-0,1)		-0,1 (-0,1)
Συνολική μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού (σε χιλ.)								
Δύο φύλα	64,1 (82,1)		20,3 (26,0)		-6,4 (-8,1)		78,0 (100,0)	

* Οι αριθμοί στις παρενθέσεις δίνουν το ποσοστό (%) της αντίστοιχης μεταβολής στη συνολική μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11.

Αποτελέσματα μεταβολών παραγωγικού πληθυσμού και ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού, 1991-1993

Μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού λόγω:	**Αστικές περιοχές**		**Ημιαστικές περιοχές**		**Αγροτικές περιοχές**		**Σύνολο χώρας**	
- Μεταβολής του παραγωγικού πληθυσμού								
Δύο φύλα	24,0 (27,7)*		15,3 (17,7)		-17,8 (-20,6)		21,5 (24,8)	
Άρρενες		14,6 (16,8)		9,7 (11,2)		-12,1 (-14,0)		12,2 (14,1)
Θήλεις		9,4 (10,8)		5,6 (6,5)		-5,7 (-6,6)		9,3 (10,7)
- Μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας								
Δύο φύλα	40,2 (46,5)		8,4 (9,7)		16,4 (18,9)		65,0 (75,1)	
Άρρενες		7,4 (8,6)		1,3 (1,5)		3,9 (4,5)		12,6 (14,6)
Θήλεις		32,8 (37,9)		7,1 (8,2)		12,5 (14,4)		52,4 (60,5)
- Συνδυασμένης μεταβολής παραγωγικού πληθυσμού και ποσοστού συμμετοχής								
Δύο φύλα	0,4 (0,5)		0,1 (0,1)		-0,5 (-0,6)		0,0 (0,0)	
Άρρενες		0,0 (0,0)		0,0 (0,0)		-0,1 (-0,1)		-0,1 (-0,1)
Θήλεις		0,4 (0,5)		0,1 (0,1)		-0,4 (-0,6)		0,1 (0,1)
Συνολική μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού (σε χιλ.)								
Δύο φύλα	64,6 (74,7)		23,8 (27,5)		-1,9 (-2,2)		86,5 (100,0)	

* Οι αριθμοί στις παρενθέσεις δίνουν το ποσοστό (%) της αντίστοιχης μεταβολής στη συνολική μέση ετήσια μεταβολή του εργατικού δυναμικού.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα βασικά συμπεράσματα, που προέκυψαν στην εργασία αυτή, συμπυκνώνονται στις παρακάτω παρατηρήσεις:

- Στην περίοδο 1981-1997 το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας παρουσίασε μια αύξηση της τάξης του 20% περίπου, η οποία ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση που σημείωσε ο παραγωγικός πληθυσμός. Η αύξηση αυτή που εμφανίζει το συνολικό εργατικό δυναμικό προήλθε από μια αύξηση του ανδρικού εργατικού δυναμικού κατά 6,9% και του γυναικείου εργατικού δυναμικού κατά 46,8%.
- Όσον αφορά την εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στις τρεις περιοχές της χώρας, παρατηρείται μια συνεχής απώλεια εργατικού δυναμικού από τις αγροτικές περιοχές προς όφελος των αστικών κυρίως περιοχών. Συγκεκριμένα, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού των αγροτικών περιοχών στο συνολικό εργατικό δυναμικό μειώθηκε από 32,3% το 1981 σε 22,6% το 1997, ενώ το ποσοστό του εργατικού δυναμικού των αστικών περιοχών αυξήθηκε στην ίδια περίοδο από 57,3% σε 65,9%.
- Η πιο σημαντική εξέλιξη που παρατηρείται στην περίοδο 1981-1997, όσον αφορά το εργατικό δυναμικό της χώρας μας, είναι η έντονη είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία αναμένεται να συνεχιστεί και στα επόμενα χρόνια. Στην εξεταζόμενη περίοδο το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξήθηκε από 35,6% σε 46,6%, ενώ των ανδρών μειώθηκε από 81,8% σε 77,2%. Η μείωση του ποσοστού συμμετοχής του ανδρικού παραγωγικού πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται και στις τρεις περιοχές της χώρας, ενώ η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι ιδιαίτερα έντονη στις αστικές περιοχές. Σε αυτές τις περιοχές της χώρας, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ανήλθε στο 44,7% το 1997 από 28,6% που ήταν το 1981, ενώ των ανδρών μειώθηκε από 78,6% το 1981 σε 74,6% το 1997.
- Στις περιόδους 1981-1983 και 1991-1993 η αύξηση της απασχόλησης στη χώρα μας συνοδεύτηκε από αλματώδη άνοδο του εργατικού δυναμικού, με συνέπεια τη διόγκωση της ανεργίας. Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε από 4,2% σε 8,1% ενώ στη δεύτερη περίοδο το ποσοστό αυτό ανέβηκε από το 7,8% στο 10%.
- Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην αύξηση του εργατικού δυναμικού, κατά τις περιόδους που παρατηρείται απότομη και έντονη

αύξηση του ποσοστού ανεργίας, παρουσιάζει η μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας και ειδικά η μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στις αστικές περιοχές της χώρας. Συγκεκριμένα, το 73,3% της αύξησης του εργατικού δυναμικού στην περίοδο 1981-1983 και το 38% στην περίοδο 1991-1993 ήταν αποτέλεσμα της ανόδου του βαθμού οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών στις αστικές περιοχές. Στην περίπτωση που το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είχε παραμείνει κατά τη διάρκεια αυτών των δύο περιόδων στις αστικές περιοχές σταθερό, το ποσοστό ανεργίας το 1983 στη χώρα μας θα ήταν 5,2% αντί για 8,1% και το 1993 θα ήταν 8,2% και όχι 10%.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τον ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη βλέπε Γλυτσός (1997) και Χριστοδουλάκης (1995).
2. Το σύνολο των στατιστικών στοιχείων που χρησιμοποιούνται στην εργασία αντλήθηκε από τις 'Ερευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ, οι οποίες θεωρούνται σήμερα ως η εγκυρότερη πηγή στατιστικών δεδομένων για την αγορά εργασίας στην Ελλάδα.
3. Η αποδοτικότητα του εργατικού δυναμικού αναφέρεται στην ποιότητα εργασίας, η οποία εξαρτάται από τα έμφυτα χαρακτηριστικά των ατόμων του εργατικού δυναμικού καθώς και από τον βαθμό που τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν αναπτυχθεί μέσω της εκπαίδευσης και της μόρφωσης.
4. Στον παραγωγικό πληθυσμό ή πληθυσμό παραγωγικών ηλικιών ανήκουν κύρια τα άτομα ηλικίας 15-65 ετών, που αποτελούν το σύνολο σχεδόν του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Το μέγεθος του παραγωγικού πληθυσμού καθώς και η ηλικιακή του σύνθεση καθορίζονται και επηρεάζονται άμεσα από τις μακροχρόνιες ροπές της γεννητικότητας, της θνησιμότητας, της μετανάστευσης και της παλιννόστησης. Για την επίδραση αυτών των παραγόντων στον πληθυσμό της Ελλάδας βλέπε 'Εμκε-Πουλοπούλου (1994) και Σιάμπος (1997).
5. Στην εξεταζόμενη περίοδο ο ρυθμός αύξησης του παραγωγικού πληθυσμού ήταν μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης του συνολικού πληθυσμού. 'Ετσι, το 1997 ο παραγωγικός πληθυσμός έφθασε να αποτελεί το 65% σχεδόν του συνολικού πληθυσμού, από το 62% που αποτελούσε το 1981.
6. Για τον προσδιορισμό της «μέσης ηλικίας» του εργατικού δυναμικού χρησιμοποιούμε τον τύπο της διαμέσου και όχι του αριθμητικού μέσου, επειδή η διάμεσος δεν επηρεάζεται από ασυνήθιστα υψηλές ή χαμηλές τιμές και εκφράζει καλύτερα τη «μέση ηλικία», χωρίζοντας σε δύο ίσα μέρη τις αντίστοιχες ομάδες ηλικιών (Μάος, 1983).
7. Το ποσοστό συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό επηρεάζεται από διάφορους δημογραφικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες. Για τον τρόπο που οι διάφοροι παράγοντες επηρεάζουν αυτό το ποσοστό βλέπε Bowen και Finegan (1969).
8. Συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρώπης, το ποσοστό συμμετοχής του ελληνικού πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό είναι, μπορούμε να πούμε, σχετικά μικρό. Για παράδειγμα, το 1996 το ποσοστό συμμετοχής στη Γαλλία ήταν 68,6%,

στη Γερμανία 70,4% και στην Πορτογαλία 67,5%, ενώ στην Ελλάδα ήταν 61,5% (ILO, 1997).

9. Ως τέτοιους παράγοντες μπορούμε να αναφέρουμε την αλλαγή της συμπεριφοράς και της στάσης της κοινωνίας έναντι της εργαζόμενης γυναίκας, την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, την απλοποίηση των εργασιακών καθηκόντων, τη μείωση των πραγματικών εισοδημάτων των νοικοκυριών κ.λπ. Για περισσότερα βλέπε Βελέντζας (1988), Κυριαζή (1992) και Μούσουρου (1983).

10. Για παράδειγμα, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στις χώρες Γαλλία, Γερμανία και Πορτογαλία το 1996 ήταν 62,2%, 61,3% και 59,4% αντίστοιχα, ενώ το ίδιο έτος στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό μόλις ξεπερνούσε το 46% (ILO, 1997).

11. Το ότι η ανεργία επηρεάζει διαχρονικά όλο και περισσότερο τις γυναίκες φαίνεται και από την ποσοστιαία κατανομή των ανέργων. Στην περίοδο 1981-1997 το ποσοστό των γυναικών στο σύνολο των ανέργων αυξήθηκε από 45% σε 61%, ενώ των ανδρών μειώθηκε από 55% σε 39%.

12. Εδώ παρουσιάζεται απλά η εξέλιξη της απασχόλησης. Με τη διερεύνηση των παραγόντων που την επηρεάζουν, αν και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, δεν θα ασχοληθούμε, γιατί κάτι τέτοιο είναι έξω από τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Για το θέμα, όμως, αυτό βλέπε μεταξύ άλλων Δημόπουλος κ.ά. (1997), Ιωακείμογλου (1995) και Ιωάννου (1993).

13. Η αύξηση του αριθμού των απασχολουμένων γυναικών, σε σχέση με αυτή των απασχολουμένων ανδρών, ήταν τέτοια, που το ποσοστό συμμετοχής της γυναικείας απασχόλησης στη συνολική έφθασε στο 37% το 1997 από 31,7% το 1981.

14. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα ο τριτογενής τομέας να απορροφά το 1997 το 57,7% των απασχολουμένων από 40,3% που απορροφούσε το 1981. Αντίθετα, το ποσοστό των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα μειώθηκε από 30,7% σε 19,8% και στον δευτερογενή από 29% σε 22,5%.

15. Το μέγεθος της ανεργίας (U) ισούται με το μέγεθος του εργατικού δυναμικού (L) μείον το μέγεθος της απασχόλησης (E), δηλαδή $U=L-E$. Οπότε, η μεταβολή της ανεργίας (ΔU) κατά τη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου είναι ίση με τη διαφορά μεταξύ της μεταβολής του εργατικού δυναμικού (ΔL) και της μεταβολής της απασχόλησης (ΔE) κατά την ίδια περίοδο, δηλαδή $\Delta U=\Delta L-\Delta E$.

16. Το ποσοστό συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό (R) ορίζεται ως ο λόγος του εργατικού δυναμικού (L) προς τον παραγωγικό πληθυσμό (P), δηλαδή $R=L/P$ και συνεπώς: $L=R\cdot P$. Οπότε, η μεταβολή του εργατικού δυναμικού από την περίοδο 1 στην περίοδο 2 είναι: $L_2-L_1=R_2\cdot P_2-R_1\cdot P_1$ (1). Ορίζοντας ως ΔR τη μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας, έχουμε $\Delta R=R_2-R_1$ και επομένως: $R_2=\Delta R+R_1$ (2). Όμοια, η μεταβολή του παραγωγικού πληθυσμού από την περίοδο 1 στην περίοδο 2 είναι: $\Delta P=P_2-P_1$ και συνεπώς: $P_2=\Delta P+P_1$ (3). Αντικαθιστώντας τις σχέσεις (2) και (3) στη σχέση (1) παίρνουμε: $\Delta L=(R_1\cdot\Delta P)+(P_1\cdot\Delta R)+(\Delta P\cdot\Delta R)$ (4). Ο πρώτος όρος στο δεύτερο μέλος της σχέσης (4) εκφράζει τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού που οφείλεται καθαρά στη μεταβολή του παραγωγικού πληθυσμού. Ο δεύτερος όρος δείχνει τη μεταβολή του εργατικού δυναμικού λόγω μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής του παραγωγικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας και ο τρίτος όρος εκφράζει το αποτέλεσμα της συνδυασμένης μεταβολής παραγωγικού πληθυσμού και ποσοστού συμμετοχής στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού. Για να βρούμε την ποσοστιαίο συμβολή του κάθε παράγοντα στη συνολική μεταβολή του εργατικού δυναμικού διαιρούμε τη σχέση (4) με ΔL.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βελέντζας, Κ. (1988). *Γονιμότητα και Εξωοικιακή Απασχόληση της Ελληνίδας*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Bowen, W. and Finegan, A. (1969). *The Economics of Labor Force Participation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Γλυτσός, Ν. (1997). Το Ανθρώπινο Κεφάλαιο ως Βασικός Συντελεστής Ανάπτυξης της Ελληνικής Οικονομίας, στο *«Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας»*, Τόμος Β΄, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 199-222.

Δημόπουλος, Γ., Καπόπουλος, Π., Λαζαρέτου, Σ. και Προδρομίδης, Κ. (1997). Δυναμική της Απασχόλησης, Σύγκλιση και Ανεργία: Η Ελληνική Εμπειρία, στο *«Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας»*, Τόμος Β΄, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 167-198.

Elmeskov, J. and Pichelmann, K. (1993). «Interpreting Unemployment: The Role of Labour Force Participation», *OECD Economic Studies*, Vol. 21, pp. 139-160.

Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (1994). *Το Δημογραφικό*, Εκδόσεις «Έλλην», Αθήνα.

ΕΣΥΕ. (διάφορα τεύχη). *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού*, Αθήνα.

ILO. (1997). *Yearbook of Labour Statistics*, Geneva.

Ιωακείμογλου, Η. (1995). «Η Μακροοικονομική Πολιτική και η Ανεργία», *Τετράδια του ΙΝΕ*, Τεύχος 4, σελ. 7-25.

Ιωάννου, Χ. (1993). Η Αγορά Εργασίας Μπροστά στην Κρίση: Αναδιάρθρωση της Απασχόλησης και Θέματα Πολιτικής, στο *«Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα»*, Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σελ. 204-219.

Κυριαζή, Ν. (1992). *Αναπαραγωγή του Πληθυσμού, Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εμπειρικές Έρευνες*, Gutenberg, Αθήνα.

Μάος, Β. (1983). «Τα Δημογραφικά Χαρακτηριστικά του Πληθυσμού των Παραγωγικών Ηλικιών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 50, σελ. 91-121.

Μούσουρου, Λ. Μ. (1983). *Κύκλος της Οικογενειακής Ζωής και Γυναικεία Απασχόληση*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Σιάμπος, Γ. (1997). Δημογραφικές Προοπτικές του Ελληνικού Πληθυσμού κατά το Πρώτο Τέταρτο του 21ου Αιώνα, στο *«Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας»*, Τόμος Β΄, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 275-298.

Wachtel, M. (1984). *Labor and the Economy*, Academic Press, Inc., Orlando, Florida.

Χριστοδουλάκης, Ν. (1995). *Ο Ρόλος του Ανθρώπινου Παράγοντα στην Οικονομική Ανάπτυξη*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

*Δημήτρης Ν. Βενιέρης**

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ» ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η άσκηση κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα διαγράφεται στη σκιά μιας ανερμάτιστης πολιτικής πρακτικής. Στην κατεύθυνση αυτή συνεισέφεραν παντοιοτρόπως οι ιστορικές συγκυρίες, οι οικονομικοί κλυδωνισμοί και οιονεί οι κοινωνικές αγκυλώσεις. Η διερεύνηση της πορείας της -αντικείμενο προηγούμενων αναλύσεων (Venieris 1994)- τεκμηριώνει την κοινή παραδοχή περί της ανεπαρκούς συμβολής της στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του τόπου και στην ευημερία των πολιτών. Το άρθρο αυτό επιχειρεί μία συνοπτική παρουσίαση της κοινωνικής πολιτικής της μεταπολιτευτικής περιόδου, το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, όπως διαμορφώθηκε στον κεντρικό άξονά της, την κοινωνική ασφάλιση, αλλά και στην υγεία και την πρόνοια - αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική διάστασή της. Επιχειρεί τέλος να σκιαγραφήσει ένα περίγραμμα προτάσεων για την από μακρού ευαγγελιζόμενη αναμόρφωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τον όρο κοινωνική πολιτική είναι δυνατό να εννοηθούν πολλά διαφορετικά πράγματα αφού ο χώρος τον οποίο καλύπτει αποτελεί μία δυναμική πολυεπιστημονική προσέγγιση, παρά μία

* Επ. Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής του Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

σαφώς οριοθετημένη περιοχή (Βενιέρης 1998:4). Οι αιτίες είναι βασικά δύο. Πρώτον, ότι όσο η κοινωνία βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη και αντιμετωπίζει νέα προβλήματα, τόσο η κρατική κοινωνική δράση επεκτείνεται σε νέες περιοχές παρέμβασης. Δεύτερον, ότι σχεδόν κάθε είδους πολιτική επιφέρει κοινωνικές συνέπειες, οι οποίες εντάσσονται στα πλαίσια μιας διευρυμένης προσέγγισης της κοινωνικής πολιτικής. Ως κοινωνική πολιτική εννοείται στο κείμενο αυτό το φάσμα των μέτρων στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης - ο παραδοσιακός μοχλός κοινωνικής παρέμβασης στην Ελλάδα - της υγειονομικής περίθαλψης, και της κοινωνικής πρόνοιας.

Η κοινωνική πολιτική στη μεταπολεμική Ευρώπη θεμελιώθηκε στις αρχές του κράτους πρόνοιας και διαμορφώθηκε σε ένα γόνιμο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Συνιστά μείζονα παράγοντα ανάδειξης του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού αλλά και συστατικό στοιχείο μιας αιρέσιμης ευρωπαϊκής κοινωνικής συνοχής - στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στην κατεύθυνση αυτή κυοφορείται μία προσπάθεια εναρμόνισης των εθνικών πολιτικών αποβλέποντας στη διαμόρφωση μιας υπερεθνικής ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής.

Η κοινωνική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα πένηται ιδεολογίας, στρατηγικής και ορθολογισμού υπακούοντας στη λογική του βραχυπρόθεσμου πολιτικού σχεδιασμού και στον κορπορατισμό των ισχυρών επαγελματικών ομάδων. Οι εκάστοτε διακυβερνήσεις υποθήκευσαν το «Βισμαρκιανό» σύστημα συλλογικής κοινωνικής λειτουργίας με ιδιότυπες πρακτικές (Βενιέρης 1995:578): καθιέρωση ελαστικών προϋποθέσεων για κοινωνικές παροχές - ιδιαίτερα για συνταξιοδότηση γήρατος και αναπηρίας, διάθεση κρατικών επιχορηγήσεων σε φορείς κοινωνικής πολιτικής σύμφωνα με πολιτικά κριτήρια, αντιδεοντολογική και αναποτελεσματική αξιοποίηση των αποθεματικών στην κοινωνική ασφάλιση, ανισοβαρή χρηματοδότηση του συστήματος σε βάρος κυρίως μισθωτών και συνταξιούχων των μεσαίων και χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Η κοινωνική πολιτική ασκήθηκε «ανέξοδα» διά μέσου των ασφαλιστικών ταμείων - κυρίως του ΙΚΑ, χωρίς τις δέουσες χρηματοδοτικές ρυθμίσεις ώστε σε συνδυασμό με χαριστικές προεκλογικού χαρακτήρα παροχές και τις αρνητικές οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις ναρκοθέτησαν την οικονομική βάση και την κοινωνική αξιοπιστία του συστήματος.

ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Η φάση της επαναφοράς (1974-1981)

Η πτώση της δικτατορίας εγκαινιάζει μία εποχή έντονης ανάγκης για κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική και πολιτική θεσμική αναδιάρθρωση (Μουζέλης 1978:331). Αποτέλεσμα της πολιτικής ασφυξίας και της κοινωνικής εσωστρέφειας της προηγούμενης περιόδου αλλά και των διογκούμενων κοινωνικών ανισοτήτων, ανιχνεύεται μία τάση για συλλογικότερη αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Παράλληλα, στα πλαίσια της επαναφοράς στα δημοκρατικά πλαίσια -κατά τα πρότυπα των δυτικών σοσιαλδημοκρατικών κοινωνιών- αναγνωρίζεται η ανάγκη σταδιακής διεύρυνσης της κοινωνικής προστασίας και ανάπτυξης καθολικών κοινωνικών υπηρεσιών (ΚΕΠΕ 1976).

Η τάση αυτή, ακόμα και όταν μεταφράσθηκε σε όρους σχεδιασμού κοινωνικής πολιτικής -περίπτωση πολιτικής υγείας Δοξιάδη -εγκλωβίστηκε σοβαρά σε επίπεδο πολιτικής ρητορείας και συντεχνιακών αντιδράσεων. Η ατολμία των συντηρητικών διακυβερνήσεων της δεκαετίας του 1970 για θεσμικές παρεμβάσεις και οριοθέτηση προτεραιοτήτων αντιμετώπισης χρονίων κοινωνικών προβλημάτων, παρατείνει την απουσία ενός οργανωμένου «κράτους πρόνοιας». Στον αχό του μεταπολιτευτικού πολιτικού γίγνεσθαι η ιστορία επαναλαμβάνεται: οι προνομιούχοι «ασφαλιστικοί» φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, των τραπεζών και των κοινωφελών οργανισμών ισχυροποιούν τη θέση τους -αποτέλεσμα της αναπύρωσης μιας συντεχνιακής λογικής με δημοκρατική πλέον επίφαση. Η κρατική συμμετοχή στη χρηματοδότηση προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής παραμένει περιορισμένη και πολιτικά επιλεκτική, υποδηλώνοντας ουσιαστικά την υποτυπώδη ανάπτυξη των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας. Οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας αυξάνονται από το 1975 αλλά μόλις το 1977 φθάνουν, ως ποσοστό του ΑΕΠ, το επίπεδο του 1969 (Πετμεζίδου 1992:142).

Η φάση της «ανάπτυξης» (1981-1990)

Ο μεταπολιτευτικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας επέφερε και την εκλογή της πρώτης σοσιαλιστικής ελληνικής κυβέρνησης το 1981, προεκλογική στρατηγική προτεραιότητα της οποίας ανήγετο η επέκταση των κοινωνικών παροχών. Η ανοικοδόμηση του ελληνικού «κράτους πρόνοιας» στοιχειοθετούσε μία τεκμηριωμένη κοινωνικά αλλά επικίνδυνη οικονομικά πολιτική. Την ίδια περίοδο, αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες αναθεωρούσαν την επεκτατική κοινωνική τους πολιτική υπό τη σκιά

της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης και των δημογραφικών εξελίξεων, αλλά και την επιρροή της εξαπλούμενης νεοφιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας.

Στην Ελλάδα της επόμενης δεκαετίας αυξήθηκαν σημαντικά τα χρηματικά επιδόματα -κυρίως οι συντάξεις, και αναπτύχθηκαν καθολικές υπηρεσίες υγείας με την εγκαθίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Σε επίπεδο διαρθρωτικών παρεμβάσεων τα αποτελέσματα ήταν φτωχά -η κοινωνική πολιτική παρέμεινε ανερμάτιστη, απρογραμμάτιστη και κοινωνικά αποπροσανατολιστική. Η αύξηση των κοινωνικών δαπανών όπως παρουσιάζονται στους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς -από το 13.98% του ΑΕΠ το 1980, στο αξιοπρεπέστερο 19.22% το 1990- σε συνδυασμό με τις αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις και τη διαιώνιση χρηματοδοτικών αγκυλώσεων υπονόμευσαν την ασταθή οικονομική βάση του συστήματος.

Οι δημόσιες δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση για παράδειγμα, αυξήθηκαν πολύ περισσότερο από τα δημόσια έσοδα και το ΑΕΠ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Το 1982 το κράτος εξωθήθηκε τελικά -τριάντα και πλέον χρόνια μετά τη θεσμοθέτηση της τριμερούς χρηματοδότησης του Ιδρύματος - να προχωρήσει σε ετήσια επιχορήγηση του ΙΚΑ προκειμένου να απομακρυνθεί η επερχόμενη χρεοκοπία του πολύπαθου οργανισμού, επιχορήγηση που απέκτησε ουσιαστική διάσταση μετά το 1987. Παρά ταύτα, μεταξύ 1980 και 1990 το έλλειμμα του ΙΚΑ αυξήθηκε με ιλιγγιώδη ρυθμό, από 2,3 σε 365 δισεκατομμύρια δραχμές αντίστοιχα. Ο κύκλος της καταστροφικής για το ΙΚΑ κρατικής «κοινωνικής» πολιτικής έφθασε στο οριακό του σημείο.

Η επεκτατική κοινωνική πολιτική που εφαρμόσθηκε, ειδικά κατά το πρώτο ήμισυ, τη δεκαετία αυτή χωρίς την αντίστοιχη εξεύρεση πόρων -«ανάπτυξη» κατασταλτική, χτισμένη ασφαλώς στην άμμο- διεύρυνε ανησυχητικά τα ελλείμματα του κοινωνικοασφαλιστικού τομέα και διέψευσε τις προσδοκίες θεσμικής αναδιάρθρωσης. Εξαίρεση η ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας το 1983, παρότι δεν συνοδεύθηκε από ένα ενιαίο φορέα ασφάλισης υγείας και από μέτρα ελέγχου των δαπανών καθώς και της εν γένει αποτελεσματικότητας της υγειονομικής περίθαλψης. Σύμπαντες οι κατακερματισμένοι φορείς κοινωνικής προστασίας συνέχισαν να λειτουργούν αποσπασματικά και στην πλειοψηφία τους αντιοικονομικά. Στα τέλη του 1990, τα ελλείμματα των ΙΚΑ, ΟΓΑ, ΝΑΤ και Συντάξεων Δημοσίου ξεπέρασαν το 9.3% του ΑΕΠ σε σχέση με 6.6% αντίστοιχα το 1985, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη επείγουσας παρέμβασης.

Η φάση της συρρίκνωσης (1990-1993)

Μετά σαράντα σχεδόν χρόνια ανεκπλήρωτων πολιτικών εξαγγελιών -η τελευταία θεσμική αναδιοργάνωση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος χρονολογείται το 1951 - το κράτος υποχρεώνεται να ενεργήσει. Ο κεντρικός σκοπός της θεσμικής παρέμβασης του 1990 ήταν η συγκράτηση και ο άμεσος περιορισμός των ραγδαία εξελισσόμενων ελλειμμάτων. Οι φιλόδοξοι ευρύτεροι στόχοι της επέτρεψαν κάποια αισιοδοξία. Η νεοεκλεγείσα συντηρητική κυβέρνηση οριοθέτησε ευθαρσώς τα διαρθρωτικά προβλήματα του συστήματος: οι καταχρήσεις στην απονομή αναπηρικών συντάξεων, τα χαμηλά όρια ηλικίας για συνταξιοδότηση, τα κίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση και αντίστοιχα η μη εφαρμογή της ασφαλιστικής αρχής, ο τρόπος λειτουργίας και χρηματοδότησης των ασφαλιστικών φορέων των μονοπωλιακών οργανισμών του δημόσιου τομέα και η παράλογη επέκταση του αριθμού των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων. Επισημάνθηκε επίσης ο ρόλος των αρνητικών δημογραφικών εξελίξεων στην αύξηση του ποσοστού των συνταξιούχων: το ποσοστό των άνω των 65 ετών που ήταν κάτω από 10% το 1950, έφθασε το 19% το 1990 και αναμένεται να ξεπεράσει το 34% το 2040.

Η μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια συνοδεύθηκε από οξύτατες αντιδράσεις, κυρίως από πλευράς των ισχυρών συντεχνιών των κοινωφελών οργανισμών και των τραπεζών. Αρχικά επιχειρήθηκε η σταδιακή κατάργηση των προνομιούχων ειδικών ταμείων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και η συγχώνευσή τους στο ΙΚΑ - πολιτική στρατηγικής σημασίας για τις πάσης φύσεως ισορροπίες του συστήματος. Επιπρόσθετα, έγινε μία απόπειρα εκλογίκευσης των συνταξιοδοτικών προϋποθέσεων του δημοσίου και καθιέρωσης εισφορών για τους δημοσίους υπαλλήλους. Σύσσωμη σχεδόν εκφράσθηκε η αντίθεση της αντιπολίτευσης και των συνδικαλιστικών οργανώσεων στις προτεινόμενες θεσμικές αλλαγές και ένα κύμα απεργιών παρέλυσε τη χώρα. Η κυβέρνηση αναγκάσθηκε να υπαναχωρήσει αναβάλλοντας τις δραστικότερες ρυθμίσεις -κυρίως εκείνες που έθιγαν τα ειδικά ταμεία- και η μεταρρύθμιση δεν ευοδώθηκε. Κατηγορήθηκε δικαίως, για προχειρότητα και ανεπάρκεια επισταμένης μελέτης των μακροπρόθεσμων κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων, καθώς και για έλλειψη δομικών μέτρων άμβλυνσης των ευρύτατων ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα -η οποία της στέρησε την απαιτούμενη υποστήριξη από πλευράς των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων.

Ατυχώς, τα νέα μέτρα έθιξαν πρωτίστως τους χαμηλοσυνταξιούχους του ΙΚΑ, ψαλιδίζοντας βεβαίως κάποιες ακραίες «ειδικές

ρυθμίσεις» -όπως οι συντάξεις δεκαπενταετίας- αλλά περιορίσθηκαν σε ένα μονοδιάστατο εισπρακτικό χαρακτήρα (Βενιέρης 1995:581). Καθοριστική απέβη η πίεση που ασκήθηκε από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα αμιγώς στην κατεύθυνση της οικονομικής εξυγίανσης και ουδόλως σε εκείνη της αναβάθμισης της κοινωνικής προστασίας. Οι αναμενόμενες πάντως περικοπές δαπανών δεν επετεύχθησαν, ενώ ποτέ δεν συνεκτιμήθηκε το τεράστιο οικονομικό -αλλά κυρίως κοινωνικό- κόστος των απεργειακών κινητοποιήσεων που πυροδότησε η «μεταρρύθμιση».

Η άσκηση της νέας πολιτικής ξεδίπλωσε στην πράξη την αναποτελεσματικότητά της. Κατόπιν αυτού, επιχειρήθηκαν δύο ακόμη σχετικές νομοθετικές παρεμβάσεις μέσα στην επόμενη διετία. Η πρώτη το 1991, επικεντρώθηκε στη μείωση του αριθμού των καταχρηστικών συντάξεων. Η δεύτερη το 1992, ευρύτερου διαχειριστικού και οργανωτικού φάσματος: περιέκοψε συντάξεις και εφάπαξ, αύξησε τις εισφορές για όλους τους κλάδους ασφαλίσεων, αύξησε τα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης και κυρίως επιχείρησε να βάλει τις βάσεις για τη σταδιακή κατάργηση όλων των ασφαλιστικών ταμείων και την ενοποίησή τους σε ένα φορέα. Θεσμοθέτησε τέλος, ένα νέο σύστημα συνταξιοδότησης για τους νεοεισερχόμενους από το 1993 στην αγορά εργασίας με ενιαίες ρυθμίσεις, αποβλέποντας στη σταδιακή ασφαλιστική εξίσωση μεταξύ των εργαζομένων στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα.

Για τα οικονομικά εύρωστα ταμεία οι ρυθμίσεις του 1992 εξασφάλισαν περαιτέρω διεύρυνση των πλεονασμάτων τους και, σε αντίθεση με τη βασική φιλοσοφία του νόμου, ευνόησαν την επέκταση του χάσματος μεταξύ πλουσίων και χρεωκοπημένων ταμείων. Κατ' επέκταση ενίσχυσαν το συντεχνιακό πνεύμα εσωστρέφειας δυσχεραίνοντάς τις, θεωρητικά επερχόμενες, πολιτικές εναρμόνισης των ασφαλιστικών δικαιωμάτων. Νευραλγικής σημασίας ρύθμιση πρόβλεψε την υποχρέωση του κράτους όπως καλύπτει με τις απαιτούμενες πιστώσεις τυχόν πρόσθετες για τα ταμεία δαπάνες στα πλαίσια άσκησης μιας ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής. Παρά τις αδυναμίες της (Βενιέρης 1995:582), η νέα ασφαλιστική πολιτική κινείται στην κατεύθυνση της σταδιακής εναρμόνισης του συστήματος καθώς και της αποκατάστασης της οικονομικής και κοινωνικής αξιοπιστίας του.

Αν οι πολιτικές της τριετίας 1990-1993 απετέλεσαν άξονα ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών παρεμβάσεων -πέραν της απέλπιδας επιχείρησης οικονομικής αναστήλωσης- αυτές ήταν στην κατεύθυνση της βαθμιαίας συρρίκνωσης της κοινωνικής προστασίας, θίγοντας μάλιστα κυρίως τις πλέον ευάλωτες κατηγορίες εργαζό-

μενων και συνταξιούχων. Για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, οι κοινωνικές δαπάνες σαν ποσοστό του ΑΕΠ ακολούθησαν την περίοδο αυτή, σύμφωνα πάντα με τους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς, ελαφρώς αρνητική τροχιά - από το 19.22 σε 18.49%. Το «σύστημα» διασώθηκε οικονομικά μέχρι την πρώτη δεκαετία του επόμενου αιώνα.

Η φάση της αδράνειας (1993-1999)

Τα αυστηρά κριτήρια σύγκλισης των οικονομιών των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) -στα πλαίσια της επίπονης προσπάθειας ένταξης της χώρας μας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) αλλά και της, ούτως ή άλλως, απαιτούμενης οικονομικής εξυγίανσης- δεν επέτρεψαν τις χρηματοδοτικές εξάρσεις του παρελθόντος στις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν από το 1993. Κεντρική πολιτική της περιόδου αυτής αναμένονταν να αναχθεί ο εξορθολογισμός και η εκλογίκευση των κοινωνικών δαπανών καθώς και μία εκ των ενόντων προσπάθεια βελτίωσης της αποτελεσματικότητας των παροχών. Σε αντιδιαστολή, σημειώθηκε μία χαρακτηριστική κωλυσιεργία σχεδιασμού και κυρίως εφαρμογής διαρθρωτικών μέτρων εκσυγχρονισμού στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής.

Η αναπαραγόμενη πολιτική αδράνεια υπογραμμίζει την αδυναμία έγκαιρης προσαρμογής των εμπλεκομένων -πολιτικών, συνδικαλιστικών και κοινωνικών φορέων- στα νέα δεδομένα. Η παγκοσμιοποίηση της αγοράς και οι ραγδαίες αλλαγές του ευρωπαϊκού κοινωνικοπολιτικού τοπίου υπαγορεύουν την ανάγκη διαρθρωτικών παρεμβάσεων. Η μακρά αναποφασιστικότητα στην, ανά εξάμηνο σχεδόν, επαγγελόμενη μεταρρύθμιση της «μεταρρύθμισης» στον τομέα της υγείας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αντίθετα, δείγμα στην ορθή κατεύθυνση απετέλεσε η θεσμοθέτηση του «Επιδόματος Κοινωνικής Αλληλεγγύης στους Συνταξιούχους» (ΕΚΑΣ) τα μέσα του 1996. Μία εξειδικευμένη πολιτική, επικεντρωμένη στη στήριξη των χαμηλοσυνταξιούχων -οι συντάξεις των οποίων υπέστησαν απώλεια γύρω στο 25% την τελευταία πενταετία- στο πνεύμα του εξορθολογισμού και της αποτελεσματικότητας και κυρίως, της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το φθινόπωρο του 1998 επιχειρήθηκε μία θεσμική προσπάθεια αναδιοργάνωσης του ξεχασμένου και υποβαθμισμένου τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, «με στόχο τη δημιουργία ενός ενιαίου ολοκληρωμένου και αποτελεσματικού δικτύου κοινωνικής φροντίδας, με τη σταδιακή ανάπτυξη ενός Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας». Διαβαθμίζοντας τις προνοιακές υπηρεσίες και συγχω-

νεύοντας τους ανάλογους κύριους κρατικούς φορείς, αναμένεται η βελτίωση της αποτελεσματικότητας ενός μηχανισμού που χαρακτηρίζεται «η σταχτοπούτα της κοινωνικής πολιτικής» -η χρηματοδοτική του βάση παραμένει και με το νέο καθεστώς ισχνή. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού -ως μείζονος σκοπού της κρατικής κοινωνικής βοήθειας- προϋποθέτει την εφαρμογή μιας πολιτικής ευρέως φάσματος που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν καταγράφεται. Η εξασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος για όλους εξακολουθεί να ανήκει στη σφαίρα των οραματισμών και των συντεχνιακών διεκδικήσεων.

Οι κυβερνητικές προσπάθειες εγκαθίδρυσης ενός ευρύτερου κοινωνικού διαλόγου μετά τα μέσα του 1997 και στη χώρα μας, δεν έχουν ακόμη υπερκεράσει τα παραδοσιακά προβλήματα πολιτικής και συντεχνιακής δυσκαμψίας. Η ατζέντα του διαλόγου επικεντρώνεται σε θεσμικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, που επιβάλλονται στα πλαίσια της επιδιωκόμενης -και περί τις αρχές της νέας χιλιετίας αναμενόμενης πλέον- συμμετοχής της χώρας μας στην ΟΝΕ. Η από πεντηκονταετίας αναγγελθείσα αναμόρφωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης περιεφέρθη στους υπουργικούς διαδρόμους καθ' όλη τη διάρκεια του 1998 και περί την άνοιξη του 1999 παραπέμφθηκε εκ νέου στις «μετά τις βουλευτικές εκλογές του 2000» καλένδες. Η διαχείριση της οικονομικής πολιτικής την περίοδο αυτή χαρακτηρίζεται από πολλούς διεξοδική -τουλάχιστον αναφορικά με την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας. Είναι εξόχως αμφίβολο αν δύναται να διατυπωθεί κάτι ανάλογο για την κοινωνική πολιτική -δεν απετέλεσε σε καμία στιγμή μία από τις βασικές κυβερνητικές προτεραιότητες.

Βεβαίως, η κοινωνική πολιτική αντιμετωπίζει παρεμφερείς εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις και στις περισσότερες άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Οι εξωτερικές προκλήσεις προέρχονται από την ΕΕ και την προσπάθεια ολοκλήρωσης της ΟΝΕ. Οι εσωτερικές επικεντρώνονται στη διογκούμενη ανεργία και τις αλυσιδωτές δυσοίωνες επιπτώσεις της. Υπάρχει ένας αριθμός κοινών χαρακτηριστικών στις χώρες αυτές: οι χρόνιες αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού, ο καθοριστικός ρόλος των πολιτικών κομμάτων στην άρθρωση και συγκέντρωση των συμφερόντων, οι ιδεολογικές πολώσεις και ιδιαίτερα, η ανάπτυξη μιας μαξιμαλιστικής και διχασμένης αριστεράς (Ferrera 1996:17).

Ο ευρωπαϊκός νότος -Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα- συνθέτει το μεσογειακό θύλακα μη επαρκούς κοινωνικής προστασίας. Αναπτύσσει ένα «μικτό» σύστημα κοινωνικής πολιτικής όπου παρατηρούνται κλαδικοί ασφαλιστικοί φορείς προστασίας κατά τα

πρότυπα του Βίσμαρκ με γενναιόδωρους τύπους υπολογισμού συντάξεων, αλλά και όπου σχετικά πρόσφατα εγκαθιδρύθηκαν εθνικές υπηρεσίες υγείας, κατά τα πρότυπα του Μπέβεριτζ. Σε αντίθεση όμως με τις υπόλοιπες περιοχές της ΕΕ, δεν προβλέπει ένα εθνικό σύστημα ελαχίστου εισοδήματος και άρα εγγύηση κατώτατης εισοδηματικής κάλυψης για όλους, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα θεμελίωσης δικαιώματος για παροχές. Άτομα που δεν βρίσκονται ή δεν βρέθηκαν ποτέ σε σχέση εξαρτημένης εργασίας, επαφίενται στην επιλεκτική, συχνά αποσπασματική και πάντα ανεπαρκή κοινωνική βοήθεια σε τοπικό κυρίως επίπεδο (Βενιέρης 1997:403). Η υιοθέτηση διαρθρωτικών αναδιανεμητικών πολιτικών και η αναδιοργάνωση στον τομέα της υγείας φαίνεται ότι αποτελούν μία απέλπιδα προσπάθεια.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Το ζήτημα του πολιτικού και κρατικού συστήματος είναι στην Ελλάδα ειδικά εξαιρετικά φορτισμένο (Τσουκαλάς 1993:322). Παρ' όλα αυτά, τα διαρθρωτικά προβλήματα του συστήματος κοινωνικής προστασίας και της μεθοδολογίας λήψης -και κυρίως αναβολής- αποφάσεων άσκησης κοινωνικής πολιτικής γίνονται ευρύτερα αποδεκτά. Ατυχείς μακροσκοπικά πολιτικοί χειρισμοί υποθήκευσαν σχεδόν όλα όσα ένα σύστημα συλλογικής κοινωνικής λειτουργίας καλείται να εγγυηθεί και ενεθάρυναν ένα διάχυτο κλίμα κοινωνικού ατομικισμού. Τόσο η ανάλυση των αιτίων της κρίσης της κοινωνικής ασφάλισης, όσο και η κριτική προσέγγιση των προσπαθειών αναμόρφωσης του θεσμού υπαγορεύει μία μεταρρυθμιστική προσπάθεια βασισμένη σε μακροχρόνιο κοινωνικό διάλογο και σε επιστημονικά θεμελιωμένο κοινωνικό σχεδιασμό (Κοντιάδης:166).

Η χαρακτηριστική υστέρηση εφαρμογής ρηξικέλευθων πολιτικών κοινωνικής προστασίας συνιστά δυσβάστακτη ευθύνη. Η απαρέσκεια των πολιτών είναι βέβαιο ότι είναι ευθέως ανάλογη της αναξιοπιστίας του συστήματος. Υπήρξε μία σειρά προσπαθειών για «αναμόρφωσή» του που χρονολογούνται από το 1951, οι οποίες εκτός από την έλλειψη σχεδιασμού και πολιτικής βούλησης, δεν έτυχαν συνεχούς υποστηριξης καθώς και πλήρους εφαρμογής εκ μέρους των εκάστοτε διακυβερνήσεων.

Η απαιτούμενη θεσμική αλλαγή πρέπει να βασισθεί πρώτον, στη διεθνή εμπειρία και τα ευρωπαϊκά κοινωνικά πρότυπα προσαρμοσμένα στην ελληνική πραγματικότητα. Δεύτερον, στην πιστή εφαρμογή διαδικασιών κοινωνικού σχεδιασμού -ανάλυση, ιεράρχη-

ση, σχεδιασμός, επιλογή εναλλακτικών πολιτικών, εφαρμογή και αξιολόγηση των πολιτικών. Τρίτον, στην ευρύτερη δυνατή πολιτική -και κυρίως κοινωνική- συναίνεση και ασφαλώς στη σταδιακή αποκατάσταση της αξιοπιστίας του συστήματος. Αναλυτικότερα, οι στρατηγικές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρωθούν μακροπρόθεσμα προκειμένου να εξασφαλισθεί η ευστάθεια του συστήματος είναι:

- η καλλιέργεια και η ενδυνάμωση πνεύματος κοινωνικής αλληλεγγύης.
- η απαγκίστρωση της θεσμοθέτησης και σταδιακής εφαρμογής του νέου συστήματος από την πολιτική συγκυρία.
- η ριζική εξάλειψη όλων των υφιστάμενων ασφαλιστικών ανισοτήτων.
- η ενοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων σε τρεις-τέσσερεις κύριους φορείς ασφαλιστικής προστασίας.
- η σταδιακή επάνδρωση του συστήματος, αλλά και γενικότερα των φορέων κοινωνικής πολιτικής, από επιστημονικά εξειδικευμένα στελέχη.
- η σταθερή βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.
- η εφαρμογή αποτελεσματικότερων πολιτικών απασχόλησης.
- η δημιουργία κινήτρων για ένταξη και όσο το δυνατό μακρύτερη παραμονή στην ενεργη ασφαλιστική ζωή.
- η θεσμοθέτηση αντικινήτρων και δικλείδων για την αποφυγή καταστρατήγησης του συστήματος (π.χ. συντάξεις αναπηρίας, δαπάνες υγειονομικής περίθαλψης).
- η αναμόρφωση του ΕΣΥ και η ένταξη σε αυτό όλων των υπηρεσιών ασφάλισης υγείας.
- τέλος, η σταδιακή μετάβαση του υφιστάμενου κατακερματισμένου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης σε ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας (εγκαθίδρυση ενός ελάχιστου επιπέδου εισοδήματος για όλους, αύξηση του μεριδίου χρηματοδότησης από τη γενική φορολογία, κ.λπ.).

Το κόστος των μεταρρυθμίσεων είναι δυνατό να καλυφθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από τον εξορθολογισμό και την αναδιάρθρωση της οργάνωσης και λειτουργίας του υφιστάμενου «συστήματος» (πχ. πλήρης μηχανογράφηση, κάρτα ασφαλισμένου, κ.λπ.), την ορθή αξιοποίηση των αποθεματικών, τον περιορισμό των κοινωνικά αβάσιμων μη ανταποδοτικών παροχών, καθώς και από την εκλογίκευση της χρηματοδότησης του συστήματος. Σημειώνεται εδώ ότι -επειδή η χώρα μας υπολείπεται πράγματι όλων των άλλων χωρών της ΕΕ σε δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό του ΑΕΠ αλλά και το επίπεδο των παροχών είναι συγκριτικά πολύ

χαμηλό- θα πρέπει σταδιακά και παράλληλα με την εφαρμογή της μεταρρύθμισης για την εξυγίανση του συστήματος να αυξηθούν και οι δαπάνες για κοινωνική προστασία.

Η κυοφορούμενη αναμόρφωση θα πρέπει να περιλαμβάνει δύο φάσεις. Η πρώτη -και ουσιαστικά κρισιμότερη- απαιτεί την εκπόνηση πλήρων αναλογιστικών μελετών, τον εξορθολογισμό της οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος καθώς και την επιλογή των εναλλακτικών πολιτικών. Η δεύτερη -η φάση της εφαρμογής και της αξιολόγησης- επιβάλλει την εξυγίανση του πλαισίου της τριμερούς χρηματοδότησης (ηλικιακών ορίων συνταξιοδότησης, ύψους και κατηγορίας εισφορών, ειδική φορολογία, κ.λπ.) και οπωσδήποτε τη βελτίωση του επιπέδου τουλάχιστον των ελάχιστων παροχών/υπηρεσιών.

Βραχυπρόθεσμα, θα πρέπει να αναληφθούν ενέργειες όπως:

- εκπόνηση και εφαρμογή κατάλληλης επικοινωνιακής πολιτικής για την ενημέρωση και τον προσεταιρισμό της κοινής γνώμης.
- κατάρτιση και εφαρμογή ενός ολοκληρωμένου σχεδίου επιμέρους ενεργειών σε ορίζοντα δεκαετίας (με τη συμφωνία -ει δυνατόν- όλων των εμπλεκομένων πλευρών).
- ορθολογικότερη χρήση των υφιστάμενων κοινωνικών πόρων.
- εκπαίδευση επιστημονικά εξειδικευμένων -σε θέματα κοινωνικής προστασίας- στελεχών για να επανδρώσουν το αυριανό σύστημα.
- πλήρης εφαρμογή της ανεπαρκούς -πλην μικροσκοπικά πολιτικά και οικονομικά «χρήσιμης»- ασφαλιστικής νομοθεσίας της τρέχουσας δεκαετίας.
- αποκατάσταση του κύρους και ενεργοποίηση του κοινωνικού διαλόγου με ευρύτερη συμμετοχή από όλες τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις και αποτελεσματικότερη δημοσιοποίηση των διαφόρων θέσεων.
- ανάληψη από αξιόπιστο φορέα πλήρων αναλογιστικών μελετών.
- εφαρμογή της πολιτικής για την αναμόρφωση του ΕΣΥ στην κατεύθυνση εναρμόνισης/συντονισμού όλων των μη ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας.
- ευλαβική τήρηση των ώριμων ασφαλιστικών προσδοκιών.
- στενή συνεργασία και ανταλλαγή εμπειριών με τους διεθνείς οργανισμούς που ασχολούνται με θέματα κοινωνικής προστασίας (ΟΟΣΑ, ΕΕ, Συμβούλιο Ευρώπης, ΔΟΕ, ΠΟΥ, κ.λπ.).

Γενικά, η επείγουσα διαδικασία της αναμόρφωσης πρέπει -πέραν του επιπέδου του στραγητικού σχεδιασμού και των παραμέτρων που έχουν σχέση με την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας- να αποπολιτικοποιηθεί στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό και να αναδείξει μια «νέα» κοινωνική δυναμική: την ισχύ της συναίνεσης (consensus)

όχι μόνο μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, αλλά και μεταξύ ευρύτερων κοινωνικών δυνάμεων. Ασφαλώς, η υπανάπτυξη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος -συντεχνιακή εσωστρέφεια και ασφυκτικός κομματικός εναγκαλισμός- δεν συνδράμει το πνεύμα αυτό. Τέλος, η κυβέρνηση που θα αποπειραθεί τη μεταρρύθμιση της κοινωνικής προστασίας θα κληθεί να επιδείξει πολιτική αποφασιστικότητα ασυνήθη για τα ελληνικά δεδομένα. Το αποτέλεσμα θα κριθεί κατά μείζονα λόγο, από το αν θα καταφέρει τελικά να κινητοποιήσει και να εκμεταλλευθεί με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο τους πάσης φύσεως πόρους που έχει στη διάθεση της η χώρα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ελληνική κοινωνική πολιτική δεν ευτύχησε -με διαφορετικές ενίοτε αφορμές αλλά σταθερές αιτίες- σε καμία φάση της μεταπολιτευτικής περιόδου, με εξαίρεση την ατελή έστω δημιουργία του ΕΣΥ. Αν έγιναν τομές, ήταν μονολιθικά στην κατεύθυνση της οικονομικής -και κατά καμία έννοια της κοινωνικής- αποτελεσματικότητας. Περί την αυγή της νέας χιλιετίας το κοινωνικό κόστος των διαρθρωτικών αλλαγών της ευρωπαϊκής ενοποίησης καταβάλλεται βαρύ. Έχοντας επιτύχει τους στρατηγικούς οικονομικούς στόχους, οι ευρωπαϊκές πολιτικές ηγεσίες εξωθούνται πλέον -υπό την απειλή της καλπάζουσας ανεργίας και την επέκταση των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού- σε πιο «ανθρωποκεντρικούς» στόχους. Το κλίμα για την επέκταση μιας σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο διαγράφεται πλέον θετικότερο. Η ελληνική πλευρά καλείται να εκμεταλλευθεί το κόστος των χαμένων ευκαιριών πολλών δεκαετιών. Η διαχειριστική φιλοσοφία που επικράτησε κατά την τελευταία φάση του απελθέντος αιώνα, υπηρέτησε τους στόχους ενός οικονομικού εξορθολογισμού -στο βωμό του οποίου θυσιάστηκε κάθε διάθεση σοβαρής κοινωνικοπολιτικής παρέμβασης. Βεβαίως, κατέδειξε τα ωφέλη της συνέπειας στην άσκηση πολιτικής με πολιτικό κόστος- που ίσως αποβούν προοπτικά χρήσιμα για την πολιτική πρακτική της χώρας.

Οι μεταπολιτευτικές πολιτικές ηγεσίες ήκιστα κατόρθωσαν να ξεπεράσουν την αρνητική πολιτική -δηλαδή την άρρηκτα κομματική- παράδοση, διαιωνίζοντας πρακτικές και αδράνειες που επεσώρευσαν χρόνιες ανεπάρκειες. Από την άλλη πλευρά, η αντιμεταρρυθμιστική ελληνική κοινωνία αμετακίνητα προσλαμβάνει την κοινωνική πολιτική ως μία ανεξάντλητη δεξαμενή εθνικών πόρων, από την οποία νομιμοποιείται να διεκδικεί με βάση αμφιλεγόμενα κριτήρια

οικονομικής και πολιτικής επιρροής. Ο συνδυασμός κοινωνικής συνοχής, οικονομικής ευημερίας και υψηλής ευρύτερα ποιότητας ζωής -ο οποίος φαίνεται επί του παρόντος εξωπραγματικός αλλά απεικονίζει πάγια κοινωνική προσδοκία- απαιτεί τη διαμόρφωση εθνικής συλλογικής κοινωνικής πολιτικής. Ας γίνει συνείδηση ότι η ωρίμανση ευνοϊκών κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών συνιστά καταλυτική προϋπόθεση ώστε ο συνδυασμός αυτός να καταστεί προοπτικά εφικτός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βενιέρης Δ. Ν. (1995), «Το Σύστημα Κοινωνικών Ασφαλίσεων στην Ελλάδα: Ιστορική Εξερεύνηση», ΕΔΚΑ, ΛΖ΄ 10/442.

Βενιέρης Δ.Ν. (1997), «Η Ελληνική Κοινωνική Πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Ανεπάρκειες & Αναγκαιότητες», ΕΔΚΑ, ΛΘ΄ 7/463.

Βενιέρης Δ.Ν. (1998), «Εισαγωγή στην Κοινωνική Πολιτική & την Κοινωνική Διοίκηση», Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

ΚΕΠΕ (1976), «Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-80: Κοινωνική Ασφάλιση», Έκθεση Ομάδας Εργασίας.

Ferrera M. (1966), «The "Southern Model" of Welfare in Social Europe», Journal of European Social Policy, 6 (1).

Κοντιάδης Ξ. (1997), «Η Κοινωνική Διοίκηση στην Ελλάδα», Σάκκουλας.

Μουζέλης Ν. (1978), «Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης», Εξάντας.

Πετμεζίδου - Τσουλουβή Μ. (1992), «Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική», Εξάντας.

Τσουκαλάς Κ. (1993), «Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος - Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα», Θεμέλιο.

Venieris D. N. (1994), «The Development of Social Security in Greece, 1920 1990: Postponed Decisions», Ph. D. thesis of the University of London. London School of Economics.

*Βουγιουκλίδου Άννα**

ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αυτό το άρθρο παρουσιάζει τους διάφορους τομείς της γαλλικής βιομηχανίας και τις δυνατότητές της. Αναφέρεται στις γνωστότερες παγκοσμίως γαλλικές εταιρείες και τις δραστηριότητές τους.

Συνδέει τη μεγάλη πρόοδο και ανάπτυξη της γαλλικής βιομηχανίας με την αναγκαστική αλλαγή της γαλλικής ενεργειακής πολιτικής, ως επακόλουθο της πετρελαϊκής κρίσης του 1974.

Επίσης, γίνεται αναφορά σε ερευνητικά κέντρα, προγράμματα, συνεργασίες με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, μέλη της Ε.Ε. και επιτεύγματα στον τομέα της τεχνολογίας, τόσο στη Γαλλία, όσο και στο χώρο της Ε.Ε. ευρύτερα, έχοντας όμως, πάντα, ως σημείο αναφοράς τη Γαλλία.

This article presents the various sectors of the French industry and its possibilities. It refers to the most universally known French firms and their activities.

It connects the great progress and development of the French industry with the forcible change of the French energy policy, as a result of the oil crisis in 1974.

Mention is also made of research centres, programmes, collaboration with other E.E. Member-states and achievements in the field of technology, so much in France as well as in the area of the European Union, in a broader sense, but having always France as a reference point.

---

* ΕΕΠ Γαλλικής γλώσσας Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

Αν επρόκειτο να παρουσιάσουμε το πρόσωπο αυτό με ένα ενσταντανέ, σίγουρα θα ήταν η γνωστή πια σφαίρα της Geode που σιγά-σιγά τείνει να γίνει το έμβλημα της Γαλλίας, εκτοπίζοντας, διακριτικά, τον Πύργο του Άιφελ, επίτευγμα της τεχνολογίας του περασμένου αιώνα.

Ίσως, όμως, να μην είναι πολύ γνωστό ότι υπάρχουν κάποιες γαλλικές εταιρείες που είναι παγκόσμια πρώτες. Τα προϊόντα που παράγουν ξεκινούν από την ασπιρίνη και φτάνουν μέχρι τα σκάφη αναψυχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις δέκα πρώτες:

Alcatel - Alsthom (τζίρος 106,4 δις φράγκα), Michelin (66.8 δις φρ.), Saint-Gobain (γυαλικά-μπουκάλια-τζίρος 42 δις φρ.), Péchiney (30 δις), B.S.N. (φρέσκα γαλακτομικά προϊόντα, 26 δις), L.V.M.H. (προϊόντα πολυτελείας, 21.7 δις), Bouygues (δημόσια έργα 21.3 δις), Accor (ξενοδοχειακά, 18.1 δις), Air France (10 δις), Essilor (4.2 δις).

Η Γαλλία, μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση στα 1973, αποφάσισε μια ενεργειακή πολιτική η οποία συνίσταται στην αύξηση της εθνικής παραγωγής (πρόγραμμα ηλεκτρο-πυρηνικό), περιορισμό της χρήσης πετρελαίου και διαφοροποίηση του εφοδιασμού της σε πετρέλαιο. Παρόλα αυτά εξακολουθεί να εισάγει, κάθε χρόνο, περί τα 72 εκατομ. τόνους πετρέλαιο, 25 δις κυβικά μέτρα φυσικού αερίου, 20 εκατομ. τόνους κάρβουνο και 6-7 εκ. τόνους ουρανίου. Οι ενεργειακές πηγές της Γαλλίας βρίσκονται στη Λωραίνη, στο Nord Pas-de-Calais και στο Centre Midi, σε ό,τι αφορά τον άνθρακα, του οποίου η παραγωγή εξασφαλίζεται από τα Charbonnages de France (γαλλικά ανθρακωρυχεία). Όσον αφορά την υδροηλεκτρική παραγωγή, αυτή είναι η πιο σημαντική της Ευρώπης, μετά από τη Νορβηγία, και εξασφαλίζεται από φράγματα που βρίσκονται στα βουνά, από ποταμούς (Ροδανό, Ρήνο) και από το μοναδικό στον κόσμο παλιρροιακό σταθμό (Centrale Maremotrice) της Rance που παράγει ηλεκτρική ενέργεια από παλίρροιες.

Υπάρχουν ακόμη και θερμικά κέντρα. Η Ηλεκτρική Εταιρεία της Γαλλίας (E.D.F.) χρειάστηκε να κλείσει μερικά από αυτά, γιατί δεν μπορούσαν πια να ανταγωνιστούν τα πυρηνικά κέντρα. Αν και η Γαλλία διαθέτει κοιτάσματα αερίου στην περιοχή της Lacq, στους πρόποδες των Πυρηναίων, εισάγει αέριο από την Αλγερία, Νιγηρία, Ολλανδία και Ρωσία. Η παραγωγή πετρελαίου - που είναι ασήμαντη (3 εκατομ. τόνοι το χρόνο, τόση όσο θα αρκούσε για κατανάλωση μόλις 2 εβδομάδων) - εντοπίζεται στο λεκανοπέδιο του Παρισιού.

Η Γαλλία διαθέτει, επιπλέον, το δεύτερο στον κόσμο ηλεκτροπυρηνικό σύνολο μετά τις ΗΠΑ. Η ηλεκτροπυρηνική της ενέργεια αντιπροσωπεύει σήμερα το 70% της γαλλικής ηλεκτρικής παρα-

γωγής και είναι αποτέλεσμα του πυρηνικού προγράμματος που αποφασίστηκε το 1974 να τεθεί σε εφαρμογή για να βγάλει τη χώρα από την πετρελαϊκή εξάρτηση.

Τέλος, η Γαλλία δεν αγνοεί τις νέες μορφές ενέργειας (γεωθερμία, ηλιακή και αιολική ενέργεια) που παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι είναι ήπιες και ανανεώσιμες, σε σχέση με τις ήδη γνωστές που είναι μη-ανανεώσιμες, αλλά που σήμερα δεν μπορούν να εξασφαλίσουν παρά μόνο το 5% της συνολικής κατανάλωσης.

Ο Βορράς και στη Γαλλία - όπως θέλει πια ο κανόνας - κατέχει τα πρωτεία της βιομηχανικής παραγωγής. Σ' αυτό συμβάλλουν ο νεανικός και δραστήριος πληθυσμός του, η θαλάσσια πρόσβαση στη Μάγχη που είναι μια από τις πιο εμπορικές διόδους. Διαθέτει το δεύτερο μετά το Παρίσι σιδηροδρομικό δίκτυο, έξι μεγάλους αυτοκινητοδρόμους, ποτάμια και κανάλια πλεύσιμα. Το μεγάλο του πλεονέκτημα είναι βέβαια, το τούνελ που συνδέει τη Γαλλία με τη Βρετανία κάτω από τη Μάγχη και το T.G.V. (υπερταχεία) του Βορρά. Έτσι, ο Βορράς είναι ο κόμβος των διεθνών συναλλαγών.

Δεν είναι, όμως, μόνο ο Βορράς που διαθέτει βιομηχανία και ο Νότος, όπως και άλλες περιοχές μπορούν άνετα να χαρακτηριστούν βιομηχανικές εστίες. Η Μασσαλία, για παράδειγμα, διαθέτει βιομηχανία πετρελαιειδών, σιδηρουργία, βιομηχανία χημικών, αεροναυπηγική, ναυπηγική, βιομηχανίες αγροτικών προϊόντων και τροφίμων. Άλλες βιομηχανικές πόλεις είναι: η Toulon (ναυπηγεία πολεμικών πλοίων και ναύσταθμο). Η Nice (φαρμακευτικά, ηλεκτρονικά, αρωματοποιΐα). Η Gardanne (βιομηχανίες επεξεργασίας βωξίτη, τσιμεντοβιομηχανίες, ανθρακωρυχεία και λιγνιτωρυχεία). Η Cadarache (πυρηνικό σταθμό), η Argentière και η Saint-Auban (ηλεκτρομεταλλουργία και επεξεργασία αλουμινίου), η Baux (εξαγωγή βωξίτη).

Η τεχνική και τεχνολογική πρόοδος, σε όλους τους τομείς, υπήρξε ραγδαία και ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων: αλλαγή ενεργειακής πολιτικής, ερευνητικά προγράμματα, δημιουργία εργαστηρίων, εκπαίδευση και στελέχωση επιστημονικού προσωπικού, διάθεση κονδυλίων και διανοητικών πηγών και μεγάλων προθεσμιών εφαρμογής.

Η μεγάλη ανάπτυξη και πρόοδος είναι καταφανής στις βιομηχανίες της τρίτης γενιάς (ηλεκτρονική, τηλεπικοινωνίες, βιοτεχνολογία, διαστημική, πυρηνική), της δεύτερης γενιάς (αεροναυτική, αυτοκίνητα) και στην ανανέωση των βιομηχανιών της πρώτης γενιάς (σιδηρουργία, υφαντουργία), καθώς και σε τομείς όπως οι μεταφορές, τα αγροτικά προϊόντα, η γενετική κ.ά.

Αναλυτικότερα, η Γαλλική Βιομηχανία που κατέχει την 5η θέση σε παγκόσμια κλίμακα, μετά από τις Η.Π.Α., Ρωσία, Ιαπωνία και Γερμανία, παρουσιάζει σήμερα το εξής πρόσωπο:

Ι. ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ (Σιδηρουργία)

Η Γαλλία τοποθετείται ανάμεσα στους «μεγάλους» του κλάδου, όμως από το 1975 ο τομέας αυτός γνωρίζει μεγάλη κρίση. Ο σίδηρος εξορύσσεται στη Λωραίνη, στη Νορμανδία και στη Βρετάνη, έχει όμως να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του σουηδικού και του μαυριτανικού, γιατί το μετάλλευμά τους είναι φτηνότερο και μεγαλύτερης περιεκτικότητας. Στη σιδηρουργία το μετάλλευμα σιδήρου μετατρέπεται σε χυτοσίδηρο (μαντέμι) και χάλυβα. Οι βασικές βιομηχανίες γι' αυτό το σκοπό βρίσκονται στη Δουνκέρκη και στη Fos. Τις αποκαλούν «σιδηρουργίες πάνω στο νερό», γιατί πρόκειται για υπερσύγχρονες εγκαταστάσεις στο λιμάνι της Δουνκέρκης και στον κόλπο της Fos. Η κρίση του 1974 ανάγκασε το τεράστιο συγκρότημα σιδηρουργίας «Solmer» στη Fos, να λειτουργεί κάτω από τις δυνατότητές του. Πολλά εργοστάσια μη αποδοτικά έκλεισαν, ενώ οι δύο μεγάλες εταιρείες **Usinor** και **Sacilor** πέρασαν σε κρατικό έλεγχο.

Η σιδηρουργία έσβησε από την κοιλάδα της Sambre στο Βορρά, η περιοχή ήταν εξειδικευμένη στην επεξεργασία μετάλλων και διέθετε χυτήρια. Σοβαρές δυσκολίες αντιμετωπίζει και η περιοχή της Valenciennes που εξειδικεύεται στις σιδηροδρομικές κατασκευές.

Η βιομηχανία **αλουμινίου**, αντίθετα ευημερεί μέσω του γνωστού γκρουπ εργοστασίων της P.U.K. (Péchiney-Ugine-Kuhlmann) που διαθέτει εργοστάσια στις Άλπεις, στην Ελλάδα, στο Καμερούν και στις ΗΠΑ. Ο **βωξίτης** που εξορύσσεται στην Προβηγκία, στο λεκανοπέδιο Brignoles, έχει να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του αυστραλιανού βωξίτη.

Το λεκανοπέδιο του άνθρακα στο Βορρά χάνει τη δύναμή του, καθώς το κοίτασμά του είναι βαθύ και εξορύσσεται δύσκολα, με συνέπεια να στοιχίζει δύο φορές ακριβότερα από τον εισαγόμενο.

Οι σπουδαιότερες εγκαταστάσεις της **βιομηχανίας πετρελαιοειδών** βρίσκονται στις όχθες της λιμνοθάλασσας του Berre και στον κόλπο του Fos που δέχεται μεγαλύτερα τάνκερ. Περιλαμβάνουν μεγάλα διυλιστήρια που σήμερα εξαιτίας της κρίσης δεν χρησιμοποιούν όλο το δυναμικό τους. Από εδώ ξεκινάει ο μεγάλος αγωγός πετρελαίου, ο νοτιοευρωπαϊκός, που φτάνει μέχρι τη Γερμανία.

II. Η ΧΗΜΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η χημική βιομηχανία, συνδέεται και με τη βιομηχανία πετρελαίου, κατά το ότι και οι δύο είναι παραγωγικές, παρέχοντας πολυάριθμα προϊόντα (αέριο, λιπάσματα, χρώματα, βερνίκια κ.ά.). Η χημική βιομηχανία αντιστάθηκε καλύτερα στην κρίση και τοποθετείται στη δεύτερη θέση της Ε.Ε. μετά από τη Γερμανία. Βρίσκεται στους τόπους που υπάρχουν πρώτες ύλες. (Nord, Alsace, Lorraine) και στα λιμάνια 300.000, περίπου, εργάτες και τεχνικοί ασχολούνται σ' αυτό τον τομέα.

Η C.d.F. (Charbonnages de France - Γαλλικά Ανθρακωρυχεία) εξειδικεύεται στην πετροχημεία και στην παραγωγή χρωμάτων.

Υπάρχουν δύο διυλιστήρια πετρελαίου, ένα στη Δουνκέρκη και ένα στη Βαλενσιέν.

Τα εργοστάσια B.S.N. παράγουν γυαλί, ενώ το κρυσταλλουργείο του Arques γνωρίζει μεγάλη επιτυχία χάρη στις σημαντικές εξαγωγές που πραγματοποιεί.

Οι πιο γνωστές, όμως, εταιρείες του κλάδου είναι:

- Η Rhône-Poulenc (πλαστικά και φαρμακευτικά).
- Η Péchiney-Ugine-Kuhlmann (ηλεκτροχημεία, λιπάσματα, χρώματα).
- Η Saint-Gobain (υαλουργία) και
- Η Air Liquide (οξυγόνο, υδρογόνο, ακετυλίνη).

III. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ

1. Αυτοκινητοβιομηχανία. Στον τομέα αυτό οι νέες τεχνολογίες αλλάζουν ριζικά την κατασκευή αυτοκινήτων. Σε ό,τι αφορά το στάδιο εκπόνησης, ο υπολογιστής καθοδηγεί τον τεχνικό στη χάραξη των σχεδίων του, ενώ στο στάδιο της παραγωγής τα οχήματα συναρμολογούνται από τα ρομπότ που εξασφαλίζουν όλες τις εργασίες: συγκόλληση, βαφή κ.λπ.

Τα υλικά που χρησιμοποιούνται ανατρέπουν τον παραδοσιακό τρόπο κατασκευής. Η χρήση ανθρακονημάτων και κεραμικών εξασφαλίζει την επιθυμητή αντοχή που αλλάζει ριζικά την τεχνολογία των κινητήρων.

Η γαλλική αυτοκινητοβιομηχανία κατέχει την 4η θέση παγκοσμίως και απασχολεί περίπου 250.000 άτομα. Ήταν η πρώτη που εγκαταστάθηκε στο Βορρά.

Η Renault στο Douai. Η Française de Mécanique (Renault-Peugeot) στο Douvrin. Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα

εργοστάσια κινητήρων στην Ευρώπη που εφοδιάζει, εκτός άλλων, την Peugeot, Renault και τη Volvo.

Η παραγωγή μοιράζεται ανάμεσα σε δυο ομίλους:

- Τον ιδιωτικό όμιλο Peugeot που αγόρασε τη Citroën και την Talbot. Ο όμιλος είναι εγκατεστημένος στη Βαλενσιέν.
- Το δημόσιο όμιλο RENAULT. Η παραγωγή του είναι 3 εκατομμύρια οχήματα το χρόνο εκ των οποίων τα μισά εξάγονται.

2. Βιομηχανία εξοπλισμού σιδηροδρόμων. Βρίσκεται στη Δουνκέρκη και στο Στρασβούργο. Το T.G.V. είναι μια τεχνολογική και εμπορική επιτυχία. Το 1981 δημιουργήθηκε η πρώτη γραμμή Παρίσι-Λυών. Το 1989 δημιουργήθηκαν άλλες 2 γραμμές, Παρίσι-Ναντ και Παρίσι-Ρεν (T.G.V. Ατλαντικού). Η τελευταία γραμμή ενώνει το Παρίσι με τη Lille (T.G.V. Βορρά). Η ταχύτητά του είναι 300 km/h.

Τα σχέδια της γαλλικής κυβέρνησης, της GEC-Alsthom και της S.N.C.F. (γαλλικοί σιδηρόδρομοι) για το 2000 περιέχονται σ' ένα πρόγραμμα που έχει σκοπό να κατασκευάσουν το T.G.V. που θα διανύει 1000 χιλιόμετρα σε τρεις ώρες.

3. Στον τομέα των metro, η Γαλλία διαθέτει πολύτιμη εμπειρία. Το μετρό της Lille το VAL είναι ένα μετρό νέας αντίληψης, εξ ολοκλήρου αυτοματοποιημένο. Σε ό,τι αφορά το εξωτερικό, Γάλλοι μηχανικοί κατασκεύασαν το μετρό του Μόντρεαλ, του Μεξικό, του Ρίο, του Σαντιάγο και του Καΐρου, ενώ συμμετέχουν και στην κατασκευή του αθηναϊκού μετρό.

4. Ναυπηγική. Η Γαλλία διαθέτει μεγάλα ναυπηγεία στο Σαιν-Ναζέρ, στη Δουνκέρκη και στη La Ciotat τα οποία, όμως, έχουν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό της Ιαπωνίας και της Νότιας Κορέας.

IV. ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ

Είναι η πιο παλιά βιομηχανία της Γαλλίας, με ρίζες που φτάνουν στο Μεσαίωνα· χτυπήθηκε από την κρίση και τον ανταγωνισμό των ξένων βιομηχανιών και για να βγει από το αδιέξοδο εκσυγχρονίστηκε και περιόρισε το δυναμικό της.

Τρεις είναι οι περιοχές που σήμερα κρατούν τα σκήπτρα:

Ο Βορράς (Nord). Το Roubaix είναι παγκοσμίως η πρώτη περιοχή επεξεργασίας του μαλλιού. Στο Tourcoing επεξεργάζονται επίσης το βαμβάκι, το λινό και ειδικεύονται στα έτοιμα ενδύματα. Στη Δουνκέρκη υφαίνουν και επεξεργάζονται το γιούτο (jute) και κατασκευάζουν σάκκους και μουσαμάδες για φορτηγά.

Η Αλσατία επεξεργάζεται το βαμβάκι στη Mulhouse.

Η Λυών είναι η πρωτεύουσα του μεταξιού, των συνθετικών και τεχνιτών ινών (Rhône-Poulenc).

Οι πιο σημαντικές βιομηχανίες του κλάδου είναι:

- Prouvost - Masurel, La Lainière de Roubaix (μαλλί).
- D.M.C. (Dolfus, Mieget Cie) (βαμβάκι).
- Agache-Willot (λινό).

V. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Βρίσκονται στους τόπους παραγωγής των προϊόντων ή κοντά στις μεγάλες πόλεις, τόπους της κατανάλωσης.

Στο Βορρά και στη Βρετάνη είναι πολλές και σημαντικές. Συναντά κανείς βιομηχανίες ζαχαροποιίας, αλευροποιίας, ζυθοποιίας, εργοστάσια μπισκότων, κονσερβών κ.λπ. Τα εργοστάσια βιομηχανικού ραδικιού (chicorée) είναι παγκόσμιας φήμης.

Η Αλσατία παράγει μπύρα, ενώ στην περιοχή του Παρισιού υπάρχουν πολλές εγκαταστάσεις επεξεργασίας ζάχαρης. Στην περιοχή της Μασσαλίας υπάρχουν, επίσης, εργοστάσια επεξεργασίας σακχαροειδών προϊόντων, μπισκοτοβιομηχανίες, σοκολατοβιομηχανίες, βιομηχανίες κονσερβών και συσκευασίας τροφίμων. Παγκοσμίως γνωστό είναι, επίσης, και το οικιακό σαπούνι Μασσαλίας, για την κατασκευή του οποίου οι παραδοσιακές σαπουνοποιίες χρησιμοποιούν φυστικέλαιο.

VI. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΑΙΧΜΗΣ

1. Αεροναυπηγική και αεροδιαστημική. Στον τομέα αυτό η Γαλλία κατέχει την τρίτη θέση, μετά τις ΗΠΑ και τη Ρωσία.

Δύο τομείς μοιράζονται τις κατασκευές:

- Ο δημόσιος τομέας, με τη **S.N.I.A.S** (Εθνική Εταιρεία Αεροδιαστημικής Βιομηχανίας) που κατασκευάζει ελικόπτερα, αεροπλάνα και Airbus, και με τη **S.N.E.C.M.A.** (Εθνική Εταιρεία Μελετών και Κατασκευής Μηχανών και Αντιδραστήρων).
- Ο ιδιωτικός τομέας με την Εταιρεία Αεροπλάνων Marcel Dassault που κατασκευάζει στρατιωτικά αεροπλάνα **Mirages**.

Δεν πρέπει να αγνοηθεί και η MATRA που ειδικεύεται στην κατασκευή πυραύλων και διαστημικών μηχανημάτων (δορυφόρων).

Στον τομέα της αεροναυπηγικής η Γαλλία συνεργάζεται και με άλλες χώρες, όπως πριν από χρόνια σε συνεργασία με τη Βρετανία

δημιούργησε ένα υπερηχητικό αεροπλάνο, το CONCORDE, το οποίο αν και υπήρξε μια εμπορική αποτυχία αφού καμιά χώρα δεν το αγόρασε, αποτέλεσε, εντούτοις, ένα σημαντικό τεχνολογικό επίτευγμα.

Αντίθετα, το Airbus που κατασκευάστηκε σε συνεργασία με τη Γερμανία, τη Βρετανία, την Ισπανία, το Βέλγιο και την Ολλανδία, υπήρξε μεγάλη εμπορική επιτυχία, γιατί πουλήθηκαν 500 αεροπλάνα.

Η αεροδιαστημική βιομηχανία, επίσης, γνωρίζει μεγάλη επιτυχία με τον πύραυλο Ariane, έργο της εταιρείας **AEROSPACE** που ενέχει τη συνεργασία 11 ευρωπαϊκών χωρών, όπου όμως η Γαλλία παίζει πρωταρχικό ρόλο.

Ο πύραυλος Ariane, που εκτοξεύτηκε από τη βάση Kourou στη Guyane, θέτει σε τροχιά δορυφόρους τηλεπικοινωνιών και παρατηρητήρια. Σκοπός του είναι να θέσει μελλοντικά σε τροχιά το Ευρωπαϊκό διαστημικό λεωφορείο «**Ερμής**» (Hermès).

Τέλος, η Γαλλία διαθέτει ένα πρόγραμμα δορυφόρων καθαρά εθνικών, όπως ο **Telecom1** και ο **Spot**.

Τα εργοστάσια αεροναυπηγικής και αεροδιαστημικής είναι διασκορπισμένα σε όλη τη χώρα, αλλά εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή του Παρισιού, στην Τουλούζη «γενέτειρα του Airbus», γύρω από τη λιμνοθάλασσα του Berre, όπου συναρμολογούνται τα ελικόπτερα, καθώς και στην Bourges και στη Νάντη.

2. Βιομηχανία ηλεκτρονικών προϊόντων, γνωστή και ως βιομηχανία του μέλλοντος. Είναι το σύμβολο του 20ού αιώνα. Από το 1966 η Γαλλία με το Σχέδιο Υπολογισμού **(Plan Calcul)** θέλησε να δημιουργήσει μια εθνική βιομηχανία πληροφορικής. Η βιομηχανία ηλεκτρονικών προϊόντων βρήκε εφαρμογή σε όλους τους τομείς δραστηριότητας: στη βιομηχανία (με τη ρομποτική), στις επιχειρήσεις και στη διοίκηση (με την πληροφορική), στο γραφείο (με τη μηχανοργάνωση), στις τηλεπικοινωνίες (με την τηλεπληροφορική).

Τα προϊόντα της: υπολογιστές, ραντάρ, τηλεφωνικά δίκτυα, βίντεο, ψηφιακά ρολόγια, υπολογιστές τσέπης, εξελίσσονται αδιάκοπα.

Η μικρή ποσότητα ενέργειας και πρώτων υλών που χρησιμοποιεί, δίνει τη δυνατότητα στα μικρά εργοστάσια να εγκατασταθούν παντού. Αντίθετα, για να υπάρξει και να διατηρηθεί έχει ανάγκη από μεγάλο αριθμό ερευνητών και μεγάλης ποσότητας «φαιάς ουσίας». Έτσι, το δυναμικό της ξεπερνάει τις 300.000 άτομα. Υπάρχουν, περίπου, 1500 επιχειρήσεις διασκορπισμένες στην περιοχή του Παρισιού, στα Δυτικά, στην περιοχή του Ροδανού, στις Άλπεις και στη Νότια Γαλλία.

Οι πιο γνωστές είναι:

- Η **CGE** (Compagnie Générale d' Electricité), με θυγατρική την **Alcatel**, κατέχει τη 2η θέση παγκοσμίως στον τομέα των τηλεπικοινωνιών. Από τη στιγμή που αγόρασε την αμερικάνικη θυγατρική ITT, επέκτεινε τις δραστηριότητές της στην επαγγελματική ηλεκτρονική και στην ηλεκτρονική για το ευρύ κοινό.
- Η **Thomson** που εξειδικεύεται στη στρατιωτική ηλεκτρονική (ραντάρ κ.λπ.) και στην ηλεκτρονική για το κοινό.
- Η **Bull** που είναι ο πρώτος κατασκευαστής υπολογιστών στη Γαλλία.
- Η **Matra** της οποίας οι δραστηριότητες μοιράζονται μεταξύ της ηλεκτρονικής και της αεροναυπηγικής.
- Η **IBM** Γαλλίας, θυγατρική του αμερικάνικου κολοσσού της πληροφορικής. Διαθέτει στη Γαλλία πολλά εργοστάσια που εξάγουν ηλεκτρονικά εξαρτήματα και υπολογιστές.
- Η **Philips-France** που εξειδικεύεται στις ηλεκτρονικές κατασκευές για το ευρύ κοινό, παρά τις επιτυχημένες της εξαγωγές σε ραντάρ και τηλεφωνικά κέντρα, δεδομένου ότι η Γαλλία εξαρτάται από τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία σε ό,τι αφορά την πληροφορική και πολλά ηλεκτρονικά εξαρτήματα, καθώς και σε ό,τι αφορά τη μικροπληροφορική, η Γαλλία έχει κυριευτεί από αμερικάνικες, γιαπωνέζικες και κορεάτικες συσκευές.

Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το **Minitel**, τον οικιακό μικροϋπολογιστή που διαθέτουν εκατομμύρια Γάλλων, που γνωρίζει επιτυχία και τοποθετεί τη Γαλλία στη πρώτη θέση παγκοσμίως.

3. Η παραγωγή πυρηνικής ενέργειας. Η Γαλλία από το 1974 αποφάσισε να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα παραγωγής πυρηνικής ενέργειας που θα απάλλασε οριστικά τη χώρα από την αποκλειστική εξάρτηση από το πετρέλαιο. Παρόλη την αντίδραση μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης, που ανησυχεί για την ασφάλειά της, το εν λόγω πυρηνικό πρόγραμμα κατόρθωσε να μειώσει τις εισαγωγές πετρελαίου και να περιορίσει το κόστος της ηλεκτρικής παραγωγής.

Σήμερα, το 70% της ηλεκτρικής ενέργειας στη Γαλλία είναι πυρηνικής προέλευσης, το ποσοστό αυτό τοποθετεί τη Γαλλία στην πρώτη θέση παγκοσμίως, ενώ διαθέτει το δεύτερο σε σειρά σπουδαιότητας σύνολο ηλεκτρο-πυρηνικών εγκαταστάσεων του κόσμου, μετά τις ΗΠΑ. Οι περίπου 60 αντιδραστήρες που λειτουργούν, παράγουν πάνω από 260 δις Kwh. Η πλειοψηφία των πυρηνικών εργοστασίων που λειτουργούν στη Γαλλία ανήκουν στη δεύτερη γενιά και χρησιμοποιούν εμπλουτισμένο ουράνιο. Από το 1985

λειτουργεί στις όχθες του Ροδανού, στην πόλη Greys-Malville το εργοστάσιο παραγωγής ενέργειας **SUPERPHENIX** που χρησιμοποιεί εμπλουτισμένο ουράνιο και πλουτώνιο. Αυτό αποτελεί την τρίτη γενιά πυρηνικών εργοστασίων.

Το ουράνιο εμπλουτίζεται στο εργοστάσιο **EURODIF** στην πόλη Τρικαστέν. Εκεί η Γαλλία συνεργάζεται με την Ιταλία, το Βέλγιο και την Ισπανία για την έρευνα. Το εργοστάσιο **La Hague** επεξεργάζεται τα ραδιενεργά απόβλητα.

Χάρη σ' αυτό το πρόγραμμα η Γαλλία διαθέτει πολύτιμη εμπειρία στον τομέα των πυρηνικών, πράγμα που της επιτρέπει να εξάγει υλικό εξοπλισμού από τα πυρηνικά εργοστάσια.

Οι πιο γνωστές εταιρείες σ' αυτό τον τομέα είναι η **ALSTHOM-ATLANTIQUE** που εξάγει στροβιλογεννήτριες και η **FRAMATOME** που εξάγει αντιδραστήρες.

VII. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ

Είναι ο τομέας που επισύρει τα περισσότερα βέλη στο όνομα της ειρήνης, της ασφάλειας και της ηθικής. Παρόλα αυτά η χώρα είναι η τρίτη εξαγωγός παγκοσμίως, μετά τις ΗΠΑ και τη Ρωσία.

Η τεχνολογία της βασίζεται σε μια έρευνα αιχμής και προηγμένων τεχνικών στον τομέα της ηλεκτρονικής. Απασχολεί περίπου 300.000 άτομα και έχει εισοδήματα περίπου 30 δις φράγκα, το χρόνο.

Παρόλο που η ύφεση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και η διαρκής αλλαγή στρατηγικών καθιστούν το μέλλον των βιομηχανιών εξοπλισμού απρόβλεπτο, τα μεγάλα γαλλικά γκρουπ ευημερούν. Τα πιο γνωστά είναι το γκρουπ **Aérspaciale** (Αεροδιαστημική) (πύραυλοι Exocet θαλάσσης, πυρηνικοί πύραυλοι Pluton, Ελικόπτερα), **Matra** (πύραυλοι Otomat Hadés), **Dassault** (αεροπλάνα Mirages και Etendards), **Thompson** (συστήματα εναέριου ελέγχου).

VIII. ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Από καιρό οι άνθρωποι ασχολούνταν με τη βιοτεχνολογία χωρίς να το γνωρίζουν όμως, αφού χρησιμοποιούσαν τις ζυμώσεις για την παραγωγή μπύρας ή τυριού. Οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες έχουν προχωρήσει πολύ και αφορούν τρεις μεγάλους κλάδους της βιοχημείας **τις ζυμώσεις,** δηλαδή την παραγωγή ορισμένων ουσιών που χρησιμοποιούνται από μικροοργανισμούς,

- **τη γενετική,** που επιχειρεί να τροποποιήσει το κύτταρο ενός οργανισμού για να λάβει ένα σύνθετο προϊόν,

- **την κυτταρική ένωση,** δηλαδή την ένωση δύο κυττάρων για να λάβουμε ένα υβρίδιο. (Οι εφαρμογές των βιοτεχνολογιών σε πάρα πολλούς τομείς είναι απεριόριστες. Στις μέρες μας, όμως, αφορούν κυρίως τη **γεωργία**, προς το σκοπό δημιουργίας νέων ειδών που θα έχουν μεγαλύτερη απόδοση και θα αντέχουν καλύτερα στις ασθένειες),
- **τη φαρμακευτική,** για την κατασκευή αντιβιοτικών και σπάνιων πρωτεϊνών, όπως η ινσουλίνη.

Τα τρόφιμα για την παραγωγή συνθετικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται από τη βιομηχανία αγροτικών προϊόντων και τροφίμων.

Το περιβάλλον, για να απορρυπάνουν τον αέρα και τα νερά.

Οι γαλλικές επιχειρήσεις που ασχολούνται επιτυχώς μ' αυτές τις δραστηριότητες είναι:

- Οι εταιρείες **χημικών** και **πετρελαιοειδών** (Rhône-Poulenc και Eir-Aquitaine).
- Τα μεγάλα **Ινστιτούτα** και οι **φαρμακευτικές** εταιρείες (Ινστιτούτο Παστέρ, Ινστιτούτο Mérieux, Roussel-Uclaf).
- Οι μεγάλες **επιχειρήσεις αγροτικών προϊόντων** και τροφίμων.

Αν και δεν μπορεί κανείς να πει ότι αυτές οι βιομηχανίες έφτασαν στην ωριμότητά τους, η ραγδαία τους ανάπτυξη δείχει ότι στο μέλλον η σημασία τους θα είναι ζωτική.

Η Γαλλία χάρη στο πλούσιο επιστημονικό και ερευνητικό δυναμικό που διαθέτει, βρίσκεται στην πρώτη γραμμή με τις χώρες που ετοιμάζουν το τεχνικό και τεχνολογικό πρόσωπο του 21ου αιώνα.

Όπως είπε ο Maurice Lévy, πρόεδρος της Vilette, στα εγκαίνια της «πολιτείας των επιστημών και της βιομηχανίας», η Vilette είναι κάτι περισσότερο από ένα πολιτιστικό ίδρυμα, είναι ένας ζωντανός οργανισμός, ενσωματωμένος στη γαλλική οικονομική υφή. Η πολιτεία αντιπροσωπεύει το πρότυπο μιας τρίτης γενιάς επιστημονικών κέντρων.

Εδώ και χρόνια δημιουργήθηκαν στη Γαλλία οι **Technopôles** (πόλεις ερευνητικά κέντρα). Οι πιο γνωστές από αυτές είναι η Ascqu-Lille-Est στο Βορρά, η Sophia-Antipolis. Η πρώτη γαλλική technopôle βρίσκεται κοντά στη Νίκαια και λειτουργεί από το 1969. Εκεί βρίσκονται τα εργαστήρια καλλυντικών της Oréal, ενώ η Cadarache, στη νότιο Γαλλία, αν και δεν χαρακτηρίζεται ως technopôle, διαθέτει ένα κέντρο πυρηνικών μελετών όπου πραγματοποιούνται πρωτότυπες δοκιμές αντιδραστήρων οι οποίοι προορίζονται για τα πυρηνικά εργοστάσια ή τα ατομικά υποβρύχια.

Σε ό,τι αφορά την έρευνα στη Γαλλία, το ουσιωδέστερο μέρος γίνεται υπό την αιγίδα του κράτους. Είναι, όμως, λιγότερο σημαντική από ό,τι σε άλλες βιομηχανικές χώρες.

Το υπουργείο Έρευνας συντονίζει τις δραστηριότητες της ιδιωτικής έρευνας και ενθαρρύνει τη συνεργασία με τους δημόσιους οργανισμούς και τη βιομηχανία. Η A.N.V.A.R. (Εθνικός Οργανισμός αξιοποίησης της Έρευνας) συμβάλλει στην αξιοποίηση των αποτελεσμάτων έρευνας. Οι **σπουδαιότεροι δημόσιοι** οργανισμοί έρευνας είναι:

- A.F.N.O.R. (Γαλλική Εταιρεία Τυποποίησης).
- ANCE (Εθνικός Οργανισμός για τη δημιουργία επιχείρησης).
- AN.R.T. (Εθνικός Οργανισμός Τεχνικής Έρευνας).
- CEA (Επιτροπή Ατομικής Ενέργειας).
- C.N.R.S. (Εθνικό Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας) που καλύπτει όλους τους τομείς ερευνών - μελετών.
- I.N.S.E.R.M. (Εθνικό Ινστιτούτο Υγείας και Ιατρικής Έρευνας).
- INRA (Εθνικό Ινστιτούτο Γεωργικής Έρευνας).
- INPI (Εθνικό Ινστιτούτο Προώθησης Βιομηχανίας).
- CNET (Εθνικό Κέντρο Τηλεπικοινωνιακών Μελετών).
- CNES (Εθνικό Κέντρο Διαστημικών Μελετών).
- Ινστιτούτο Παστέρ, που κατασκευάζει εμβόλια, αλλά ασχολείται και με την έρευνα του ανοσοποιητικού συστήματος, με τους ιούς και με τη βιοχημεία.

Η **πανεπιστημιακή έρευνα**, εκτός από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα γίνεται και στο C.N.R.S. κατόπιν ειδικής συμφωνίας.

- Το Collège de France έχει εργαστήρια υψηλού επιπέδου.
- Les Grandes Ecoles d' Ingénieurs (πολυτεχνεία) έχουν συχνά δικό τους ερευνητικό εργοστήριο.
- Η στρατιωτική έρευνα γίνεται από το Υπουργείο Άμυνας και από κονδύλια που προορίζονται για την έρευνα. Τα προγράμματα για τα οποία εργάζεται είναι βασικά στρατιωτικά, αλλά έχουν και εφαρμογές στον αστικό βίο.

Η συνεργασία της Γαλλίας με τα άλλα κράτη - μέλη της Ε.Ε. είναι καταφανής σε πολλούς τομείς. Ο πρώτος που θα αναφέρουμε είναι το πρόγραμμα **Eurêka** που δημιουργήθηκε στα 1985, μετά από πρόταση της Γαλλίας, από τους αντιπροσώπους της Commission. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα βιομηχανικής και τεχνολογικής συνεργασίας που συγκεντρώνει τα μέλη της Ε.Ε., καθώς και άλλων ευρωπαϊκών κρατών.

Ο σκοπός του είναι να θέσει από κοινού γνώσεις, ανθρώπους και επιχειρήσεις για να αναπτύξουν την παραγωγικότητα και την

ανταγωνιστικότητα. Οι τομείς με τους οποίους ασχολείται είναι η ηλεκτρονική, η ρομποτική, η πληροφορική, η ενέργεια, οι νέες ύλες και το περιβάλλον.

Άλλοι τομείς συνεργασίας της Γαλλίας με τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. είναι, όπως είδαμε το Airbus (Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία, Ισπανία, Βέλγιο, Ολλανδία), ο πύραυλος Ariane, το εργοστάσιο Eurodif στο Tricastin. Τέλος, το πρόγραμμα Esprit φέρνει σε επαφή εργαστήρια, πανεπιστήμια και επιχειρήσεις προκειμένου να προωθήσει την έρευνα. Παρόλη τη συνεργασία τους σε τόσους τομείς, τα κράτη - μέλη δεν κατάφεραν να υιοθετήσουν ένα κοινό σύστημα έγχρωμης τηλεόρασης.

Αν και στον τομέα της βιομηχανίας δεν υπάρχει κοινή πολιτική όταν η Γαλλία βρέθηκε σε δύσκολη θέση, λόγω της κρίσης στη σιδηρουργία και την υφαντουργία, η Ε.Ε. με τις αποφάσεις που πήρε τη βοήθησε να αντιμετωπίσει την κρίση (πλάνο Davignon, συμφωνίες πολυϊστών (multifibres), σημαντική βοήθεια στο Nord-Pas-de-Calais και στη Λωραίνη).

Η γαλλική αγορά δεν έχει να φοβηθεί την αγορά των εταίρων της όσο εκείνη της Ιαπωνίας και των νοτιο-ανατολικών ασιατικών χωρών που πλημμυρίζουν όλες τις αγορές με τα προϊόντα τους.

Τέλος, αν θέλουμε να αναφέρουμε έναν κατάλογο των τεχνολογικών επιτευγμάτων των ευρωπαϊκών χωρών αυτού του αιώνα θα αναφέρουμε:

Το **Κονκόρντ** υπερηχητικό αεροπλάνο γαλλοαγγλικής συνεργασίας. Μπήκε σε λειτουργία το 1976, μεταφέρει από 100 έως 139 ταξιδιώτες, συνδέει το Παρίσι με τη Νέα Υόρκη σε τρισήμισι ώρες, πετώντας στα 18.000 μέτρα ύψος. Παρόλη την εμπορική του αποτυχία παραμένει το πρότυπο του αεροπλάνου του μέλλοντος.

Το **Transrapid** (υπερταχεία), ηλεκτροκίνητο τρένο γερμανικής κατασκευής με ταχύτητα 412 χλμ. την ώρα. Ο συρμός του έχει μήκος 54 μέτρα και συγκρατείται στις ράγιες με ηλεκτρομαγνήτες.

Το **εργοστάσιο της Fiat** του Cassino στην Ιταλία αποτελεί υπόδειγμα παγκοσμίως. Οι υπολογιστές του, τα ρομπότ του, τα λέιζερ του που χρησιμοποιούνται για τις συναρμολογήσεις των αμαξωμάτων και τα ηλεκτρονικά συστήματα ελέγχου του εργοστασίου επιτρέπουν την παραγωγή 1.800 οχημάτων ημερησίως.

Το **Airbus A320,** καρπός συνεργασίας πολλών χωρών της ΕΟΚ, χρησιμοποιεί νέα υλικά, την πληροφορική σε όλες τις λειτουργίες και πολλαπλά συστήματα ασφαλείας, γι' αυτό το λόγο θεωρείται το πιο μοντέρνο σκάφος.

Το **δίκτυο Numéris.** Θεωρείται το τηλέφωνο του αύριο. Είναι επινόηση του Εθνικού Κέντρου Μελετών των τηλεπικοινωνιών και θα επιτρέπουν τη μεταφορά ήχου, εικόνων και δεδομένων στην ίδια τηλεφωνική γραμμή.

Τέλος, στις μέρες μας, ο ενημερωμένος πολίτης της Ευρώπης, όταν αναφέρεται στη βιομηχανία, σβήνει από τη μνήμη του τις εικόνες των εργοστασίων εκείνων με τις υψικαμίνους, τις πρωτόγονες τεχνικές και τις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας, και τις αντικαθιστά με εκείνες των κτιρίων σύγχρονου design, ηλεκτρονικού εξοπλισμού, ανθρώπινου και εξελιγμένου management.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Guy MICHAUD-Alain KIMMEL: *Le Nouveau Guide France*, Hachette.
2. Edward KNOX-Huguette-Laure KNOX: *Plus ça change*, Hatier.
3. Nelly MAUCHAMP: *La France de Toujours*, Cle,
4. Nelly MAUCHAMP: *La France d' Aujourd' hui*.
5. L. FRANÇOIS-M. Villin: *Géographie, Hachette*.
6. Antoine DAMIANOS: *Geographie*. Athènes 1991.
7. Antoine DAMIANOS - Marc VARTHALITIS: *Civilisation*, Athènes 1993.

*David Bland**

THE WORLD AT THE MILLENNIUM

The distinguished career of Professor Marios Raphael has encompassed more changes in the insurance world than have been seen in any one of the previous three centuries. The pace of that change has quickened throughout his career, and he has remained a masterly analyst of that process. It is only with considerable diffidence that one ventures to compose a review article on the present state of strategy in the business, which he will be able systematically to evaluate; but the occasion demands a contribution, which I am pleased to provide.

Since the collapse of communist hegemony in central and eastern Europe, the United States of America has far more conspicuously been the world's first superpower than even the most acute economic analysts had anticipated. Nobody, even at the core of the US State establishment, had realised in advance that the liberation of the US economy from cold war requirements would cause the redundancy of forty million Americans people within the decade of the 'nineties; and the fact that over seventy million new jobs have been created in the US in the same period has left all commentators breathless with admiring astonishment.

Not only does the US have a high level of employment (though it tragically still bypasses some conspicuous groups, such as young black male adults), but the majority of the new jobs are pleasant activities in the service sector, high technology research and production, communications and Information Technology (IT). The occupants of those jobs join with the people who have retained the jobs that they held in the 'eighties, to produce a workforce

* Director General of the Chartered Insurance Institute - London.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

who are orientated both to a high level of consumption and to a high level of savings and investments.

The older generation of «baby boomers» from the post-World-War II era, are approaching retirement as home owners with personal or company pensions in place, and good medical and other insurance protection. Many retired people are able to continue to save, at least in the early decades of their prolonged retirement; and this trend is helped by the availability of more part-time and casual jobs for elderly people which are opened to them by positive action against «ageism».

The growth in the US population comes not from the declining birth rate, nor from the controlled rate of licensed immigration: it comes from people living much longer. These people have homes already, and use vehicles much less than do younger people; so they require few large-scale consumption items: just occasional replacements for kitchen equipment and clothes, and household maintenance. Assisted by their insurers they provide a rising demand for routine pharmaceutical products, medical and surgical treatment, and nursing home care. This provides income on the basis of which the pharmaceutical and hospital companies can invest in new products and facilities, into which younger age groups can buy; which makes medical services in the broadest sense a growth sector for the economy. This is a major generator of employment and of demand for both IT and advanced biochemical producers; and the role of the insurance community in funding the entire process is both conspicuous and invaluable.

The insurance funds that carry the medical, household, life and other premium funds of the US population have to seek means of investing their resources, alongside the investment portfolios of the mutual funds, corporate pension funds and other mass collectors of savings from the working population. Liberating legislative change enabled mutual funds, in particular, to engage in more varied investment strategies in the eighties - on the basis of which experience, they could really take advantage of the changed global economic environment of the 'nineties. Venture capital specialists bring together parcels of capital from a range of investors, that form only a tiny component of each investor's funds, which are together big enough to float large-scale and high tech innovation by both established and new entrepreneurs. The US has a very high level of access of the population to higher education; that is now matched by the accessibility of capital for entrepreneurs who can demonstrate their capacities to seize either new market op-

portunities or the potential of new technology. The fund managers who finance the best of the venture capitalists are able to be in at the startup of successful companies and this enables the value of their fundholdings to grow at a sometimes spectacular rate. Other stockmarket investors want to gain access to the growth stocks, and the rush to do so - using the ample inflow of funds that is constantly coming to corporate investment vehicles - has driven the stockmarket to its spectacular highs over the bulk of the 'nineties and at the millennium.

So far as commercial and corporate insurance is concerned, these developments have brought about massive changes:

- corporations have become at the same time cash rich and increasingly aware of cash drains. Modern IT enables them to assess managerial accounting in detail, and to model alternative cashflow scenarios. Consequently, Corporate America has been open to the siren calls of ex-insurance brokers - who have change into risk solutions providers - to decide what portion of traditionally insurable risks they can afford to carry on their own balance sheet (or in the profit and loss account) and how much they can profitably insure through captives. It is generally accepted that between 40% and 55% of the risk that would have been placed in the insurance market by American business (if insurance had continued to be bought on the basis that it was in the nineteen seventies), is now self insured in one way or another by the (non insurance) companies themselves.
- US and UK insurance (and reinsurance) companies have also met competition from insurance and reinsurance companies that have been created with «new» capital (mostly collected by offshoots of insurance broking houses) and based in new centres - notably Bermuda. Skilled people trained in both the UK and the US were abundantly available to staff the new ventures, that rose from nothing in 1980 to a multi-billion dollar market in the last years of the century.
- conventionally home-based US insurance companies have met more rigorous demands from corporate clients, who expect it to be proved that buying insurance is cheaper and more user-friendly than any of the alternative risk solutions. Price is not the only factor on which such a choice is finally decided, but it is a determining factor.

Rates have therefore softened in the commercial markets right through the decade; with the availability of capital for both captives and competitive start-ups ensuring that the insurer must

match the falling price of its product by cost reduction; it is not viable to run the book at a loss in the expectation that rates will rise in time to save a company from bankruptcy, if it has knowingly written business at a loss.

The constant downward pressure on rates has forced insurance companies to rationalise processes, with a greater emphasis on costly IT; which means that staff and other resource uses have had to be cut extremely to match the reduced income per item of business. Companies that have not adapted quickly or deeply enough to the need to cut costs; or which have compensated for that managerial failure by unacceptably reducing dividends; have been liable to takeover by more efficient competitors, who want the book of business over which they can further redistribute their carefully managed cost profile.

- The new and developing services and products that have generated the 'nineties growth in the US economy have thrown up new questions for corporate/commercial lines insurers. These include:
  - their capability and willingness to insure risks to intellectual property; in IT, biotechnology etc.
  - the capacity of insurers to deal with consumer risks associated with improved and innovative products, in the highly litigious US market.
  - the intellectual capacity (given that finance capital is abundant) of insurers to devise covers for risks that were in previous generations considered to be «uninsurable» as business risks, including:

    political upheaval affecting supplies;
    sanctions interrupting supplies;
    currency collapse;
    consequences of terrorism on suppliers or markets;
    strike in supplier company;
    strike in distributor company;
    natural catastrophe interrupting supplies;
    natural catastrophe interrupting operations;
    natural catastrophe disrupting markets.

  Innovations on these lines are expected to be offered at rates approximating to the soft rates that prevail in sophisticated market segments.
- banks and securities houses have proffered various alternatives to traditional insurance (derivatives, bonds and other forms of pre-event and post-event securitised risk transfer; including original

means of payment for recovery from catastrophic risk events). Hundreds of conferences have been held on this topic; considerable research has been done; some essentially tentative - and some frankly emperimental - contracts have been let; but total contractual activity in this area has been on a small scale so far, due to the abundance of capacity and the soft rates that make more conventional insurance risk transfer seem a safer and surer option for risk managers' and brokers' clients. The future potential for the development of ART (Alternative Risk Transfer) is significant; but it has easily been overstated in recent years, both in reinsurer and insurer circles.

- at the level of individual savings and protection, the US situation is paradoxical. It is largely personal savings, channelled through mutual organisations and localised banks, that has produced the buoyancy of the investment pattern for US industry and commerce (including innovative insurance projects and ART): yet the US has been very reluctant to dismantle the protectionist structure around the banks that was established after the banking disasters that intensified the post-1929 Great Depression. Banks have been geographically limited by having to register in each state where they trade, and have been forbidden to undertake other classes of business - notably insurance.

Hence the development of bancassurance (the seizure of retail banking business by insurance companies, competing successfully with banks that sell own-brand personal life and general insurance products) will prove stronger in the long term than European propagandists have suggested, when they presumed that banks would become the dominant retailers of all financial products.

JAPAN AND ASIA-PACIFIC

Our rather extensive survey of the situation in the USA only scratched the surface of what is happening in the homeland of the world's greatest insurance market.

The second largest insurance economy - that of Japan - has suffered in the 'nineties from the problems of its own success. The contrast between the superficial and organisational crisis in Japan in 1997-8, and the desperate economic plight of the so-called Tiger Economies, cannot be too much emphasised. While the disparity between the institutional panic in Asian financial markets and the brilliant merchant ventures of Australian banks and insurers (in achieving remarkable consolidation and expansion thoughout

the 'nineties) is a case study that Europeans will ignore at their peril.

Taking the case of Japan first, it should be observed that until the mid 'nineties Japan had taken no serious step to amend or replace the Insurance Law that had been erected at the very height of expansion into China in the nineteen thirties. This chauvinistic legislation effectively barred foreign competitors from the Japanese domestic market, and limited Japanese external insurance activity principally to the facilitation of Japanese trade abroad. The result of this legislative limitation - which was constantly reinforced by the Japanese preference for doing domestic business with indigenous partners - meant that, as the Japanese economy grew in export-led prosperity, the gains were increasingly invested within the home economy. At the family level, this engendered a high level of saving via life insurance products; while at an institutional level this generated a vast flow of investment funds that largely supported a huge growth of urban property construction; and forty years of upward valuation of urban property portfolios.

There is absolutely no «natural» or «realistic» valuation for urban property: it is worth on any day what price it will fetch on that day.

As Japan began the long delayed (and sceptically viewed) preparation for a Big Bang to open up its financial services sector to something like a WTO acceptable degree in 1997, so it became apparent that structural change in the Japanese economy might leave some owners of built assets with debts from purchasing those buildings that could not be serviced by new lettings. The changes that brought this about were both industrial and technological. Industrial products were increasingly made for Japanese brand owners in other countries: Britain, the Asian Tiger States, China, Brazil and even the USA. There was a decline in industrial employment in Japan. This coincided in timing with the accelerating process of job replacement by new technology in information handling and in all commercial administrative processes. The consequence was that there were fewer demands for factory, office and residential property; not just at the highest rents, in the most sought-after locations, but right through the segmented market. As a result the due diligence checks that banks and other financial institutions were required to do, to establish their portfolio value for the purposes of their relaunch in context of the projected Big Bang, showed asset values less than those that had hitherto validated the solvency of those institutions.

Once this massive overvaluation become apparent, a search for scapegoats began. The long-known linkages between the financial institutions, politicians, and organised crime suddenly leapt into prominence and compounded the lack of confidence in both portfolio assets and the future security of jobs throughout the economy. The fact that Japan was uniquely rich in accumulated assets that were denominated in dollars and other foreign currency - acquired through the decades of balance of payments surplus - meant that the external position remained secure even as internal asset values in several investment sectors went into «free fall».

The value of insurance funds was affected severely by the process, and the security of insurers was threatened: but only one conspicuously-disastrous major insurer was actualy bankrupted (though even this was a hazy situation, in view of the lack of any national bankruptcy law or procedures). The total value of insurance funds remained massive: the security of life policies was assured, even if the purchasing-power of terminal payments might be attenuated; and general insurers were able to maintain their market position.

Foreigners had been allowed on a tentative basis to offer insurance products in the Third Area in Japan since the early 'nineties. Covers such as Permanent Health Insurance and Hospital Plans were ambiguous, as between the Japanese law's definition of life and general insurances: thus the ban on foreigners was eased in that connection, encouraged by Japanese insurers' willingness to see foreigners make mistakes in introducing these intermediate products in the Japanese context. Meanwhile, also, some Japanese investors (including insurers) ventured into new activities in alien lands - such as a call-centre based operation in the UK - to develop expertise ahead of taking a corporate view on whether or not to apply the method or the product to the Japanese market.

The Japanese market in insurance remained strong; evidenced by the important factor that Japan's Marine insurance premium income (net of reinsurance) rose above that of the London Market at the height of the recession in 1998. Hence the Japanese crisis can be assumed not to endanger the funds or to stunt the initiative of the massive players in the insurance market. The timing of their launch into international competitive markets - and of making Japan domestically a competitive component of the global market - has certainly suffered a delay; but as soon as ful confidence returns,

there will be a huge outward investment thrust funded by almost limitless capital resources.

The different situation of the Tiger Economies (Korea, Taiwan, Hong Kong, Indonesia, Thailand, Malaysia - in particular) is based on the simple fact that they have not enjoyed decades of balance of payments surplus. They have largely been components suppliers, assemblers and entertainers to the Japanese producer and tourist. Their industrial development was funded by borrowing, and it was confused with government (and government encouraged) borrowing to fund prestige projects, transport schemes and long term investments in infrastructure projects with a long period of negative or negligible return on capital. The demonstration that governments were corrupt, inept or unpopular threatened the viability of loans to state-encouraged schemes, at precisely the same time as Japanese companies began to withdraw production from the Tigers to help to offset the recessionary tendency and the rise in unemployment within Japan during 1997.

The consequent implosion of investment vehicles in the Tiger Economies engendered a block on further investment, which in turn caused the abortion of part-completed projects which were thereby rendered incapable of producing income on schedule. The knock-on effect continued over a run of years, to the detriment of the entire economy in the affected areas.

China experienced a little of the impact of the setback to the neighbouring economies, particularly that of the recently incorporated former Hong Kong Colony. The emphasis on corruption in surrounding countries was to trigger an acute awareness of economic crime in China itself, and several high profile trials led to heavy sentences. In general, however, the Chinese economy continued with its unprecedented correction for decades of stunted or negative economic progress.

The vast monopoly of the Peoples' Insurance Company of China (PICC) had been conspicuous for its policies of staff training, human resources development, and market awareness for many years. Its London Market subsidiary was well known both as a training ground for selected cadres and as a tough, shrewd competitor in reinsurance and insurance business. In 1996 it was announced that the three main business streams were to be run under separate companies: reinsurance, life and general insurance, in order to enable these companies to compete more effectively with the newly-licensed joint ventures, Chinese companies and -

on a constricted basis - foreign companies selling insurance in China.

The result has been ongoing growth of over 20% in premium income in each year when other Asian economies have seen relaxation - even, in the worst cases, reversal - of premium income growth. The PICC has been positioned - as well as protected - to take the major share in this expansion in China, and remains the predominant insurer in the country.

The quaint monoply nationalised system of insurance has remained in India throughout the 'nineties. The Life Insurance Corporation has been a sole monopoly, slowly introducing new and flexible products to absorb a growing share of the rising incomes of the rich ten per cent and the modestly comfortable next twenty per cent of the population that will outstrip that of China by 2003 AD. The General Insurance Corporation has held a clutch of subsidiary companies, all bound by a tariff for each class of business but able to compete on discounts, excesses and exclusions, risk management and related services, and other customer benefits. Towards the end of 1998 it was announced that the government was minded to allow the licensing of new insurance companies with up to 40% of the equity owned by Indian expatriates or by foreigners: the vituperative reaction to this announcement from the state monopoly workforce and their political allies may, at the time of writing, long delay any enactment of a more liberal regime. This is to the detriment of the 200 to 300 million people on middle-class or higher incomes in India, who are sophisticated market participants learning to evaluate value for money in financial as well as psysical products. So far, only the equivalent of the Japanese «third area» has been allowed to foreigners in India; for the same reason as in Japan, to let the alien capital bear the startup losses and the alien managers show how the market is tackled: but attempts to find a willing donor of technology transfer within the healthcare field have continued to prove illusive.

ISLAM

The massive Islamic world produced growth for conventional insurance, life assurance and the relatively novel concept of Islamic insurance, through the 'nineties. The global progress of the market in financial products has faced up to the challenges of the oil-rich (if financially confused) Islamic states at the time of a dramatic fall in the world crude oil market prices, and the correlated eclipse

of the power of the organisation of Petroleum Exporting Countries (OPEC). The accumulated wealth of OPEC powers in financial assets, that was originally floated on the oil price rises of 1973 and the following years, has supported economic diversification throughout the nonmarxist Islamic world. In the 'nineties this reached the level of sophistication that enabled an autonomous financial services sector legitimately to seek both capital and customers.

Islamic Insurance has emerged as a cogent and potent structure of concepts that will certainly foster the development of insurance and personal protection business. The most interesting recent facet of this evolutionary process is the emergence of Islamic Reinsurance, and the formation of an interface with the global reinsurance industry that preserves the integrity of the Islamic institutions while enabling them to participants in the wider risk-staring oppoirtunities that continue to develop.

EUROPE AND AFRICA

Against this background of global evolution, Europe (both east and west) is relatively a backwater. The institutions of the European Union provide a bureaucratic drag on development of the financial services sector, preventing the process from quickening into a revolution comparable with the economic restructuring that East Asia, the Islamic world and - most conspicuously - the USA have experienced since 1990. Africa continues to suffer more from being «Europe's Back Yard» than does the Caribbean area from being «America's Back Yard»; and the emergence of South Africa from the sanctions era has not given the sub-Saharan continent the leadership that was promised, because of the rising forces of chaos and disorder within that ethnically and economically fractured country.

Eastern Europe's tentative evolution as an incohate group of market economies has been presented with the contrapuntal hankering of the relatively (and the newly) disadvantaged segments of the population for the personal and social security of the communist era. The future remains uncertain, particularly in the Commonwealth of Independent States - the former USSR. The ex-communist countries that have an opportunity to join the EU within the lifetime of the majority of their current population may well suffer from less acute political and criminal trauma than their neighbours to the east. There is nevertheless no significant chance that a majority of the now living population in those NEO-EU

countries will be able to provide for themselves good old-age pensions, and lifelong insurance protection, up to west-European standards. Even though the much-trumpeted welfare state provisions under communism were either illusory of rudimentary, time lapse will efface accurate memory and frustration will support mistakenly nostalgic voting for regressive political groups.

It would be quite inappropriate to presume that the Jospin or Schroder governments in France or Germany are of the oldfashioned left (despite the British press demonisation of Herr Lafontain), but there is undoubtedly a strong bias in favour of developing rather than dismantling the welfare state in those countries (and in Italy, Benelux and Scandinavia). This policy preference must have an impact on the evolution of the private sector in pensions, life assurance products and protection (such as health and disability covers) throughout the European Union. Whatever may be the wishes of the dynamic economies that have evolved with a maritime culture (such as the UK, Greece, Ireland and Portugal), it is likely that the evolution of both retail insurance and investment vehicles will be stunted in the European bureaucratic nexus by comparison with the Americas, the Pacific rim; and even China and India, if moves in the direction of liberalisation proceed at the rate that has been indicated over recent months.

The world is an interesting and exciting environment in which the comparative dynamic of different insurance cultures will be open to ever more precise analysis. I hope, personally, to hear the views of Marios Raphael on these matters for very many years to come.

*Δημήτριος Α. Γεωργακέλλος**

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΥΚΛΟΥ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΗΜΑΤΟΣ

ABSTRACT

A scheme has been set up in all EU member states to award a Community eco-label to products with a reduced environmental impact. This scheme, which is part of a more market-oriented policy approach consistent with the principles of the fifth EU environmental action programme, requires the use of an appropriate methodology capable of comparing in a scientifically way the environmental impacts of various products. Life Cycle Assessment (LCA) is the methodology identified for this aim. In order to ensure the effective and consistent implementation of the EU eco-label scheme, the Commission of the European Union has asked a group of scientists to set the methodological principles of LCA. The present paper examines the use of LCA within the EU eco-label award scheme and presents the first results of the activities of that group.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1992 το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υιοθέτησε τον Κανονισμό (ΕΟΚ) 880/92 σχετικά με το Κοινοτικό Σύστημα Απονομής Οικολογικού Σήματος. Ο κανονισμός αυτός καθιέρωσε την εθελο-

* Δρ. του Τμήματος Οργανώσεως και Διοικήσεως Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

ντική συμμετοχή στο σύστημα απονομής οικολογικού σήματος με στόχο:

- να προωθήσει τη σχεδίαση, παραγωγή, εμπορία και χρήση προϊόντων τα οποία έχουν μειωμένες περιβαλλοντικές επιπτώσεις καθ'όλο τον κύκλο ζωής τους, και
- να εξασφαλίσει στους καταναλωτές καλύτερη πληροφόρηση σχετικά με τις επιπτώσεις των προϊόντων στο περιβάλλον.

Το σύστημα αυτό είναι μέρος μιας πολιτικής προσανατολισμένης στην αγορά σύμφωνα με τις αρχές και τους στόχους του πέμπτου περιβαλλοντικού προγράμματος δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης[1,2].

Σύμφωνα με τον κοινοτικό κανονισμό, το οικολογικό σήμα απονέμεται σε ένα προϊόν εφόσον ικανοποιεί συγκεκριμένα οικολογικά κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά είναι ενιαία για κάθε ομάδα προϊόντων τα οποία ικανοποιούν τις ίδιες ανάγκες και έχουν ανάλογη χρήση. Η επιλογή των οικολογικών κριτηρίων γίνεται με βάση διαδικασία η οποία καθορίζεται από τον κανονισμό. Συγκεκριμένα, πρέπει να είναι σύμφωνη με τις αρχές και τη φιλοσοφία της συνολικής - *«από τη γέννηση έως το θάνατο»* - αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων και να γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τα διάφορα στάδια στη ζωή ενός προϊόντος όπως είναι η απόκτηση των πρώτων υλών, η παραγωγή, η συσκευασία, η διανομή, η χρήση και η τελική απόρριψη[3,4].

Προκειμένου να ικανοποιηθεί η παραπάνω απαίτηση, αναζητήθηκε η κατάλληλη μεθοδολογία η οποία να έχει τη δυνατότητα να συγκρίνει με συστηματικό και επιστημονικό τρόπο τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις οι οποίες προκύπτουν ή μπορεί να προκύψουν από διάφορα προϊόντα. Η μεθοδολογία εκείνη στην οποία αναγνωρίστηκε ότι μπορεί να ικανοποιήσει την παραπάνω απαίτηση είναι η *Ανάλυση Κύκλου Ζωής - ΑΚΖ* (Life Cycle Assessment - LCA). Για το λόγο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανέθεσε σε ομάδα ειδικών επιστημόνων τον καθορισμό των αρχών και των κανόνων για την ορθή εφαρμογή και χρήση της μεθοδολογίας αυτής στα πλαίσια του συστήματος απονομής οικολογικού σήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης[5]. Στις παραγράφους που ακολουθούν, παρουσιάζονται τα πρώτα αποτελέσματα από την εργασία της ειδικής αυτής ομάδας.

2. Η ΑΚΖ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Η μεθοδολογία της ΑΚΖ μπορεί να διαδραματίσει ένα πολύ σημαντικό ρόλο στο κοινοτικό σύστημα απονομής οικολογικού

σήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς προσφέρει την αναγκαία επιστημονική βάση για τη θέσπιση των οικολογικών κριτηρίων[6]. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της συνεισφοράς της ΑΚΖ δε αυτό το σκοπό είναι τα παρακάτω:

- η σύγκριση προϊόντων ανάλογα με τη λειτουργική χρησιμότητα τους,
- η συσχέτιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκύπτουν καθ' όλο τον κύκλο ζωής ενός προϊόντος τόσο με τις αλλαγές της αγοράς όσο και με τις τεχνολογικές τροποποιήσεις και βελτιώσεις, και
- ο περιορισμός των απαιτούμενων κάθε φορά στοιχείων επιλέγοντας κατάλληλα οικολογικά κριτήρια.

Βέβαια, η χρησιμότητα της ΑΚΖ περιορίζεται μόνο σε μεγέθη τα οποία μπορούν να εκφραστούν ποσοτικά. Στις περιπτώσεις που αυτό δεν συμβαίνει, τότε κατά την τελική διαδικασία λήψης αποφάσεων πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τα ποιοτικά μεγέθη[7].

Το ευρωπαϊκό σύστημα απονομής του οικολογικού σήματος αποτελείται από έξι διαδοχικές φάσεις κατά τις οποίες θεσπίζονται τα οικολογικά κριτήρια για κάθε ομάδα προϊόντων. Οι φάσεις είναι οι εξής[8]:

(1) Προκαταρτική Φάση (περιλαμβάνεται η επιλογή της ομάδας προϊόντος).
(2) Μελέτη Αγοράς.
(3) Καταγραφή.
(4) Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων.
(5) Θέσπιση Οικολογικών Κριτηρίων.
(6) Παρουσίαση Σχεδίου Πρότασης για την Απόφαση της Επιτροπής της Ε.Ε.

Από τις παραπάνω φάσεις θέσπισης των οικολογικών κριτηρίων, οι δύο πρώτες είναι προκαταρτικές και δεν σχετίζονται άμεσα με την μεθοδολογία της ΑΚΖ. Αντικείμενο της φάσης 1 είναι η αξιολόγηση του κατά πόσο είναι πραγματοποιήσιμη η θέσπιση οικολογικών κριτηρίων για την απονομή οικολογικού σήματος σε μία συγκεκριμένη ομάδα προϊόντων. Η αξιολόγηση αυτή πραγματοποιείται λαμβάνοντας υπόψη διάφορες παραμέτρους όπως η διαθεσιμότητα στοιχείων, η φύση της σχετικής αγοράς, διάφορα περιβαλλοντικά ζητήματα, οι ανάγκες που υπάρχουν, τα οφέλη που αναμένονται από τη δημιουργία συστήματος απονομής οικολογικού σήματος στη συγκεκριμένη ομάδα προϊόντων, διάφορα άλλα προβλήματα κ.λπ. Η φάση 2 έχει σαν στόχο τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την αγορά στην οποία ανήκουν τα προϊόντα της ομάδας που εξετάζεται. Μάλιστα, στις πληροφορίες

αυτές συμπεριλαμβάνονται και σχετικές με πιο εξειδικευμένα ζητήματα όπως, για παράδειγμα, εκείνες που αφορούν στη διανομή των προϊόντων, το μερίδιο αγοράς που κατέχει το κάθε ένα από τα προϊόντα αυτά τόσο σε κοινοτική βάση όσο και σε κάθε χώρα μέλος, τις εισαγωγές που γίνονται στην κοινότητα από τρίτες χώρες κ.λπ[6].

Η μεθοδολογία της ΑΚΖ περιλαμβάνεται στη φάση 3 και στη φάση 4. Συγκεκριμένα, κατά τη φάση 3 πραγματοποιείται ο *Καθορισμός Στόχων και Περιορισμών* (Goal and Scope Definition) και η *Καταγραφή Κύκλου Ζωής* (Inventory Analysis), ενώ κατά τη φάση 4 πραγματοποιείται η *Ανάλυση Επιπτώσεων Κύκλου Ζωής* (Impact Assessment) και στη συνέχεια προτείνονται τα οικολογικά κριτήρια. Κατά τον καθορισμό στόχων και περιορισμών, αρχικά επιλέγονται τα προϊόντα εκείνα (από την ομάδα προϊόντων που εξετάζεται) με βάση τα οποία θα αναπτυχθούν και θα προταθούν τα αντίστοιχα οικολογικά κριτήρα. Η επιλογή αυτή γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αντιπροσωπεύονται αφενός όλα τα διαφορετικά είδη των προϊόντων της ομάδας και αφετέρου όλες οι εφαρμοζόμενες παραγωγικές διεργασίες προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι τα προτεινόμενα οικολογικά κριτήρια καλύπτουν το σύνολο των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που ενδέχεται να προκύψουν. Μάλιστα, για διευκόλυνση της επιλογής αυτής, είναι πιθανό να χρειαστεί η τμηματοποίηση της ομάδας προϊόντος. Στη συνέχεια, απαιτείται ο καθορισμός της *λειτουργικής μονάδας* (functional unit). Η λειτουργική μονάδα καθορίζεται με βάση τη συνήθη χρήση του προϊόντος. Εάν κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό, τότε ο καθορισμός της λειτουργικής μονάδας μπορεί να βασιστεί στη τρέχουσα καταναλωτική συμπεριφορά που παρατηρείται σχετικά με το εξεταζόμενο προϊόν ενώ για προϊόντα με πιο σύνθετη λειτουργία, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η κύρια λειτουργία, δηλαδή, αυτή για την οποία αγοράζεται πρωτίστως το προϊόν. Εάν, ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο να συμπεριληφθούν και όλες οι δευτερεύουσες λειτουργίες του προϊόντος, τότε το κάθε προϊόν συνιστά από μόνο του μια αυτόνομη ομάδα προϊόντος. Πάντως, η διαδικασία της αναζήτησης τόσο αντιπροσωπευτικών προϊόντων όσο και λειτουργικής μονάδας που πραγματοποιείται στα πλαίσια του καθορισμού στόχων και περιορισμών είναι δυνατό να συντελέσει ακόμη και στον επαναπροσδιορισμό της ομάδας προϊόντος[7].

Όπως αναφέρθηκε, εκτός από τον καθορισμό στόχων και περιορισμών, στη φάση 3 περιλαμβάνεται και η καταγραφή κύκλου ζωής. Η καταγραφή αυτή, για να είναι ορθή, πρέπει να είναι περιεκτική και κυρίως να μην καθοδηγείται από υφιστάμενες

απόψεις, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι η έρευνα η οποία έχει ως βάση σημαντικά συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από τα αποτελέσματα προηγούμενων προσπαθειών αποκλείεται. Αρκεί βέβαια τα αποτελέσματα αυτά να είναι κοινώς αποδεκτά και αναγνωρίζομενα από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς. Επειδή όμως, σε μια τέτοια περίπτωση, τα σημαντικά αυτά συμπεράσματα αφενός κατευθύνουν τις επόμενες ΑΚΖ και αφετέρου συνιστούν το πρώτο βήμα στη δημιουργία οικολογικών κριτηρίων, θά πρέπει, η επιλογή και χρήση τους να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή προκειμένου να εξασφαλίζεται η ποιότητα της ανάλυσης[9]. Επιπλέον, η αναζήτηση των στοιχείων που απαιτούνται στη φάση της καταγραφής μπορεί να στραφεί τόσο στο υφιστάμενο υλικό (για παράδειγμα στις υπάρχουσες μελέτες ΑΚΖ) όσο και σε νέες πηγές. Ανεξάρτητα, πάντως, από την πηγή προέλευσης, τα συλλεγόμενα στοιχεία πρέπει κάθε φορά να τεκμηριώνονται και να αιτιολογούνται επαρκώς[10,11]. Σε ότι αφορά στη *συγκέντρωση* (aggregation) των αποτελεσμάτων της καταγραφής, διαπιστώνεται ότι είναι αναπόφευκτη αν και, εφόσον κάτι τέτοιο είναι δυνατό, μπορεί να μετατίθεται χρονικά προκειμένου να διατηρείται περισσότερο η ακρίβεια και η πληρότητα των αποτελεσμάτων[7,12].

Στη φάση 4 πραγματοποιείται η ανάλυση επιπτώσεων κύκλου ζωής όπου αρχικά επιχειρείται εκ νέου ο εντοπισμός κρισίμων ζητημάτων από τα οποία ενδέχεται να προκύψουν οικολογικά κριτήρια. Ακολουθούν τα δύο από τα τρία διαδοχικά βήματα από τα οποία αποτελείται η ανάλυση επιπτώσεων κύκλου ζωής δηλαδή η *ταξινόμηση* (classification) και ο *χαρακτηρισμός* (characterization) τα οποία πραγματοποιούνται με βάση τη τρέχουσα πρακτική των ΑΚΖ[13]. Ωστόσο, ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται στην περίπτωση που οι εξεταζόμενες επιπτώσεις δεν ανήκουν σε καμμία από τις συνήθεις κατηγορίες οπότε οι δυσκολίες είναι μεγαλύτερες[7].

Στην ίδια φάση, και αφού ολοκληρωθεί η ανάλυση επιπτώσεων κύκλου ζωής, γίνεται η πρόταση των οικολογικών κριτηρίων. Προϋπόθεση για τη δημιουργία του σχεδίου πρότασης των οικολογικών κριτηρίων είναι η *αξιολόγηση* (valuation) της σχετικής σημασίας της κάθε κατηγορίας των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Μάλιστα, η αξιολόγηση αυτή δεν μπορεί να έχει ως βάση μόνο τις φυσικές επιστήμες αλλά θα πρέπει να περιλαμβάνει και να λαμβάνει υπόψη της και άλλα ζητήματα όπως, για παράδειγμα, εκείνα τα οποία προκύπτουν από τα αποτελέσματα των βημάτων της ταξινόμησης και του χαρακτηρισμού που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η διαδικασία της αξιολόγησης μπορεί να πραγματοποιηθεί τόσο από την Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης (από κάποια ομάδα εργασίας)

δηλαδή εκτός των πλαισίων της ανάλυσης κύκλου ζωής, όσο και ως κομμάτι της μεθοδολογίας αυτής με βάση κάποια τυπική διαδικασία εκτίμησης της βαρύτητας. Η επιλογή ανάμεσα στις δύο παραπάνω εναλλακτικές λύσεις εξαρτάται από το είδος των κριτηρίων τα οποία πρόκειται να προταθούν στη φάση αυτή[7].

Δεδομένου ότι τα προτεινόμενα οικολογικά κριτήρια προκύπτουν σε διάφορα στάδια της ανάλυσης κύκλου ζωής, μπορούν να ταξινομηθούν σε μία από τις παρακάτω κατηγορίες:

(1) Κριτήρια τα οποία βασίζονται στα χαρακτηριστικά του προϊόντος ή της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας όπως είναι, για παράδειγμα, η ανακυκλωσιμότητα, η απουσία κάποιας συγκεκριμένης ουσίας, η κατανάλωση ενέργειας κατά τη διάρκεια της χρήσης, οι χρησιμοποιούμενες διεργασίες (π.χ. η λεύκανση χαρτιού χωρίς τη χρήση χλωρίου) κ.λπ. Τα κριτήρια αυτά έχουν μεν το πλεονέκτημα ότι αντιμετωπίζονται με σχετική ευκολία όταν εξετάζονται οι διάφορες εφαρμογές, παρουσιάζουν, ωστόσο, το μειονέκτημα ότι συνήθως δεν καταλήγουν σε συγκεκριμένες τιμές περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Αντιθέτως, με τα κριτήρια αυτού του είδους ελλοχεύει ο κίνδυνος κάποια μορφή ρύπανσης είτε να μεταφέρεται σε άλλη γεωγραφική περιοχή είτε να μετατρέπεται σε άλλη μορφή. Επίσης, ένα άλλο πρόβλημα αυτών των κριτηρίων είναι ότι παρουσιάζουν μειωμένη αξιοπιστία στην περίπτωση καινούριων προϊόντων και τεχνολογιών. Τα προβλήματα αυτά εμφανίζονται κυρίως κατά την σύνταξη των λεγόμενων *αρνητικών πινάκων* (negative lists) στους οποίους περιέχονται, για παράδειγμα, οι ουσίες οι οποίες πρέπει οπωσδήποτε να απουσιάζουν προκειμένου σε ένα προϊόν να απονεμηθεί το οικολογικό σήμα.

(2) Κριτήρια τα οποία προκύπτουν κατά την καταγραφή κύκλου ζωής και βασίζονται στην άντληση συγκεκριμένων πόρων από το περιβάλλον ή στην αποδέσμευση συγκεκριμένων ουσιών σε αυτό.

(3) Κριτήρια τα οποία βασίζονται στις διάφορες κατηγορίες επιπτώσεων όπως έχουν ταξινομηθεί και χαρακτηρισθεί κατά την ανάλυση επιπτώσεων κύκλου ζωής.

(4) Κριτήρια τα οποία προκύπτουν από τη διαδικασία αξιολόγησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Αξιολογώντας τις παραπάνω τέσσερις κατηγορίες διαπιστώνεται ότι η επιλογή κριτηρίου το οποίο έχει προκύψει από τη διαδικασία αξιολόγησης αντί για κάποιο που βασίζεται στα χαρακτηριστικά του προϊόντος και της τεχνολογίας επιφυλάσσει μεν σαφώς μεγαλύτερες δυσκολίες εφαρμογής του από τους εμπλεκόμενους

φορείς, ωστόσο, είναι πιο κοντά στις προτεραιότητες της κοινωνίας σε ότι αφορά στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Πάντως, κατά την επιλογή ενός κριτηρίου, θα πρέπει να καταβάλλεται προσπάθεια για διατήρηση τόσο της «πραγματοποιησιμότητας» όσο και της «περιβαλλοντικής σπουδαιότητας». Επιπλέον, κριτήρια τα οποία βασίζονται στα χαρακτηριστικά του προϊόντος και της τεχνολογίας μπορούν να χρησιμοποιούνται μόνο εφόσον έχει επιβεβαιωθεί προσεκτικά αφενός ότι αντιστοιχούν σε υφιστάμενες περιβαλλοντικές επιπτώσεις και αφετέρου ότι δεν συνεπάγονται αρνητικές επιδράσεις όπως είναι η μετατόπιση των επιπτώσεων σε άλλη περιοχή ή η παρεμπόδιση της ανάπτυξης προς μια καθαρότερη μελλοντικά τεχνολογία. Ειδικότερα, ο αποκλεισμός συγκεκριμένων ουσιών είναι γενικά αποδεκτός ως κριτήριο μόνο όταν υπάρχει ευρεία επιστημονική και πολιτική σχετική συμφωνία και αποδοχή όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με τους χλωροφθοράνθρακες (CFCs) στα ψυκτικά συστήματα, τον υδράργυρο στα φωτιστικά σώματα φθορισμού κ.λπ. Αλλά και τα κριτήρια που προκύπτουν από την αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων δεν είναι πρώτης προτεραιότητας αφού προϋποθέτουν την ύπαρξη τυπικής διαδικασίας αξιολόγησης ως μέρος της ανάλυσης κύκλου ζωής. Τέτοια διαδικασία η οποία να έχει αναγνωρισθεί επίσημα δεν είναι διαθέσιμη προς το παρόν. Αντιθέτως, τα κριτήρια τα οποία βασίζονται στην άντληση συγκεκριμένων πόρων από το περιβάλλον ή στην αποδέσμευση συγκεκριμένων ουσιών σε αυτό καθώς και εκείνα τα οποία βασίζονται στις διάφορες κατηγορίες επιπτώσεων όπως έχουν ταξινομηθεί και χαρακτηρισθεί κατά την ανάλυση επιπτώσεων κύκλου ζωής συνήθως προτιμώνται αφού είναι σαφή και διαφανή και βοηθούν στη βελτίωση του προϊόντος[7].

Στις δύο τελευταίες φάσεις θέσπισης των οικολογικών κριτηρίων οι συντάκτες των αναλύσεων κύκλου ζωής συνεργάζονται από κοινού με την ομάδα εργασίας της Επιτροπής για τη διερεύνηση και επεξήγηση διαφόρων θεμάτων που είτε προκύπτουν κατά την σύνταξη των ΑΚΖ ή που ενδέχεται να προκύψουν από την επιλογή κάποιου κριτηρίου. Η φάση 5 έχει ως κύριο αντικείμενο:

- το καθορισμό, με βάση τα αποτελέσματα της ΑΚΖ, των σπουδαιότερων περιβαλλοντικών επιπτώσεων και τον προσδιορισμό προσιτών πεδίων οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης που σχετίζονται περισσότερο με τις επιπτώσεις αυτές,
- τον καθορισμό εφαρμόσιμων κριτηρίων, και
- τον καθορισμό των αναγκαίων μεθόδων ελέγχου, διαδικασιών πιστοποίησης και σχετικών ζητημάτων.

Στη φάση 6, το τελικό σχέδιο πρότασης των οικολογικών κριτηρίων παρουσιάζεται προς συζήτηση στους εμπλεκόμενους φορείς (ομάδα εργασίας, αρμόδιες υπηρεσίες κ.λπ.) προκειμένου, σύμφωνα με όσα προβλέπονται από τον κανονισμό, να αποφασιστεί και να καταγραφεί η τυπική διαδικασία με βάση την οποία θα πραγματοποιηθεί η λήψη της τελικής απόφασης από την Επιτροπή. Μάλιστα, η απόφαση αυτή θα πρέπει να συνοδεύεται από κείμενο προς την κοινή γνώμη στο οποίο θα εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκε η συγκεκριμένη ομάδα προϊόντων για ανάπτυξη και προτάθηκαν τα αντίστοιχα περιβαλλοντικά κριτήρια καθώς και θα αναφέρονται τα περιβαλλοντικά οφέλη τα οποία αναμένονται. Πάντως, όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η τελική επιλογή των οικολογικών κριτηρίων είναι ουσιαστικά ευθύνη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Αυτό συμβαίνει διότι η ΑΚΖ είναι απλά ένα όργανο το οποίο χρησιμοποιείται για να βοηθήσει στη λήψη αποφάσεων και συνεπώς δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ίδια τη λήψη αποφάσεων[8].

3. ΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΑΚΖ

Ως ανάλυση κύκλου ζωής ορίζεται η διαδικασία η οποία έχει ως στόχο τον υπολογισμό της επιβάρυνσης που προκαλλείται στο περιβάλλον από προϊόντα, διεργασίες ή δραστηριότητες. Ο στόχος αυτός πραγματοποιείται (α) προσδιορίζοντας και ποσοτικοποιώντας την κατανάλωση ενέργειας και πρώτων υλών και τη αποδέσμευση αέριων, υγρών και στερεών αποβλήτων, (β) εκτιμώντας τις επιπτώσεις των καταναλώσεων και αποδεσμεύσεων αυτών στο περιβάλλον και (γ) διερευνώντας τη δυνατότητα επίτευξης σχετικών βελτιώσεων. Η ανάλυση αναφέρεται σε ολόκληρο τον κύκλο ζωής του προϊόντος ή της δραστηριότητας που εξετάζεται περιλαμβάνοντας, στην πρώτη περίπτωση, την απόκτηση και κατεργασία όλων των πρώτων υλών και λοιπών υλικών που απαιτούνται, την παραγωγή, μεταφορά και διανομή του προϊόντος, τη χρήση του (μία ή περισσότερες φορές ανάλογα με την περίπτωση κάθε φορά) και τη συντήρηση του και τέλος την ανακύκλωση και τελική απόρριψη του[14].

Μία πλήρης μελέτη ανάλυσης κύκλου ζωής αποτελείται από επιμέρους στάδια τα οποία συνθέτουν τη συνολική μεθοδολογία. Τα στάδια αυτά, σύμφωνα και με τον πρόσφατο κανονισμό ISO 14040 στον οποίο περιγράφεται η ΑΚΖ, είναι τα εξής[7]:

(1) καθορισμός στόχων και περιορισμών (goal and scope definition),
(2) καταγραφή (inventory analysis),

(3) ανάλυση επιπτώσεων (impact assessment), και
(4) ερμηνεία αποτελεσμάτων (interpretation).

Καθορισμός στόχων και περιορισμών: Στο στάδιο αυτό της ανάλυσης καθορίζονται τα εξής[14]:

- ο σκοπός της ανάλυσης,
- μία σύντομη περιγραφή της ανάλυσης, δηλαδή
  - τα όρια του συστήματος,
  - τα απαιτούμενα δεδομένα,
  - οι αναγκαίες υποθέσεις,
  - οι αναγκαστικοί περιορισμοί,
- η λειτουργική μονάδα, και
- η εκτίμηση της ποιότητας των υφιστάμενων δεδομένων.

Στο στάδιο αυτό, δηλαδή, περιγράφονται οι λόγοι για τους οποίους γίνονται οι διάφορες παραδοχές και επιλογές, τίθενται ορισμένοι περιορισμοί και όρια και γενικά εξηγούνται κάποια επίμαχα σημεία επί της μεθοδολογίας και του τρόπου εφαρμογής της, συνδέοντας τα με τους στόχους της ανάλυσης (η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η θέσπιση οικολογικών κριτηρίων)[15].

Ιδιαίτερη προσοχή, πάντως, απαιτείται σε ότι αφορά στον καθορισμό και την περιγραφή των ορίων του συστήματος αφού η επιλογή τους επηρεάζει άμεσα την ανάλυση και συνεπώς την ορθότητα των αποτελεσμάτων. Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι, αν και το σύστημα σε κάθε ΑΚΖ πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλα τα στάδια της ζωής του προϊόντος, αυτό δεν ακολουθείται πάντα (κυρίως στην αρχή και στο τέλος του κύκλου αυτού). Αντίθετα, σε ένα μεγάλο αριθμό μελετών ορισμένα από τα στάδια της απόκτησης και προετοιμασίας των πρώτων υλών (συνήθως των ανανεώσιμων) καθώς και της τελικής διάθεσης των απορριμμάτων (συνήθως αυτά που σχετίζονται με την μετατροπή τους σε οργανική και άλλη ύλη) δεν περιλαμβάνονται στην ανάλυση με αποτέλεσμα να υποεκτιμάται η σημασία αυτών των δραστηριοτήτων στην διερεύνηση του πραγματικού περιβαλλοντικού φορτίου[16].

Για παράδειγμα, επιχειρείται συχνά να προσδιοριστεί η επίδραση στο περιβάλλον του χαρτιού ή του υφάσματος, και η ανάλυση του κύκλου της ζωής του κάθε προϊόντος ξεκινά από την στιγμή που έχουν κοπεί τα δέντρα ή έχει μαζευτεί το βαμβάκι χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η καλλιέργεια τους. Δεδομένου, όμως, ότι αρκετά πρόβλημα συνδέονται με την καλλιέργεια αυτών των ειδών και την συνεπαγόμενη ρύπανση των υδάτων και του αέρα, είναι λάθος να μην λαμβάνεται υπόψη η δραστηριότητα αυτή. Ένα άλλο σχετικό παράδειγμα αφορά στην καταγραφή των συνεπειών από το στάδιο της ταφής των απορριμμάτων όπου δια-

πιστώνεται ότι λιγοστές είναι οι μελέτες οι οποίες εξετάζουν το πραγματικό τέλος της ζωής των προϊόντων (που είναι η επιστροφή τους, μαζί με τους υπόλοιπους ρύπους, στη φυσική τους κατάσταση ως μέρος του περιβάλλοντος) καθώς οι περισσότερες σταματούν στην δραστηριότητα της ταφής[16].

Καταγραφή: στο μέρος αυτό της ΑΚΖ καταγράφεται κάθε τι το οποίο είτε εισέρχεται από το περιβάλλον (πρώτες ύλες, ενέργεια κ.λπ.) είτε εξέρχεται σε αυτό (προϊόντα, αέριοι και λοιποί ρύποι, παραπροϊόντα, απορρίμματα κ.λπ.), ως αποτέλεσμα κάθε είδους δραστηριότητας που έχει σχέση με το προϊόν από την γέννηση του έως τον θάνατο του. Αρχικά είναι απαραίτητο το σύστημα που έχει οριστεί (και το οποίο περιλαμβάνει τον κύκλο ζωής του προϊόντος που εξετάζεται) να διαιρεθεί σε επιμέρους υποσυστήματα τα οποία θα «επικοινωνούν» μεταξύ τους με ισοζύγια ενέργειας και μάζας. Αν η υποδιαίρεση του συστήματος είναι είτε ελάχιστα είτε υπερβολικά λεπτομερής τότε υπάρχει ο κίνδυνος να μην υπάρχουν διαθέσιμα τα αντίστοιχα στοιχεία που χρειάζονται. Όπως ήδη αναφέρθηκε, μια τυπική διαίρεση ενός πλήρους κύκλου ζωής σε υποσυστήματα περιλαμβάνει τις δραστηριότητες απόκτησης πρώτων υλών και ενέργειας, παραγωγής, διανομής και μεταφοράς, χρήσης, ανακύκλωσης και τελικής απόρριψης. Βέβαια, αναλόγως τόσο του σκοπού της ανάλυσης όσο και των διαθέσιμων στοιχείων και δεδομένων, κάθε ένα από τα υποσυστήματα αυτά μπορεί να υποδιαιρεθεί σε άλλα επιμέρους κ.ο.κ.[9,17]

Κάθε εισροή πρώτης ύλης, ενέργειας, βοηθητικού υλικού ή καυσίμου κ.λπ. σε οποιαδήποτε θέση του συστήματος που εξετάζεται, πρέπει να συνοδεύεται από τα αντίστοιχα ολικά περιβαλλοντικά φορτία που προξενεί, ώστε αυτά να συνυπολογίζονται αναλογικά στα συνολικά φορτία που απορρέουν από το προϊόν που μελετάται. Έτσι, η παραπάνω αλυσίδα των διαδοχικών υποσυστημάτων που συνθέτουν το κυρίως σύστημα, εμφανίζει σε διάφορες θέσεις της παρόμοιους υποκλάδους που αντιστοιχούν στον κύκλο ζωής των εισερχομένων υλικών και ενέργειας. Βέβαια, εάν θεωρηθεί ότι η συνεισφορά του εισερχόμενου μεγέθους στα συνολικά περιβαλλοντικά φορτία είναι αμελητέα, τότε συνήθως και ο αντίστοιχος υποκλάδος παραλείπεται. Από την στιγμή, πάντως, που το τελικό σύστημα με τα υποσυστήματα του έχει διαμορφωθεί οριστικά, τότε κάθε υποσύστημα εξετάζεται ξεχωριστά προκειμένου να προσδιοριστούν όλες οι εισροές και εκροές από αυτό. Για να γίνει αυτό είναι απαραίτητο να εντοπισθούν και να συλλεγούν τα αντίστοιχα αριθμητικά στοιχεία. Όταν τα στοιχεία αυτά συγκεντρωθούν για κάθε επιμέρους υποσύστημα, τότε αθροίζονται βάσει

ισοζυγίων μάζας και ενέργειας ώστε να εκτιμηθεί η συνολική περιβαλλοντική επίδραση του προϊόντος ή της διεργασίας που εξετάζεται. Ειδικά για τις περιπτώσεις των ΑΚΖ που αποτελούν μέρος του κοινοτικού συστήματος απονομής οικολογικού σήματος, τα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν σε γενικές υπηρεσίες (όπως η ηλεκτρική ενέργεια, οι μεταφορές, η παραγωγή βασικών αγαθών κ.λπ.) θα πρέπει να λαμβάνονται από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους ακόμα και αν αυτοί διαφέρουν από τους αντίστοιχους της κάθε χώρας μέλους[18,19].

Ανάλυση επιπτώσεων: σε αυτό το τμήμα της μελέτης αναλύονται οι επιπτώσεις στο περιβάλλον καθώς και οι κάθε είδους επιδράσεις σε αυτό οι οποίες οφείλονται στις εισροές και στις εκροές που διαπιστώθηκαν στο προηγούμενο μέρος της καταγραφής. Συγκεκριμένα περιλαμβάνονται δύο ειδών αναλύσεις : (α) ομαδοποίηση των αποτελεσμάτων της καταγραφής σε μια σειρά από κατηγορίες περιβαλλοντικών επιπτώσεων και (β) στάθμιση των κατηγοριών αυτών προκειμένου να καταλήξουμε σε έναν συγκεκριμένο, κατά το δυνατόν μικρό, αριθμό παραμέτρων που να προσδιορίζουν τελικά το συνολικό περιβαλλοντικό φορτίο το οποίο οφείλεται στο προϊόν που εξετάζεται. Έτσι, το στάδιο αυτό της ανάλυσης κύκλου ζωής πραγματοποιείται σε τρία διαδοχικά βήματα[20,21]:

- *Ταξινόμηση (classification)*: είναι το πρώτο βήμα της ανάλυσης επιπτώσεων στο οποίο, αφού διαπιστωθούν οι διάφορες κατηγορίες περιβαλλοντικών επιπτώσεων (π.χ. εξάντληση φυσικών πόρων, καταστροφή όζοντος, ρύπανση ατμόσφαιρας και υδάτων, αύξηση θερμοκρασίας πλανήτη, καταστροφή οικοσυστημάτων κ.λπ.), οι περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις που έχουν καταγραφεί στο προηγούμενο στάδιο ταξινομούνται στις κατηγορίες αυτές ανάλογα με το περιβαλλοντικό πρόβλημα στο οποίο συνεισφέρουν. Τα προβλήματα αυτά κατατάσσονται σύμφωνα με τη γεωγραφική τους κλίμακα, από παγκόσμια (π.χ. αλλαγή κλίματος) έως τοπικά (π.χ. θόρυβος).
- *Χαρακτηρισμός (characterization)*: είναι το δεύτερο βήμα της ανάλυσης επιπτώσεων στο οποίο οι συνέπειες από τις καταγεγραμμένες περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις συγκεκριμενοποιούνται, ποσοτικοποιούνται (όσο κάτι τέτοιο είναι δυνατό) και αθροίζονται σε ένα μικρό αριθμό κατηγοριών περιβαλλοντικών επιπτώσεων που έχουν επιλεγεί. Για την πραγματοποίηση των παραπάνω έχουν προταθεί διάφορες τεχνικές οι οποίες όμως είτε δεν έχουν γενική εφαρμογή για όλες τις κατηγορίες περιβαλλοντικών επιπτώσεων, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την τεχνική των *συντελεστών ισοδυναμίας* (equivalency factors),

είτε χρειάζονται περαιτέρω ανάπτυξη[13]. Εάν, πάντως, η ποσοτικοποίηση των συνεπειών των περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων δεν είναι εφικτή, τότε πρέπει να επιχειρείται τουλάχιστον ποιοτικός χαρακτηρισμός ή απλά κατάταξη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, υπάρχουν ακόμα μεθοδολογικές δυσκολίες.

- *Αξιολόγηση (valuation)*: είναι το τρίτο βήμα της ανάλυσης επιπτώσεων στο οποίο οι διάφορες κατηγορίες περιβαλλοντικών επιπτώσεων αξιολογούνται και συγκρίνονται μεταξύ τους. Στόχος του βήματος αυτού είναι η επίτευξη μιας συνολικής περιβαλλοντικής σύγκρισης των διαθέσιμων εναλλακτικών επιλογών. Μάλιστα, δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί πλήρως αν το βήμα αυτό, το οποίο λόγω της φύσης του δεν μπορεί να οριστεί επαρκώς στα πλαίσια των φυσικών επιστημών, αποτελεί τμήμα του σταδίου της ανάλυσης επιπτώσεων ή του σταδίου της ερμηνείας των αποτελεσμάτων που ακολουθεί. Πάντως, το βήμα της αξιολόγησης πραγματοποιείται ακολουθώντας είτε μια συγκεκριμένη διαδικασία εκτίμησης της βαρύτητας διαφόρων παραμέτρων, είτε μια από τις ειδικές για το σκοπό αυτό τεχνικές οι οποίες συνήθως είναι βασισμένες σε περιβαλλοντικούς στόχους και κρίσιμα φορτία.

Ερμηνεία αποτελεσμάτων: πρόκειται για το τελευταίο στάδιο της ΑΚΖ στο οποίο τα αποτελέσματα των προηγούμενων σταδίων της ανάλυσης συγκρίνονται με τους στόχους της μελέτης οι οποίοι έχουν προσδιοριστεί στον «καθορισμό στόχων και περιορισμών». Η δομή του σταδίου αυτού βρίσκεται ακόμα υπό ανάπτυξη. Πάντως, ένα κρίσιμο στοιχείο του σταδίου της ερμηνείας των αποτελεσμάτων είναι η *εκτίμηση της εγκυρότητας (validation)* των αποτελεσμάτων η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί με δύο συμπληρωματικούς τρόπους[7]:

(α) συμπεριλαμβάνοντας στην ΑΚΖ ανάλυση ευαισθησίας των αποτελεσμάτων,

(β) υποβάλλοντας την ΑΚΖ σε επισταμένη έρευνα και επιθεώρηση από εξωτερικούς, ανεξάρτητους φορείς.

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο ενδέχεται να περιλαμβάνεται στο στάδιο αυτό είναι η *ανάλυση βελτιώσεων (improvement analysis)* στο οποίο προσδιορίζονται, εξετάζονται και αξιολογούνται οι πιθανές βελτιώσεις που μπορεί να επιτευχθούν σύμφωνα με τα αποτελέσματα των προηγούμενων σταδίων της ΑΚΖ. Η ανάλυση βελτιώσεων πραγματοποιείται εφαρμόζοντας τα εξής:

- ανάλυση των περιβαλλοντικών φορτίων προσδιορίζοντας τις δραστηριότητες από τις οποίες προέρχονται,

- διερεύνηση και αξιολόγηση των διαθέσιμων εναλλακτικών επιλογών βελτίωσης της υφιστάμενης κατάστασης, και
- κατάταξη των παραπάνω επιλογών με βάση την αποτελεσματικότητα τους αλλά και την ευκολία πραγματοποίησης τους.

Πάντως, σε ότι αφορά στη δυνατότητα πραγματοποίησης των διαφόρων επιλογών, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι επιθυμίες των καταναλωτών όσο και διάφορα οικονομικά κριτήρια γεγονός το οποίο απαιτεί τη συλλογή και χρήση στοιχείων και δεδομένων τα οποία είναι εκτός της φιλοσοφίας αλλά και της πρακτικής των ΑΚΖ[22,23].

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση κύκλου ζωής αποτελεί το επιστημονικό υπόβαθρο στο οποίο βασίζεται το κοινοτικό σύστημα απονομής οικολογικού σήματος και τα σχετικά με αυτό οικολογικά κριτήρια καθώς επιτρέπει αφενός την αντικειμενική σύγκριση διαφόρων προϊόντων και αφετέρου το συσχετισμό των συνολικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκύπτουν καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των προϊόντων τόσο με τις αλλαγές στην αγορά όσο και με τις τεχνολογικές βελτιώσεις. Βέβαια, πρόκειται για μία μεθοδολογία η οποία βρίσκεται ακόμα στο στάδιο της ανάπτυξης απαιτώντας επιπλέον έρευνα και συστηματική συλλογή δεδομένων. Για το λόγο αυτό πρέπει όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς να λαμβάνουν πάντοτε υπόψη τους τις πραγματικές κάθε φορά δυνατότητες και περιορισμούς της μεθοδολογίας και να συμμετέχουν στη συνεχή βελτίωση της. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη παράγραφο, η ΑΚΖ δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη λήψη αποφάσεων η οποία απαιτείται για τη θέσπιση των οικολογικών κριτηρίων, παρά μόνο να τη βοηθήσει προσφέροντας της ένα επιστημονικό όργανο για την αντικειμενική και αξιόπιστη ανάλυση και αξιολόγηση του προβλήματος. Συγκεκριμένα, η μεθοδολογία αυτή χρησιμοποιείται αφενός για να διαπιστωθούν κρίσιμα περιβαλλοντικά ζητήματα σχετικά με την ομάδα προϊόντος που εξετάζεται και αφετέρου για να καταγραφούν και να τεθούν υπόψη ποσοτικά στοιχεία για τις αντίστοιχες περιβαλλοντικές επιπτώσεις.

Ειδικότερα, σε ότι αφορά στη θέσπιση των αναγκαίων για την απονομή του οικολογικού σήματος κριτηρίων (διαδικασία η οποία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ΑΚΖ), απαιτείται να λαμβάνεται πάντα υπόψη η προοπτική βελτίωσης της υφιστάμενης κατάστασης και συνεπώς πρέπει να εξασφαλίζονται κάθε φορά τα εξής:

(1) τα μερίδια αγοράς των προϊόντων που σχετίζονται με τα οικολογικά κριτήρια να είναι αρκετά υψηλά ώστε να μπορούν να ευνοήσουν την επίτευξη των περιβαλλοντικών βελτιώσεων μέσω των επιλογών των καταναλωτών,
(2) η επιλεξιμότητα ενός οικολογικού κριτηρίου να σχετίζεται με το κατά πόσον οι τροποποιήσεις που απαιτούνται για τη συμμόρφωση των προϊόντων είναι τεχνικά και οικονομικά εφικτές σε εύλογο χρονικό διάστημα, και
(3) η επιλεξιμότητα ενός οικολογικού κριτηρίου να καθορίζεται ως συνάρτηση του στόχου για επίτευξη της μέγιστης δυνατής προοπτικής για συνολική περιβαλλοντική βελτίωση.

Τόσο από τα παραπάνω όσο και από την εξαχθείσα μέχρι σήμερα εμπειρία διαπιστώνεται ότι απαιτείται μια πρακτική εφαρμογή των αρχών της ανάλυσης κύκλου ζωής λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα σχετικά με ζητήματα και περιορισμούς γύρω από την μεθοδολογία και τις διαθέσιμες για την πραγματοποίηση της πηγές. Μερικά από τα ζητήματα τα οποία απαιτούν περαιτέρω έρευνα αφορούν:

- στην επίδραση από την επιλογή του συστήματος της ΑΚΖ και των ορίων του στα αντίστοιχα αποτελέσματα καθώς και στην ανάπτυξη κατάλληλων διαδικασιών και κανόνων για την επιλογή αυτή,
- στη δημιουργία μιας τυποποιημένης διαδικασίας καταμερισμού για τις διάφορες περιπτώσεις σύνθετων διεργασιών,
- στην περαιτέρω ανάπτυξη των συντελεστών ισοδυναμίας για μια σειρά από κατηγορίες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κυρίως τοπικού χαρακτήρα,
- στην ανάπτυξη πρακτικών κανόνων σχετικά με το στάδιο της καταγραφής λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη ορισμένα βασικά αγαθά και υπηρεσίες τα οποία γενικά υπεισέρχονται στις μελέτες οικολογικού σήματος,
- στην επιβεβαίωση της χρησιμότητας των διαφόρων ειδών κριτηρίων για την απονομή οικολογικού σήματος σε διαφορετικές ομάδες προϊόντων, και
- στον καθορισμό των συνθηκών και των κριτηρίων για την πρόσβαση σε σχετικές βάσεις δεδομένων οι οποίες θα είναι διαθέσιμες στη κοινή γνώμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992), *«Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 880/92 του Συμβουλίου της 23ης Μαρτίου 1992 σχετικά με Κοινοτικό Σύστημα Απονομής Οικολογικού Σήματος»*, **Αριθ. L 99 / 11.4.92.**
2. Commission of the European Communities (1994), *«European Union Eco-Label Award Scheme - Information for Applicants»*, **D.G. XI,** 6 / 94.
3. Commission Information on Eco-Labelling (1993), *«How Eco-Labelling Scheme works»*, **Commission of the European Communities - D.G. XI-A-2,** January.
4. Commission Information on Eco-Labelling (1993), *«Adoption of Eco-Labelling Decisions on Washing Machines and Dishwashers»*, **Commission of the European Communities - D.G. XI-A-2,** July, Issue No. 3.
5. Commission Information on Eco-Labelling (1994), *«Information Meeting on the EU Eco-Label Award Scheme»*, **Commission of the European Communities - D.G. XI-A-2,** September, Issue No.7.
6. Commission Information on Eco-Labelling (1994), *«Measures taken to Ensure the Effective Functioning of the Eco-Labelling Scheme»*, **Commission of the European Communities - D.G. XI-A-2,** March, Issue No. 5.
7. Udo de Haes H. A. et al. (1997), *«Guidelines for the Application of Life Cycle Assessment in the EU Eco-label Award Scheme»*, **A report prepared for the European Commission by the 'Groupe des Sages',** Luxembourg.
8. Commission Information on Eco-Labelling (1994), *«Procedural Guidelines for the Establishement of Product Groups and Ecological Criteria»*, **Commission of the European Communities - D.G. XI-A-2,** June, Issue No. 6.
9. Fava J. A., Consoli F., Denison R. A. (1992), *«Analyses of Product Life-Cycle Assessment Applications»*, ***Life-Cycle Assessment - Workshop Report, Society of Environmental Toxicology and Chemistry,*** April, pp. 125-131.
10. U.S. Environmental Protection Agency (1993), *«EPA/Life Cycle Assessment - Methodology Development»*, **Project Update,** February, No 4.
11. Bundesamt fuer Umwelt, Wald und Landschaft (1991), *«Oekobilanz von Packstoffen Stand 1990"*, **Schriftenreihe Umwelt,** Bern, Februar, Nr 132 Abfaele.
12. Buehl R., Roder H. (1992), *«Ecobalances»*, **European Vinyls Corporation,** September, EVC28E.
13. Udo de Haes H. A. (1993), *«Life Cycle Assessment : Designing for Sustainability»*, ***Propack 93 - The Packaging Function : Environmental Issues Today and Tomorrow, Conference Proceedings,*** 16 - 17 March.

14. Consoli F. et al. (1993), *«Guidelines for Life-Cycle Assessment : A Code of Practice»*, ***From the SETAC Workshop,*** **held at Sesimbra,** Portugal, 31 March-3 April.
15. Fava J. A., Denison R., Jones B., Curran M. A., Vigon B. et al. (1991), *«A Technical Framework for Life-Cycle Assessments»*, **SETAC Foundation,** Vermont.
16. Baumgartner T., Rubik F. (1993), *«Evaluation Techniques for Eco-Balances and Life Cycle Assessment"*, **European Environment,** No 3 pp. 18-22.
17. Vigon B. W., Tolle D. A. et al. (1993), *«Life Cycle Assessment : Inventory Guidlines and Principles»*, **U.S. Environmental Protection Agency,** EPA/600/R-92/245, Washington, DC.
18. Boustead I. (1992), *«Eco-Balance Methodology for Commodity Thermoplastics»*, **European Centre for Plastics in the Environment - PWMI,** Brussels, December.
19. Rubik F., Baumgartner T. (1992), *«Technological Innovation in the Plastics Industry and its Influence on the Environmental Problems of the Plastic Waste : Evaluation of Eco-Balances»*, **Monitor - Sast Activity (sast project No 7), Commission of the European Communities,** Brussels.
20. Lynch J. W., Davis G. A. (1993), *«The Use of Life Cycle Assessment in Environmental Labelling Programs»*, **U.S. Environmental Protection Agency,** EPA Project No x 820663-01-0.
21. Assies J.A. (1992), *«State of Art»*, ***Life-Cycle Assessment - Workshop Report, Society of Environmental Toxicology and Chemistry,*** April, pp. 1-20.
22. Curran M. A. (1993), *«Broad-Based Environmental Life Cycle Assessment»*, ***Environ. Sci. Technol.,*** vol 27, No 3, pp. 430-436.
23. Graedel T.E. et al. (1995), *«Matrix Approaches to Abridged Life Cycle Assessment»*, **Environmental Science and Technology,** Vol. 29, No 3 pp. 134-139.

*Γκιζιάκης Κων/νος**

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΑΤΥΧΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΛΥΝΣΗΣ ΤΟΥ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ποντοπόρος ναυτιλία λειτουργεί κυρίως σε μια ανταγωνιστική και ελεύθερη αγορά όπου οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης λειτουργούν χωρίς εμπόδια.

Το ερώτημα που θέλουμε να απαντήσουμε είναι: Ποιες είναι οι κύριες οικονομικές αρχές που πρέπει να διέπουν την πολιτική για την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας; Τα ναυτικά ατυχήματα μπορεί να προκαλούν ζημιές ή κόστη στις ναυτιλιακές εταιρείες, το περιβάλλον και σε τρίτους.

Η λειτουργία του οικονομικού συστήματος της ελεύθερης αγοράς στηρίζεται στην «αυτορρύθμιση», με την οποία εξασφαλίζεται η σωστή χρήση των συντελεστών της παραγωγής με σκοπό την μέγιστη οικονομική αποδοτικότητα. Όταν όμως υπάρχουν εξωτερικές οικονομίες τότε η «αυτορρύθμιση» της ελεύθερης αγοράς δεν λειτουργεί αποτελεσματικά με συνέπεια την χρησιμοποίηση των συντελεστών της παραγωγής με τέτοιο τρόπο ώστε η οικονομική αποδοτικότητά τους δεν είναι η μέγιστη[1]. Όταν τα διαφορετικά μέσα μεταφοράς δημιουργούν εξωτερικές οικονομίες διαφορετικού βαθμού το κάθε ένα τότε διαστρεβλώνεται ο ανταγωνισμός και μεταξύ τους. Τα ατυχήματα είναι μια πηγή δημιουργίας εξωτερικών αντιοικονομιών, διότι ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο που υπάρχει, όση οικονομική ζημιά δεν έχει αποζημιωθεί υπάγεται σε αυτές.

Οι τεχνικές αξιολόγησης της πολιτικής για ασφάλεια στη ναυσιπλοΐα είναι η οργάνωση και η παρουσίαση των πληροφοριών

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

κατά τέτοιο τρόπο που να βοηθά αυτούς που λαμβάνουν αποφάσεις να «υιοθετήσουν» κατάλληλες και «αποδοτικές» πολιτικές για την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας[2].

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο κύριος σκοπός των εθνικών και διεθνών οργανισμών είναι η μείωση των ατυχημάτων με παράλληλη ελάττωση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος από τα ατυχήματα στα πλοία. Ο σκοπός αυτός πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι οι οικονομικοί πόροι που διατίθενται είναι περιορισμένοι και πρέπει να επιδιώκεται η μέγιστη αποδοτικότητά τους.

Ο κύριος σκοπός του διεθνούς οργανισμού ΙΜΟ είναι η μείωση των ατυχημάτων με παράλληλη ελάττωση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος από τα ατυχήματα στα πλοία. Ο σκοπός πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι οι οικονομικοί πόροι που διατίθενται είναι περιορισμένοι και πρέπει να επιδιώκεται η μέγιστη αποδοτικότητά τους[3].

Με άλλα λόγια σε πλήρη ανταγωνιστικό περιβάλλον ο παραπάνω στόχος μετατρέπεται σε εύρεση του ελάχιστου κόστους του συνολικού συστήματος της μεταφοράς. Ο όρος σύστημα μεταφοράς περιλαμβάνει όλο το κόστος των ατυχημάτων (και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος) καθώς και το κόστος εφαρμογής όλων των υποχρεωτικών κανόνων για την ασφάλεια της ναυτιλίας.

Δηλαδή εάν εφαρμόσουμε ένα σύστημα πυρασφάλειας στο πλοίο, που φυσικά έχει κόστος, μας προφυλάσσει ίσως από μεγάλες καταστροφές που κοστίζουν πολύ περισσότερο εάν υπάρξει φωτιά. Το σύστημα θα έχει επιτυχία εάν το κόστος της πυρασφάλειας και το κόστος των ατυχημάτων μαζί είναι μικρότερο από το κόστος των ατυχημάτων χωρίς το σύστημα πυρασφάλειας.

Σχηματικά παρουσιάζεται στο διάγραμμα 1, όπου το κόστος σε χρηματικές μονάδες μετριέται στον άξονα των Υ και ο αριθμός ατυχημάτων στον οριζόντιο άξονα των Χ. Η ευθεία Α δηλώνει το κόστος (ιδιωτικό και κοινωνικό) από τα ατυχήματα. Ξεκινά από το θεωρητικό σημείο μηδέν, γιατί εάν δεν υπάρχουν ατυχήματα φυσικά δεν υπάρχει κόστος. Αυτή η σχέση απεικονίζεται στην καμπύλη Α.

Η καμπύλη Β δείχνει το κόστος της επένδυσης σε συστήματα για την αποφυγή των ατυχημάτων (ιδιωτικό και κοινωνικό κόστος). Αυτή η καμπύλη είναι η σχέση των επενδύσεων για αποφυγή ατυχημάτων και ο αριθμός των ατυχημάτων. Εάν η αξία των επενδύσεων για αποφυγή ατυχημάτων - που μετριέται στον άξονα Υ - είναι πολύ μικρή, τότε ο αριθμός των ατυχημάτων είναι πολύ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Αξιολόγηση Επενδύσεων για Ασφάλεια Ναυσιπλοΐας

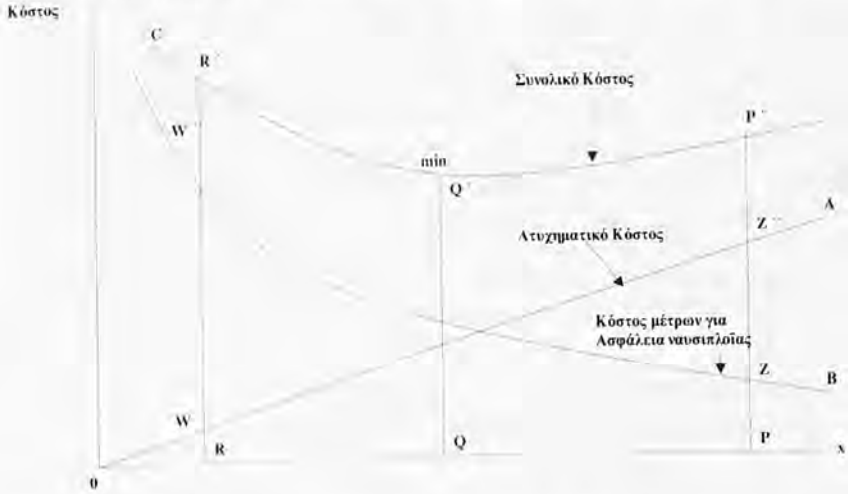

μεγάλος και μετριέται στον άξονα τον Χ. Καθώς περισσότερα χρήματα διατίθενται για προστασία από τα ατυχήματα, ο αριθμός των ατυχημάτων μειώνεται. Υποθέτοντας τον οικονομικό νόμο της φθίνουσας απόδοσης, τότε η οριακή χρηματική μονάδα που επενδύεται για αποφυγή ατυχημάτων έχει όλο και μικρότερο αποτέλεσμα στη μείωση του αριθμού των ατυχημάτων. Όταν οι επενδύσεις για την αποφυγή των ατυχημάτων είναι σε πολύ χαμηλά επίπεδα - μετριέται αυτό στον άξονα τον Υ - η οριακή χρηματική μονάδα που επενδύεται έχει μια σημαντική επίδραση στην μείωση του αριθμού των ατυχημάτων.

Όταν οι επενδύσεις για την αποφυγή των ατυχημάτων είναι σε πολύ υψηλά επίπεδα, τότε η οριακή χρηματική μονάδα που επενδύεται δεν έχει σημαντική απόδοση στη μείωση του αριθμού τον ατυχημάτων ή τουλάχιστον τόσο όσο στη παραπάνω περίπτωση. Αυτή η σχέση εκφράζεται με την καμπύλη Β.

Η καμπύλη C (καμπύλη συνολικού κόστους) είναι το άθροισμα των δύο άλλων καμπύλων. Εάν είμαστε κοντά στο 0 από άποψη αριθμού ατυχημάτων, το οποίο αποτελεί το κοινωνικά αποδεκτό σημείο, συνεπάγεται ότι ένα μεγάλο ποσό πρέπει να έχει επενδυθεί στην αποφυγή των ατυχημάτων. Δηλαδή εάν το κόστος σε επενδύσεις, λ.χ. δαπάνες για την εφαρμογή συστημάτων, και κανόνων είναι πολύ μεγάλο, τότε το κόστος των ατυχημάτων είναι πολύ

μικρό. Το άθροισμά τους παρουσιάζεται με την καμπύλη C στο σημείο R΄ = RW+RW΄΄.

Αντίθετα στο σημείο P, υπάρχουν πολύ μικρές επενδύσεις, δαπάνες για την αποφυγή ατυχημάτων. Στο σημείο αυτό το κόστος των ατυχημάτων είναι πολύ μεγάλο. Το συνολικό κόστος απεικονίζεται στην καμπύλη C στο σημείο P΄ και ισούται με PZ+PZ΄΄

Μεταξύ των δύο ακραίων περιπτώσεων υπάρχει ένα ελάχιστο συνολικό κόστος, που φαίνεται στην καμπύλη C και είναι το σημείο Q. Το σημείο αυτό αναφέρεται σαν το άριστο οικονομικό επίπεδο των ατυχημάτων για το σύνολο της οικονομίας.

Το σημείο Q εκφράζει την οικονομική αρχή «το οριακό κόστος των μέτρων για την ασφάλεια ναυσιπλοΐας πρέπει να ισούται με το οριακό κόστος των ατυχημάτων»[4].

3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΙΩΣΗΣ ΑΤΥΧΗΜΑΤΩΝ ΔΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

Σε μια ανταγωνιστική αγορά όπως η ποντοπόρος ναυτιλία, οι δυνάμεις της αγοράς ισορροπούν βραχυχρόνια γύρο από το σημείο Q (Αριθμός Ατυχημάτων).

Η τεχνολογική εξέλιξη για τον οικονομολόγο σημαίνει ότι με λιγότερους οικονομικούς πόρους έχουμε το ίδιο αποτέλεσμα ή με τους ίδιους οικονομικούς πόρους έχουμε καλύτερο αποτέλεσμα ή συνδυασμό και τον δύο.

Αυτή η τεχνολογική εξέλιξη ωθεί την καμπύλη B προς τα κάτω (BB΄) και άρα το Q μετακινείται προς το Q_1 (διάγραμμα 2) δηλαδή λιγότερα ατυχήματα. Η τεχνολογική πρόοδος επηρεάζει την καμπύλη B ανισομερώς, διότι αποτελείται από σειρά μέτρων για την ασφάλεια ναυσιπλοΐας, και είναι δύσκολο να επηρεασθούν όλοι οι κανονισμοί ταυτοχρόνως. Περισσότερη έμφαση δίδεται κυρίως στο άκρο της καμπύλης που βρίσκεται προς την αρχή των αξόνων, και αφορούν προαιρετικά μέτρα βελτίωσης της ασφάλειας.

Εάν ο αριθμός των ατυχημάτων που ισορροπεί η αγορά Q_1 είναι μη αποδεκτός από την πολιτική ηγεσία τότε υπάρχει παρέμβαση από τον ΙΜΟ με μέτρα έτσι ώστε να αυξηθούν οι οικονομικοί πόροι για αποφυγή των ατυχημάτων σε σημείο μεταξύ 0 και Q. Αλλά θα πρέπει να μη μας διαφεύγει το γεγονός ότι ίσως βρεθούν διάφορες «τρύπες» στο σύστημα ώστε να αποφύγουν οι διαχειριστές τα μέτρα των διεθνών οργανισμών (π.χ τις σημαίες ευκαιρίας).

Κάθε προσπάθεια των διεθνών οργανισμών να διατεθούν πόροι για αποφυγή ατυχημάτων πέραν του Q_1 θα βρίσκει αντιμέτωπες

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Πολιτική δια της Τεχνολογικής Προόδου

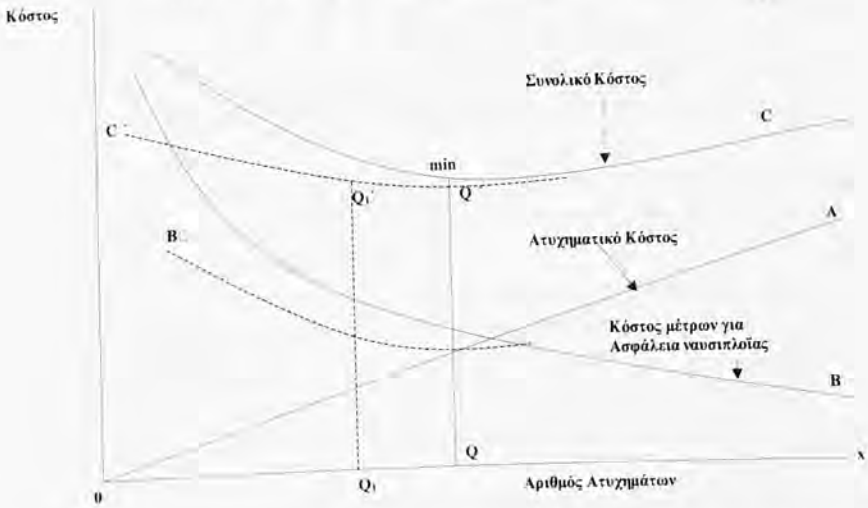

τις δυνάμεις της αγοράς που θα προσπαθούν να βρουν τρόπους αποφυγής των.

Η μετακίνηση της καμπύλης Β προς τα κάτω δια της τεχνολογικής προόδου όπως ορίστηκε παραπάνω έχει ουσιαστικό περιεχόμενο διότι η ανταγωνιστική αγορά θα ανταποκριθεί θετικά.

4. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΤΥΧΗΜΑΤΩΝ ΜΕΣΩ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΑΥΤΩΝ

Κάθε επιχείρηση λόγω του σκοπού της μεγιστοποίησης του κέρδους επιθυμεί να διατηρήσει το κόστος παραγωγής θαλάσσιων μεταφορικών υπηρεσιών όσο το δυνατόν χαμηλότερο. Το κόστος των ατυχημάτων μπορεί να διακριθεί σε κόστος που ενσωματώνεται στην τιμή της υπηρεσίας και σε κόστος που δεν ενσωματώνεται. Το κόστος που δεν ενσωματώνεται -εξωτερικές οικονομίες- το επιβαρύνονται άλλοι ή η κοινωνία σαν σύνολο. Τέτοιες επιδράσεις εφόσον επιτρέπεται από τον εθνικό νόμο ή τους διεθνείς οργανισμούς μένουν εκτός κόστους παραγωγής των οικονομικών μονάδων που τις προκαλούν. Όλες οι εξωτερικές οικονομίες μπορούν να μετατραπούν σε εσωτερικές εάν το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των οικονομικών μονάδων αλλάζει αναλόγως.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Πολιτική δια της Επιβάρρυνσης του Κόστους

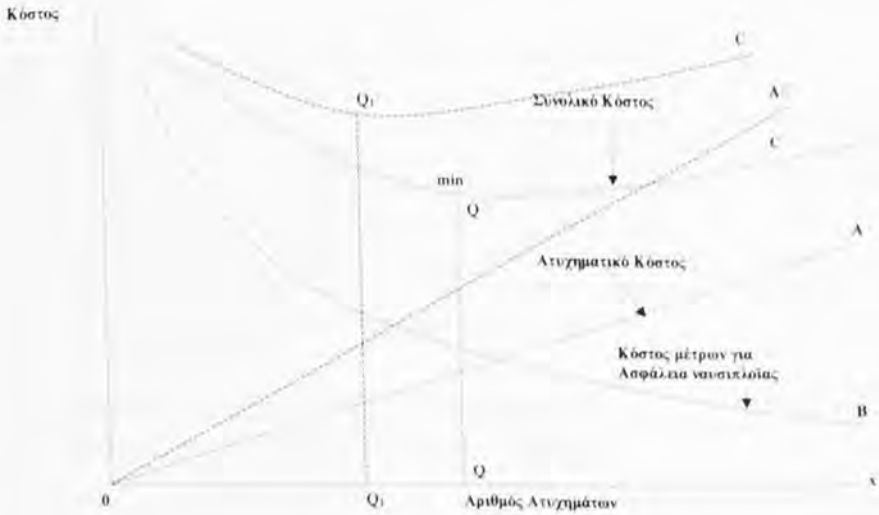

Μια τέτοια αλλαγή θα μετακινήσει την καμπύλη Α στην θέση Α΄ με συνέπεια την μετατόπιση του Q στο Q_1, δηλαδή λιγότερο αριθμό ατυχημάτων, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.

Είναι δυνατή η μείωση των ατυχημάτων δια μέσου επέμβασης στην καμπύλη κόστους Α. Όσο η καμπύλη Α, πάει επάνω, θέση Α΄, τότε το σημείο Q μετακινείται προς το σημείο Q_1.

Δια μέσου της πολιτικής των αποζημιώσεων μπορεί να μετακινηθεί η καμπύλη Α προς την Α΄. Η αποζημίωση των συντελεστών της παραγωγής που υποβαθμίστηκαν λόγω των ατυχημάτων είναι δυνατόν να οδηγήσει την καμπύλη Α στην θέση Α΄ και το Q να ισορροπήσει στο Q_1.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οικονομική αρχή που πρέπει να διέπει κάθε μέτρο για την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας είναι - το οριακό κόστος των μέτρων πρέπει να είναι μικρότερο ή ίσο με το οριακό κόστος της μείωσης των ατυχημάτων.

Σε μια ελεύθερη αγορά εάν δεν ικανοποιείται η παραπάνω αρχή τότε η αγορά θα προσπαθήσει να τα αποφύγει. Κάθε εθνικός ή διεθνικός οργανισμός θα πρέπει να ενεργεί με τέτοιο τρόπο

ώστε να έχει σύμμαχο την αγορά για την επίτευξη των στόχων του.

Αναπτύχθηκαν οι τρόποι που μπορούμε να επιδράσουμε στη μείωση των ατυχημάτων με σύμμαχο την ελεύθερη αγορά.

Ο IMO είναι φορέας που σε διεθνές επίπεδο παίρνει αποφάσεις, εκτός των άλλων, και για την ασφάλεια στο ναυτιλιακό μεταφορικό σύστημα.

Υπάρχει η IMO Sub-Committee on Safety of Navigation και οι μελέτες εισηγήσεων τους άφηναν έξω την οικονομική θεώρηση των μελετούμενων προβλημάτων.

Την τελευταία δεκαετία όμως άρχισε να λαμβάνεται υπόψη και η οικονομική διάσταση των προβλημάτων. Σε μια ανταγωνιστική αγορά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι δοσμένου του τεχνολογικού επιπέδου και θεσμικού περιβάλλοντος η αγορά ισορροπεί στο χαμηλότερο κόστος λειτουργίας όλου του μεταφορικού ναυτιλιακού συστήματος.

Η προσπάθεια επιβολής μέτρων θεσμικού χαρακτήρα θα πρέπει να επιβάλλονται αφού αποδειχθεί η αποτελεσματικότητα τους.

Εάν επιβάλλονται θεωρώντας δεδομένη την αποτελεσματικότητά τους τότε η αγορά είτε τα αποδέχεται συμφωνώντας με την υπόθεση της αποτελεσματικότητας τους, είτε τα αποφεύγει (με διάφορους τρόπους) διαφωνώντας με αυτή. Στη δεύτερη περίπτωση χρειάζονται μέτρα ελέγχου για την εφαρμογή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κ. Γκιζιάκης «Οικονομική Θεώρηση για τον Έλεγχο της μόλυνσης του Θαλασσίου Περιβάλλοντος», Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικές Ακτές και Θάλασσες το 2000", Παν/μιο Πειραιώς 1996.
2. Κ. Γκιζιάκης «Economic aspects of ship casualties», The International Association of Maritime Economists London 1997.
3. A. Goulielmos and K. Giziakis «Treatment of Uncompensated Cost of Maritime Accidents in a Model of Welfare Economies», Conference on Critical Issues in Maritime Economies Massachusetts Institute of Technology U.S.A. 1995.
4. S. MA «Economics of Ocean Environmental Management» Conference on Critical Issues in Maritime Economies Massachusetts Institute of Technology U.S.A. 1995.

*Αλέξανδρος Γουλιέλμος**

ΜΑΖΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η διεθνής επιστημονική κοινότητα[1,2] αλλά και η ελληνική[3] έχουν, από τις αρχές της δεκαετίας που διανύουμε, εντοπίσει την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ Τουρισμού και Περιβάλλοντος. Εμείς θα ενδιαφερθούμε ειδικότερα για τον τουρισμό που δραστηριοποιείται στην **παράκτια** ζώνη[1,2].

Μάλιστα, ο φιλικός προς το περιβάλλον τουρισμός είναι μόνο εκείνος που συναντάται πλέον με τον όρο του **Οικοτουρισμού**. Ο οικοτουρισμός [Brouse, 4] μπορεί να οριστεί σαν εκείνη η περίπτωση τουρισμού που πραγματοποιείται σ' ένα «υπεύθυνο» ταξείδι, στο οποίο ο επισκέπτης είναι και ενήμερος και λαμβάνει υπόψη του τις επιπτώσεις των ενεργειών του, τόσο σε σχέση με το φιλόξενο culture, όσο και σε σχέση με το φιλόξενο περιβάλλον.

Με τον πιο πάνω ορισμό, η υπόθεση του περιβάλλοντος είναι πλέον υπόθεση συνευθύνης του τοπικού πληθυσμού και των «υπευθύνων» τουριστών.

Η Ένωση Οικοτουρισμού (Ecotourism Society) κατανοεί τον οικοτουρισμό σαν ένα προγραμματισμένο ταξείδι σε περιοχές φυσικού κάλλους, προκειμένου να κατανοηθεί τόσο το culture, όσο και η φυσική ιστορία του φιλόξενου περιβάλλοντος. Πρέπει όμως να καταβληθεί φροντίδα ώστε να μην μεταβληθεί η ακεραιότητα του οικοσυστήματος, ενώ ταυτόχρονα να δημιουργηθούν οικονομικές ευκαιρίες, που καθιστούν την διατήρηση των φυσικών πόρων δυνατή προς όφελος του τοπικού πληθυσμού.

Σημαντικό στοιχείο του οικοτουρισμού, για τους σκοπούς αυτού του άρθρου, είναι ότι αυτός παρέχει την ζητούμενη **εναλλακτική**

* Καθηγητής Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

λύση στο μαζικό τουρισμό. Πρόσθετα, ο οικοτουρισμός είναι μόνο αυτός που αναπτύσσει την ευαισθησία του τουρισμού στο περιβάλλον.

Ο τουρισμός που **μαζικά** πραγματοποιείται στους ίδιους πάντοτε προορισμούς, είναι δυνατόν να επιφέρει καταστροφές στο πράσινο, συνωστισμό, γενική ρύπανση, ρύπανση ακτών, υπερβολική οικοδόμηση, εξαφάνιση ελεύθερων χώρων από τις οικοδομές, αποχετευτικά προβλήματα, έλλειψη καταλυμάτων και περιθωριοποίηση των αναγκών και των δομών της φιλόξενης κοινότητας. Ο τουρισμός αυτός συνήθως έχει κακή οργάνωση και κακή πραγματοποίηση με βάση το εύκολο σχετικά κέρδος. Ο τουρισμός έχει ήδη αναγνωριστεί σαν μια δύναμη αλλαγής, διότι είναι μια δυνατή οικονομική δύναμη, η μεγαλύτερη παγκόσμια βιομηχανία[3]. Από την άλλη μεριά η σωστή διαχείριση του τουρισμού μπορεί να εμπλουτίσει το φιλόξενο περιβάλλον, να δώσει τ' αναγκαία οικονομικά μέσα για την διατήρηση του φιλόξενου περιβάλλοντος και του culture, της ιστορίας και της προστασίας των φυσικών αξιοθεάτων.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ

Ο σκοπός αυτού του άρθρου είναι η μελέτη της σχέσης τουρισμού και περιβάλλοντος, και ειδικότερα της σχέσης παράκτιου, νησιωτικού και μαζικού τουρισμού και περιβάλλοντος.

Κάνουμε την υπόθεση ότι ο μαζικός και επίμονος τουρισμός σ' ένα μικρό και τον ίδιο αριθμό τουριστικών περιοχών καταλήγει σταδιακά και τελικά να γίνεται καταστρεπτικός για το περιβάλλον και τον ίδιο τον τουρισμό. **Τι είδους οικονομική ισορροπία μπορεί να έχει κανείς σε αυτή την περίπτωση για την λεγόμενη efficient / Pareto optimum παραγωγή τουριστικών υπηρεσιών;**

Εφαρμόζουμε εδώ το μοντέλο του A. Fisher [5] από άλλο κλάδο (οικονομική των μη- ανανεώσιμων πόρων) για να δώσουμε απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα. Στη συνέχεια αντιμετωπίζουμε τον τουρισμό σαν μια υπηρεσία που έχει μια κυκλική ζωή (life cycle service) εφαρμόζοντας εδώ το γνωστό μοντέλο των προϊόντων από την επιστήμη του marketing. Το μοντέλο αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους νέους τουριστικούς προορισμούς, διότι μπορούν αυτοί να κατανοήσουν ποιά είναι τα μελλοντικά στάδια μιας νέας τουριστικής υπηρεσίας.

ΣΧΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Όπως είναι γνωστό ο κλάδος της οικονομικής γνωστός σαν «οικονομική του περιβάλλοντος και των πόρων» εμφανίστηκε κύρια στη δεκαετία του 1970 [5 σελ. 77]. Τέθηκε τότε το ερώτημα **αν οι πόροι (και το περιβάλλον) αποτελούν, ή θέτουν, όρια στην οικονομική ανάπτυξη.** Η απάντηση αρχικά ήταν ότι δεν υπάρχουν όρια, ειδικότερα λόγω του φαινομένου της τεχνολογικής προόδου. Ο Fisher αναφέρει παραδειγματικά τους συγγραφείς Barnett H.J. and Morse C. [8, 1963: Scarcity and Growth: The economics of natural resource scarcity, J.H.U], οι οποίοι υπεστήριξαν αυτή την άποψη. Η ίδια άποψη επιβεβαιώθηκε δέκα επτά χρόνια αργότερα με την εργασία κύρια των Johnson M., Bell F. and Bennett J. [9, 1980: Natural resource scarcity: empirical evidence and public policy, J. of Environmental Economics and Management]. Στην πιο πάνω άποψη βοήθησαν και οι ανακαλύψεις νέων πλουσίων κοιτασμάτων, που μπόρεσαν να υποκαταστήσυν άλλα πιο φτωχά κοιτάσματα (λ.χ. χαλκός-αλουμίνιο).

Στο τέλος περίπου της δεκαετίας 1980-1990 όμως εμφανίστηκε μια σχολή με την αντίθετη από την πιο πάνω άποψη, γέννημα της ενεργειακής κρίσης και του πολλαπλασιασμού της τιμής του πετρελαίου [3, Γουλιέλμος 1997, ΔΠΘΒ] την περίοδο 1973-74. Πριν από αυτό, ο Meadows και άλλοι δημοσίευσαν τότε (1972) το βιβλίο τους με τίτλο: «Τα όρια στην ανάπτυξη» [10, The limits to growth]. Η γενική διαπίστωση ήταν ότι οι οικονομίες ήταν καταδικασμένες σε κατάρρευση, αφού θα προσέκρουαν στις περιοριστικές ποσότητες των πόρων στο άμεσο μέλλον. Όπως υποστηρίζει ο Fisher [5, σελ. 78], η μετάβαση σε αφθονία διατηρήσιμων ενεργειακών πόρων θα είναι για ορισμένες οικονομίες επώδυνη. Πρόσθετο και σημαντικό είναι ότι οι πόροι που προέρχονται από εξόρυξη, καταναλώνουν ταυτόχρονα και περιβαλλοντολογικούς πόρους (μόλυνση ατμόσφαιρας σε σχέση με την ενέργεια, αλλοίωση και διατάραξη του περιβάλλοντος χώρου κ.ά.).

Το πιο πάνω πρόβλημα μπορεί να τεθεί και ως εξής: υποθέτουμε ότι η κοινωνία επιθυμεί να μεγιστοποιήσει την παρούσα αξία του αθροίσματος των πλεονασμάτων του καταναλωτή (ΠΚ)[4] και του παραγωγού (ΠΠ) τουριστικών υπηρεσιών, όπως αυτά παρουσιάζονται με την κλασσική μέθοδο, στο πιο κάτω διάγραμμα 1:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Τα πλεονάσματα παραγωγού και καταναλωτή τουριστικών υπηρεσιών

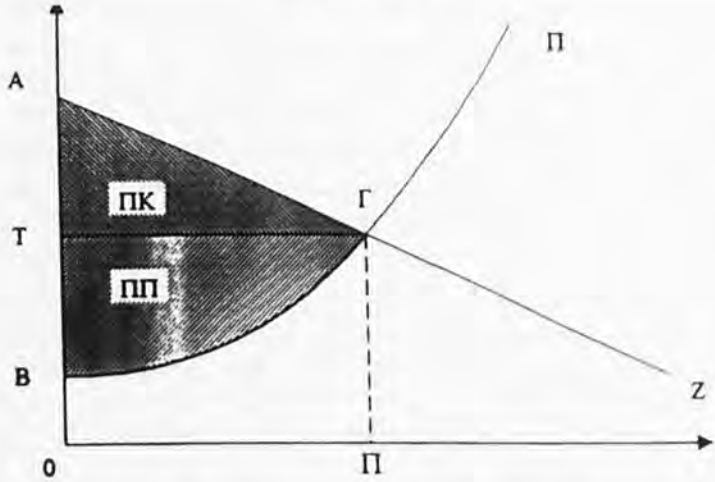

Πηγή: Hirshleifer J. and Glazer A., (1992), «Price theory and applications», 5η έκδοση, Prentice Hall.

Η μαθηματική έκφραση της υπόθεσής μας δίνεται αναλυτικά στο παράρτημα 1. Το περιβάλλον περιλαμβάνεται στην «αντικειμενική» συνάρτηση με την αύξηση της αξίας (ωφέλεια) των τουριστικών υπηρεσιών. Η διατάραξη ή καταστροφή του τουριστικού περιβάλλοντος μειώνει ή μηδενίζει αυτήν την αξία που προσαυξάνει την αξία των τουριστικών υπηρεσιών (προστιθέμενη αξία περιβαλλοντικών στοιχείων). Αν πρόσθετα η προστιθέμενη αξία ή ζημία μάλλον (αρνητική προστιθέμενη αξία) του περιβάλλοντος είναι μεγάλη δύναται να μηδενίσει και την αξία των τουριστικών υπηρεσιών, οπότε σταματά να υπάρχει η σχετική παραγωγή [5, σελ. 78-80].

Όπως προκύπτει από το παράρτημα 1, οι αναγκαίες συνθήκες για την μεγιστοποίηση των πλεονασμάτων των Κ και Π είναι:

$$P\ (y_t) = c'\ (y_t) + \lambda_t \qquad (1)$$

Στην πιο πάνω εξίσωση, $P\ (y_t)$ είναι η τιμή των τουριστικών υπηρεσιών, $c'\ (y_t)$ είναι το οριακό κόστος παραγωγής των τουριστικών υπηρεσιών και λ_t η σκιώδης τιμή τουριστικών υπηρεσιών, όταν ο τουρισμός είναι καταστρεπτικός[5].

Η δεύτερη συνθήκη μεγιστοποίησης της ωφέλειας είναι:

$$\dot{\lambda} / \lambda = r \qquad (2)$$

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, για την αποδοτική κατανομή των τουριστικών πόρων, πρέπει η τιμή να ισούται **όχι μόνο** με το οριακό κόστος παραγωγής των τουριστικών υπηρεσιών, αλλά και με την σκιώδη τιμή του «αποθέματος» των τουριστικών πόρων. Το λ_t απαντάται και με το όνομα της προσόδου σπανιότητας ή δικαιώματος (royalty). Όταν ο τουρισμός είναι καταστρεπτικός, η τιμή εκφράζει την μελλοντική σπανιότητα, ενώ δεν αρκεί γι' αυτό **μόνο** το οριακό κόστος. Η τιμολόγηση λοιπόν των τουριστικών υπηρεσιών πρέπει να είναι υψηλότερη από το επίπεδο του οριακού κόστους όταν ο τουρισμός είναι καταστρεπτικός.

Η δεύτερη εξίσωση εκφράζει το γεγονός ότι αν θέλουμε να μην παράγονται τουριστικές υπηρεσίες που καταστρέφουν το περιβάλλον και μηδενίζουν αυτή την παραγωγή, η αξία των τουριστικών αποθεμάτων πρέπει να αυξάνει με το επιτόκιο (r) προεξόφλησης. Το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και όταν οι τουριστικές υπηρεσίες παράγονται, που σημαίνει δηλ. να αποδίδουν και αυτές απόδοση ίση με r.

Το σημαντικό συμπέρασμα της ανάλυσής μας είναι ότι αν ο τουρισμός είναι καταστρεπτικός, πρέπει η τουριστική κατανάλωση να τιμολογείται σε υψηλότερες τιμές από ότι στην περίπτωση του μη-καταστρεπτικού τουρισμού (βλέπε παράρτημα 1, για απόδειξη αυτού του θεωρήματος).

Το εργαλείο του PLC (Product Life Cycle) θα εφαρμοστεί στην συνέχεια στις τουριστικές υπηρεσίες με την ορολογία TSLC (Tourist Service Life Cycle).

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

Η έννοια του κύκλου ζωής του προϊόντος (PLC) είναι βασική στην επιστήμη του marketing των προϊόντων, ενώ απουσιάζει παντελώς από το marketing των υπηρεσιών[6]. Πρόθεσή μας είναι να χρησιμοποιήσουμε την έννοια του PLC και στις τουριστικές υπηρεσίες (TSLC)[7].

Για να υπάρξει ένα TSLC πρέπει να έχουμε τέσσερεις προϋποθέσεις: (1) Οι τουριστικές υπηρεσίες να μην έχουν απεριόριστη διάρκεια ζωής, (2) οι πωλήσεις των τουριστικών υπηρεσιών να περνάνε μέσα από διακριτά στάδια, κάθε ένα από τα οποία θέτει διαφορετικές προκλήσεις στην τουριστική επιχείρηση, (3) τα κέρδη να παρουσιάζουν διακυμάνσεις (αυξήσεις, μειώσεις) στην διάρκεια του TSLC, και (4) οι τουριστικές υπηρεσίες να χρειάζονται δια-

φορετικές στρατηγικές marketing, οικονομίας, παραγωγής, προμηθειών και ανθρώπινου δυναμικού, σε κάθε διαφορετικό στάδιο του TSLC (Βλ. Kotler [15], αν. αν., σελ. 355). Η υιοθέτηση του πιο πάνω εργαλείου, όπως θ' αναλυθεί, μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για τις κορεσμένες τουριστικές περιοχές, όσο και για τους νέους προορισμούς/νέες περιοχές διότι πιστεύουμε ότι η κάθε μία περιοχή βρίσκεται σ' ένα από τα τέσσερα στάδια της TSLC.

Αυτό διότι η TSLC παρουσιάζει έτσι την ιστορία πωλήσεων των τουριστικών υπηρεσιών ώστε αυτές να έχουν σχήμα S, όπως φαίνεται στο πιο κάτω διάγραμμα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Νέοι και Παλαιοί τουριστικοι προορισμοί και SLC (Service Life Cycle)

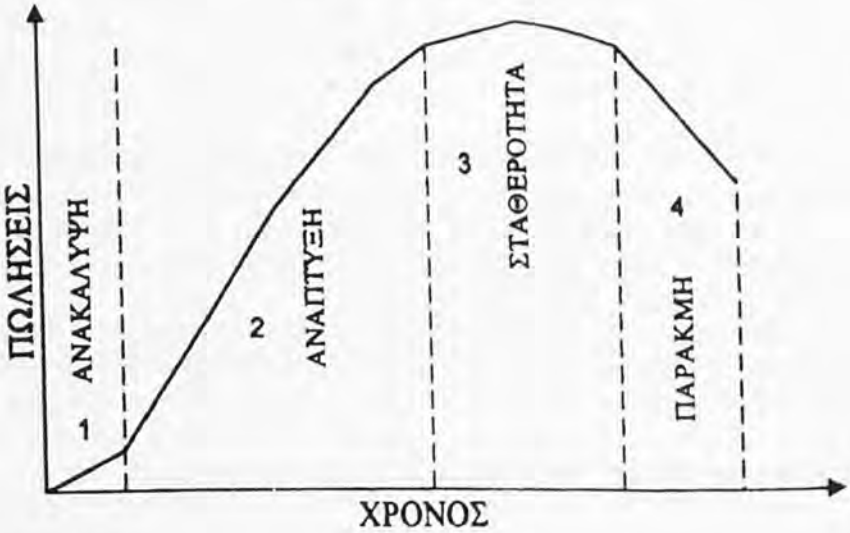

Πηγή: [17]

Όπως δείχνει το πιο πάνω διάγραμμα, υπάρχουν τέσσερεις διακριτές φάσεις στις **πωλήσεις** νέων ή παλαιών τουριστικών προορισμών. Οι νέοι προορισμοί φυσικά βρίσκονται, ή πρόκειται να βρεθούν, στο στάδιο 1. Το χρονικό στάδιο 1 (ανακάλυψη) με τον τρόπο που παρουσιάζεται είναι αρκετά σύντομο (8% περίπου του συνολικού χρόνου), ενώ το στάδιο 2 (ανάπτυξη) διαρκεί 46% περίπου του χρόνου, ενώ το στάδιο 3 (σταθερότητα) 28% και το στάδιο τέσσερα (παρακμή) 18%. Το συνολικό διάστημα και των τεσσάρων φάσεων διαφέρει από προορισμό σε προορισμό. Αν

αυτό υποτεθεί ίσο με πενήντα χρόνια τότε λ.χ. το 1ο στάδιο ανακάλυψης ισούται περίπου με 4 χρόνια χαμηλών (ή αρνητικών μάλλον) πωλήσεων (ο Kotler θεωρεί ότι στη φάση της εισαγωγής του προϊόντος τα κέρδη σε δολλ. ΗΠΑ είναι κάτω του μηδενός δηλαδή αρνητικά (ζημίες). Βλ. [15].

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.

Ιδανικός TSLC για νέους τουριστικούς προορισμούς

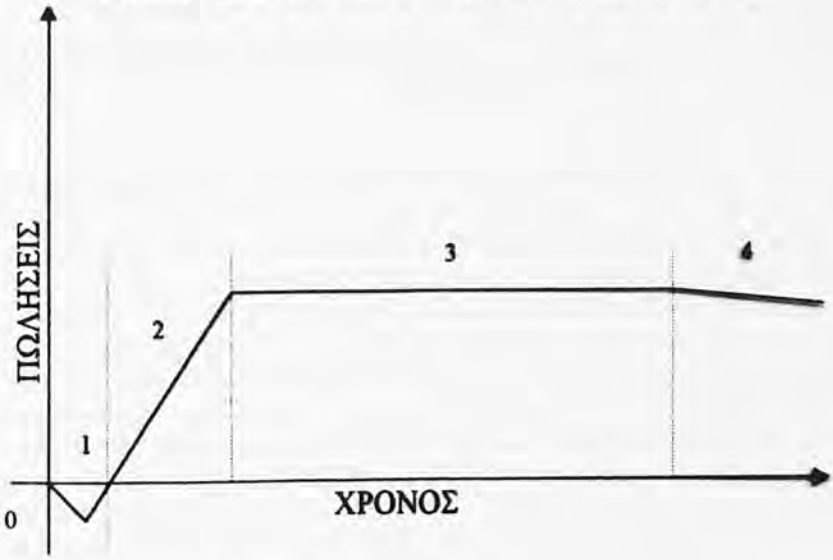

Πηγή: Kotler, [16], αν. αν. σελ. 358.

Επομένως οι νέοι προορισμοί είναι ενδεχόμενο να πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι προκειμένου να απολαύσουν μετά, μία περίοδο γρήγορης ανάπτυξης (λ.χ. 23 ετών), η περίοδος αρνητικών κερδών (δηλ. ζημιών) μπορεί να είναι και μιας «τυπικής» διάρκειας 4 ετών. Βέβαια, η πραγματική διάρκεια κάθε φάσης πρέπει να ποικίλει από περίπτωση σε περίπτωση[8] και όπως αναφέρει ο Kotler [15]: «Marketing thinking should begin with a need not with a service». Η περίοδος στην οποία ο ρυθμός μεταβολής των κερδών/πωλήσεων μειώνεται/σταθεροποιείται δείχνει ότι η τουριστική περιοχή επέτυχε αποδοχή από το μεγαλύτερο ποσοστό των πιθανών τουριστών/πελατών. Η άμυνα κατά του ανταγωνισμού νέων περιοχών και τουριστικών προϊόντων, αναγκάζει την επιχείρηση σε αυξημένες δαπάνες διαφήμισης (ενώ στη φάση της παρακμής τα κέρδη σχεδόν μηδενίζονται). Η ύπαρξη έντονου και απρόβλεπτου αντα-

γωνισμού συντομεύει φυσικά την διάρκεια της TSLC, γεγονός που πιθανά οδηγεί και στην καταστροφή του περιβάλλοντος και της τουριστικής υπηρεσίας. Αυτό διότι είναι δυνατόν να εξαντληθούν τα όρια της δυνατότητας της παραγωγής [16]. Οι τουριστικές υπηρεσίες δεν μπορούν ν' αποθηκευτούν, ενώ το στοιχείο της έντονης εποχικότητας είναι ένα γνωστό αλλά αξεπέραστο σχετικά πρόβλημα στην τουριστική βιομηχανία.

Οι νέοι τουριστικοί προορισμοί φυσικά οφείλουν να σχεδιάσουν μια διαφορετική «στρατηγική» καμπύλη TSLC, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3, αν οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες είναι στον έλεγχό τους και έχουν εξασφαλίσει το αναγκαίο κεφάλαιο κίνησης του πρώτου σταδίου.

Όπως φαίνεται στο πιο πάνω διάγραμμα 3, το στάδιο 1 (ανακάλυψη) είναι όσο γίνεται συντομότερο και οι δαπάνες αυτού του σταδίου είναι επομένως μικρές. Κατ' επέκταση το δεύτερο στάδιο είναι επίσης σύντομο, οπότε η απόλαυση υψηλών πωλήσεων (και κερδών) από νέους προορισμούς γίνεται σχετικά γρήγορα και η περίοδος υψηλών σταθερών πωλήσεων (και κερδών) είναι αρκετά μακρά (τρίτο στάδιο). Πρόσθετα, η παρακμή (τέταρτο στάδιο) είναι σχετικά αργή. Αυτό που είναι στρατηγικά σωστό είναι κάθε περιοχή νέου προορισμού να προσπαθήσει με διαφόρους μεθόδους να εκτιμήσει εμπειρικά την TSLC[9]. Όπως ήδη σημειώσαμε στο στάδιο της ανακάλυψης (στάδιο εισαγωγής της υπηρεσίας) τα κέρδη είναι είτε αρνητικά, είτε χαμηλά, διότι οι πωλήσεις είναι χαμηλές, (πράγμα που στον τουρισμό εξαρτάται από τυχόν υψηλές δαπάνες για διαφήμιση και για την δημιουργία του σχετικού δικτύου πωλήσεων). Στο στάδιο αυτό πληροφορούνται οι πιθανοί πελάτες για τους νέους προορισμούς, προσκαλούνται για δοκιμαστική επίσκεψη και οι νέοι προορισμοί υιοθετούνται από τους tour operators. Ο ανταγωνισμός κανονικά πρέπει να προέρχεται από άλλους νέους προορισμούς. Φυσικά, οι πελάτες των νέων προορισμών πρέπει να προέρχονται από άτομα υψηλής εισοδηματικής κλίμακας για να υπάρχει αντίστοιχη υψηλή κερδοφορία[10].

Παραλείπουμε την ανάλυση των ενδιάμεσων σταδίων για να παρακολουθήσουμε τι γίνεται στο στάδιο της παρακμής. Στο στάδιο αυτό οι προτιμήσεις των τουριστών μεταβάλονται και αυξάνει ο εθνικός και διεθνής ανταγωνισμός. Φυσικά και οι tour operators αλλάζουν γεωγραφική στρατηγική. Η υπηρεσία που έχει παρακμάσει, ή τουριστικός προορισμός ο οποίος έχει κορεστεί[11], πρέπει όταν φθάσει σε αυτό το στάδιο να «αποσυρθεί». Το πρόβλημα με τα τουριστικά προϊόντα είναι ότι κάθε ένα έχει την δική του ιδιότυπη παραγωγική υποδομή και επομένως η εισαγωγή ενός

νέου τουριστικού «προϊόντος» πιθανόν να σημαίνει και **νέα χρήση**. Το ίδιο σημαίνει και ο όρος ότι η τουριστική υπηρεσία αποσύρεται. Καταστροφή βέβαια του φυσικού περιβάλλοντος ή η παράδοση κακής ποιότητας τουριστικών υπηρεσιών, οδηγούν στην παρακμή. Επομένως σωστοί τουριστικοί επιχειρηματίες υπολογίζουν εμπειρικά το χρόνο του TSLC και αποσβένουν την σχετική επένδυση μέσα στο χρόνο αυτό αν χρειαστεί να εγκαταλείψουν την κτιριακή αυτή υποδομή της παρηκμασμένης παραγωγής[12].

Τίθεται όμως το ερώτημα: είναι δυνατόν ο τουρισμός να είναι καταστρεπτικός; Είναι λογικό να θεωρούμε τις τουριστικές υπηρεσίες ένα μη ανανεώσιμο πόρο; Θα προχωρήσουμε στη συνέχεια στην απάντηση αυτών των ερωτημάτων.

Η ΚΑΤΑΛΥΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Η πείρα που έχει συγκεντρωθεί από τις επιπτώσεις του τουρισμού στις δημοφιλείς τουριστικές περιοχές της Μεσογείου, της Καραϊβικής και του Ειρηνικού, απέδειξε ότι ο παράκτιος τουρισμός έχει εξαιρετική δυνατότητα στη μεταμόρφωση τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού περιβάλλοντος, με μεγάλη ταχύτητα, και χωρίς αυτή η μεταμόρφωση να είναι αναστρέψιμη[13]. Αυτό βγαίνει πρώτα σαν συμπέρασμα από το ύψος της δαπάνης που διατίθεται για ταξίδια και τουρισμό. Ειδικά, μόνο για τα ταξίδια διατέθηκαν το 1986 πάνω από 2 τρισ. δολ. ΗΠΑ, ποσό διπλάσιο των αμυντικών δαπανών[14]. Το 1991 το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν του τομέα ταξιδίων και τουρισμού ήταν 2.91 τρισ. δολ. ΗΠΑ.

Ο τουρισμός ιδιαίτερα στα χρόνια που έρχονται με την τάση για «παράκτιο τουρισμό», που ιδιαίτερα επιταχύνεται, θ' αποτελέσει το σημαντικότερο κοινωνικό και μορφωτικό παράγοντα-δύναμη που έχει την δυνατότητα να καταστρέψει, να προστατέψει ή να μεταμορφώσει δραστικά τα θαλάσσια οικοσυστήματα και τις παράκτιες κοινωνίες. Το σημαντικό χαρακτηριστικό του παράκτιου τουρισμού είναι ότι πράγματι αυτό το είδος τουρισμού συγκεντρώνει την πλειοψηφία των προτιμήσεων των ατόμων. Επίσης, άλλο χαρακτηρισιτκό είναι ότι η βιομηχανία αυτή, που για την Ελλάδα αποτελεί σημαντική πηγή ανάπτυξης, όπως και η Εμπορική Ναυτιλία, βρίσκεται στα χέρια του ιδιωτικού κύρια κεφαλαίου. Η μεγάλη συγκέντρωση επενδύσεων στο χώρο του παράκτιου τουρισμού[15] μας αναγκάζει να δείξουμε άμεσο ενδιαφέρον στη σχέση αυτών των επενδύσεων με το παράκτιο περιβάλλον και ειδικότερα στη χειροτέρευση του τελευταίου. Βέβαια, ο τουρισμός έχει επίδραση στην περιβαλλοντική ρύπανση που εκτείνεται στις εγκαταστάσεις

λιμένων, στις τοπικές αυτοδιοικήσεις, στη διοίκηση της αλιείας, στα εθνικά πάρκα, σε όσους ασκούν διοίκηση της παράκτιας ζώνης και σε όσους χρησιμοποιούν την παράκτια ζώνη για λόγους αναψυχής.

Ορισμένες εξελίξεις στην ανάπτυξη του τουρισμού είναι σημαντικές, όπως είναι η διεθνοποίηση των αεροπορικών εταιρειών, η κατασκευή νέων αεροδρομίων, τα νέου τύπου αεροπλάνα μεγάλης χωρητικότητας σε επιβάτες (600-800 θέσεων), καθώς και η ανάπτυξη των ταξειδίων. Το 1987, 364 εκατ. αφίξεις είχαμε παγκόσμια, ενώ το 1992, 476 εκατ. αφίξεις.

Τα τουριστικά πρότυπα στην περιφέρεια έχουν ήδη δημιουργήσει προβλήματα. Οι τουριστικές περιφερειακές ανισότητες είναι φανερές με υστέρηση των νότιων τμημάτων της ΕΕ/Κοινότητας, έναντι των βόρειων περιοχών, καθώς και αυτές ακόμη οι Μεσογειακές χώρες έχουν υστερήσει.

Στη γειτονική Ιταλία το 60% των διανυκτερεύσεων είναι στη Βόρεια χώρα. Οι μισοί τουρίστες στην Ιταλία πάνε σε τέσσερεις μόνο τουριστικές περιοχές. Στη Γαλλία οι τέσσερεις πρώτες τουριστικές περιοχές από τις 22 (Ile de France, Rhone-Alpes, Provence, Midi-Pyrenees) έχουν το 55% όλης της γαλλικής τουριστικής αγοράς.

Για την χώρα μας, η τουριστική συγκέντρωση είναι γνωστή στην Αθήνα, την Πελοπόννησο, την Κέρκυρα, την Ρόδο, στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη. Αυτές οι περιοχές κάλυπταν το 1980 το 71% των τουριστικών αφίξεων.

Υπάρχει επομένως ανάγκη να γίνει κάτι σχετικά με αυτή την υπερσυγκέντρωση τουριστών σε 4 ή 5 ηγετικές περιοχές σε κάθε Μεσογειακή χώρα, με λόγους υψηλής τουριστικής συγκέντρωσης, ενώ οι τουριστικές περιοχές που ανήκουν στην περιφέρεια αφήνονται έξω από κάθε φροντίδα.

Υπάρχουν όμως και άλλοι σοβαροί λόγοι για να στραφούμε στην τουριστική περιφέρεια. Η μεγάλη πυκνότητα και η συγκέντρωση τουριστών έχει ήδη δημιουργήσει μεγάλες ανησυχίες και προβλήματα στην ΕΕ/Κοινότητα και έχουν τεθεί τα εξής ερωτήματα:

α. Έχουν οι παραδοσιακές ιστορικά περιφέρειες φθάσει στο μέγιστο πλέον της τουριστικής τους κίνησης;

β. Γιατί έχει μετακινηθεί το ενδιαφέρον των τουριστών από την ΕΕ/Κοινότητα προς την Β. Αφρική και την Μέση Ανατολή;

Όπως αναφέρει ο ΟΟΣΑ το 1980: «όταν η τουριστική πυκνότητα φθάσει στο βαθμό του κορεσμού (πράγμα που δεν είναι ανεκτό από τους τουρίστες) δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι οι απώλειες του τουρισμού θα είναι σε αριθμούς, αλλά μπορεί να είναι σε εισόδημα, διότι η σύνθεση του τουρισμού θ' αλλάξει». Παρατηρείται

λοιπόν «η τάση να υποβαθμίζονται συνεχώς αυτές οι περιοχές και ν' αστικοποιούνται ολοένα και περισσότερο».

Η συγκέντρωση λοιπόν και η πυκνότητα των τουριστών σε ορισμένες και τις ίδιες κατά κανόνα περιοχές στην ίδια κάθε χρόνο χρονική περίοδο, δημιουργούν πλημμελείς ικανοποιήσεις του τουριστικού αισθήματος, καθώς και αίσθημα απογοήτευσης που οδηγεί σε απώλεια τουριστικής ζήτησης.

Αλλά τα μειονεκτήματα αυτού του φαινομένου είναι και άλλα:

1. Το περιβάλλον υποβαθμίζεται από την αποχετευτική ρύπανση και την ρύπανση που δημιουργείται από τα απορρίματα και από την ρίψη άχρηστων αντικειμένων, κυρίως στις ζώνες βαριάς τουριστικής πληθυσμιακής παρουσίας. Και αυτό αποδόθηκε στην έλλειψη ενοποιημένων περιφερειακών αναπτυξιακών σχεδίων. Ο ΟΟΣΑ έγραψε πριν δέκα περίπου χρόνια: «η χωρίς σχεδιασμό και έλεγχο ανάπτυξη οδήγησε σε τέτοια χειροτέρευση του περιβάλλοντος σε μερικές τουριστικές περιοχές, που είτε ο ρυθμός ανόδου του τουρισμού ή τα έσοδα από τον τουρισμό, σε απόλυτους αριθμούς, μειώθηκαν». Δηλαδή ο τουρισμός «καταστρέφει» τον ίδιο τον τουρισμό.
2. Το κόστος διαμονής καθώς και το κόστος των άλλων υπηρεσιών στην ΕΕ/Κοινότητα και στην χώρα μας, τείνουν να περιορίσουν την ζήτηση τουριστικών υπηρεσιών από την ΕΕ/Κοινότητα.
3. Τα πρότυπα εκμετάλλευσης του τουρισμού παρέμειναν παραδοσιακά αναλλοίωτα: (α) η ανάπτυξη μόνο των ακτών, και (β) του μαζικού τουρισμού. Ο τουρισμός απέτυχε να δημιουργήσει νέα τουριστικά προϊόντα.
4. Οι περιφέρειες δεν αναπτύχθηκαν τουριστικά διότι έλειπαν τα επαρκή μεταφορικά μέσα -αέρος, θαλάσσης, οδικά και σιδηροδρομικά- που θα μπορούσαν να τις συνδέσουν κατ' ευθείαν. Οι μικροί και ανεξάρτητοι ξενοδόχοι δεν επέτυχαν στο να δημιουργήσουν ένα κοινό δίκτυο κράτησης δωματίων σε κοινοτικό επίπεδο.

Οι προβλέψεις των ειδικών είναι ότι η Ευρώπη θα συνεχίσει να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο διεθνή τουρισμό, αν και ο τουρισμός, αν δεν γίνει άμεσα κάτι, θα φύγει από την ΕΕ/Κοινότητα.

Οι κύριες πηγές για μαζικές τουριστικές υπηρεσίες συγκεντρώνονται στην Β. Ευρώπη, στο Ην. Βασίλειο και στην Γερμανία και εξαρτώνται από εκείνους που οργανώνουν το τουριστικό ρεύμα δηλ. τους Τ.Ο. (Tour Operators), που είναι σε θέση να προσδιορίζουν τη ζήτηση για τον τουρισμό και φυσικά την επίπτωση που ο τουρισμός θα έχει στην τοπική οικονομία. Χρειάζεται εξέταση της επίδρασης των Τ.Ο. πάνω στις τουριστικές ροές. Αυτή η εξέταση

θα χρησιμεύσει στο να δειχθούν οι δυνατές ωφέλειες που θα κερδηθούν από την τυχόν διαπεριφερειακή συνεργασία με την συγκέντρωση πόρων μεταξύ των μικρών και μεσαίου μεγέθους προμηθευτών τουριστικών υπηρεσιών.

Μερίδια της αγοράς σαφώς υπάρχουν για μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, ειδικότερα σε περιοχές όπου ο δικαιολογητικός λόγος των επιχειρήσεων μεγάλου μεγέθους δημιουργεί λειτουργικές δυσκολίες. Αυτές είναι η ακαμψία, η μεγιστοποίηση του βραχυχρόνιου κέρδους, που οδηγεί σε υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η έλλειψη επαφής με τους τοπικούς προμηθευτές και μια αδυναμία να ικανοποιηθούν ατομικές προτιμήσεις, διότι αυτές δεν βασίζονται στο μαζικό τουρισμό.

Αν λάβει κανείς υπόψη του τις ζημιογόνες επιδράσεις του ανεξέλεγκτου μαζικού τυρισμού στο μέλλον του τουρισμού, ένα από τα κύρια επιχειρήματα για την περιφερειακή και την διαπεριφερειακή προσέγγιση, είναι ότι οι διεθνείς Tour Operators -παρόλα τα θετικά οφέλη που παρέχουν στις νότιες περιοχές-ασκούν αρνητική επίδραση μόνο, και ενδιαφέρονται μάλλον για βραχυχρόνια οικονομικά οφέλη και πλεονεκτήματα. Όταν μερικές περιοχές απειλούνται από κατάρρευση, οι Τ.Ο. μπορούν εύκολα να κατανείμουν τους πελάτες τους σε άλλα μέρη, τα οποία υπόσχονται μεγαλύτερη απόδοση. Οι υποδομές που αναγκαιούν για εκείνα τα μέρη της τοπικής περιοχής που βρίσκονται εκτός των τουριστικών κέντρων διακοπών και οι επιπτώσεις στο περιβάλλον αφήνονται στην τοπική αυτοδιοίκηση και στην περιφερειακή διοίκηση για να τα εξουδετερώσουν.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάπτυξη της προσφοράς ξενοδοχειακών υπηρεσιών στην Κοινότητα έχει σταματήσει για να προστατευθούν τα μερίδια της αγοράς που ήδη υπάρχουν σε περιοχές βαριάς τουριστικής εκμετάλλευσης. Έτσι είναι αυξημένης σημασίας τα μηνύματα που στέλνει η πολιτική της ΕΕ για ξενοδοχεία εκτός τουριστικών περιοχών και για την διανομή των τουριστικών ροών έξω από τα μέρη βαριάς τουριστικής συγκέντρωσης, που είναι οι περιοχές που κυριαρχούνται από τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες.

Το μέλλον του τουρισμού γενικά απασχολεί σήμερα τους επιστήμονες. Τίθενται ερωτήματα για την σημαντικότητα και την προοπτική του τουρισμού σήμερα, καθώς και στο μέλλον. Για τον λόγο αυτό οργανώθηκε (1990, Χονολουλού), ένα συνέδριο για τον παράκτιο και θαλάσσιο τουρισμό, σε μια προσπάθεια να ερευνηθεί η **λεπτή ισορροπία μεταξύ διατήρησης του περιβάλλοντος και**

της οικονομικής ανάπτυξης. Στο συνέδριο αυτό συζητήθηκε και η φύση του τουρισμού στην παράκτια ζώνη.

Στο συνέδριο αυτό ειδικότερα συζητήθηκαν:

(α) η αξία της οικονομικής ανάπτυξης,
(β) η αξία του ταξειδίου, και,
(γ) η αξία της περιβαλλοντικής προστασίας.

Έγινε δεκτό πως ο τουρισμός είναι μια περίπλοκη διαδικασία, αλλά με σημαντικές δυνατότητες αλλαγής και επέμβασης στο περιβάλλον και την κοινωνία. Για τους πιο πάνω λόγους ο τουρισμός πρέπει να βρίσκεται σε διαρκή μελέτη και αυστηρή δημόσια κριτική και συζήτηση[16].

Απαιτείται πολυεπιστημονική έρευνα για να εξασφαλιστεί:

(α) η εφαρμογή περιβαλλοντικών και κοινωνικο-οικονομικών προγραμμάτων παρακολούθησης,
(β) η βελτίωση των μοντέλων τουριστικής ανάπτυξης, τα οποία βοηθούν στην αναγνώριση των αποδεκτών ορίων αλλαγής,
(γ) η σχεδίαση, η εφαρμογή και η επιβολή καθεστώτων διατήρησης της θάλασσας (θαλάσσια πάρκα, προστατευόμενες περιοχές, περιοχή διατήρησης της βιόσφαιρας κ.λπ.),
(δ) η ανάπτυξη της τοπικής συμμετοχής στον σχεδιασμό κατάλληλου τουριστικής ανάπτυξης, και,
(ε) η δημιουργία μεταφραστικής παιδείας και προγραμμάτων οικιακού τουρισμού (στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα) για την δημιουργία υπεύθυνων τουριστικά πολιτών.

Πολλοί βλέπουν το θαλάσσιο τουρισμό σαν ένα μυστήριο. Αλήθεια είναι ότι η μελέτη του απαιτεί επιστήμονες: (α) από περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιστήμες, (β) από διοίκηση πόρων και διοίκηση παράκτιων ζωνών, καθώς και πολιτικούς αναλυτές, σχεδιαστές, εκπαιδευτικούς, νομικούς και επιχειρηματίες[17].

Οι οικιστικές προσπάθειες του ανθρώπου ήταν ιστορικά κοντά σε φυσικά λιμάνια, εκβολές και δέλτα ποταμών και παράκτιους κόλπους. Η παράκτια ζώνη έχει την αξιοσημείωτη ιδιότητα να δέχεται μεγάλο αριθμό επισκεπτών και, όπως είπαμε, αλλά και να ζουν πολλοί στην παράκτια ζώνη[18].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο αυτό έγινε προσπάθεια να εισαχθεί η έννοια του οικοτουρισμού σαν απάντηση στον οργανωμένο μαζικό καταστρο-

φικό για το περιβάλλον τουρισμό. Αναπτύχθηκαν οι προϋποθέσεις για την άριστη κατανομή των τουριστικών πόρων κατά το optimum του Παρέτο όταν ο τουρισμός είναι καταστροφικός, που σημαίνει ότι οι τουριστικές υπηρεσίες στο περιβάλλον που προσφέρονται δεν είναι ανανεώσιμες. Το τίμημα των μη-ανανεώσιμων τουριστικών υπηρεσιών είναι ίσο με το οριακό κόστος παροχής των, αυξημένων κατά την πρόσοδο σπανιότητος. Αυτό είναι σημαντικό για τους νέους προορισμούς προκειμένου να τιμολογήσουν σωστά με βάση την μεγιστοποίηση της συνάρτησης ευημερίας τουριστικών παραγωγών και τουριστών.

Στη συνέχεια έγινε επεξεργασία/εφαρμογή του μοντέλου της Tourist Service Life Cycle στο θέμα των νέων και παλαιών τουριστικών προορισμών. Στη φάση της παρακμής λ.χ. ευρίσκεται πιθανότατα η περιοχή της Κέρκυρας.

Το τελευταίο μέρος αποδεικνύει την υπόθεση που έγινε ότι ο μαζικός οργανωμένος τουρισμός είναι καταστρεπτικός.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τίθεται το πρόβλημα της μεγιστοποίησης της καθαράς παρούσας αξίας της κοινωνικής ευημερίας, που ορίζεται σαν το άθροισμα των πλεονασμάτων του καταναλωτή και του παραγωγού αυξημένων κατά το κέρδος από την μη διατάραξη του περιβάλλοντος (προσαρμοσμένο από τον Fisher, [5]):

$$\underset{(y_t)}{\text{Μεγ}} \int_0^T \left[\int_0^{y_t} P(z)dz - c(y_t) + V(x_t) \right] e^{-rt} dt \qquad (1)$$

όπου y_t=ποσότητα τουριστικών υπηρεσιών που έχουν καταναλωθεί στο χρόνο t. T=τέλος περιόδου προγραμματισμού. P(.)=ζήτηση τουριστικών υπηρεσιών. dz=μεταβλητή ολοκλήρωσης. C(.)=κόστος παραγωγής τουριστικών υπηρεσιών r=συντελεστής προεξόφλησης. Όταν ο τουρισμός είναι καταστρεπτικός, η πιο πάνω αντικειμενική εξίσωση μεγιστοποιείται με τον πιο κάτω περιορισμό του ορισμένου αποθέματος τουριστικών υπηρεσιών:

$$\int_0^t y_t dT = x_0 - x_t \qquad (2)$$

$$\text{ή} \quad \dot{x}_t = -y_t \qquad (3)$$

Στην περίπτωση του μη καταστρεπτικού τουρισμού η (3) γίνεται:

$$\dot{x}_t = g(x_t) - y_t \qquad (4)$$

και,

$$\dot{\lambda}/\lambda = r - g'(x_t) \qquad (5)$$

οπότε και

$$r < \dot{\lambda} / \lambda \quad (\text{οεδ})$$

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με την Κρατική Διοίκηση Ωκεανών της Λ.Δ. της Κίνας (7, Zhijie and Cote, 1990) είναι η ζώνη που εκτείνεται 15 χιλιόμετρα από την ακτογραμμή προς την ξηρά και 15 χιλιόμετρα από την ακτογραμμή προς την θάλασσα. [βλέπε και 3].
2. Από τις 248 τουριστικές χώρες παγκόσμια, οι 32 (13%) δεν έχουν ακτογραμμή. Από αυτές οι 67 (27%), μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, έχουν σαν ηγετική βιομηχανία τον τουρισμό. Από τις 67, μόνο 6 δεν έχουν ακτογραμμή (Ανδόρα, Αυστρία, Λεσόθο, Λιχνεστάϊν, Νεπάλ και Άγ. Μαρίνος). Σημειωτέον ότι το 70% του πλανήτη καλύπτεται από θάλασσα. [βλέπε 1].
3. Οι επενδύσεις (αξία) στον κλάδο του τουρισμού κάλυπταν το 1991 613.5 δισ. δολ. ΗΠΑ (11% περίπου παγκόσμια). Η Ιταλία προέχει με 16.5% στο σύνολο των επενδύσεων. Ο τουρισμός (και τα ταξείδια) παγκόσμια παρέχουν 183 εκατ. θέσεις εργασίας (1991) από τις 1785 εκατ., δηλ. το 10% περίπου. Επίσης συνεισφέρουν το 5.5% του παγκόσμιου ΑΕΠ (1991), δηλαδή 2901 δισ. δολλ. ΗΠΑ από τα 52.899 (πρώτη θέση κατέχει στο τουριστικό ΑΕΠ η Ευρώπη με 45.4% του συνόλου. Οι εισπράξεις από τον τουρισμό το 1993 ήταν κατ' εκτίμηση 324 δισ. δολλ. ΗΠΑ. Η Ευρώπη έχει χάσει 4% των εισπράξεων του τουρισμού μεταξύ 1960 και 1992. Θεαματική άνοδο του μεριδίου εισπράξεων έκανε το East Asia και το Pacific Region από 2.9% σε 15.5% (1960-1992). Η Αμερική έχασε και αυτή 8.2%. Οι κύριες καταναλώτριες χώρες σε τουρισμό και ταξείδια ήταν: Η.Β. 18% περίπου της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης, Γαλλία 13%, Γερμανία 13% περίπου, Ιαπωνία 13% περίπου, Ιταλία 12% περίπου, ΗΠΑ 12%, (Λοιπός Κόσμος 11%, Ευρώπη 11%), [βλέπε 12].
4. Είναι γνωστό ότι το πλεόνασμα του καταναλωτή χρησιμοποιείται ευρέως στην ανάλυση ωφελειών-κόστους σαν ένα σχετικά ακριβές μέτρο μεταβολών της ευημερίας, καθώς και μέτρο (νομισματικό) της ωφέλειας του καταναλωτή. Το πλεόνασμα του παραγωγού, είναι πλεόνασμα που περιέρχεται στους κατόχους των συντελεστών της παραγωγής, διότι γενικά λαμβάνεται περισσότερη χρησιμότητα από εκείνη που παραδίδεται [βλέπε 6].
5. Αυτό σημαίνει ότι το «απόθεμα» τουριστικών υπηρεσιών είναι δεδομένο μεταξύ Χο και Χt, όπου Χο είναι το αρχικό απόθεμα και Χt το απόθεμα στο χρόνο τ, ήτοι $Xo\text{-}Xt = \int_0^t yt\ dt$.
6. Ο Philip Kotler(1994), «Marketing management etc.», αν.αν., αφιερώνει τις σελίδες 353-380 στο PLC, ενώ «V. A. Zeithaml and Mary J. Bitner» (1996), «Services marketing», αν.αν., αγνοούν τελείως την έννοια αυτή.
7. Η ιδέα του συνδυασμού των τουριστικών περιοχών και του κύκλου εξέλιξής των εντοπίστηκε από τον Butler R.W. το 1980 [12] και τον Haywood K. το 1986 [13] όπως αναφέρεται στο [1]. Εκείνος όμως που αναφέρθηκε ειδικά στην καμπύλη PLC ήταν ο Miler M.L. (1989), [14], ο οποίος περιγράφει -όπως αναφέρεται στο [1]-, ότι οι τουριστικοί προορισμοί όχι μόνο έχουν κύκλο ζωής αλλά και ακολουθούν την λογιστική καμπύλη S (βλ. διάγραμμα 2).
8. Ο Cox όπως αναφέρεται στον Kotler υπολόγισε για τα νέα φάρμακα (μη-ναρκωτικά) να υπάρχει μία περίοδος PLC που υπερβαίνει τους 37 μήνες (εισαγωγή 1 μήνας, ανάπτυξη 6 μήνες, σταθερότητα 15 μήνες, απόσυρση πάνω από 15 μήνες). Βλ. Cox W.E. Jr., (1967), «Product Life Cycles as marketing models», Journal of Business. Ο Kotler παρουσιάζει [15] την PLC για ορισμένα προϊόντα (ποτά) για μια περίοδο 31 ετών. Οι ερευνητές έχουν διαπιστώσει από 6 μέχρι 17 διαφορετικούς τύπους PLC.

9. Αυτό έχει επιδιωχθεί από τους Goldman A. and Muller E., (1982), «Measuring shape patterns of product Life Cycles: Implications for marketing strategy».
10. Συνδυασμός των τριών P και του D (price, promotion, product και distribution) είναι δυνατόν να γίνει ως εξής: YY, YX, XY, XX (Y= υψηλό, X= χαμηλό). Λ.Χ. ταχεία διείσδυση στην αγορά σημαίνει X (στην τιμή) και Y (διαφήμιση).
11. Το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να εκφραστεί μόνο από τον ορισμό των τουριστών, διότι όπως αναφέρεται στο [19] τουριστικές περιοχές της Ελλάδας (λ.χ. Κέρκυρα) έχουν περάσει από μία φάση (1950-1975, 25 χρόνια) έλξης τουριστικών υψηλών και μεσαίων εισοδημάτων σε μια άλλη (1975-1995+, 20 χρόνια) έλξης μαζικού τουρισμού μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων. Η δεύτερη φάση οδηγεί σε περιβαλλοντική και αισθητική μόλυνση [19, σελ. 39]. Σε σχετικό ερωτηματολόγιο, το 43,2% απάντησε ότι ο τουρισμός υποβάθμισε το περιβάλλον (Κέρκυρα και 32% Λασίθι).
12. Στην Κέρκυρα λ.χ. [βλ. 19 σελ. 165] όλοι φοβούνται τον κορεσμό της περιοχής. Βλ. και σελ. 208 και μετά στο [19] καθώς και 221-223.
13. Βλ. [1] Coastal zone tourism, αν.αν., σελ. 75.
14. Εδώ υπολογίστηκε σαν δαπάνη ταξιδίου κάθε δαπάνη για ταξίδι που καλύπτει την απόσταση των 25 χιλιομέτρων και πλέον από το σπίτι του καθενός.
15. Όπως αναφέρουν οι Miller και Auyong [1] η Ιαπωνία σκοπεύει στη δεκαετία του 1990 να δαπανήσει 47 δισ. δολ. ΗΠΑ σε θέρετρα στον ωκεανό και σε μαρίνες (λιμένες σκαφών αναψυχής) σε περίπου εκατό τοποθεσίες.
16. Βλ. [1] Miller και Auyong, αν.αν., σελ. 97-98.
17. Όπως αναφέρει ο Π. Τσάρτας [19] η μεγάλη πλειοψηφία των μελετών και ερευνών, λ.χ. της κοινωνιολογίας του τουρισμού, περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα των κοινωνικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης στον τόπο υποδοχής τουριστών. Με τον όρο αυτό περιγράφονται οι διάφορες συχνά αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές αλλαγές, που επιφέρει ο τουρισμός στην κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική δομή του τόπου υποδοχής. Ο τουρισμός σαν πολύπλευρο και ολιστικό κοινωνικό φαινόμενο τείνει ν' αναστρέψει και να μεταβάλλει πλήρως την προϋπάρχουσα κοινωνική δομή και να δημιουργεί μία τελείως νέα κοινωνική πραγματικότητα.
Η τουριστική ανάπτυξη έχει περιβαλλοντολογικές επιπτώσεις: μόλυνση νερών, ηχορύπανση, ανταγωνισμό στις χρήσεις της γης, οικοπεδοποίηση κλπ. διότι δεν υπάρχουν έργα υποδομής ή προληπτικά μέτρα. Σε αυτά προστίθενται η αισθητική μόλυνση από κτίσματα ανένταχτα στο τοπίο, αυθαίρετα κτίσματα σε παραδοσιακούς οικισμούς ή αιγιαλούς, ακαλαίσθητες διαφημίσεις κλπ. Από έρευνα που έγινε σε Γερμανούς τουρίστες, η ρύπανση του περιβάλλοντος και οι προβληματικές συνθήκες υγιεινής είναι οι κυριότερες αιτίες αποτροπής τους (στοιχεία 1988).
18. Για τις ΗΠΑ υπολογίστηκε για το 1990 ότι το 53% του εθνικού πληθυσμού μένει 50 μίλια από την ακτογραμμή.Ο υπολογισμός έγινε από τον S.F. Edwards (1989), «Estimates of future demographic changes in the costal zone», Coastal Management, 1989.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Miller M., and Auyong J., (1991), «Coastal Zone Tourism: A potent force affecting environment and society», Marine Policy, March.

Mc Intosh R.W., Goeldner C.R. Brent Ritchie J.R., (1995), «Tourism: Principles, Practices, Philosophies», 7th ed., John Wiley and Sons, Inc., κεφ. 16.

Γουλιέλμος Α.Μ., (1997), «Διοίκηση Παράκτιων και Θαλάσσιων Βιομηχανιών», κεφ. 7 κλπ, εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα.

Brouse D., (1992), «Socially Responsible Travel», Transitions Abroad, βλ. στο [2] πιο πάνω.

Fisher A.C., (1995), «Environmental and Resource Economics», selected essays, New Horizons in Environmental Economics Series, Edward Elgar Publ. Co.

Pearce D.W., (1992), «Modern Economics», Macmillan Dictionary, σελ. 78, 347.

Zhijie F. and P. Cote, (1990), «Coastal zone of RP. of China: Management and Institutions», Marine Policy Journal.

Barnett H.J. and Morse C., (1963), Scarcity and Growth: The economics of natural resource scarcity», JHU.

Johnson M., Bell F., Bennett J., (1980), Natural resource scarcity: empirical evidence and public policy», J. of environmental economics and management.

Meadows, D.H. et al., (1972), «The limits to growth», NY, Universe Books.

Fletcher J. and Latham J. (1995), «Databank: the global picture, Tourism Economics Journal, vol. 1, No 1, March.

Butler R.W., (1980), «The concept of a tourism area cycle of evolution: implications for management of resources», Canadian Geographer, vol. 24.

Haywood K., (1986), «Can the tourism area life cycle be made operational?», Tourism Management, vol. 6.

Miller M.L., (1989), «Getting ready for Pacific tourism», στο Smith C.L., (1989), ed., «Ocean Agenda 21: Passages to the Pacific Century», Corvalis, Oregon.

Kotler P., (1994), «Marketing Management: Analysis, Planning, implementation and control: 8th ed., Prentice.

Zeithaml V.A. and Bitner M.J., (1996), «Services Marketing», McGraw-Hill Int. eds., κεφ. 14, σελ. 387-413.

Muhlemann A., Oakland J. and Lockyer K., (1992), «Production and Operations Management», Pitman Publishin.

Besanko D., Dranove D., Stanley M., (1996), «Economics of strategy», σελ. 200-202.

ΕΚΚΕ/ΕΟΤ, (1995), «Οι κοινωνικές επιπτώσεις του τουρισμού στους Νομούς Κερκύρας και Λασιθίου», Π. Τσάρτας, Επιστημ. Υπεύθυνος ερευνητικής ομάδας, σελ. 376.

*Δημοσθένης Δασκαλάκης**

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί μια πρώτη σκιαγράφηση του γνωστικού αντικειμένου της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο αυτό επιχειρεί τη διευκρίνηση των βασικών παραμέτρων, αρχών και θεωρητικών κατευθύνσεων πάνω στις οποίες συγκροτείται και εννοιολογείται ως ιδιαίτερος κοινωνιολογικός κλάδος η μελέτη της εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρουσίαση των φαινομένων της εργασίας και της οργάνωσης αυτής. Η παρουσίαση αυτή, κινούμενη αρχικά πάνω σε μια ιστορική οπτική, στοχεύει σε μια γνωριμία του αντικειμένου της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας επιχειρώντας να κεντρίσει το ενδιαφέρον για την περαιτέρω μελέτη του και σε καμμία περίπτωση δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια εξαντλητική παράθεση του συνόλου των θεματικών και θεωριών οι οποίες συνθέτουν το χώρο.

Η Βιομηχανική Κοινωνιολογία είναι σήμερα αποδεκτά καθιερωμένη ως ιδιαίτερος κοινωνιολογικός κλάδος[1], ο οποίος ανήκει στην κατηγορία της ειδικής ή εφαρμοσμένης κοινωνιολογίας[2], δεδομένης της διαίρεσης της κοινωνιολογίας, αφενός σε γενική και αφετέρου σε ειδική ή εφαρμοσμένη.

Από τα πρώτα θέματα το οποίο απασχόλησε ιστορικά την κοινωνική σκέψη ήταν η εργασία και τα συναφή της φαινόμενα, όπως η οργάνωσή της, οι εργασιακές σχέσεις, η εννοιολογική διευκρίνηση του περιεχομένου της, καθώς και η συμβολή της στη χειραφέτηση ή όχι του ατόμου. Κινούμενες σε αυτό το πλαίσιο

* Ο κ. Δ. Δασκαλάκης είναι Λέκτορας στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

και οι προσπάθειες των κοινωνιολόγων από την απαρχή της εμφάνισής της ως ιδιαίτερος γνωστικός κλάδος των κοινωνικών επιστημών, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικοαναλυτικό επίπεδο, ασχολήθηκαν με την ανάλυση της έννοιας και της οργάνωσης της εργασίας[3]. Με ιδιαίτερη έμφαση οι βιομηχανικοί κοινωνιολόγοι ενδιαφέρθηκαν να διερευνήσουν τη φύση των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούνται κατά την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, κυρίως για να καθορίσουν αφενός: α) αν οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις συνεργασίας και αρμονίας ή σχέσεις σύγκρουσης και αφετέρου, β) αν τα καθήκοντα που εκτελούν κατά την εργασία οι άνθρωποι συντελούν στην ικανοποίηση ή όχι των ανθρωπίνων αναγκών[4].

Πολλοί κοινωνιολόγοι ερευνητές έστρεψαν το ενδιαφέρον τους σε διάφορες πλευρές και διαστάσεις της εργασιακής δραστηριότητας, όπως τις μορφές οργάνωσης, τις ειδικότερες έννοιες των επαγγελμάτων, τις βιομηχανικές ή εργασιακές σχέσεις, τις στάσεις απέναντι στην εργασία και την απασχόληση, καθώς και τη συμπεριφορά των εργαζομένων και των εργοδοτών, εγκαινιάζοντας νέες γνωστικές περιοχές της βιομηχανικής κοινωνιολογίας[5]. Τόσο όμως οι προγενέστερες, όσο και οι νεώτερες προσπάθειες δεν μπόρεσαν να διαμορφώσουν μία συγκεκριμένη θεωρητική άποψη-πρόταση που να ενισχύεται από τα εμπειρικά δεδομένα, με αποτέλεσμα μέχρι και σήμερα να απουσιάζει μια γενική θεωρία περί Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας[6]. Η αρνητική αυτή διαπίστωση αποτελεί άλλωστε και σημείο συμφωνίας των περισσοτέρων συγγραφέων, ανεξαρτήτου θεωρητικού προσανατολισμού.

Ένα στοιχείο το οποίο συντείνει σε αυτήν την κατάσταση είναι και η ποικιλία και ποικιλομορφία των αντικειμένων με τα οποία ασχολείται η Βιομηχανική Κοινωνιολογία. Το εύρος στο οποίο εκτείνεται είναι πολύ μεγάλο μιας και οι παράμετροι οι οποίοι συγκροτούν τις εργασιακές σχέσεις είναι πάρα πολλοί. Αυτή η ευρύτητα του γνωστικού αντικειμένου έχει ως αποτέλεσμα αφενός τον πλούτο των θεωρητικών αναζητήσεων και απόψεων, αφετέρου την αδυναμία καταγραφής σε ένα συνεκτικό θεωρητικό σώμα των στοιχείων τα οποία αποτελούν αυτό που ονομάζουμε Βιομηχανική Κοινωνιολογία.

Επακόλουθο αυτής της κατάστασης είναι ότι παρουσιάζονται μέχρι και σήμερα στη μελέτη των θεμάτων που άπτονται της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας μεγάλες διαφοροποιήσεις, όσον αφορά τα κεντρικά θέματα, τις θεωρητικές προσεγγίσεις, τη μεθοδολογία και γενικότερα την παραδειγματική εμπειρική έρευνα. Ωστόσο, η αδυναμία κατάταξης μονοσήμαντα του χώρου της

Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας σε μία συστηματική συνάρτηση της κοινωνιολογικής σκέψης φαίνεται εν μέρει να οφείλεται[7] και σε εξωγενείς του συγκεκριμένου γνωστικού κλάδου εξελίξεις, όπως στη γενικότερη εξέλιξη της κοινωνιολογίας η οποία προκύπτει: α) από τη συνεχή μεταβολή της βιομηχανικής κοινωνίας και της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, β) από τη μεταβολή της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών δομών, τομέων και λειτουργιών, που προκύπτουν από την καινούργια μορφή οργάνωσης της παραγωγής και καθορίζουν εν τέλει την ανάπτυξη των βιομηχανικών κοινωνιών. Οι επιπτώσεις αυτών των αλλαγών είναι πολυ σημαντικές τόσο για την κοινωνιολογία γενικά, όσο και για τη Βιομηχανική Κοινωνιολογία ειδικότερα Το γεγονός αυτό αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο το δυναμικό χαρακτήρα της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, η οποία πρέπει συνεχώς να αναπτύσσεται εξαιτίας των καινούργιων κοινωνικών συνθηκών. Αυτό που απαιτείται είναι η συνεχής προσαρμογή της στις νέες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης πάνω στις οποίες αποκτά την καινούργια μορφή και το νέο περιεχόμενο η εργασία και οι εργασιακές σχέσεις.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Οι ιστορικές θεωρητικές καταβολές της βιομηχανικής κοινωνιολογίας βρίσκονται αρχικά, στα έργα των ουτοπιστών σοσιαλιστών[8] Saint Simon, Fourier, Proudhon, Blanqui, Owen και Cabet. Οι θεωρητικοί αυτοί προσέγγισαν τα ζητήματα της βιομηχανικής εργασίας και της εργατικής τάξης συμβάλλοντας ουσιαστικά στο θεωρητικό προβληματισμό και την κοινωνικοπολιτική αντιπαράθεση τόσο στο πλαίσιο εκείνης της εποχής όσο και των κοινωνιών που επακολούθησαν. Στα έργα αυτά παρατηρούμε όχι τόσο τη διαμόρφωση κάποιων θεωριών περί Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, αλλά την αναζήτηση και ανάδειξη των βασικών θεματικών και αντικειμένων πάνω στα οποία σε ένα μετέπειτα στάδιο θα συγκροτηθεί η Βιομηχανική Κοινωνιολογία.

Στην συνέχεια, έχουμε την επικράτηση των κλασσικών θεωρητικών Marx K. Weber M. και Durkheim E., οι οποίοι στην προσπάθειά τους να διερευνήσουν τη φύση της εκβιομηχάνισης ασχολήθηκαν με την εργασία, όχι ως εξειδικευμένοι μελετητές, αλλά στα πλαίσια των γενικότερων τους θεωριών. Παρά το γεγονός ότι ασχολήθηκαν περιφερειακά στις θεωρίες τους με τα εργασιακά θέματα οι επιρροές τους παραμένουν ισχυρές ακόμη και στις μέρες μας, διαμορφώνοντας τις ιδιαίτερες κατευθύνσεις και σχολές, μέσω των

οποίων προσεγγίζονται και αναλύονται τα εργασιακά θέματα. Παράλληλα, και σε μια διαδικασία διαλόγου με τους θεωρητικούς που προαναφέρθηκαν, αναπτύχθηκαν μια σειρά από εξειδικευμένες θεωρίες[9], οι οποίες παρότι εμφανίσθηκαν σταδιακά και επηρεάσθηκαν από τις απόψεις των κλασικών θεωρητικών, επικέντρωσαν στο θέμα εργασία, αναδεικνύοντας το ως ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης και προδιαγράφοντας τη σημαντικότητά της κατανόησής του για την εξήγηση τόσο των παραδοσιακών όσο και πολύ περισσότερο των σύγχρονων κοινωνιών.

Οι μεγαλύτερες παραδοσιακά σχολές της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, κινούμενες πάνω σε μια λειτουργιστική εργαλειακή λογική ρυθμιστικής παρέμβασης, ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη συμπεριφορά των εργαζομένων, παρά για τη φύση αυτής καθ' αυτής της εργασίας. Οι απόψεις αυτές κινούνταν πάνω στη λογική ρύθμισης κατά το βέλτιστο τρόπο των εργασιακών σχέσεων, με απώτερο σκοπό την αύξηση της παραγωγής και τη λειτουργική αναπαραγωγή του συστήματος Το ποιος έχει την ιδιοκτησία, τον έλεγχο και το σχεδιασμό της παραγωγικής διαδικασίας ήταν κάτι το οποίο συνήθως θεωρείτο ως a priori δεδομένο με αποτέλεσμα το επίκεντρο της έρευνας να αποτελούσαν κυρίως οι αντιδράσεις των εργαζομένων στις αποφάσεις της ηγεσίας. Η βιομηχανική συμπεριφορά - η συμπεριφορά στους εργασιακούς χώρους (Industrial Behaviour) - θεωρήθηκε ως μια μεταβλητή του συνολικού συστήματος, ως κάτι το οποίο είναι δυνατόν να κατανοηθεί και εφόσον γίνει πλήρως κατανοητή να αλλάξει κατά βούληση. Το αποτέλεσμα αυτού του θεωρητικού προσανατολισμού απέναντι στα εργασιακά θέματα ήταν να αναπτυχθεί ως τάση η Κοινωνιολογία του Εργοστασίου (plant sociology).

Αυτή η οπτική αντιμετώπισης των εργασιακών σχέσεων ήταν πράγματι μεν, όπως κατηγορήθηκε απομονωμένη, από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του εργαζόμενου, την συνολική κοινωνία και τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις, είχε όμως άμεση σχέση με την πραγματικότητα και τη ζωή του εργασιακού χώρου, αυτού καθ' αυτού[10]. Οι μελέτες αυτές διεξήχθησαν σε επιχειρήσεις από κοινωνιολόγους, ψυχολόγους και ανθρωπολόγους οι οποίοι μέσα από συνδυασμένες προσπάθειες επιχείρησαν να μελετήσουν τη συμπεριφορά των εργαζομένων μέσα στους εργασιακούς χώρους, ώστε να βοηθήσουν τις διοικήσεις των επιχειρήσεων στην πραγματοποίηση των στόχων τους[11], στην αύξηση δηλαδή της παραγωγής και τη μείωση του κόστους, με απώτερο σκοπό την αύξηση του κέρδους. Η εργασιακή συμπεριφορά δηλαδή αποτελούσε ένα

ακόμα τεχνικό στοιχείο της παραγωγής το οποίο με την κατάλληλη τροποποίηση μπορούσε να προσφέρει τα μέγιστα.

Οι τομείς που συγκέντρωσαν κατ'αρχήν το ενδιαφέρον των ερευνητών, ήταν οι τεχνικοί συντελεστές της εργασίας και η σχέση του ατόμου με τη μηχανή. Οι τομείς αυτοί μελετήθηκαν τόσο αυτόνομα, όσο και σε συσχέτιση αναμεταξύ τους. Τα θέματα, οι μεταβλητές που αποτέλεσαν αφετηρία και οδήγησαν στην ανάπτυξη του κλάδου με κύριους ερευνητές τους Taylor F. και Mayo E. ήταν τα προβλήματα των συνθηκών εργασίας, οι φυσικές συνθήκες του περιβάλλοντος χώρου, ο φωτισμός, η θέρμανση, ο εξαερισμός, οι παράγοντες κόπωσης, η στάση του εργαζόμενου απέναντι στην εργασία του, οι κινήσεις και η όλη οργάνωση της εργασίας. Όλες αυτές οι μεταβλητές μελετήθηκαν πάντα σε άμεση σχέση, με την απόδοση και την παραγωγικότητα[12]. Η απόδοση και η παραγωγικότητα, ήταν τα έσχατα κριτήρια ανάλυσης και μελέτης των οποιονδήποτε θεμάτων.

Ως αφετηρία γέννησης της βιομηχανικής κοινωνιολογίας μπορεί να θεωρηθεί το έργο του Taylor F. W. *Αρχές Επιστημονικής Διοίκησης*[13]. Με το έργο αυτό έγινε η προσπάθεια εισαγωγής ενός μοντέλου εφαρμογής επιστημονικών μεθόδων και τεχνικών για τη μέτρηση και τον έλεγχο της εργασίας, με κύριο σκοπό τη μείωση της αναποτελεσματικότητας. Με την καθιέρωση αυτού του μοντέλου παγιώθηκε η διάκριση της εργασίας, σύλληψης - σχεδιασμού και της εργασίας εκτέλεσης και εγκαινιάσθηκε γενικότερα ένα πλαίσιο[14] οργάνωσης της εργασίας, το οποίο συχνά κατηγορήθηκε ότι αντιμετώπισε τον άνθρωπο σαν μηχανή[15].

Το επόμενο μεγάλο βήμα για τη διαμόρφωση της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας σε ξεχωριστό κλάδο των κοινωνικών επιστημών πραγματοποιήθηκε με τον Fayol, ο οποίος αν και δεν διατύπωσε μία ολοκληρωμένη θεωρία για τις οργανώσεις, με το έργο του *Βιομηχανική και Γενική Διοίκηση*[16], εισήγαγε μία διοικητική θεωρία η οποία στηριζόταν στην πολύχρονη εμπειρία του στη γαλλική βιομηχανία. Η διοικητική αυτή θεωρία αναφερόταν στην προαπαιτούμενη δομική λειτουργική υποδιαίρεση των δραστηριοτήτων της διοίκησης στα στοιχεία: α) του προγραμματισμού, β) της οργάνωσης, γ) της διοίκησης, δ) του συντονισμού και ε) του ελέγχου. Λίγο αργότερα ο Ford H. χρησιμοποιώντας τις τεχνικές του Taylor για τη διοίκηση του ανθρωπίνου δυναμικού, εισήγαγε τεχνικές και οργανωτικές μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία (γραμμή-αλυσίδα παραγωγής), αναπτύσσοντας ένα συνολικότερο συνδυασμό των διαδικασιών και παραγωγικών τεχνολογιών, με την ανθρώπινη εργασία, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία όχι μόνο

ενός ειδικού τύπου οργάνωσης της εργασίας αλλά συνολικότερα ενός νέου μοντέλου[17] μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης.

Καθοριστικής σημασίας γεγονός για την ανάπτυξη του κλάδου αποτέλεσε η διεξαγωγή των γνωστών Hawthorn Studies από τον Mayo E. στις Η.Π.Α. που υπήρξε η αφετηρία της δημιουργίας της Κίνησης-Σχολής των Ανθρωπίνων Σχέσεων. Οι έρευνες αυτές, που άρχισαν το 1927, με σκοπό να διερευνήσουν την επίδραση του φωτισμού στην απόδοση των εργαζομένων ανακάλυψαν τελικά τη σημασία των κοινωνικών παραγόντων και της ομαδικής ψυχολογίας για τη συμπεριφορά των εργαζομένων[18].

Τα πειράματα του Mayo συνέχισαν την οργανωτική θεωρία και διατυπώθηκαν στηριζόμενα στις ανεπάρκειες και τα κενά των προηγούμενων θεωριών (Taylor, Ford). Ο κύριος στόχος ήταν αρχικά να ενδυναμώσουν την ισχύ του Τευλορισμού και του Φορντισμού, στην πράξη όμως περιόρισαν τη δυνατότητα εφαρμογής αυτών των θεωριών επισημαίνοντας τα όρια και τα περιθώρια της χρήσης τους, για την ερμηνεία, κατανόηση και τροποποίηση της οργανωτικής πραγματικότητας.

Η βασική κριτική θέση της σχολής αυτής στηρίχθηκε στην προώθηση της άποψης ότι ο κυρίαρχος μέχρι το σημείο εκείνο θεωρητικός προσανατολισμός στην οργανωτική θεωρία ήταν μονομερής, μιας και αντιμετώπιζε το οργανωτικό φαινόμενο στη βάση μιας ψυχρής ορθολογικής λογικής, όπου το βασικό κίνητρο το οποίο κατεύθυνε τις εκάστοτε συμπεριφορές ήταν η επιδίωξη του οικονομικού κέρδους και μόνο.

Η Σχολή των Ανθρωπίνων Σχέσεων ανέπτυξε μια αρκετά περίπλοκη προσέγγιση για την ερμηνεία των δράσεων, της οργάνωσης του εργοστασίου και του εργασιακού χώρου, εφόσον σε αυτή την προσέγγιση το εργοστάσιο αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό σύστημα στο οποίο η κουλτούρα και οι συνθήκες των ομάδων επηρεάζουν την παραγωγή[19]. Σε πολλές, δε, μελέτες της Κίνησης του Ανθρώπινου Παράγοντα αποκαλύφθηκε ότι το στυλ εποπτείας και η σύνθεση των διαφόρων ομάδων αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν τη λειτουργία της εργασίας και την ικανοποίηση από αυτή[20].

Στο νέο αυτό θεωρητικό σχήμα ο εργαζόμενος έπαψε να αποτελεί ένα εργαλείο, ένα μηχάνημα, ένα τμήμα της παραγωγής το οποίο μπορεί ρυθμισμένα να εκτελεί το καθήκον που απαιτείται από αυτόν με τον ένα καλύτερο τρόπο. Ο εργαζόμενος πλέον αντιμετωπίζεται ως φορέας εκτός από την εργασιακή του δύναμη και συναισθημάτων και κοινωνικών σχέσεων. Αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό δρών ενεργό υποκείμενο το οποίο δεν πράτει μονοδιά-

στατα ορθολογικά-οικονομικά, αλλά έχει αισθήματα αξίες και κίνητρα τα οποία πρέπει να κατανοηθούν να καταγραφούν και να ληφθούν υπόψη από τη διοίκηση της επιχείρησης, μιας και αποτελούν δομικά στοιχεία, βασικές μεταβλητές του οργανωτικού μορφώματος. Τα αισθήματα και οι σχέσεις του εργαζομένου αποτελούν σε αυτή την προβληματική μεταβλητές οι οποίες αν τροποποιηθούν κατάλληλα μπορούν να οδηγήσουν στην αύξηση της παραγωγής. Στόχος του Mayo έγινε η διεξαγωγή πειραμάτων για τη διερεύνηση της αιτιακής σχέσης μεταξύ αυτών των στοιχείων και της αύξησης της παραγωγικότητας. Αποτέλεσμα αυτών των ερευνών ήταν η ανακάλυψη της επίδρασης την οποία έχει η συλλογική μορφή οργάνωσης των εργατών, η ομαδική ζωή στην εκάστοτε ατομική εργασιακή συμπεριφορά.

Με τις έρευνες αυτές δόθηκε νέα ώθηση στη Βιομηχανική Κοινωνιολογία μιας και αναγνωρίστηκαν πλέον οι ψυχολογικές, συναισθηματικές και ευρύτερα κοινωνικές παράμετροι οι οποίοι επηρεάζουν και συνθέτουν τη βιομηχανική οργανωτική πραγματικότητα. Το φαινόμενο της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων αποκτά μια περισσότερο περίπλοκη και σύνθετη όψη οδηγώντας τη Βιομηχανική Κοινωνιολογία στην υιοθέτηση νέων τεχνικών και εργαλείων για την κατανόηση του εργασιακού μορφώματος.

Η ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Σημαντικές εξελίξεις στον κλάδο της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας σημειώθηκαν μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Προφανώς λόγω του ότι δεν δόθηκαν ικανοποιητικές απαντήσεις σε κρίσιμα ζητήματα από τις προηγούμενες προσεγγίσεις, αναπτύχθηκε μια ολόκληρη σειρά από νέες εξειδικευμένες θεωρίες οι οποίες εστίασαν το ενδιαφέρον τους σε διαφορετικές θεματικές[21]. Αυτή την περίοδο η Βιομηχανική Κοινωνιολογία εμφανίζεται ως ειδικός, ξεχωριστός κλάδος τόσο στη Μεγάλη Βρετανία όσο και στη Γαλλία. Στην τελευταία ξεχωρίζει το έργο του Friedman G. ο οποίος άσκησε έντονη κριτική στον Τεηλορισμό, υποστηρίζοντας ότι η γέννησή του δεν έγινε σε μια τυχαία περίοδο. Η ιστορική εμφάνιση του Τεηλορισμού για τον Friedman G. έχει άμεση σχέση με το στάδιο το οποίο διένυε την περίοδο εκείνη ο καπιταλισμός. Πιο συγκεκριμένα, πρότεινε τη σύνδεση ουσιαστικά της ανάπτυξης του πρώτου συστήματος επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας με την ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος να υπερβεί τις εσωτερικές του αντιθέσεις κατά τη νέα φάση στην οποία είχε εισέλθει στα τέλη του 19ου αιώνα[22].

Ο σημαντικότερος συγγραφέας ο οποίος προσέφερε στην εγκαθίδρυση της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, μετά τον Friedman G. που θεωρείται ο θεμελιωτής του κλάδου στη Γαλλία, υπήρξε ο Touraine A., ο οποίος μελετώντας την εξέλιξη της δομής της εργασίας στα εργοστάσια Renault διετύπωσε τη θεωρία του τεχνικού συστήματος της βιομηχανικής εργασίας, το λεγόμενο Σχήμα των Τριών Φάσεων[23].

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1950 επιχειρείται και στη Γερμανία η θεμελίωση της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, παρότι σχετικές έρευνες είχαν ήδη εμφανισθεί από τις δεκαετίες του 1910 και 1920. Βασικό, κοινό χαρακτηριστικό αυτών των νεώτερων ερευνών, ενδεικτικότερες των οποίων είναι αυτές των Adorno Th. και Dirks W. στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, αποτέλεσε η προσπάθεια τα παρατηρούμενα φαινόμενα να καταγράφονται εμπειρικά, εφόσον έχουν πριν προσεγγισθεί ιστορικά, στη βάση μίας γενικότερης, γενικεύσιμης θεωρίας.

Σε μία επόμενη φάση εξέλιξης της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, βασικό χαρακτηριστικό είναι η στροφή πλέον στη μικροανάλυση των εργασιακών σχέσεων, με στόχο να διευρυνθούν θέματα που αφορούν το εσωτερικό της επιχείρησης, όπως οι ενδοεπιχειρησιακές δομές, οι κοινωνικές σχέσεις, οι ομάδες και η αντίδραση στις ενδοεπιχειρησιακές αλλαγές. Η στροφή αυτή στο μίκρο επίπεδο ανάλυσης εκφράζει και τη θεμελίωση της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας ως διακριτό γνωστικό αντικείμενο, το οποίο εφόσον έχει αναπτύξει κατά τις προηγούμενες περιόδους το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο το οποίο αναφέρεται στη διατύπωση των βασικών εννοιών, μπορεί πλέον να αναπτύξει και το επίπεδο της εμπειρικής έρευνας (μίκρο).

Στις αγγλοσαξονικές χώρες, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η Βιομηχανική Κοινωνιολογία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη. Στις Η.Π.Α. με έντονη την παρουσία της μικροκοινωνιολογίας και της ψυχολογίας και τη χρήση ανάλογων προς αυτά τα γνωστικά αντικείμενα μεθόδων, η έρευνα παρουσίασε μία τάση προς τη διοίκηση επιχειρήσεων και επικεντρώθηκε στην εργασιακή ικανοποίηση, στην απουσία από την εργασία, καθώς και σε άλλα θέματα που άπτονται των συνθηκών εργασίας, ως το 1960, οπότε και συντελείται οριστικά η στροφή από τη Βιομηχανική Κοινωνιολογία προς την κοινωνιολογία των οργανώσεων[24].

Στις Η.Π.Α. οι κυριότερες έρευνες της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου αποτελούν μία αντίδραση προς τη Σχολή των Ανθρωπίνων Σχέσεων με την κριτική γι' αυτήν ότι παραγνωρίζει τους κοινωνι-

κοοικονομικούς παράγοντες, την οργάνωση της εργασίας και τη σύγκρουση. Σ' αυτό το πλαίσιο κάνουν την εμφάνισή τους οι Maslow, Argiris, Likert, Herzberg, McGregor[25], οι οποίοι παρέμειναν μεν στην κατεύθυνση του αντιτεηλορισμού, αλλά παρουσίασαν και σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ο εργασιακός χώρος τώρα πλέον εξετάζεται ως οργάνωση, παρά ως κοινωνικό σύστημα όπως γινόταν κατά το παρελθόν, και έτσι η έμφαση δίνεται πλέον στις ανθρώπινες ανάγκες, ενώ παράλληλα ασκείται σαφώς εντονότερη από πριν κριτική προς τις εφαρμοζόμενες διευθυντικές πρακτικές[26].

Στη Μεγάλη Βρετανία, μετά από μία πρώτη φάση έντονης επιρροής από την αμερικανική Βιομηχανική Κοινωνιολογία, ιδίως όπως αυτή εκφράστηκε από τις θεωρίες των Mayo E. και Lewin K., η έρευνα παρουσιάζοντας πρωτοτυπία, για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, στρέφεται στα θέματα των βιομηχανικών εργασιακών σχέσεων και συγκρούσεων.

Η μεταπολεμική όμως έρευνα δεν προσανατολίσθηκε συνολικά μόνο σε αυτήν την κατεύθυνση. Πολλές έρευνες στρέφονται προς τις τεχνολογικές επιρροές οι οποίες αντιμετωπίζονται ως παράγοντας καθοριστικός των στάσεων και της εργατικής συμπεριφοράς. Ο τεχνολογικός ντετερμινισμός είναι έκδηλος σε έρευνες ιδίως της δεκαετίας του 1950. Πολλές μελέτες διέπονται από την άποψη ότι:

το κοινωνικό σύστημα δομείται από τις τεχνολογικές διαδικασίες[27]

ενώ η μαζική παραγωγή, που κίνησε στο μεταξύ το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον, θεωρείται ως:

ο κώδικας και ο νόμος που διέπουν τη συμπεριφορά και τη ζωή του εργοστασίου[28].

Το θεωρητικό ενδιαφέρον για την αλλοτρίωση έστρεψε πολλές έρευνες στο θέμα της αυτοματοποίησης και των επιπτώσεων της πάνω στην προσωπικότητα του εργαζομένου. Από τις σημαντικότερες έρευνες, είναι αυτή του Blauner R., ο οποίος θεώρησε ότι με τη χρήση της αυτοματοποίησης είναι δυνατόν να μειωθεί η αλλοτρίωση του εργαζομένου[29], αρκεί να υιοθετηθεί ένας πιο ισορροπημένος καταμερισμός εργασίας, μία πιο διαφοροποιημένη δομή των διαφόρων ειδικοτήτων, καθώς και πιο ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες[30].

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, πολλές μελέτες αντιμετώπισαν τους χώρους εργασίας ως οργανώσεις με στόχο να περιγράψουν συστηματικά τους κανόνες οι οποίοι διέπουν τη συμπεριφορά σ'αυτές. Οι έρευνες αυτές έδωσαν έμφαση όχι στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, αλλά στον τρόπο οργάνωσης των ατόμων που συμμετέχουν και συγκροτούν την παραγωγή, βάσει του οποίου δομούνται οι κοινωνικές σχέσεις. Τα κεντρικά θέματα που απασχόλησαν αυτές τις έρευνες, ήταν αφενός ο καταμερισμός εργασίας που αντιμετωπίζεται, όμως, απομονωμένα από τις κοινωνικές δυνάμεις που τον δημιουργούν, και αφετέρου η ιεραρχία και ο έλεγχος που θεωρούνται ως τεχνικά στοιχεία που απορρέουν από τον καταμερισμό εργασίας και όχι σαν δεδομένα που δημιουργούν σχέσεις εξουσίας.

Οι πρώτες από αυτές τις θεωρητικές εργασίες είναι σαφές ότι επηρεάσθηκαν από τη θεωρία του Durkheim για την εκβιομηχάνιση και ιδίως από τη σύλληψή του για το αρμονικό κοινωνικό-τεχνικό σύστημα. Αποτέλεσμα αυτής της επιρροής ήταν η σύγκρουση να θεωρείται, όχι εγγενές χαρακτηριστικό της οργάνωσης, αλλά παθολογική κατά βάθος εκδήλωση που προκύπτει από τα ανιαρά εργασιακά καθήκοντα, από την έλλειψη συμμετοχής σε μία κοινωνική ομάδα του εργασιακού χώρου και από το χαμηλό ηθικό των εργαζομένων[31].

Η ισχυρότερη όμως επίδραση που δέχθηκε η οργανωτική θεωρία για την αναγκαιότητα της ιεραρχίας-γραφειοκρατίας, των δομών εξουσίας και του καταμερισμού εργασίας με στόχο τον έλεγχο, τον ορθολογισμό και την αναζήτηση αποτελεσματικότερων μεθόδων εργασίας, προήλθε από τον Weber[32].

Με τα ίδια θέματα, στηριζόμενες πάνω στο έργο του Weber για τις σχέσεις εξουσίας, ασχολήθηκαν και άλλες μελέτες (Crozier, Gouldner), οι οποίες όμως μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν ριζοσπαστικές, εφόσον υιοθετούν ουσιαστικά επικριτικές για το γραφειοκρατικό φαινόμενο απόψεις, αναδεικνύοντας το δυσλειτουργικό του χαρακτήρα στις σύγχρονες οργανώσεις[33].

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, παρατηρείται μία στροφή από πολλούς ερευνητές στις ΗΠΑ και από τις ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία, στα θέματα των βιομηχανικών ή εργασιακών σχέσεων, της βιομηχανικής σύγκρουσης και της βιομηχανικής δημοκρατίας. Από τις πλέον σημαντικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο χώρο είναι αυτή του Dunlop J., στην οποία ο συγγραφέας επηρεασμένος από τις απόψεις του Parsons T. σε

σχέση με την αλληλεπίδραση μεταξύ του συνολικού κοινωνικού συστήματος και του οικονομικού υποσυστήματος, θεωρεί ότι οι εργασιακές σχέσεις αποτελούν ένα υποσύστημα του κοινωνικού συστήματος το οποίο λειτουργεί με αντίστοιχη λογική[34].

Στη συνέχεια άλλες μελέτες ασχολήθηκαν με την απεργιακή δραστηριότητα και τη σύγκρουση[35]. Οι Kerr C. και Sieger A. επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τις διακυμάνσεις της απεργιακής δραστηριότητας ανά κλάδο βάσει των δομών του κοινωνικού περιβάλλοντος των εργαζομένων. Οι Ross A. και P. Hartman, θεώρησαν ότι η απεργιακή δραστηριότητα συνδέεται με την ανεπάρκεια των διαπραγματευτικών θεσμών. Αξιόλογες μελέτες σε σχέση με τα θέματα απεργιακής δραστηριότητας και σύγκρουσης υπήρξαν και αυτές των Turner, Clark, Roberts και του Eldrige, ο οποίος ερμήνευσε με ένα δικό του τρόπο τη συστημική θεωρία του Dunlop[36], ώστε ορισμένοι θεώρησαν ότι επρόκειτο για σαφή παρερμηνεία της θεωρίας του τελευταίου.

Εξαιρετικής σημασίας γεγονός υπήρξε η ανάπτυξη της θεσμικής σχολής με βασικούς εκπροσώπους τους Flanders A. και Clegg H. που εστίασε το ενδιαφέρον της στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και στους θεσμούς ρύθμισης της εργασίας και της σύγκρουσης, η οποία και αντιμετωπίστηκε περισσότερο ως παθολογικό φαινόμενο[37]. Απέναντι σε αυτή την άποψη υπήρξε έντονη η κριτική του Margerison C. J., ο οποίος υποστήριξε την ανάγκη να στραφεί η έρευνα όχι τόσο στις συνέπειες όσο στις αιτίες, τη φύση και την ανάπτυξη της βιομηχανικής σύγκρουσης που είναι εγγενές, κληροδοτημένο χαρακτηριστικό των βιομηχανικών κοινωνιών[38]. Ορισμένες μελέτες θεώρησαν τη σύγκρουση ως στοιχείο απαραίτητο προκειμένου να υπάρχει πλάι-πλάι με την εχθρότητα η αμοιβαιότητα και να επιτυγχάνεται ανταγωνιστική συνεργασία[39], αφού η επίτευξη βιομηχανικής ειρήνης και αρμονίας θεωρήθηκε ότι είναι ανέφικτος στόχος[40].

Η σύγκρουση, όμως, αποτέλεσε και στη συνέχεια αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης για αρκετούς ερευνητές. Ο Dahrendorf R.[41] απορρίπτοντας την άποψη του καθολικού consensus στο κοινωνικό σύστημα, υποστήριξε ότι η κοινωνία έχει δύο πραγματικές όψεις: μία σταθερότητας, αρμονίας και συναίνεσης και μία άλλη αλλαγής, σύγκρουσης και εξαναγκασμού.

Σε μετέπειτα έρευνες ο προβληματισμός για την εκτεταμένη χρήση του αυτοματισμού, για την προοδευτική ή όχι φύση του αυτοματισμού και την αποειδίκευση ή την αναβάθμιση των επαγγελματικών προσόντων έθεσε το πρόβλημα της μη ικανοποίησης των εργαζομένων που εκδηλώνεται με χαμηλή παραγωγικότητα,

απουσία από την εργασία και απεργία, επαναφέροντας ουσιαστικά τη συζήτηση στο θέμα της βιομηχανικής σύγκρουσης (Braverman, Fox, Nickols και Beynon).

Τις δεκαετίες μετά το 1960, το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών στράφηκε σε θέματα βιομηχανικής δημοκρατίας και συμμετοχής, με αποτέλεσμα την παρουσία μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μελετών γενικού ενδιαφέροντος στο χώρο αυτό. Χαρακτηριστικές είναι αυτές του Bendix R. Με την πρώτη του έρευνα, ο συγγραφέας, μέσα από μία ιστορική επισκόπηση, επιχειρεί την ανάλυση των ιδεολογικών μεθόδων με τις οποίες οι επιχειρηματικές τάξεις στην Αγγλία, τις Η.Π.Α. και την Ε.Σ.Σ.Δ. διαμόρφωσαν ένα πειθαρχημένο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό, ενώ με τη δεύτερη (1963) έδωσε μια εκδοχή για την εκβιομηχάνηση, την ιδεολογία και την κοινωνική δομή η οποία ουσιαστικά ανέτρεπε το συμπέρασμα της προηγούμενης.

Άλλες μεταγενέστερες, επίσης γενικού ενδιαφέροντος στο χώρο της βιομηχανικής δημοκρατίας μελέτες, που σήμερα πλέον ανήκουν ίσως στις κλασσικές του είδους, αναπτύχθηκαν απο τον Pool M.[42] τον Brannen P.[43] και τους Cressey P., Eldridge J. και MacInnes J.[44]. Υπήρξαν όμως και συγκριτικές μελέτες όπως αυτή του Clegg H.[45] ο οποίος συγκρίνοντας διαφορετικές εκδοχές και ερμηνείες της βιομηχανικής δημοκρατίας επιχείρησε να αναπτύξει μία γενική θεωρία η οποία όμως δέχθηκε από τον Blumberg P.[46] έντονη κριτική. Στον τομέα αυτό, αργότερα, υπήρξαν και μελέτες οι οποίες εστίασαν το ενδιαφέρον τους σε άλλα ειδικότερα θέματα όπως η οικονομική δημοκρατία[47], η συμμετοχή σε τοπικές αναπτυξιακές πρωτοβουλίες για τη δημιουργία απασχόλησης[48] και οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί[49].

Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Τις δεκαετίες 1960 και 1970 παρατηρήθηκε μία ακόμα στροφή στα θέματα που κέντρισαν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Παράλληλα με τα θέματα εξανθρωπισμού της εργασίας, στη Γερμανία αλλά κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία, αποτέλεσαν επίκεντρο του προβληματισμού οι μεγάλες πολιτικοκοινωνικές αλλαγές και αντιπαραθέσεις, οι μεταβολές στις δομές της οικονομίας, της παραγωγής, της απασχόλησης και στις μορφές εργασίας, καθώς και τα θεωρητικά κοινωνικο-πολιτικά προβλήματα που αφορούσαν τη βίωση και την εμπειρία της εργασίας, το σχηματισμό και την

κοινωνική συνείδηση της εργατικής τάξης, καθώς και την εργασιακή διαδικασία καθαυτή.

Σημαντικό μέρος της έρευνας σ'αυτή τη φάση στράφηκε στον προσανατολισμό σε σχέση με την εργασία. Ηδη το 1956 ο Dubin R.[50] υποστήριξε ότι 3 στους 4 σε ένα δείγμα 491 βιομηχανικών εργατών δεν αντιλαμβάνονται την εργασία και τον εργασιακό χώρο ως θέματα κεντρικού ενδιαφέροντος, αλλά ότι βρίσκουν ως επίκεντρο της ζωής τους την οικογένεια, τον ελεύθερο χρόνο, την ψυχαγωγία και διάφορες άλλες εθελοντικές δραστηριότητες. Ο Galbraith J. το 1962 (*The Affluent Society*), μέσα από μία πολύ καλή κριτική προσέγγιση της μεταπολεμικής κοινωνίας στην οποία λειτουργούν οι βιομηχανικές οργανώσεις, παρουσίασε τις κυρίαρχες αξίες, τις προτιμήσεις και τα συμφέροντα που τις στηρίζουν και συμβάλλουν στο σχηματισμό της στάσης των ανθρώπων προς την εργασία και την παραγωγή. Ο Touraine A. το 1966 υποστήριξε ότι η ταξική συνείδηση φθίνει σιγά-σιγά, αρχικά στην υπεράσπιση κάθε επαγγελματικής κατηγορίας και τέλος προσανατολίζεται προς την υπεράσπιση της ιδιωτικής ζωής[51]. Ο Ingham G. θεώρησε κατόπιν σχετικών μετρήσεων της απουσίας από την εργασία και του turnover, ότι ο υψηλός βαθμός αφοσίωσης προς την επιχείρηση είναι αποτέλεσμα της συμφωνίας μεταξύ των προσανατολισμών, σε σχέση με την εργασία και των οργανωτικών δομών ελέγχου[52]. Οι Goldthorpe, Bechhoffer και Patt με το έργο τους *A Fluent Worker* εξέτασαν εμπειρικά την ιδέα ότι οι χειρώνακτες εργαζόμενοι και οι οικογένειές τους αφομοιώνονται σε ένα πλαίσιο ζωής μεσαίας τάξης, ενώ παράλληλα υποστηρίχθηκε ότι είναι απίθανη η δημιουργία ταξικής συνείδησης, αφού η εμπλοκή των εργαζομένων στην εργασία είναι χαμηλή και τέτοια που δεν επιτρέπει στον εργαζόμενο την ανάπτυξη ισχυρών αισθημάτων οποιουδήποτε είδους[53].

Στην συνέχεια ακολούθησε μία σειρά μελετών, οι οποίες για πρώτη φορά ουσιαστικά μετά το Marx, επανέφεραν στο προσκήνιο τη συζήτηση για τη φύση της εργασίας και τη θεωρία για την εργασιακή διαδικασία και την εργατική τάξη. Οι Gorz το 1967 και ο Mallet το 1975, υποστήριξαν ότι, κυρίως στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, αναπτύσσεται μία νέα πρωτοπορία αποτελούμενη από τεχνικούς υψηλών προσόντων και εργαζόμενους, οι οποίοι ασχολούνται τόσο με χειρωνακτικές αλλά και μη χειρονακτικές εργασίες (λευκών αλλά και μπλε κολάρων), η οποία ενδιαφέρεται περισσότερο για θέματα μη μισθολογικά και ελέγχου. Το σημαντικότερο, ίσως από αυτές τις μελέτες είναι το έργο του Braverman, H. (1974) *Labour and Monopoly Capital, The Degradation of Work in 20th Century*. Σ' αυτό το έργο η εργασιακή διαδικασία μελετήθηκε,

προβαίνοντας από τον Braverman διεξοδικά σε λεπτομερειακή ανάλυση της παραγωγικής διαδικασίας, αποφεύγοντας ωστόσο να συνοδευτεί η ανάλυσή του από μια σαφή θεωρία για την ταξική συνείδηση και την κοινωνική αλλαγή. Ωστόσο, είχε προηγηθεί η μελέτη του Friedman, G. (1961) *The Anatomy of Work*, η οποία αποτέλεσε μία εύγλωττη κριτική της κατακερματισμένης, κατατμημένης, αποπροσωποποιημένης βιομηχανικής εργασίας και των επιπτώσεών της στον ελεύθερο χρόνο, στην πνευματική υγεία και στις γενικότερες μελλοντικές κοινωνικές εξελίξεις. Η κριτική αυτή οδηγεί τελικά τον συγγραφέα να επιμείνει στην ανάγκη ελαχιστοποίησης των εξατομικευμένων εργασιών και της εκτεταμένης χρήσης των μορφών διεύρυνσης και εμπλουτισμού της εργασίας.

Σχεδόν παράλληλα όμως ο προβληματισμός είχε στραφεί και στα γενικά μοντέλα της βιομηχανικής κοινωνίας της μεταπολεμικής περιόδου. Ο Dahredorf, R. (1959) *Class Conflict in the Industrial Society*, παρουσιάζοντας μία κριτική θεώρηση της μαρξιστικής θεωρίας και των επιγόνων της για τις τάξεις, στηριγμένη στις μεγάλες μεταβολές που συντελούνται, οδηγήθηκε στη διατύπωση μίας εναλλακτικής θεωρίας για τις τάξεις και την ταξική σύγκρουση. Ο Kerr C.[54] θεωρώντας ότι οι ειδικευμένοι, υπεύθυνοι και ικανοποιημένοι εργάτες παίρνουν τα χαρακτηριστικά της μεσαίας τάξης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η σύγκρουση στη βιομηχανική κοινωνία οδηγείται σε άμβλυνση. Το μοντέλο της σύγκλισης των βιομηχανικών κοινωνιών στηρίχθηκε στην ιδέα της ανασύνθεσης του κεφαλαίου και της εργασίας καθώς και στο τέλος της ιδεολογίας. Ο Bell D. στο ομώνυμο έργο του *The End of Ideology*, προσέγγισε τη μεταβολή στις φιλοδοξίες και τη λατρεία που αναπτύχθηκε για την αποτελεσματικότητα, σε αντιπαράθεση με το ιστορικό προηγούμενο προγενέστερων στάσεων προς την εργασία[55] και υποστήριξε ότι το αίσθημα της εκπλήρωσης πρέπει να βρίσκεται στη φύση καθεαυτής της εργασίας[56]. Λίγο αργότερα, ο ίδιος συγγραφέας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι καταρρέει η βιομηχανική εργασία, ότι η αμερικάνικη κοινωνία μετατρέπεται σε κοινωνία εργαζομένων λευκών κολάρων και άρα ότι δεν ισχύει η μαρξιστική θεωρία των τάξεων[57]. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν τα επόμενα χρόνια και άλλες εργασίες. Ο Giddens, A. με το έργο του (1973) *The Class Structure of Advanced Societies*, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Marx είχε άδικο προβλέποντας τη μείωση των ειδικευμένων εργατών, αφού η επιστημονική γνώση που είναι η κινητήρια δύναμη της παραγωγής στις νεοκαπιταλιστικές κοινωνίες, δημιουργεί ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό και τεχνοκρατία που διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο. Ο Gallie D.[58], κινούμενος στην ίδια γραμμή πλεύσης

υποστήριξε ότι η τεχνολογική ανάπτυξη και η αυτοματοποίηση, που σηματοδοτεί το τέλος της μαζικής παραγωγής, αντιστρέφει την τάση για αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας, μειώνει τη διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και οδηγεί στη συρρίκνωση της υποβαθμισμένης εργασίας, στην αναβάθμιση των επαγγελματικών προσόντων και συνεπώς στη μείωση της δομικής σύγκρουσης στις σύγχρονες προηγμένες κοινωνίες.

Τέλος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά αναπτύσσονται δύο κυρίως τάσεις. Η πρώτη, περιλαμβάνει μελέτες οι οποίες αναλύοντας τις μεταβολές που συντελούνται στις παραγωγικές δομές στα πλαίσια του νεοφορντισμού[59] ανιχνεύουν τις μεταβολές που υφίσταται η εργασιακή διαδικασία και οι εναλλακτικές μορφές οργάνωσής της που στοχεύουν στον εξανθρωπισμό της εργασίας και την εξασφάλιση ποιότητας στην εργασιακή ζωή. Πρόκειται για τη συζήτηση που αφορά την εφαρμογή της ευέλικτης εξειδίκευσης[60] στην παραγωγή, τα ιαπωνικά μοντέλα[61] και τα ανθρωποκεντρικά συστήματα οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας που περιλαμβάνουν τεχνικές όπως η μεγιστοποίηση-διεύρυνση[62] και ο εμπλουτισμός της εργασίας, η περιστροφή των εργασιών, οι αυτόνομες ομάδες εργασίας και οι κύκλοι ελέγχου ποιότητας.

Η δεύτερη τάση περιλαμβάνει μελέτες οι οποίες εκδηλώνουν την ανησυχία τους για την προοπτική και το μέλλον της εργασίας και της απασχόλησης στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Χαρακτηριστικότερες από αυτές είναι τα έργα των Jones, B. (1982) *Sleepers, Wake! Technology and the Future of Work*, Handy, Ch. (1984), *The Future of Work, A Guide to a Changing Society* και πιο πρόσφατα του Rifkin, J.[63] ο οποίος αναζητώντας ένα νέο μοντέλο συσχέτισης της ίδιας της ζωής και της εργασίας των ανθρώπων, προτείνει την ανάπτυξη ενός νέου μοντέλου κοινωνικής ευμάρειας, το οποίο θα στηριχθεί στις κοινωνικές δραστηριότητες του κράτους και στην κοινωνική εργασία, μέσω των οποίων θα δοθεί απάντηση στο πρόβλημα της απασχόλησης, υποβαθμίζοντας μοιραία τον κεντρικό μέχρι σήμερα ρόλο της παραδοσιακής βιοποριστικής εργασίας.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Αποτέλεσμα της ποικιλίας των προσεγγίσεων ήταν, κατά καιρούς να προταθούν και διαφορετικοί ορισμοί για τη Βιομηχανική Κοινωνιολογία. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι συχνά στη βιβλιογραφία γίνεται εναλλακτική χρήση των όρων Βιομηχανική

Κοινωνιολογία και Κοινωνιολογία της Εργασίας, αφού υποστηρίζεται ότι ο πρώτος αφορά ένα κοινωνιολογικό κλάδο ο οποίος καλύπτει το πεδίο το οποίο είναι γνωστό και με το δεύτερο όρο[64]. Επισημαίνεται, πάντως, ότι έχουν διατυπωθεί και ενστάσεις σχετικά με το θέμα αυτό, οι οποίες υποστηρίζουν ότι οι δύο όροι εκφράζουν κάτι διαφορετικό, αφού ο όρος της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας περιορίζει το ενδιαφέρον στην επιχείρηση και στην μικροκοινωνιολογική έρευνα[65]. Αυτή η άποψη φαίνεται να έχει επηρεαστεί από το γεγονός ότι έχουν διατυπωθεί και περιοριστικές για το πεδίο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας προσεγγίσεις ή ορισμοί.

Ενδεικτικά, στο σημείο αυτό, μπορούν να αναφερθούν έργα όπως αφενός, του Schneider[66] που στη μελέτη του με τίτλο *Βιομηχανική Κοινωνιολογία* πραγματεύεται μόνο τους βιομηχανικούς θεσμούς των Η.Π.Α. και αφετέρου η μελέτη του Moore *Industrial Relations and Social Order*[67]. Στο έργο αυτό υποστηρίζεται μεν ότι η Βιομηχανική Κοινωνιολογία επιχειρεί τη συστηματική ανατομία και ανάλυση του βιομηχανικού συστήματος ως μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης και τρόπου ζωής, όμως το ενδιαφέρον επικεντρώνεται μόνο στο εργοστάσιο, με αποτέλεσμα ουσιαστικά να ταυτίζονται τα βιομηχανικά και τα εργοστασιακά συστήματα. Το πρόβλημα πάντως αυτό αίρεται αν ληφθούν υπόψιν άλλοι ορισμοί, οι οποίοι ουσιαστικά διευρύνουν το πεδίο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας αποκαθιστώντας τις διαστάσεις που σήμερα έχει πράγματι ο κλάδος. Τέτοιοι, δε, ορισμοί έχουν υιοθετηθεί από πολλούς συγγραφείς. Οι Miller και Form[68] υποστήριξαν ότι η Βιομηχανική Κοινωνιολογία περιλαμβάνει:

> *τη μελέτη των ομάδων εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, του ρόλου που διαδραματίζει ο εργαζόμενος στις ομάδες εργασίας και της κοινωνικής οργάνωσης της εργοταξικής κοινωνίας.*

Ο Smith[69] θεώρησε ότι η Βιομηχανική Κοινωνιολογία μελετά:

> *τη βιομηχανία ή και οποιαδήποτε μορφή εργασιακής οργάνωσης ως κοινωνικό σύστημα, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών, τεχνικών και πολιτικών παραγόντων που επιδρούν στη διάθρωση, στη λειτουργική και στις μεταβολές του συστήματος.*

Από τους έλληνες συγγραφείς ο Δ. Τσαούσης[70] θεωρεί ότι η Βιομηχανική Κοινωνιολογία μελετά:

> *τη βιομηχανία ως σύστημα και ως πλαίσιο διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων (δηλαδή ως τυπική οργάνωση, ως μορφή γραφειοκρατίας και ως οικονομικό θεσμό που επηρεάζει το κοινωνικό περιβάλλον και επη-*

ρεάζεται από αυτό), καθώς και τις σχέσεις που δημιουργούνται στο εργοστάσιο μεταξύ εργασίας και εργοδοσίας αλλά και μεταξύ εργαζομένων.

Σήμερα, πάντως, γίνεται αποδεκτό ότι η Βιομηχανική Κοινωνιολογία καλύπτει το πεδίο που είναι γνωστό ως κοινωνιολογία της εργασίας και είναι ο κλάδος, ο οποίος ειδικότερα: α) πραγματεύεται μερικές από τις κοινωνικές πλευρές της συμπεριφοράς των ανθρώπων που απασχολούνται στις βιομηχανικές κοινωνίες με την κατασκευή, τη μεταφορά, τη διανομή αγαθών, καθώς και με την παροχή ορισμένων τύπων υπηρεσιών, β) ενδιαφέρεται για τη κοινωνική διάρθρωση των βιομηχανικών οργανώσεων και για τις σχέσεις αυτών με την καθολική κοινωνική διάρθρωση στην οποία ανήκουν, και γ) περιλαμβάνει τη μελέτη των συστηματικών σχέσεων καθώς και των παραγόντων που επιδρούν σε τέτοιες σχέσεις[71].

Μπορεί κατά συνέπεια να υποστηριχθεί ότι οι πολυάριθμες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στο χώρο της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας, δεδομένης της ποικιλομορφίας που τις διακρίνει, αντιστοιχούν ουσιαστικά σε τέσσερις κατευθύνσεις ενδιαφέροντος όσον αφορά το αντικείμενο.

Πρώτον, σε έρευνες οι οποίες εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην επιχείρηση, την εσωτερική της οργάνωση, τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της, καθώς και στα ζητήματα αποδοτικότητας και παραγωγικότητας. Δεύτερον, σε μελέτες οι οποίες ερεύνησαν όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία, σε σχέση με το περιβάλλον. Τρίτον, σε έρευνες οι οποίες εστίασαν στο περιβάλλον περιορίζοντας όμως το ενδιαφέρον στην οικονομία και την τεχνολογία. Και τέταρτον, σε έρευνες οι οποίες δεν ασχολήθηκαν μόνο με τη βιομηχανία και τη βιομηχανική εργασία, αλλά συνολικότερα με τη βιομηχανική κοινωνία.

Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των ερευνών, όσον αφορά τη θεωρητική προσέγγιση την οποία υιοθετούν κατατάσσονται ουσιαστικά σε πέντε σχολές σκέψης[72]: Πρώτον, στη Διοικητική ή Ψυχολογική Σχολή, στην οποία τοποθετούνται έργα όπως αυτά του Taylor μέχρι και των Mc Gregor, Maslow και Herzberg. Δεύτερον, η Σχολή της Αλληλεπίδρασης που περιλαμβάνει έργα όπως αυτά των Colley, Med, Park. Τρίτον, η Σχολή της Κοινωνικής Δράσης, πυρήνα της οποίας αποτελεί η θεωρία του Max Weber. Τέταρτον, η Συστημική Σχολή, πυρήνα της οποίας είναι η θεωρία του Durkheim, καλύπτοντας και τις προσεγγίσεις των Mayo, Dickson, Pareto, Parsons και πέμπτον η σχολή που θεμελιώνεται στις θεωρίες των Marx και Engels και εκτείνεται μέχρι την Convergence

Theory και τα ζητήματα της αλλοτρίωσης (C.W. Mills) της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (D. Bell, A. Tourraine) και της σχέσης τεχνολογίας, κοινωνίας και κοινωνικής αλλαγής (Heilbroner, Tonnies).

Το μεγάλο εύρος των αντικειμένων της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας φαίνεται και από την πλειάδα των θεματικών με τις οποίες έχουν ασχοληθεί οι διάφορες έρευνες. Οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, έχουν αναλυτικότερα διερευνήσει μία μεγάλη ποικιλία θεμάτων[73], όπως: ανθρώπινο κεφάλαιο, ανεργία και θεωρία απασχόλησης, θεωρία των ανθρωπίνων σχέσεων, καταμερισμός της εργασίας, προβλήματα επικοινωνίας (αλλοτρίωση, ταυτότητα, κίνητρα), βιομηχανική σύγκρουση, συγκρούσεις εργασίας και απεργίας, τεχνολογία, τεχνολογικός προσδιορισμός και αυτοματοποίηση, βιομηχανική δημοκρατία, γραφειοκρατία, γυναίκες και εργασία, διοίκηση επιχειρήσεων, δυαδικές αγορές εργασίας, επιστημονική διοίκηση επιχειρήσεων, εργατικά συνδικάτα, εργατικό κίνημα, ευημερών εργάτης, θεωρίες οργανώσεις, θεωρία εργασιακής διαδικασίας, καπιταλισμός, παραγωγικά και αναπτυξιακά μοντέλα, ιδιωτικοποίηση, κοινωνικοτεχνικά συστήματα, θεσμοθέτηση της σύγκρουσης, κορπορατισμός, πατερναλισμός, πλουραλισμός, προσανατολισμός στην εργασία, συλλογική διαπραγμάτευση, συνεταιρισμός, ταξική απεικόνιση, ελεύθερος χρόνος, όψεις της βιομηχανικής και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Όπως γίνεται αντιληπτό η Βιομηχανική Κοινωνιολογία αποτελεί ένα κλάδο της κοινωνιολογίας ο οποίος ασχολείται με τη μελέτη μιας πλειάδας φαινομένων και μετεβλητών οι οποίες συνθέτουν στην συμπληρωματικότητά τους αυτό που ονομάζουμε εργασιακές σχέσεις και εργασία στη σύγχρονη κοινωνία.

Εν κατακλείδι, μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τα αντικείμενα ενασχόλησης της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας σε τέσσερις[74] μεγάλες περιοχές ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος:

Πρώτον, την εργασία (ως παραγωγικό σύστημα και εργασιακή διαδικασία, ως εργασιακές εμπειρίες, ως συστήματα αξιών, ως ιδεολογία, ως προσανατολισμοί σε σχέση με την εργασία, ως ελεύθερος χρόνος και ως σχέσεις εργασίας και φύλλου).

Δεύτερον, την απασχόληση και τα επαγγέλματα (δομές απασχόλησης, επαγγελματικές διαφοροποιήσεις, τύποι επαγγελμάτων, επαγγελματικές οργανώσεις, συντεχνίες, διαδικασίες εισόδου, ένταξης και απασχόλησης στα διάφορα επαγγέλματα, θέματα καριέρας, ειδικοτήτων, εξειδικεύσεων).

Τρίτον, τις οργανώσεις (γραφειοκρατική οργάνωση, γραφειοκρατικά συστήματα, δομές οργάνωσης και τεχνολογίας, στάσεις και αλλαγή στάσεων, άντληση, διατήρηση και άσκηση εξουσίας,

ανθρώπινες σχέσεις, αλλοτρίωση ατόμου, συγκριτικές αναλύσεις διαφόρων κοινωνικών συστημάτων, μορφές και επίπεδα οργάνωσης).

Τέταρτον, τις βιομηχανικές ή εργασιακές σχέσεις (εργατικά σωματεία, συνδικάτα, συλλογικές διαπραγματεύσεις, βιομηχανική σύγκρουση και ειρήνη, απεργία, βιομηχανική δημοκρατία, τυπικές-επίσημες και άτυπες-ανεπίσημες δομές).

Κατόπιν όλων όσων προαναφέρθηκαν είναι κάτι το εύλογο η ύπαρξη ασαφών ορίων ή αλληλοεπικαλύψεων μεταξύ της Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας αφενός και αφετέρου της κοινωνιολογίας των οργανώσεων, της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης, της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων, της κοινωνιολογίας των επαγγελμάτων, και της βιομηχανικής ψυχολογίας[75]. Το γεγονός αυτό όμως, όπως δείχνει η πορεία της έρευνας, δεν αναιρεί ούτε τη δυναμική και το διευρυμένο σήμερα πεδίο ενδιαφέροντος και μελέτης του κλάδου, ούτε πολύ περισσότερο την ύπαρξη ή την αναγκαιότητά του.

Στόχος του άρθρου ήταν να παρουσιασθεί η Βιομηχανική Κοινωνιολογία και να αναδειχθεί η πολυπλοκότητα και η ποικιλομορφία του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου ιδιαίτερα στις συνθήκες οι οποίες διαμορφώνουν την εργασιακή πραγματικότητα στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κωνσταντοπούλου, Χ. (1994) *Για μία Κοινωνιολογία της Εργασίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 11.
2. Νικολάου-Σμοκοβίτη, Λ. (1994) *Κοινωνιολογία, Κοινωνία και Κοινωνική Ζωή*, Α. Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιάς σ. 32. Η συγγραφέας, ωστόσο, επισημαίνει ότι δεν είναι σκόπιμο να γίνεται λόγος για σαφή υποδιαίρεση της γενικής κοινωνιολογίας, εφόσον δεν υπάρχει μία γενικά αποδεκτή κοινωνιολογική θεωρία, αλλά για κλάδους ενδιαφέροντος γύρω από συγκεκριμένα αντικείμενα έρευνας και κοινωνικά προβλήματα που μελετώνται από κοινωνιολογική σκοπιά.
3. Πιπερόπουλου, Γ. (1994) *Κοινωνιολογία*, Art of Text, Θεσσαλονίκη, σ. 257.
4. Ambercrombie, N. St. Hill, Br. S. Turner (1991) *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Πατάκη, σ. 209.
5. Πιπερόπουλου, Γ. όπ.π., σ. 258
6. Όπ.π., σ. 257.
7. Lutz, B. G. Schmidt (1977) Industriesoziologie, στο Konig, R. (Hg) *Handbuch der empirischen Sozialoforschung*, Bd 8, Stuttgart, σ. 101.
8. Szell, G. (1994) *Συμμετοχή, Εργατικός Έλεγχος και Αυτοδιαχείριση, Κριτική Επισκόπηση των Σημαντικότερων Τάσεων και Συνεισφορών*, (Μετάφραση-Επιμέλεια Νικολάου-Σμοκοβίτη, Λ.), Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 34.
9. Thompson, P. (1983) *The Nature of Work, An Introduction to Debates on the Labour Process*, MacMillan, London, σ. 11.
10. Όπ.π., σ. 13-14.

11. Πιπερόπουλου, Γ. όπ.π., σ. 272 και σ. 274.
12. Ραφαήλ, Μ. (1991) *Κοινωνιολογική Θεωρία, Αναδρομή και Προοπτικές*, Α. Σταμούλη, Πειραιάς, σ. 144-145.
13. Taylor, F.W. (1991) *Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers, New York.
14. Για τις αρχές που διέπουν την επιστημονική διοίκηση, βλέπετε Taylor, F.W. (1991) *Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers, New York, σ. 9-73. Επίσης, για αναλυτική περιγραφή και σχολιασμό αυτών των αρχών, βλέπε Braverman, H. (1974) Labour and Monopoly Capital, *Monthly Review Press*, σελ. 93-99.
15. Ριντώ, Αλ. (1988) *Κοινωνιολογία της Εργασίας*, στο Καζνέβ, Ζ. και Ντ. Βικτόρωφ, *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας και Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 126.
16. Κανελλόπουλου, Χ. *Οργανωτική θεωρία*, Ευρωτυπ. Α.Ε., σ. 20.
17. Ford, H. Mass Production, *Encyclopedia Britanica*, 22d ed., vol. 15, σ. 38-40.
18. Ριντώ, Αλ. όπ.π., σ. 130-137.
19. Mayo, E. (1960) *The Human Problems of an Industrial Civilization*, New York, σ. 63.
20. Argyle, M. (1972) *The Social Psychology of Work*, Harmonds-Worth, Penguin, σ. 2.
21. Thompson, P. όπ.π., σ. 11.
22. Κοριά, Μ. (1985) *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, Ασυνέχεια, Αθήνα, σ. 115.
23. Κωνσταντόπουλου, Χ. όπ.π., σ. 83 επ.
24. Lutz, B. - G. Schmidt, όπ.π., σ. 135 επ.
25. Κωνσταντοπούλου, Χ. όπ.π., σ. 115.
26. Brown, H. (1981) The Individual in the Organisation, στο Salaman, G. K. Thompson (eds), *Control and Ideology in Organisations*, London, Open University Press, σ. 158.
27. Sayles, C.R. (1958) *Behavior of Industrial Work Groups*, New York, Wiley, σ. 93.
28. Walker C.R. and R. Guest (1952) *Man on the Assembly Line*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, σ. 2.
29. Blauner, R. (1964) *Alienation and Freedom*, Chicago University Press.
30. Κωνσταντοπούλου Χ. όπ.π., σ. 68.
31. Abercrombie, N. St. Hill, Br. S. Turner, όπ.π., σ. 209.
32. Βλέπε Μουζέλης, Ν. (1991) *Οργάνωση και Γραφειοκρατίαα*, Μαθιουδάκη-Ανδρονόπουλου, σ. 133.
33. Κωνσταντοπούλου, Χ. όπ.π, σ. 115 και σ. 118-120.
34. Blain, A. N. J. and J. Gennard (1970) Industrial Relations Theory - A
35. Critical Review, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. VIII, No. 3, November, σ. 393.
36. Ιωάννου, Χ. (1989) *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σ 208.
37. Blain, A.N.J. and J. Gennard, όπ.π., σ. 396.
38. Margerison, C.J. (1961) What do we Mean by Industrial Relations? A Behavioural Science Approach, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. VIII, No. 2, July, σ. 273.
39. Miller, D.C. - W. H. Form (1951) *Industrial Sociology*, New York, Harper Bros, σ. 468.
40. Moore, W. E. (1951) *Industrial Relations and the Social Order*, New York, MacMillan, revised edition, σ. 356.
41. Dahredorf, R. (1958) Out of Utopia: Toward a Reorganization of Sociological Analysis, *American Journal of Sociology*, LXIV (1), σ. 115 επ.

42. Pool, M. (1975) *Workers Participation in Industry*, R.K.P.
43. Brannen P. (1983) *Authority and Participation in Industry*, Bastford
44. Cressey, P. J. Eldridge και J. MacInnes (1985) *Just managing : Authority and Democracy in Industry*, O.U.P.
45. Clegg, H. (1960) A New Approach to Industrial Democracy, Oxford : Blackwell
46. Blumberg, P. (1968) Industrial Democracy: The Sociology of Participation, London: Constable
47. Robinson, D. (1973) *Incomes Policy and Capital - Sharing in Europe*, Croom Helm, Chs. 3 and 5.
48. Cole, G.D.H. (1972) *Self Government in Industry*, Hopkinson, Ch. V.
49. Jones, D. (1980) Producer Co-operatives in Industrialized Western Economies, *British Journal of Industrial* Relations, 18(2).
50. Dubin, R. (1956) Industrial Workers World: A study of the Central Life Interest of Industrial Workers, *Social Problems*, 3(1), σ. 131 επ.
51. Κωνσταντοπούλου, Χ. όπ.π., σ. 84
52. Ingham, G. K. (1967) Organizational Size, Orientation to Work and Industrial Behaviour, *Sociology*, 1 (3), σ. 239 επ.
53. Lockwood, D. (1975) *Sources of Variation in Working Class, Images of Society*, London, Routledge and Kegal Paul, σ. 22.
54. Kerr, C. - J. T. Dunlop, F. H.Harbison, C.A. Myers (1962) *Industrialism and Industrial Man*, London, Heineman, , σ. 7.
55. Bell, D. (1961) *The end of Ideology*, New York, Collier, Ch. 11.
56. Όπ.π., Ch. 15.
57. Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting*, London, Heineman, σ. 131.
58. Gallie, D. (1978) *In Search of the Working Class : Automation and Social Integration in the Capitalist Enterprise*, Cambridge University Press, σ. 7.
59. Blackburn, Ph.- R. Coombs and K. Green *Technology, Economic Growth and the Labour Process*, Mac Millan, σ. 104-105.
60. Η ευέλικτη εξειδίκευση δεν αποτελεί μία προσπάθεια ελέγχου της μεταβολής αλλά μία στρατηγική συνεχούς προσαρμογής στη συνεχή μεταβολή μέσα από την καινοτομία. Βλέπε ειδικότερα, Piore, M. and C.Sabel (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prospectivity*, Basic Books, New York, σ. 17.
61. Γεωργακοπούλου, Β. *Ευελιξίες της Επιχείρησης και της Εργασίας*, ΙΝΕ-Γ.Σ.Ε.Ε., Μελέτες (5), σ. 61 επ.
62. Παπαδημητρίου, Ζ. (1992) Προοπτικές Ανάπτυξης Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής στην Ελλάδα: Η Περίπτωση της Κλωστοϋφαντουργίας και Ένδυσης, *Σύγχρονα θέματα*, 48, Αθήνα, σ. 109-111.
63. Rifkin, J. (1995) *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, σ. 24.
64. Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών (1972) *Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας*, UNESCO, Νίκας-Τεγόπουλος, Αθήνα, τ. 1ος, σ. 101.
65. Κωνσταντοπούλου, Χ. οπ.π. σ. 11. Η συγγραφέας θεωρεί αρτιότερο τον όρο κοινωνιολογία της εργασίας της ευρωπαϊκής κοινωνιολογίας από τον όρο Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας της αμερικανικής έρευνας για τον οποίο μάλιστα υποστηρίζει ότι είναι ατυχής αφού δημιουργεί ασάφειες και προβλήματα. Αποδέχεται, όμως, ότι τελικά σήμερα υπάρχει τάση σύνθεσης αυτών των δύο σχολών.
66. Schneider, E. V. (1957) *Industrial Sociology*, New York, McGraw-Hill, σ. 1.
67. Moore, W.E. (1951) *Industrial Relations and Social Order*, New York, MacMillan Co., σ. 3.
68. Miller, D. C. and M. Y. Form (1951) *Industrial Sociology*, New York, Harper, σ. 16.

69. Smith, J. H. (1961) *Industrial Sociology*, Paris, Unesco, σ. 31. Το έργο αυτό αποτελεί ουσιαστικά επισκόπηση της πορείας ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνιολογίας σε διάφορες χώρες.
70. Τσαούση, Δ.Γ. (1984) *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 159.
71. Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών (1972) *Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας*, ΟΥΝΕΣΚΟ, όπ.π., σ. 101.
72. Πιπερόπουλου, Γ. όπ.π., σ. 259.
73. Abercrombie, N. St. Hill, Br. S. Turner, όπ.π., σ. 210.
74. Πιπερόπουλου, Γ. όπ.π., σ. 258-259.
75. Κωνσταντοπούλου, Χ. όπ.π., σ. 12.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ambercrombie, N. St. Hill, Br. S. Turner (1991) *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Πατάκη.

Argyle, M. (1972) *The Social Psychology of Work*, Harmonds-Worth, Penguin.

Bell, D. (1961) *The End of Ideology*, New York, Collier.

Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, London, Heineman.

Blain, A. N. J. and J. Gennard (1970) Industrial Relations Theory-A Critical Review, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. VIII, No. 3, November.

Blackburn, Ph.- R. Coombs and K. Green *Technology, Economic Growth and the Labour Process*, Mac Millan.

Blauner, R. (1964) *Alienation and Freedom*, Chicago University Press.

Brannen P. (1983) *Authority and Participation in Industry*, Bastford

Braverman, H. (1974) Labour and Monopoly Capital, *Monthly Review Press*.

Brown, H. (1981) The Individual in the Organisation, στο Salaman, G. K. Thompson (eds), *Control and Ideology in Organisations*, London, Open University Press.

Blumberg, P. (1968) *Industrial Democracy: The Sociology of Participation*, London: Constable

Γεωργακοπούλου, Β. *Ευελιξίες της Επιχείρησης και της Εργασίας*, ΙΝΕ-Γ.Σ.Ε.Ε., Μελέτες (5).

Clegg, H. (1960) *A New Approach to Industrial Democracy*, Oxford: Blackwell

Cressey, P. J. Eldridge και J. MacInnes (1985) *Just managing: Authority and Democracy in Industry*, O.U.P.

Cole, G.D.H. (1972) *Self Government in Industry*, Hopkinson.

Dahredorf, R. (1958) Out of Utopia: Toward a Reorganization of Sociological Analysis, *American Journal of Sociology*, LXIV (1).

Dubin, R. (1956) Industrial Workers World: A study of the Central Life Interest of Industrial Workers, *Social Problems*, 3(1).

Gallie, D. (1978) *In Search of the Working Class: Automation and Social Integration in the Capitalist Enterprise*, Cambridge University Press.

Ingham, G. K. (1967) Organizational Size, Orientation to Work and Industrial Behaviour, *Sociology*, 1 (3).

Ιωάννου, Χ. (1989) *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Jones, D. (1980) Producer Co-operatives in Industrialized Western Economies, *British Journal of Industrial* Relations, 18(2).

Κανελλόπουλου, Χ. *Οργανωτική θεωρία*, Ευρωτυπ. Α.Ε.

Καζνέβ, Ζ. και Ντ. Βικτόρωφ, *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας και Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Καστανιώτη, Αθήνα.

Kerr, C. - J. T. Dunlop, F. H.Harbison, C.A. Myers (1962) *Industrialism and Industrial Man*, London, Heineman.

Konig, R. (Hg) *Handbuch der empirischen Sozialoforschung*, Bd 8, Stuttgart.

Κοριά, Μ. (1985) *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, Ασυνέχεια, Αθήνα.

Κωνσταντοπούλου, Χ. (1994) *Για μία Κοινωνιολογία της Εργασίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών (1972) *Βιομηχανικής Κοινωνιολογίας*, UNESCO, Νίκας-Τεγόπουλος, Αθήνα, τ. 1ος.

Lockwood, D. (1975) *Sources of Variation in Working Class, Images of Society*, London, Routledge and Kegal Paul.

Lutz, B. G. Schmidt, (1977) Industriesoziologie, στο Konig, R. (Hg) *Handbuch der empirischen Sozialoforschung*, Bd 8, Stuttgart.

Margerison, C.J. (1961) What do we Mean by Industrial Relations? A Behavioural Science Approach, *British Journal of Industrial Relations*, Vol. VIII, No. 2, July.

Mayo, E. (1960) *The Human Problems of an Industrial Civilization*, New York.

Miller, D.C. - W. H. Form (1951) *Industrial Sociology*, New York, Harper Bros.

Moore, W. E. (1951) *Industrial Relations and the Social Order*, New York, MacMillan, revised edition.

Μουζέλης, Ν. (1991) *Οργάνωση και Γραφειοκρατία*, Μαθιουδάκη-Ανδρονόπουλου.

Νικολάου - Σμοκοβίτη, Λ. (1994) *Κοινωνιολογία, Κοινωνία και Κοινωνική Ζωή*, Α. Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιάς.

Παπαδημητρίου, Ζ. (1992) Προοπτικές Ανάπτυξης Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής στην Ελλάδα: Η Περίπτωση της Κλωστοϋφαντουργίας και Ένδυσης, *Σύγχρονα θέματα*, 48, Αθήνα.

Pool, M. (1975) *Workers Participation in Industry*, R.K.P.

Πιπερόπουλου, Γ. (1994) *Κοινωνιολογία*, Art of Text, Θεσσαλονίκη.

Piore, M. and C.Sabel (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prospectivity*, Basic Books, New York.

Ριντώ, Αλ. (1988) *Κοινωνιολογία της Εργασίας*, στο Καζνέβ, Ζ. και Ντ. Βικτόρωφ, *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας και Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Καστανιώτη, Αθήνα.

Rifkin, J. (1995) *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Robinson, D. (1973) *Incomes Policy and Capital - Sharing in Europe*, Croom Helm.

Salaman, G. K. Thompson (eds), *Control and Ideology in Organisations*, London, Open University Press.
Sayles, C.R. (1958) *Behavior of Industrial Work Groups*, New York, Wiley.
Schneider, E. V. (1957) *Industrial Sociology*, New York, McGraw-Hill.
Smith, J. H. (1961) *Industrial Sociology*, Paris, Unesco.
Szell, G. (1994) *Συμμετοχή, Εργατικός Έλεγχος και Αυτοδιαχείριση, Κριτική Επισκόπηση των Σημαντικότερων Τάσεων και Συνεισφορών*, (Μετάφραση-Επιμέλεια Νικολάου-Σμοκοβίτη, Λ.), Παπαζήσης, Αθήνα
Ραφαήλ, Μ. (1991) *Κοινωνιολογική Θεωρία, Αναδρομή και Προοπτικές*, Α. Σταμούλη, Πειραιάς.
Taylor, F.W. (1991) *Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers, New York.
Thompson, P. (1983) *The Nature of Work, An Introduction to Debates on the Labour Process*, MacMillan, London.
Τσαούση, Δ.Γ. (1984) *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα.
Ford, H. Mass Production, *Encyclopedia Britanica*, 22d ed., vol. 15.
Walker C.R. and R. Guest (1952) *Man on the Assembly Line*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.

Κ. Δελούκα-Ιγγλέση[*]

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΛΟΓΩ ΕΛΑΤΤΩΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη σύγχρονη, ιλιγγιωδώς αναπτυσσόμενη κοινωνία των μαζικά παραγόμενων προϊόντων και του υψηλού τεχνικού πολιτισμού, συγχρόνως όμως και των προϊόντων υψηλής διακινδύνευσης, το δικαίωμα σε αποκατάσταση των ζημιωθέντων από τη χρήση ή από την έκθεση σε ελαττωματικά-ανασφαλή προϊόντα μοιάζει αυτονόητο. Πράγματι, η μαζική παραγωγή που επιβαρύνει με το ίδιο ελάττωμα όλα τα τυποποιημένα προϊόντα της συγκεκριμένης παραγωγής, η δαιδαλώδης πολυπλοκότητα των προϊόντων που συνεπάγεται αδυναμία αυτοπροστασίας εκ μέρους του αποδέκτη τους, αλλά και οι δομικές αλλαγές στον τρόπο διάθεσης και προώθησης των προϊόντων που απομακρύνουν ολοένα και περισσότερο το ζημιωθέντα από τον κατασκευαστή τους, οδήγησαν μοιραία στη μεγάλη διόγκωση των ζημιών σε πρόσωπα και πράγματα ενώ δεν είναι σπάνιες οι φορές που κάποιο ελαττωματικό και ζημιογόνο προϊόν δεν ανάγεται αιτιωδώς σε ανθρώπινη συμπεριφορά, ή τουλάχιστον σε αμελή ανθρώπινη συμπεριφορά[1].

Η απάντηση του κοινωνικού κράτους δικαίου στη συμβολή αποτελεσματικότερης προστασίας στο ζημιωθέντα-καταναλωτή απέναντι στις νεοεμφανισθείσες από την τεχνολογική έκρηξη πηγές κινδύνου, υπήρξε, από νωρίς, ως δημιούργημα της διεθνούς νομολογίας, η διευκόλυνση του αποδεικτικού βάρους, με την απομάκρυνση του υποκειμενικού στοιχείου της υπαιτιότητας από

* Επίκ. Καθηγήτρια Παν/μίου Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

το δίκαιο αποκατάστασης των ζημιών αυτών, δημιουργώντας, σταδιακά, ένας αυτοτελές δικαιϊκό πεδίο, εκείνο της *ευθύνης από ελαττωματικά προϊόντα*. Και τούτο, γιατί το παραδοσιακό δίκαιο της αδικοπρακτικής αστικής ευθύνης δεν ήταν σε θέση να προσφέρει ικανοποιητικές λύσεις στους ζημιωθέντες, προεξοφλώντας αποδεικτικό αδιέξοδο, αφού προϋποθέτει την απόδειξη παρανομίας και υπαιτιότητας στο πρόσωπο του παραγωγού του ζημιογόνου προϊόντος, πράγμα όμως όχι μόνον εξαιρετικά δύσκολο στην απρόσιτη, άγνωστη και εξαιρετικά περίπλοκη σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας αλλά και συχνά ανύπαρκτο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το δίκαιο της αστικής ευθύνης για τα προϊόντα των ΗΠΑ, δημιούργημα της νομολογίας, υπήρξε το πρώτο που εγκατέλειψε το σύστημα της υπαιτιότητος, ήδη από τη δεκαετία του 1950, γιαυτό και οι ΗΠΑ χαρακτηρίζονται ως τόπος γέννησης της αντικειμενικής ευθύνης, παγιώνεται δε στα πλαίσια της από το 1965 "Section 402 A of the Second Restatement of Torts", όπως αναθεωρήθηκε πρόσφατα (1997) με βάση την εμπειρία των τελευταίων τριάντα ετών[2]. Πάντως, ενιαία νομοθεσία σε ομοσπονδιακό επίπεδο, παρόλες τις σχετικές προσπάθειες του Κογκρέσου που χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1970, δεν έχει επιτευχθεί έως σήμερα.

I. Η ΠΡΩΤΗ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ: ΟΔΗΓΙΑ 85/374/ΕΟΚ

Στην ώριμη πλέον κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, οι καταστροφικές γενετικές συνέπειες της θαλιδομίδης, προσέφεραν απλώς μια αφορμή για τη θέσπιση οδηγίας προς εναρμόνιση των νομοθεσιών των κρατών μελών στο πεδίο ευθύνης από ελαττωματικά προϊόντα. Έτσι, ο κοινοτικός νομοθέτης έκρινε τελικά, το 1985, μετά από δεκαεπτάχρονες οξύτατες αντιπαραθέσεις και σκληρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των αντιτιθεμένων συμφερόντων, ότι η διευκόλυνση του αποδεικτικού βάρους των ζημιωθέντων από ανασφαλή-ελαττωματικά προϊόντα αποτελεί κομβικό σημείο για την επιτυχία μιας Κοινής Αγοράς όπου τα αγαθά πρέπει να κυκλοφορούν ελεύθερα και η οποία θα πρέπει εξ ορισμού να βρίσκεται στην υπηρεσία όλων των πολιτών της.

Η οδηγία 85/374/ΕΟΚ (στο εξής Οδηγία)[3], χαράσσοντας το πρώτο μέτρο κοινοτικής πολιτικής στον τομέα της αστικής ευθύνης του παραγωγού, καθιέρωσε την (οιονεί) *αντικειμενική ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων, (ανασφαλών, όχι ακατάλληλων προς χρήση) την ευθύνη του δηλαδή ανεξαρτήτως υπαιτιότητας*.

Δρομολόγησε έτσι την προοδευτική, πλην όμως *μερική* εναρμόνιση σε ζητήματα ιδιωτικού δικαίου, πρωτίστως όμως σηματοδότησε την απαρχή της δημιουργίας ενός πολύ σημαντικού κοινοτικού κεκτημένου (acquis communautaire) στην προστασία των καταναλωτών[4]. Πάντως, για τον εμφανή κίνδυνο ανασφάλειας δικαίου αλλά και στρέβλωσης του ανταγωνισμού από τη μη επίτευξη ενιαίων κανόνων, λόγω κυρίως των δυνατοτήτων παρεκκλίσεων που προβλέπονται στην Οδηγία (βλ. άρθρα 15 και 16 της Οδηγίας), έχει επικριθεί ευρύτατα από τη θεωρία.

Η Οδηγία, που ισχύει βεβαίως παράλληλα και συμπληρωματικά προς όλες τις σχετικές εθνικές διατάξεις περί αποζημιώσεως (συνήθως εξωσυμβατικής ευθύνης)[5], αποσκοπεί στη διευκόλυνση αποζημίωσης των ζημιωθέντων από ελαττωματικά προϊόντα και βεβαίως στην ευαισθητοποίηση στο ζήτημα κατασκευής και διάθεσης ασφαλέστερων προϊόντων στα πλαίσια της κοινοτικής αγοράς, μέσω ενός συνεκτικού νομικού πλαισίου που βασίζεται «*στη δίκαια κατανομή των κινδύνων της σύγχρονης παραγωγής μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών*»[6]. Ακολουθεί με άλλα λόγια μια μέθοδο *ισόρροπης προσέγγισης στην κατανομή των κινδύνων*, ούτως ώστε να διασφαλίζονται επαρκώς τα συμφέροντα των καταναλωτών και να διευκολύνονται στην αντιμετώπιση των κινδύνων στην υγεία και την περιουσία τους μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης και τεχνικά πολύπλοκης κοινωνίας, παράλληλα όμως να μη λειτουργεί ανασταλτικά στην ανάπτυξη σημαντικών κλάδων της οικονομίας και στην προώθηση της καινοτομίας και της ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων.

ΙΙ. Η ΠΡΩΤΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Παρά την πράγματι σημαντική συμβολή στην ανύψωση του επιπέδου προστασίας των ευρωπαίων καταναλωτών, είναι σαφές ότι η Οδηγία υπήρξε προϊόν συμβιβασμού μεταξύ των αντιτιθεμένων συμφερόντων και ότι παρά τις φιλότιμες προσπάθειες στάθμισης των αντίρροπων συμφερόντων (καταναλωτών, επιχειρηματιών και, δευτερευόντως, ασφαλιστών) δεν είναι λίγες οι διατάξεις της Οδηγίας που αμφισβητήθηκαν έντονα και απετέλεσαν αντικείμενο δριμείας κριτικής και επικρίσεων από τους καταναλωτές. Άλλωστε η ίδια η Οδηγία, αναγνωρίζοντας ότι αποτελούσε απλά ένα πρώτο βήμα στη χάραξη πολιτικής ειδικής αστικής ευθύνης υπέρ των καταναλωτών, προβλέπει την επανεξέτασή της σε τακτά χρονικά διαστήματα καθώς υποχρεώνει την Επιτροπή σε υποβολή εκθέσεων και κατάλληλων προτάσεων σχετικά με την εφαρμογή της Οδηγίας

προς τα κοινοτικά όργανα (άρθρα 15 παρ. 3, 16 παρ. 2, 18 παρ. 2 και 21).

Στην πρώτη έκθεσή της που υποβλήθηκε, καθυστερημένα, το 1995, δέκα χρόνια δηλαδή μετά την υιοθέτηση της Οδηγίας, η Επιτροπή[7] είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται γενικά για ένα σημαντικό νομοθετικό κείμενο και ότι πράγματι συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξηση της ευαισθητοποίησης όσον αφορά την ασφάλεια και τη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων και κυκλοφορούντων προϊόντων[8]. Αξίζει να σημειωθεί εν προκειμένω, ότι είναι σε κοινοτικό επίπεδο δυνατός ο εντοπισμός και ο ποσοτικός υπολογισμός των ατυχημάτων που προκαλούνται από τα κυκλοφορούντα προϊόντα, χάρη στο σύστημα EHLASS (European Home Leisure Accident Surveillance System). Το σύστημα μάλιστα αυτό, επειδή δεν επέτρεπε *και* την ανάλυση του ελαττωματικού χαρακτήρα των προϊόντων, αντικαταστάθηκε πρόσφατα από ένα νέο, πιο εξελιγμένο "σύστημα συλλογής πληροφοριών για τους τραυματισμούς", εντασσόμενο στα πλαίσια του Κοινοτικού Προγράμματος Δράσης για την Πρόληψη των Τραυματισμών[9].

Η Επιτροπή επεσήμανε ακόμα ότι δεν είχε, έως τη στιγμή σύνταξης των πορισμάτων της έκθεσης, παρατηρηθεί κάποια αύξηση του αριθμού των δικών ούτε όμως και οι έντονοι φόβοι για σημαντική αύξηση του ύψους των ασφαλίστρων που είχαν εκφρασθεί κατά τη σύνταξη της Οδηγίας επαληθεύθηκαν τελικά[10].

Προκαλεί πράγματι έκπληξη το γεγονός ότι μόνον τρεις αποφάσεις κατ' εφαρμογήν της Οδηγίας και δη πρωτόδικες μνημονεύονταν έως το Μάιο 1994[11], οπότε και έληξε η επί της εφαρμογής της Οδηγίας έρευνα της Επιτροπής. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις ζημιών από ελαττωματικά προϊόντα, ήταν το ίδιο το κράτος που αποζημίωσε τους ζημιωθέντες από ελαττωματικά προϊόντα πολίτες. Έτσι, π.χ. στη Γαλλία, οι εθνικές αρχές εξέτασαν το ζήτημα αιμοφιλικών που είχαν μολυνθεί με τον ιό HIV ως δημόσιας υφής πρόβλημα και στην Ισπανία, στη γνωστή περίπτωση του μολυσμένου από ελαιοκράμβη λαδιού, το Ανώτατο Δικαστήριο κατεδίκασε το ισπανικό κράτος να αποζημιώσει όλα τα θύματα της δηλητηρίασης, ως επικουρικώς αστικώς υπεύθυνο[12].

Θα πρέπει ακόμα να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η Αυστρία, η Σουηδία και η Φιλανδία δεν περιλήφθηκαν στην έρευνα εφόσον δεν αποτελούσαν την εποχή εκείνη μέλη της ΕΕ, ενώ, όπως διαπιστώθηκε, πολλές περιπτώσεις ευθύνης από ελαττωματικά προϊόντα είχαν λυθεί με συμβιβασμό και κάποιες υποθέσεις είχαν

ήδη πάρει την άκρως χρονοβόρο δικαστική οδό των εθνικών δικαστηρίων[13].

Άλλωστε η προσαρμογή των εθνικών νομοθεσιών είχε πραγματοποιηθεί με μεγάλη καθυστέρηση στις περισσότερες περιπτώσεις, ενώ η Γαλλία δεν είχε ακόμα εναρμονίσει τη νομοθεσία της, παρόλον ότι εκκρεμούσε καταδικαστική απόφαση του ΔΕΚ λόγω μη μεταφοράς της Οδηγίας, από το 1993 (C-293/91 της 13.1.93, Συλλογή 1993 σ.I-1). Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι αρκετά εθνικά δικαστήρια εφήρμοζαν την αντικειμενική ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων ακόμα και πριν μεταφερθεί στα εθνικά τους δίκαια[14].

Ως κατακλείδα, κρίθηκε από την Επιτροπή ότι η εμπειρία από την εφαρμογή της Οδηγίας ήταν ακόμα ανεπαρκής κατά την εποχή σύνταξης της Έκθεσης και η νομολογία περιορισμένη, ως εκ τούτου δεν ήταν αναγκαία η υποβολή προτάσεων τροποποίησής της. Εντούτοις, επεσήμανε ρητά ότι ορισμένες πτυχές της Οδηγίας που αφορούν στην προστασία των καταναλωτών και στη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, απαιτούν συνεχή παρακολούθηση, όπως λ.χ. η εξαίρεση από τα περισσότερα κράτη μέλη των μη μεταποιημένων γεωργικών προϊόντων από την έννοια του "προϊόντος", όπως αυτό προσεγγίζεται από το άρθρο 2 της Οδηγίας. Υπενθυμίζουμε ότι το άρθρο 15 της Οδηγίας[15] *παρείχε* τη διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη να μην εξαιρέσουν από την έννοια του προϊόντος τις γεωργικές πρώτες ύλες και τα προϊόντα κυνηγίου εφόσον δεν έχουν υποστεί αρχική μεταποίηση[16]. Η προσθήκη της δυνατότητας αυτής εξαίρεσης οφείλεται σε πρωτοβουλία του Κοινοβουλίου, υπό την πίεση του αγροτικού κόσμου. Είχε τότε υποστηριχθεί ότι η αντικειμενική ευθύνη θα μπορούσε να αποδειχθεί ιδιαίτερα επιβαρυντική για προϊόντα που δεν έχουν παραχθεί με βιομηχανικές μεθόδους και ότι οι παραγωγοί υπόκεινται ήδη σε αυστηρούς κανόνες υγιεινής και ασφάλειας[17].

III. Η ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΔΗΓΙΑΣ/ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΥΛΕΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ωστόσο, η κρίση που προκλήθηκε από το σκάνδαλο της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών (στο εξής ΣΕΒ) και της σχετικής Βρετανικής ανακοίνωσης της 20ης Μαΐου 1996, που διέβλεπε πιθανή συσχέτιση μεταξύ της ασθένειας Kreutzfeld-Jacob και της ΣΕΒ καθώς και οι εκτεταμένες συζητήσεις και διεργασίες που ακολούθησαν, άλλαξαν ριζικά το προαναφερθέν σκηνικό επανάπαυσης. Τα ίδια λοιπόν τα γεγονότα απέδειξαν ότι μηδενικός

κίνδυνος ασφαλώς δεν υπάρχει και ότι το υφιστάμενο σύστημα αδυνατούσε να προσφέρει επαρκή ασφάλεια, τουλάχιστον στον ευαίσθητο τομέα των τροφίμων, ως εκ τούτου απαιτούσε εκσυγχρονισμό και αναμόρφωση. Η αλυσίδα της παραγωγής τροφίμων είναι σαφές ότι γίνεται όλο και πιο περίπλοκη και πως όλοι οι κρίκοι της θα πρέπει να είναι εξίσου ισχυροί προκειμένου να προστατευθεί επαρκώς η υγεία των πολιτών. Οι παραγωγοί ζωοτροφών, οι γεωργοί κ.ά. δεν μπορεί παρά να υποχρεωθούν να επωμίζονται και αυτοί τις συνέπειες από τη θέση σε κυκλοφορία ανασφαλών προϊόντων, πολύ περισσότερο δεδομένης και της ολοένα αυξανόμενης εκβιομηχάνισης της γεωργίας. Η αστική ευθύνη, που παρέχει εξ ορισμού τη δυνατότητα αποζημίωσης των ζημιωθέντων δεν είναι, όπως αποδείχθηκε, αποτελεσματικό να περιορίζεται μόνο σε επεξεργασμένα προϊόντα, δεδομένου ότι το ελάττωμα του προϊόντος μπορεί να είναι εγγενές, να οφείλεται δηλαδή σε σφάλμα κατά το πρώτο στάδιο παραγωγής του.

Πράγματι η Κοινότητα, προκειμένου να επανακτηθεί η εμπιστοσύνη των Ευρωπαίων καταναλωτών στα γεωργικά προϊόντα και στην ασφάλεια των τροφίμων, προέβη και εξακολουθεί, ιδίως μετά *και* το πιο πρόσφατο σκάνδαλο των διοξινών, να προβαίνει στη λήψη ενός αρκετά σημαντικού αριθμού νομοθετικών, ή μη, μέτρων, αποσκοπώντας σ' ένα υψηλό επίπεδο προστασίας της δημόσιας υγείας και ασφάλειας των καταναλωτών στα είδη διατροφής, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της Συνθήκης (άρθρ 152 παρ.1 και 153 παρ.1 ΣυνθΕΚ)[18]. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο τομέας των γεωργικών ειδών διατροφής παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο *και* για την ευρωπαϊκή οικονομία, εφόσον η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ο μεγαλύτερος παραγωγός των ειδών αυτών παγκοσμίως και η ετήσια παραγωγή τροφίμων και ποτών αντιστοιχεί στο 15% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής στην Ευρωπαϊκή Ένωση, απασχολώντας περισσότερα από 2,6 εκατομμύρια εργαζομένους στον τομέα αυτό. Γίνεται επομένως σαφές ότι, εκτός από τον άμεσο αντίκτυπο στον καταναλωτή και τη δημόσια υγεία, που είναι ασφαλώς το μείζων *και* η οικονομική σημασία των τροφίμων υποδηλώνει ότι θα πρέπει να υπάρχει ιδιαίτερα αυξημένο ενδιαφέρον για την ασφάλεια των τροφίμων.

Ανταποκρινόμενη στις πρωτοφανείς πιέσεις που δεχόταν από τις καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, μεταξύ των άλλων σημαντικών πρωτοβουλιών, η Επιτροπή έκανε δεκτή και την εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής Medina[19], πρόταση τροποποίησης της Οδηγίας 85/374 σχετικά με την υποχρεωτική επέκταση της αντικειμενικής ευθύνης του παραγωγού ελαττωμα-

τικών προϊόντων και στις μη μεταποιημένες γεωργικές πρώτες ύλες (δηλ. τα προϊόντα του εδάφους, της κτηνοτροφίας και της αλιείας καθώς και τα προϊόντα κυνηγίου), πρόταση που υπερψηφίσθηκε τελικά κατά τη δεύτερη ανάγνωση, στις 23 Μαρτίου 1999. Η ενσωμάτωση της νέας τροποποιημένης Οδηγίας 99/34/ΕΚ[20] από τα κράτη μέλη, ορίσθηκε, το αργότερο, μέχρι τις 4 Δεκεμβρίου 1999. Επομένως, στο εξής τα κράτη μέλη υποχρεούνται να εντάσσουν όλα τα γεωργικά προϊόντα, ανεξαρτήτως του εάν βρίσκονται στη φυσική τους κατάσταση ή έχουν υποστεί μεταποίηση, στην έννοια του "προϊόντος" και συνεπώς στις προστατευτικές διατάξεις της Οδηγίας, όσον αφορά δηλαδή το βάρος απόδειξης του ζημιωθέντος, την ευθύνη εις ολόκληρον σε περίπτωση υπάρξεως περισσοτέρων υπευθύνων, την έννοια του ελαττώματος, τις πιθανές εξαιρέσεις από την ευθύνη, τις ρυθμίσεις που αφορούν στα ανώτατα όρια ευθύνης και την παραγραφή κ.ο.κ. Εννοείται ότι η υποχρέωση αφορά τα κράτη μέλη που δεν είχαν εξαιρέσει τα πρωτογενή αγροτικά προϊόντα από τις νομοθεσίες τους, δηλαδή το Βέλγιο, τη Δανία, τη Γερμανία, την Ισπανία, την Ιρλανδία, την Ιταλία την Ολλανδία την Πορτογαλία και το Ην. Βασίλειο (βλ. υποσ. 16).

Πρόκειται ασφαλώς για ένα θετικό βήμα, εφόσον παρέχεται πλέον μια πληρέστερη και πιο διευρυμένη προστασία των ευρωπαίων καταναλωτών στον τομέα των τροφίμων, αίρεται δε παράλληλα η ανασφάλεια όσον αφορά την οριοθέτηση μεταξύ των πρώτων υλών και των μεταποιημένων προϊόντων που είχε προβληματίσει ευρέως τη θεωρία κατά το παρελθόν. Το νέο καθεστώς, εκτός της ad hoc κατασταλτικής του λειτουργίας αναμένεται να αποτελέσει ένα ισχυρό κίνητρο για την προώθηση ασφαλέστερων και υψηλότερης ποιότητος αγροτικών προϊόντων στην Ευρωπαϊκή αγορά.

IV. ΟΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την πρώτη ανάγνωση της πρότασης τροποποίησης της Οδηγίας 85/374/ΕΟΚ, που κατέληξε, όπως είδαμε, στην επέκταση της αντικειμενικής ευθύνης και στις μη μεταποιημένες πρώτες ύλες γεωργίας, η εισηγήτρια της αρμόδιας επιτροπής Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Προστασίας του Καταναλωτή Dagmar Roth-Behrendt, είχε ζητήσει από το Κοινοβούλιο, τη ριζική αναθεώρηση της Οδηγίας[21], ώστε να επιτυγχάνεται στο εξής καλύτερα ο στόχος ενός υψηλού επιπέδου προστασίας και ασφά-

λειας των καταναλωτών, όπως απαιτούν τα (πρώην) άρθρα 129Α και 129 ΣυνθΕΚ, αίτημα όμως που δεν έλαβε κατά τη δεύτερη ανάγνωση την απαιτούμενη πλειοψηφία. Η εν λόγω εισηγήτρια υπεστήριξε, ρητορικά, ότι η Οδηγία είναι αναποτελεσματική, ότι δεν εμπέδωσε την εμπιστοσύνη των Ευρωπαίων καταναλωτών στα κυκλοφορούντα προϊόντα και ότι δεν συμβαδίζει με τις αλματώδεις νομοθετικές και κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις που έχουν επέλθει από την εποχή της έγκρισή της, το 1985.

Οι φιλόδοξες προτάσεις της κας Roth-Behrendt, δεν έγιναν όπως αναφέραμε τελικά αποδεκτές ούτε από τις άλλες Κοινοβουλευτικές Επιτροπές (Νομικών Θεμάτων, Οικονομικών Υποθέσεων), ούτε από την Επιτροπή και το Συμβούλιο, απέκτησαν όμως ένα ιδιαίτερο ειδικό βάρος επειδή οδήγησαν στην ενώπιον της ολομελείας δέσμευση του Επιτρόπου Monti να ληφθούν σοβαρά υπόψη της Επιτροπής κατά τη Δεύτερη Έκθεση σχετικά με την εφαρμογή της Οδηγίας την οποία, σύμφωνα με το άρθρο 21, οφείλει η Επιτροπή να υποβάλλει πριν από το τέλος του 2000.

Συνοπτικά οι προτεινόμενες από την επιτροπή Περιβάλλοντος, Δημόσιας Υγείας και Προστασίας του Καταναλωτή τροπολογίες αφορούν στα εξής θέματα:

- Ως προς το βάρος απόδειξης: Υπό την Οδηγία, ο καταναλωτής έχει το βάρος απόδειξης της ζημίας, του ελαττώματος και της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ ζημίας και ελαττώματος. Στο βαθμό που υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες, ιδίως ασυμμετρία ως προς την πρόσβαση σε πληροφόρηση (ιδιαίτερα σε τεχνικά περίπλοκα προϊόντα, χημικά και φάρμακα) προτείνεται η διευκόλυνση του αποδεικτικού βάρους.
- Ως προς τους κινδύνους λόγω εξέλιξης των τεχνικών και επιστημονικών γνώσεων: Προτείνεται η διαγραφή της από το άρθρο 7 σημείο ε΄ παρεχόμενης υπό της Οδηγίας δυνατότητος απαλλαγής του παραγωγού ελαττωματικού προϊόντος, εάν αποδείξει ότι όταν έθεσε το προϊόν σε κυκλοφορία, το (αντικειμενικό) επίπεδο τεχνικών και επιστημονικών γνώσεων δεν επέτρεπε να διαπιστωθεί η ύπαρξη του ελαττώματος. Το άρθρο 15 παρ. 1 σημ. β΄ της Οδηγίας παρέχει τη διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη να μην ενσωματώσουν στα εθνικά τους δίκαια τη δυνατότητα αυτή απαλλαγής του παραγωγού, μόνον όμως το Λουξεμβούργο, η Φιλανδία, η Ισπανία (μόνον για τα φάρμακα και τα τρόφιμα που προορίζονται για ανθρώπινη κατανάλωση) και η Γαλλία (μόνο για τα προϊόντα που προέρχονται από το ανθρώπινο σώμα) έκαναν χρήση της δυνατότητας αυτής.

- Ως προς το ανώτατο όριο ευθύνης: Προτείνεται η κατάργηση της διακριτικής ευχέρειας των κρατών μελών να θεσπίζουν ανώτατο όριο ευθύνης 70 εκατομμυρίων Ecu, για αποζημιώσεις λόγω θανάτου ή σωματικών βλαβών που προκλήθηκαν από πανομοιότυπα αντικείμενα με το ίδιο ελάττωμα (άρθρ. 16 παρ. 1). Εναλλακτικά, προτείνεται από το Κοινοβούλιο ο διπλασιασμός του προαναφερθέντος ποσού. Πάντως πρέπει να επισημανθεί ότι μόνον από τις εθνικές νομοθεσίες της Γερμανίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας προβλέπονται ανώτατα όρια ευθύνης.
- Ως προς το κατώτατο όριο για περιουσιακές ζημίες: Η οδηγία, προκειμένου να αποφευχθεί η καταχρηστική άσκηση αγωγών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο προοίμιο, εξαίρεσε από την έννοια της ζημίας κάθε περιουσιακή ζημία μικρότερη των 500 Ecu. Προτείνεται από την εισηγήτρια η κατάργηση του κατώτερου αυτού ορίου. Εδώ, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, παρόλον ότι από το γράμμα της Οδηγίας δεν διαφαίνεται δυνατότητα προαιρετικής εφαρμογής του κατώτατου ορίου, η Ελλάδα και η Γαλλία δεν το περιέλαβαν στις εθνικές τους νομοθεσίες. Η Επιτροπή μάλιστα, κάνοντας χρήση του άρθρου 226 ΣυνθΕΚ, έχει προσφύγει στο ΔΕΚ κατά των δύο αυτών κρατών, γεγονός που προκάλεσε έκπληξη και τη δυσαρέσκεια του καταναλωτικού κινήματος, δεδομένου ότι η ούτως παρεχόμενη προστασία στους καταναλωτές ήταν υψηλότερη σε σχέση με τις απαιτήσεις της Οδηγίας.
- Ως προς τις προθεσμίες παραγραφής και αποσβεστικής προθεσμίας: Προτείνεται η επιμήκυνση του χρόνου παραγραφής από τρία έτη (άρθρ.10) σε πέντε, καθώς και κατάργηση της δεκαετούς αποσβεστικής προθεσμίας (άρθρ.11). Όπως αναφέρεται στις προτάσεις της εισηγήτριας, σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στον τομέα των τροφίμων (π.χ. στην περίπτωση της ΣΕΒ) και των φαρμάκων, οι ασθένειες ή άλλες ζημίες από ελαττωματικά προϊόντα διαπιστώνονται κατά κανόνα μετά την πάροδο δεκαετίας.
- Προσθήκη ηθικής βλάβης: Προτείνεται από την εισηγήτρια η επέκταση της αντικειμενικής ευθύνης και στις περιπτώσεις ψυχικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης. Το άρθρο 9 της Οδηγίας παραπέμπει το θέμα στις εθνικές διατάξεις των κρατών μελών.

V. ΟΙ ΠΙΟ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Κατά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε όχι μόνον από την υιοθέτηση της αρχικής Οδηγίας το 1985 αλλά και από την πρώτη έκθεση της Επιτροπής το 1995, επήλθαν σημαντικότατες αλλαγές στο πολιτικό, νομοθετικό και νομολογιακό πεδίο.

Πράγματι, μετά την "κεκτημένη ταχύτητα" που προσέλαβε η Κοινοτική πολιτική για τους καταναλωτές τα τελευταία χρόνια, ως επακόλουθο της Συνθήκης του Μάαστριχτ (η οποία εισήγαγε για πρώτη φορά την προστασία των καταναλωτών στο πρωτογενές δίκαιο, ως ανεξάρτητη και αυτόνομη πολιτική άρθρ. 129Α) και της ακόμα πιο ενισχυτικής για τους καταναλωτές, νεώτερης Συνθήκης του Άμστερνταμ (άρθρ. 153), αλλά και με τη σημαντική ώθηση που δόθηκε ειδικά στην προστασία της υγείας και ασφάλειας των πολιτών μετά από την κρίση της ΣΕΒ και του σκανδάλου των διοξινών, το πολιτικό περιβάλλον είναι σαφώς φιλικότερο προς τους καταναλωτές και προοιωνίζει βελτιωτικές αλλαγές. Ενδεικτικό σημείο των τάσεων αυτών αποτελούν οι πρωτοποριακές εξαγγελίες του πρόσφατου Προγράμματος Δράσης υπέρ των Καταναλωτών για την τριετία 1999-2001[22].

Ακόμα, η Γαλλία, η οποία προσήγγιζε τις υπό της Οδηγίας οριζόμενες προϋπόθεσης απλώς με πολύ προοδευτική νομολογία[23], μετά την επιβολή "τσουχτερού" προστίμου της τάξεως των 158.250 Ecu ημερησίως για μη εκτέλεση της απόφασης του 1993 από την Επιτροπή (στηριζόμενη στο άρθρο 228 ΣυνθΕΚ, πρώην άρθρο 171), ενσωμάτωσε τελικά, μετά από δεκάχρονη καθυστέρηση, την Οδηγία με το ν. 98-389 της 19.5.1998[24]. Συνεπώς, όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ενιαίου Ευρωπαϊκού Χώρου[25] (Νορβηγία, Ισλανδία και Λίχτενσταιν) έχουν πλέον εναρμονίσει τις νομοθεσίες τους προς την Οδηγία. Ακόμα και πολλές από τις υπό ένταξιν χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης έχουν υιοθετήσει, ή, βρίσκονται στη διαδικασία υιοθέτησης της αντικειμενικής ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων, σύμφωνα με την Οδηγία[26]. Επιπλέον, δεν έλειψαν και περιπτώσεις αυτόνομης προσαρμογής, εφόσον η Οδηγία αποτέλεσε το νομοθετικό πρότυπο των νομοθεσιών του Ισραήλ (1980), της Βραζιλίας (1991), της Ελβετίας (1994), της Αυστραλίας (1992), της Κίνας (1993) και πιο πρόσφατα της Ιαπωνίας (1995)[27].

Είναι σαφές λοιπόν ότι το διαμορφούμενο νομοθετικό περιβάλλον, όχι μόνο στο ενδοκοινοτικό[28] αλλά και στο παγκόσμιο εμπόριο, *βαδίζει* προς, *σχετικά*, εναρμονισμένα πρότυπα, γεγονός που διευκολύνει τις εμπορικές συναλλαγές, τον ανόθευτο ανταγωνισμό,

την ασφάλεια δικαίου και βεβαίως μια τουλάχιστον minimum, ενιαία προστασία των ζημιουμένων από ελαττωματικά προϊόντα καταναλωτών.

V. α. Η εφαρμογή της οδηγίας από τα δικαστήρια

Χωρίς ασφαλώς να μπορούμε να συζητάμε για "εκρηκτικές διαστάσεις" και "κρίση από την αντικειμενική ευθύνη (product liability crisis)", όπως συμβαίνει εδώ και πολλά χρόνια στις ΗΠΑ, τα ευρωπαϊκά εθνικά δικαστήρια εφαρμόζουν όλο και συχνότερα τις εναρμονισμένες προς την Οδηγία νομοθεσίες τους τα τελευταία χρόνια[29]. Το ΔΕΚ αναμένεται μάλιστα να εκδώσει πολύ σύντομα την πρώτη του απόφαση σε προδικαστικό ερώτημα που του υπεβλήθη, σχετικά με την ερμηνεία της Οδηγίας επί τη βάσει του άρθρ. 234 ΣυνθΕΚ (πρώην 177)[30].

Έτσι, π.χ. πολλά ατυχήματα προερχόμενα από εκρήξεις ή δηλητηριάσεις από αεριούχα ποτά απασχόλησαν τα εθνικά δικαστήρια. Το Ανώτατο Ακυρωτικό της Γερμανίας (Bundesgerichtshof) σε υπόθεση έκρηξης ανακυκλωμένης φιάλης μεταλλικού νερού, απεφάνθη ότι η υπάρχουσα ρωγμή συνιστούσε κατασκευαστικό ελάττωμα για το οποίο υπεύθυνος ήταν ο παραγωγός και ότι απαλλαγή από την ευθύνη του σύμφωνα με το άρθρο 7 σημείο ε΄ (κίνδυνοι ανάπτυξης) δεν μπορούσε να έχει εν προκειμένω εφαρμογή. Ενδεχομένως, εάν επρόκειτο για ελάττωμα σχεδιασμού, η απόφαση να ήταν διαφορετική. Αλλά και το Αυστριακό Ανώτατο Δικαστήριο (Oberste Gerichshof) αποφάνθηκε σε αρκετές περιπτώσεις για κινδύνους ανάπτυξης, μεταξύ των οποίων και για εκρήξεις φιαλών γνωστού αναψυκτικού[31], ενώ και απόφαση του Ισπανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου αναφέρεται σε παρόμοια περίπτωση έκρηξης φιάλης μπύρας (Cruzcampo)[32]. Ομοίως, απόφαση τοπικού δικαστηρίου της Namur στο Βέλγιο, έκρινε ότι η έκρηξη φιάλης αεριούχου ποτού αποτελεί εκδήλωση αφύσικου χαρακτήρα και δεν τηρεί τις προδιαγραφές ασφαλείας που ο καταναλωτής μπορεί κανονικά να αναμένει, κατά συνέπεια έκρινε ότι το προϊόν (αναψυκτικό) ήταν ελαττωματικό. Και η ελληνική όμως νομολογία παρουσιάζει περίπτωση σωματικών βλαβών από υπολείμματα καυστικού υγρού σε φιάλη αναψυκτικού στην ΠολΠρΑθ 6704/1996.

Σημαντικό ακόμα μέρος της νομολογίας των κρατών μελών αφορά σε περιπτώσεις μόλυνσης με τον ιό του HIV ή της ηπατίτιδος, μεταγγισθέντων ατόμων[34]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετική υπόθεση στη Δανία, όπου κατά τα έτη 1984-86 προσβλήθηκε σημαντικός αριθμός αιμοφιλικών ατόμων από τον ιό του HIV από πλάσμα που είχε διαθέσει η Novo Nordisk A/S. Το Ανώτατο

Δικαστήριο της Δανίας αποφάσισε ότι δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί η αντικειμενική ευθύνη της Τράπεζας που προσέφερε το πλάσμα εν προκειμένω[35], δεδομένου ότι ο εθνικός νόμος μεταφοράς της Οδηγίας ήταν μεταγενέστερος (1989). Έδωσε όμως το έναυσμα στη Δανική Κυβέρνηση να δημιουργήσει ένα ειδικό ταμείο για την αποζημίωση των αιμοφιλικών θυμάτων, παράλληλα δε θεσμοθέτησε ειδική νομοθεσία με την οποία εισήγαγε γνήσια αντικειμενική ευθύνη για τα φαρμακευτικά προϊόντα (νόμος της 20.12.1995).

V. β. Η πράσινη βίβλος

Στις 28 Ιουλίου 1999 η Επιτροπή δημοσίευσε το "Πράσινο Βιβλίο σχετικά με την αστική ευθύνη λόγω ελαττωματικών προϊόντων"[36], όπως είχε προαναγγείλει κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση για την οδηγία 1999/34/ΕΚ, με την οποία, όπως είδαμε επεκτάθη η αντικειμενική ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων και στις πρώτες ύλες γεωργίας. Σκοπός του Πράσινου Βιβλίου είναι η εμπεριστατωμένη προετοιμασία της Επιτροπής για την προβλεπόμενη για το τέλος του 2000 υποβολή δεύτερης έκθεσής της σχετικά με την εν γένει εφαρμογή της Οδηγίας (άρθρα 15 παρ. 3, 16 παρ. 2, 18 παρ. 2 και 21) και ο στόχος του διττός: α) να αξιολογήσει την εφαρμογή της Οδηγίας συλλέγοντας πληροφορίες από όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς που έχουν αποκτήσει εμπειρία επ'αυτού (κυρίως από τη βιομηχανία και τους καταναλωτές) ώστε να είναι σε θέση εξακριβώσει εάν πράγματι εκπληρώνει τους στόχους της, και β) να εξετάσει τις αντιδράσεις σχετικά με την ενδεχόμενη αναθεώρησή της, τουλάχιστον όσον αφορά τα πιο ευαίσθητα ζητήματα της εν λόγω νομοθεσίας.

Η Επιτροπή εκφράζει ειδικότερα την επιθυμία να λάβει από τους εμπλεκόμενους και ενδιαφερόμενους φορείς όσο το δυνατόν πληρέστερες πληροφορίες για τον αντίκτυπο της Οδηγίας στην ενιαία αγορά, την εξασφάλιση επαρκούς ή μη προστασίας της υγείας και της ασφάλειας των πολιτών, της αποθάρρυνσης διάθεσης επικίνδυνων προϊόντων στην αγορά, της διευκόλυνσης ή μη του ενδοκοινοτικού εμπορίου, αλλά και για την ανταγωνιστικότητα και τη δυνατότητα καινοτομίας της βιομηχανίας καθώς και τις επιπτώσεις στον ασφαλιστικό τομέα.

Με βάση τα στοιχεία και τις παρατηρήσεις που θα λάβει, η Επιτροπή δεσμεύεται να υποβάλει τα συμπεράσματά της στην Έκθεση εφαρμογής της Οδηγίας. Τονίζεται ότι η έκδοση της Πράσινης Βίβλου δεν συνεπάγεται, προς το παρόν, έναρξη διαδικασίας νομοθετικής αναθεώρησής της, ωστόσο θα επισημάνει

τα κενά στην εφαρμογή της Οδηγίας και θα υποδείξει τους τομείς που επιδέχονται βελτίωση, αφού προβεί σε ενδελεχή ανάλυση και επεξεργασία των σχολίων που θα λάβει.

Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις που αναφέρονται στην Πράσινη Βίβλο, αποτελούν απλώς μια πρώτη προσέγγιση, μη προδικάζουσες τη θέση της Επιτροπής για το μέλλον της Οδηγίας, αφορούν δε κυρίως: Λεπτομέρειες πρακτικής εφαρμογής όσον αφορά το αποδεικτικό βάρος, την εφαρμογή της ένστασης των "κινδύνων ανάπτυξης" και την προοπτική κατάργησής της, τα υφιστάμενα οικονομικά όρια, την προοπτική κατάργησης της δεκαετούς αποσβεστικής προθεσμίας, την αξιολόγηση της δυνατότας επιβολής υποχρεωτικής υποβολής σε ασφάλιση αστικής ευθύνης ή κάποιου άλλου ενδεδειγμένου μέσου, τη βελτίωση της ενημέρωσης και της διαφάνειας όσον αφορά την εφαρμογή της Οδηγίας (όπως λ.χ. συμβαίνει με την εμπορική δραστηριότητα των jury verdict reporters, ή/και με την υποχρεωτική ανακοίνωση των περιπτώσεων θανάτου ή σωματικών βλαβών και των νομολογιακών δεδομένων από ελαττωματικά προϊόντα σε δημόσια αρχή, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ)[37], την πιθανότητα επέκτασης των ευθυνόμενων σε αποζημίωση προσώπων[38] και την πιθανότητα επέκτασης των καλυπτομένων υπό της Οδηγίας ζημιών, όπως π.χ. στα ακίνητα, στις μη υλικές ζημίες (ηθική βλάβη) ή/και στις υλικές ζημίες σε αγαθά που προορίζονται και για επαγγελματική χρήση.

Η Πράσινη Βίβλος προβληματίζεται περαιτέρω για το εάν θα πρέπει να προβλεφθούν συγκεκριμένοι δικονομικοί θεσμοί (π.χ. συλλογική αγωγή) ή μηχανισμοί εξώδικης επίλυσης των διαφορών[39] ειδικά για την εφαρμογή της Οδηγίας. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η Οδηγία 98/27/ΕΚ σχετικά με τις αγωγές παραλείψεως (και μόνον αυτές) στον τομέα της προστασίας των συμφερόντων των καταναλωτών[40], καλύπτει εννέα συγκεκριμένους και ρητά αναφερόμενους στην Οδηγία τομείς καταναλωτικών συμφερόντων, όλως παραδόξως όμως, όχι και τον τομέα της Οδηγίας 85/374!

Τέλος, τονίζεται στην Πράσινη Βίβλο ότι η Επιτροπή επιθυμεί σε κάθε περίπτωση να διατηρηθεί η πολιτική συμβιβασμού μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων, ένα ισόρροπο δηλαδή πλαίσιο ευθύνης στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων και καταναλωτών, έτσι ώστε να παρέχεται μεν επαρκής προληπτική προστασία και διευκόλυνση αποζημίωσης σε όλους τους ζημιωθέντες από ελαττωματικά προϊόντα, παράλληλα όμως να μην παρεμποδίζεται ο επιχειρηματικός κόσμος σε καινοτομία και έρευνα, ούτε να επηρεάζεται η ανταγωνιστικότητα και η ικανότητα δημιουργίας θέσεων εργασίας της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Άλλωστε η θέση αυτή αποτελεί,

όπως φάνηκε από τις πρόσφατες έντονες πολιτικές συζητήσεις για την επέκταση της Οδηγίας στις πρώτες ύλες γεωργίας, πρωτίστως πολιτική βούληση των κρατών μελών.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Βαλτούδη*, Η ευθύνη από ελαττωματικά προϊόντα, σ. 25 επ.
2. Βλ. ALI, Restatement of the Law Third, Torts: Product Liability, xxxi, p. 382, 1998
3. ΕΕ L 210 7.8.85, σ. 29 επ. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο έλληνας νομοθέτης (κατά προσφιλή του πρακτική) προσαρμόσθηκε τρεις φορές στην Οδηγία. Έτσι, αρχικά την ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη με την Κοινή Υπουργική Απόφαση Β 7535/1077/31.3.88, εν συνεχεία με τα άρθρα 7-17 του ν. 1961/91, όπως αυτά τροποιήθηκαν από τα άρθρ. 26-29 του ν. 2000/91, και εν τέλει με το άρθρο 6 του ισχύοντος σήμερα ν. 2251/94 για την προστασία των καταναλωτών.
4. Η Οδηγία είχε ως έννομη βάση το άρθρ. 100 ΣυνθΕΟΚ, εφόσον η ιδρυτική της ΕΟΚ Συνθήκη δεν περιείχε ρητές διατάξεις σχετικά με την προστασία των καταναλωτών. Ως ανεξάρτητη και αυτόνομη κοινοτική πολιτική, η προστασία των καταναλωτών εισήχθη για πρώτη φορά με το άρθρο 129Α της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Συνθήκη του Μάαστριχτ), ισχυροποιήθηκε δε ακόμα περισσότερο με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (άρθρ.153). Ως εκ τούτου, τα κοινοτικά όργανα είχαν περιορισμένες νομοθετικές αρμοδιότητες στην προστασία των καταναλωτών κατά την εποχή σύνταξης της Οδηγίας, δηλαδή μόνο κατά το μέτρο που αυτή συμβάλλει στην εγκαθίδρυση και λειτουργία της Κοινής Αγοράς. Αυτός είναι ο λόγος που στην 1η σκέψη του προοιμίου, ως δικαιολογητικός λόγος για την υιοθέτηση της οδηγίας αναφέρεται ότι η προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών κρίθηκε απαραίτητη "δεδομένου ότι οι διαφορές στις επιμέρους νομοθεσίες ενδέχεται να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό, να επηρεάσουν την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων εντός της κοινής αγοράς και να προκαλέσουν διαφορές στο επίπεδο προστασίας του καταναλωτή από τις ζημίες στην υγεία και στην περιουσία του, λόγω ενός ελαττωματικού προϊόντος".
5. Πάντως, από τη συνύπαρξη διαφορετικών νομικών καθεστώτων (υποκειμενικής και αντικειμενικής ευθύνης) στα κράτη μέλη έχουν αναφανεί στην πράξη αρκετά προβλήτα. Βλ. π.χ. απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Ισπανίας: TS Sala Civil, 4.10.96 no 778/1996 (RJ 1996-7034).
6. Πολύ συνοπτικά, η οδηγία καθιερώνει:
   - Την αντικειμενική, ανεξαρτήτως υπαιτιότητας ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών (εδώ ανασφαλών) προϊόντων.
   - Ο ζημιωθείς φέρει μόνον το βάρος της απόδειξης: *της ζημίας* (καλύπτονται τόσο οι ζημίες λόγω θανάτου ή σωματικών βλαβών όσο και κάθε περιουσιακού στοιχείου, εκτός από το ίδιο το ελαττωματικό προϊόν), *του ελαττώματος* (ως ελαττωματικό θεωρείται εκείνο το προϊόν που δεν παρέχει την ασφάλεια που δικαιούται κανείς να αναμένει) και τέλος της *αιτιώδους συνάφειας μεταξύ ελαττώματος και ζημίας*.
   - Την εις ολόκληρον ευθύνη όλων των συμμετεχόντων στην παραγωγική διαδικασία, του οιονεί παραγωγού και του εισαγωγέα στην Κοινότητα.
   - Την απαλλαγή του παραγωγού όταν αποδεικνύει την ύπαρξη ορισμένων, περιοριστικά αναφερόμενων στην οδηγία περιπτώσεων. Έτσι, απαλλάσσεται

εάν αποδείξει: ότι δεν έθεσε το προϊόν σε κυκλοφορία, ότι είναι πιθανό το ελάττωμα να μην υπήρχε όταν το προϊόν τέθηκε σε κυκλοφορία, ότι δεν κατασκεύασε το προϊόν για πώληση ή με οικονομικό σκοπό, ότι το ελάττωμα οφείλεται στο ότι το προϊόν κατασκευάστηκε σύμφωνα με αναγκαστικούς κανόνες δικαίου που θεσπίστηκαν από δημόσια αρχή, ότι όταν έθεσε το προϊόν σε κυκλοφορία το επίπεδο των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων δεν επέτρεπε να διαπιστωθεί η ύπαρξη του ελαττώματος (πρόκειται για προαιρετική από τα κράτη μέλη δυνατότητα απαλλαγής των «κινδύνων ανάπτυξης» development risks, όπου βεβαίως εξεταστέο είναι το αντικειμενικό επίπεδο των γνώσεων αυτών, των οποίων ο παραγωγός τεκμαίρεται γνώστης) και τέλος, εάν πρόκειται για κατασκευή συστατικού εάν το ελάττωμα μπορεί να αποδοθεί στη σχεδίαση του προϊόντος στο οποίο το συστατικό έχει ενσωματωθεί.

- Τη χρονικά περιορισμένη ευθύνη δυνάμει ενιαίων προθεσμιών (τριετής παραγραφή και δεκαετής απόσβεση)
- Τη μη δυνατότητα απόκλισης από την αντικειμενική ευθύνη, έστω κι αν τα μέρη το επιθυμούν (ius cogens)
- Το προαιρετικό για τα κράτη μέλη ανώτατο όριο ευθύνης για σωματικές βλάβες οφειλόμενες σε πανομοιότυπα προϊόντα (70 εκατομ. ECU).

Ως "προϊόν", ορίζεται κάθε κινητό, εκτός από τις πρώτες ύλες γεωργίας που δεν έχουν υποστεί πρώτη μεταποίηση (προαιρετική για τα κράτη μέλη εξαίρεση). Και ο ηλεκτρισμός, προφανώς σε μια ενδεικτική αναφορά, θεωρείται ως «προϊόν».

7. COM(95) 617 της 13.12.95
8. Βλ. *Kretchmer*, Directive 85/374/EEC on product liability: Ten years after, the impact of the Directive on European Industry, Louven-la-Neuve, 1996
9. ΕΕ L 46, της 20.2.99.
10. Πάντως, από την Οδηγία δεν επιβάλλεται υποχρεωτική ασφαλιστική κάλυψη αστικής ευθύνης. Αξίζει να αναφερθεί ότι στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε αύξηση των ασφαλίστρων του κλάδου αστικής ευθύνης από τα προϊόντα κατά 850%! Το αμερικανικό σύστημα εξωσυμβατικής ευθύνης είναι το πλέον πολυδάπανο παγκοσμίως και σύμφωνα με δημοσιεύματα του 1989, ανερχόταν σε 117 δισεκ. δολάρια ετησίως. Βλ. μελέτη Γερουσίας: Report no 105-32 of 19.6.97 on the product Liability Reform Act of 1997, Bill S. 648, σ.3. Παρολαυτά οι πιο πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι οι ασφαλιστικές δαπάνες των αμερικανικών επιχειρήσεων φαίνεται να εμφανίζουν πτωτικές τάσεις τα τελευταία χρόνια. Βλ. The public citizen, The facts about product liability, www.citizen.org.
11. Πρόκειται για τις (882) LG Lubeck, Urteil vom 3.9.1991 (5 0 197/91), (542) OLG Hamm, Urteil vom 15.9.9.92 (32 U 274/91), 112193, Tribunale di Monza, 20.7.1993.
12. Actualida Juridica. Ranzadi 313 de 16/10/97 και La Ley de 5/11/97.
13. Έτσι, π.χ. Rolph v. Cambell Frozen Foods and Safeway Limited (putative defendants), G.V. Surgical International Limited and Nottinham Health Authority, A.B. v. South West Water Services Limited (1993) Q.B. 507. Βλ. ανάλυση σε *Schuster*, CLJ-1998- p. 198-120.
14. Βλ. π.χ, την προοδευτική ελληνική νομολογία: ΕφΘεσ 1259/77, ΕφΑθ 671/79, ΕφΑθ 1039/79, ΠολΠρΑθ 17187/83, ΕφΘε 2901/87, ΕφΑθ 7453/88. Ενδεικτικά επίσης τις αποφάσεις του ολλανδικού Ανωτάτου Δικαστηρίου (Hoge Raad) HR 30.6.89,nr, 13 564, NJ 1990/652 (υπόθεση του ηρεμιστικού Halcion), και HR. 9.10.9, nr. 14 667, NJ 1884/535 (υπόθεση με αντικείμενο το φάρμακο DES που παρεχόταν σε εγκύους. Τα κορίτσια από μητέρες που είχαν λάβει το

σκεύασμα αυτό προσβάλλονταν κατά την εφηβεία από καρκίνο, χωρίς ωστόσο να είναι πλέον δυνατό να αποδειχθεί η προέλευση του συγκεκριμένου φαρμάκου που είχε λάβει η μητέρα. Το θέμα είχε απασχολήσει ευρύτατα και την αμερικανική δικαιοσύνη οποία χρησιμοποίησε το σύστημα του market share liability, βλ. Sindell v. Abott Laboratories, 607 P. 2ed 924, cert. denied, 449 US 912 -1980-)

16. Χρήση της δυνατότητας αυτής είχαν κάνει η Ελλάδα (ν.2251/94), το Λουξεμβούργο (νόμος της 21.4.89, όπως τροποποιήθηκε με το νόμο της 6.12.89), η Φιλανδία (ν.694/90, με τροποπ. ν.99/93 και ν.879/93), η Σουηδία (ν.18/92 με τροπ.ν.1137/92 και ν.647/93), η Γαλλία (ν.389-98) και η Αυστρία, η τελευταία μόνον όσον αφορά τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς (ν.99/88, με τροπ.ν.95/93 ν.917/93 και ν.510/94).
17. Βλ. έκθεση Calewaert, έγγραφο 71/79 ΕΕ C 27 της 21.5.79, σ. 61.
18. Βλ. και Πράσινο Βιβλίο της Επιτροπής για την ασφάλεια των τροφίμων: COM (1997) 176, καθώς και το πολύ πρόσφατο Λευκό Βιβλίο: COM (1999) 719, όπου, μεταξύ άλλων, προαναγγέλλει την ίδρυση μιας ανεξάρτητης Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Τροφίμων.
19. Στην μη μόνιμη επιτροπή Medina είχε ανατεθεί από την Ευρωπαϊκοί Επιτροπή η σε βάθος εξέταση και υποβολή προτάσεων για το θέμα της ΣΕΒ. Βλ. Έκθεση (the Medina report) της 7ης Φεβρουαρίου 1997.OJ C 85, 17.3.97.
20. Οδηγία 1999/34/ΕΚ της 10 Μαΐου 1999, ΕΕ L 141 της 4.6.99. Βλ. και σχόλια σε: *Davis*, CLJ-1998-p.85, *Hodges*, Reform of the Product Liability Directive 1998-1999, CLJ-1998, p.35-47.
21. COM(97)478-C4-0503/97-97/0244 (COD). Βλ. και European Consumer Law Group, Reports and opinions- Rapports et avis, 1986-1997, Centre de droit de la consommation, Louvain-la-Neuve, 1977, p.351-364.
22. COM(98)696 της 1.12.98
23. Βλ. ενδεικτικά: Cass. 1ere civ., 3 mars 1998, SA Les laboratoires Leo c. Scovazzo et a. (arret no 432 P) και Cass. 1ere civ., Cts. C. C/Centrergional de transfusion sanguine de Bordeaux (arret no 736R B R)
24. Έως σήμερα, το ΔΕΚ έχει αποφανθεί για την Οδηγία και σε μια άλλη περίπτωση προσφυγής, κατά του Ην. Βασιλείου και της Β. Ιρλανδίας, για μη ορθή μεταφορά στην εθνική νομοθεσία του άρθρου 7 στοιχ. ε' της Οδηγίας (υπόθεση C-300/95, της 30.5.97, Συλλογή 1997, σ. I-2649)
25. Η Οδηγία είναι εφαρμοστέα και σε ολόκληρο τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο, σύμφωνα με το άρθρ. 23 γ και το Παράρτ. III (ΕΕ L 1 3.1.94, σ.11 και 321)
26. Βλ. και τη σχετική Λευκή Βίβλο για την προετοιμασία ένταξης των χωρών αυτών COM(95)163, 3.5.1995.
27. Βλ. και σχετική μελέτη του ΟΟΣΑ: Lois Relatives a la responsabilite du fait des produits dans les pays de l' OCDE, 1995.
28. Σημειωτέον ότι το ενδοκοινοτικό εμπόριο έχει αυξηθεί αισθητά τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1997 υπολογιζόταν σε 31,5 του ΑΕγχΠ, βλ. σχετική Έκθεση για τη λειτουργία των αγορών της Επιτροπής: COM (1999)10 της 20.1.99.
29. Παρ όλον ότι η ευρωπαϊκή και η αμερικανική νομοθεσία για την ευθύνη από ελαττωματικά προϊόντα βρίσκονται πολύ κοντά σε επίπεδο αρχών, τούτο σίγουρα δεν ισχύει για την εφαρμογή τους στην πράξη. Οι δίκες με αντικείμενο την αστική ευθύνη των καπνοβιομηχανιών είναι ενδεικτικότατες. Έτσι, ενώ στις ΗΠΑ επιδικάζονται αστρονομικά ποσά στους ζημιωθέντες στην υγεία τους καπνιστές ή στους κληρονόμους τους (π.χ. η από 30.3.99 καταδίκη σε καταβολή 81εκατομμύρια $ της Philip Morris), στην Ευρώπη αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη δυσπιστία και επιφυλακτικότητα (βλ. π.χ. ανακοινωθέν τύπου της καπνοβιομηχανίας Swedish Match της 14.5.1998 σχετικά με την απορριφθείσα αγωγή

καθώς και αγωγή κατά της Gaulois: Le Monde 20,27 και 28.12. 1996).
Ένας πάντως από τους λόγους που η ευθύνη από ελαττωματικά προϊόντα δεν γνώρισε στην Ευρώπη τις πρωτοφανείς διαστάσεις των ΗΠΑ, είναι και το εκτεταμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που υπάρχει στην Ευρώπη, σε σφοδρή αντίθεση με την Αμερική. Έτσι, στην Ευρώπη θεωρείται βασικά ως συμπληρωματικό μέσο αποζημίωσης σε σχέση με τις λοιπές δυνατότητες αποζημίωσης υπέρ του ζημιωθέντα.

30. Υπόθεση C-203/99, Henning Veedfald v Regional Authority of Aarhus
31. OGH, 20.6.91 Ob 568/91. OGH, 30.6.92, 7 06 581/92 ecolex 1992, 842 (έκρηξη φιαλών Coca-Cola), OGH en ecolex 1992, 842 11.11,92 (ευθύνη διανομέα), OGH, 11.11. 92, 1 06 644/92 (άνυδρη άσβεστος) OGH ecolex 1994, 384 (ευθύνες στο τελικό προϊόν από ένα συστατικό) , OGH, JBI 1995, 592 (ευθύνη εισαγωγέα), OGH, JBI 1996, 188 (κίνδυνοι ανάπτυξης).
32. Βλ. Sala Civil, 3.12.97, no 1081/1997(RJ 1997-8722). Στην Ισπανία γένεται ευρεία εφαρμογή της Οδηγίας και από πολλά άλλα δικαστήρια της χώρας. Βλ. *Jose Izquierdo Peris*, Liability for defective products in the EU, CLJ -1999-p. 336.
33. Βλ. π.χ. υπόθεση Aff. Riboux c. S.A. Schweppes Belgium, 21.11.96, Civ. Namur,5e ch.
34. Βλ. ενδεικτικά, απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Ισπανίας: TS, Sala Social, 22.12.97, Actualidad Aranzadi, 2.4.98, καθώς και δικαστηρίου της Βαρκελώνης (AP Barcelona, 24.4.98), Actualidad Aranzadi, Ιούνιος 1998.
35. Απόφαση Oste Landerts, που επιβεηήαιώθηκε από το Hojesterts domme της 3.10.96, υπόθεση I 155/95, I 156/95, I 157/95
36. COM (1999) 396 τελικό.
37. Section 37, Consumer Protection act (15 USC Sec. 2084, «notification of settlement or judgments»).
38. Βλ. σχετική απόφαση γερμανικού δικαστηρίου, όπου ο ζημιωθείς από εισαγόμενο από την Κίνα ελαττωματικό προϊόν, δεν μπορούσε να στραφεί παρά μόνο κατά του γερμανού εισαγωγέα: OLG Koblenz, 2.4.99, A-5 U1220/97, NJW, RR 99, 907.
39. Βλ. και Σύσταση της Επιτροπής σχετικά με τις αρχές που διέπουν τα αρμόδια όργανα για την εξώδικη επίλυση των διαφορών κατανάλωσης. ΕΕ L 115, της 14.4.98.
40. OJ L 166/51 της 11/6/1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρίδου Ελ., Η οδηγία της ΕΟΚ για την ευθύνη ελαττωματικών προϊόντων, τιμητικός τόμος Ν. Δελούκα, 1989.

Βαλτούδη Αν., Η ευθύνη από ελαττωματικά προϊόντα, 2000.

Καράκωστα Γ., Η ευθύνη του παραγωγού για τα ελαττωματικά προιόντα, 1995.

Ρόκα Ιω., Ευθύνη για τα προϊόντα, 1997.

Hodges Chr., Product liability, European laws and practice, London, 1993

Hodges Chr., Reform of the Product Liability Directive 1998-1999, CLJ-1999

Kelly P. & Attree R., European product liability, London, 1992.

Kullmann H.J., Produkthaftungsgesetz, 1990.

Peris JoseJ. Izquierdo, Liability for defective products in the EU: Developments since 1995-The European Commision's Green Paper, CLJ-1999.

Goyens Mon., Directive 85/374/EEC on product Liability, Ten years after, 1996.

Schuster Alex, Review of case-law under the Directive 85/374/EEC on Liability for Defective Products, CLJ-1998.

Taschner H.C., 10 Jahre EG Richtlinie zur Produkthaftung-Ruckblick, Umschau, Ausblick, 1995.

Taschner-Frietsch, Produkthaftungsgesetz, und EG Produkthaftungsrichtlinie, Kommentar, 1990.

*Ζωή Σ. Δημητριάδη, Ph.D.**

ΥΠΟΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τον καθηγητή κ. Ν. Τραυλό, Athens Laboratory of Business Administration (ALBA), για τη βοήθειά του ως προς τον υπολογισμό των χρηματοοικονομικών δεικτών που χρησιμοποιούνται στην έρευνα και στον καθηγητή κ. Α. Κάτο, Τμήμα Πληροφορικής Πανεπιστημίου Μακεδονίας, για την συμβολή του στην στατιστική ανάλυση τών δεδομένων. Τυχόν παραλείψεις αποτελούν δική μου υπευθυνότητα.

Εγκάρδιες ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στον καθηγητή κ. Σ. Καρβούνη, Πρόεδρο του Τμήματος Διοικήσεως Επιχειρήσεων Πανεπιστημίου Πειραιώς, για την αμέριστη συμπαράστασή του στο στάδιο συλλογής των δεδομένων, καθώς και προς όλες τις επιχειρήσεις και συμμετέχοντες στην έρευνα αυτή.

Ξεχωριστίες ευχαριστίες απευθύνονται προς τον καθηγητή κ. Κ.Ν. Δερβιτσιώτη, Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Ευρωπαϊκού Προγράμματος Σπουδών στην Διοίκηση Ολικής Ποιότητας του Πανεπιστημίου Πειραιώς, χωρίς την προτροπή και ουσιαστική ενθάρρυνση του οποίου η ερευνητική αυτή εργασία δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

* Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εμπειρική αυτή έρευνα πραγματοποιήθηκε με σκοπό να μελετήσει την ταξινόμηση και ιεράρχιση των ανθρωπίνων αναγκών κατά Masiow και να εξετάσει τη σχέση μεταξύ εργασιακής υποκίνησης και οργανωσιακής παραγωγικότητας [προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο] σε ελληνικές επιχειρήσεις που εφαρμόζουν προγράμματα ποιοτικών βελτιώσεων [quality improvement programmes]. Οι ερευνητικές υποθέσεις διερευνήθηκαν με ανάλυση συσχέτισης, ανάλυση παλλινδρόμησης και έλεγχο του t. Τα αποτελέσματα τεκμηριώνουν σε μεγάλο βαθμό τα θεωρητικά επιχειρήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της Ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Σχολιάζεται η ενδεχόμενη χρησιμότητα των αποτελεσμάτων για τον σχεδιασμό συστημάτων κινήτρων και αμοιβών στη Διοίκηση Ολικής Ποιότητας.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (ΔΟΠ) έχει περιγραφεί ως «ένα σύνολο δραστηριοτήτων που περιλαμβάνουν κάθε άτομο και ομάδα σε μία επιχείρηση/οργανισμό σε μια συλλογική προσπάθεια για παραγωγή προϊόντων και παροχή υπηρεσιών που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και προσδοκίες των πελατών» (Dale and Cooper, 1992, p. 19). Με βάση τον ορισμό αυτό βασικός προσανατολισμός της ΔΟΠ φαίνεται να είναι «η εστίαση στην ικανοποίηση του πελάτη», ενώ ως κυριότεροι επιδιωκόμενοι στόχοι ΔΟΠ αναφέρονται (μεταξύ άλλων): «Η συνεχής βελτίωση της ποιότητας προϊόντων και υπηρεσιών. Η βελτίωση της ικανότητας της επιχείρησης για ανάπτυξη καινοτομιών. Η αύξηση της αποτελεσματικότητας της επιχείρησης», κ.ά. (Δερβιτσιώτης, 1993, σελ. 52).

Επιτυγχάνονται οι στόχοι ΔΟΠ σε επιχειρήσεις που ακολουθούν προγράμματα ποιοτικών βελτιώσεων; Στη σχετική βιβλιογραφία (Atkinson, 1990) αναφέρονται ουσιώδη προβλήματα υλοποίησης "προγραμμάτων ποιότητας", στην 'καρδιά' των οποίων εντοπίζεται ο 'ανθρώπινος παράγοντας'. Όπως αναφέρεται από ειδικούς (Wilkinson, 1993) ..... «Αν η ΔΟΠ εκληφθεί, υπό στενή έννοια, ως ένα σύνολο τεχνικών, μέσων και διαδικασών χωρίς να αποδοθεί η δέουσα προσοχή στη συμβολή του ανθρώπινου παράγοντα η θεώριση αυτή αναπόφευκτα θα αποδειχθεί ανεπαρκής: όσο ευφυής και αν είναι η σύλληψη και ο σχεδιασμός της στρατηγικής για να επιτύχει θα πρέπει να υλοποιηθεί. Και η υλοποίησή της εξαρτάται ουσιαστικά από τον ανθρώπινο παράγοντα».

Με βάση τη βιβλιογραφία (Wilkinson, 1992) η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας θεωρείται ότι έχει δύο διαστάσεις (aspects): μία ποσοτική («hard») και μία ποιοτική («soft»). Η «ποσοτική» διάσταση της ΔΟΠ αναφέρεται στη χρήση ποικίλων στατιστικών τεχνικών, όπως π.χ. ο στατιστικός διαδικαστικός έλεγχος (statistical process control) και, κυρίως, οι επτά νέες τεχνικές ΔΟΠ (the seven new quality management tools) - Evans and Lindsay, 1993. Η «ποιοτική» διάσταση της ΔΟΠ αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη Διοίκηση Ανθρωπίνων Πόρων (ΔΑΠ) αποσκοπώντας στην ενημέρωση του ανθρώπινου δυναμικού για τους στρατηγικούς στόχους ΔΟΠ, στην ευαισθητοποίησή του (awareness) για υιοθέτηση των στόχων αυτών και στην δέσμευση (commitment) τόσο της Διοίκησης όσο και του προσωπικού στις αρχές και στόχους της ΔΟΠ. Στα πλαίσια αυτά, όσο περισσότερο εκπαιδευμένο και «ενεργοποιημένο» (motivated) είναι το ανθρώπινο δυναμικό μιας επιχείρησης/οργανισμού που ακολουθεί κάποιο πρόγραμμα ποιοτικών βελτιώσεων, τόσο μεγαλύτερες θεωρείται πως είναι οι πιθανότητς να συνεισφέρει ουσιαστικά στην επιτυχία της επιχείρησης.

Ωστόσο, τα πορίσματα των εμπειρικών ερευνών στο χώρο αυτό επισημαίνουν μία διάσταση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής (Storey and Sisson, 1990). Παρατηρείται πως, σε γενικές γραμμές, η θεωρία ΔΟΠ είτε δεν αποδίδει τη δέουσα σημασία στη συμβολή του Ανθρώπινου Παράγοντα αναφορικά με την υλοποίηση των διαδικασιών βελτίωσης ποιότητας. Είτε θεωρεί πως ακόμη και αν υπάρξουν προβλήματα αυτής της μορφής θα επιλυθούν μέσω της εκπαίδευσης (IPM, 1993). Με αποτέλεσμα η διερεύνηση προσδιοριστικών παραγόντων της Ανθρώπινης Συμπεριφοράς σε επιχειρήσεις «ποιότητας» - όπως π.χ. η υποκίνηση (motivation), οι στάσεις (attitudes), οι εργασιακές αξίες (work values) του ανθρώπινου Δυναμικού - να είναι σχετικά περιωρισμένη.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάληψη μιας προσπάθειας για μερική κάλυψη του κενού που παρατηρείται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία μεταξύ θεωρίας και πρακτικής στη Διοίκηση Ολικής Ποιότητας ως προς την Διοίκηση Ανθρωπίνων Πόρων. Ειδικώτερα, η μελέτη αυτή θα επιδιώξει να διερευνήσει τη φύση (nature) και το βαθμό (level) της εργασιακής υποκίνησης σε ελληνικές επιχειρήσεις που ακολουθούν κάποιο πρόγραμμα ποιοτικών βελτιώσεων, καθώς και τη σχέση εργασιακής υποκίνησης και παραγωγικότητας.

ΙΙ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η ανθρώπινη συμπεριφορά στο εργασιακό περιβάλλον, η οποία περιγράφεται ως «η συνολική αντίδραση-ανταπόκριση του ατόμου σε διάφορες υποκινητικές δυνάμεις» (Χυτήρης, 1994, σελ. 151), επηρεάζεται από πολλές μεταβλητές, όπως: προσωπικότητα (personality), ατομικές ανάγκες (individual needs), εργασιακές στάσεις και αξίες (work attitudes and values), ατομικές επιδιώξεις και στόχους (individual goals) κ.ά. Η θεωρία υποκίνησης επιδιώκει να επεξηγήσει «με ποιό τρόπο η ανθρώπινη συμπεριφορά υιοθετείται, ενεργοποιείται, διατηρείται και σταματά, καθώς και με ποιό τρόπο το άτομο "αντιδρά" στην παρούσα κατάσταση» (Porter and Lawler, 1968, p. 7). Οι διάφορες θεωρητικές απόψεις που έχουν υποστηριχθεί στο χώρο αυτό μπορούν να διακριθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες (Schermerhorn, 1993, p. 442):

(i) Θεωρίες Αναγκών (Content or Need Theories of Motivation), οι οποίες προσπαθούν να εντοπίσουν και να κατανοήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες καθώς και τον τρόπο με τον οποίο άτομα με διαφορετικές ανάγκες αντιδρούν/ανταποκρίνονται σε διαφορετικές (εργασιακές) συνθήκες.

(ii) Θεωρίες Διαδικασιών (Process Theories of Motivation), οι οποίες προσπαθούν να επεξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται (perceive) και επιλέγουν τις διάφορες αμοιβές (rewards) που προσφέρονται στο εργασιακό περιβάλλον.

(iii) Θεωρίες Επηρεασμού της Συμπεριφοράς (Reinforcement Theories of Motivation), οι οποίες προσπαθούν να διαπιστώσουν με ποιό τρόπο η ανθρώπινη συμπεριφορά προσδιορίζεται/ελέγχεται από το (εργασιακό) περιβάλλον.

Μία από τις περισσότερο γνωστές θεωρίες Αναγκών είναι η θεωρία Ανθρωπίνων Αναγκών του Maslow. Σύμφωνα με τον Maslow (1965, 1970), οι ανθρώπινες ανάγκες μπορούν να ταξινομηθούν σε πέντε βασικές κατηγορίες:

(i) Φυσιολογικές/Βιολογικές Ανάγκες (Physiological Needs), οι οποίες αναφέρονται στη διατήρηση της καλής φυσικής κατάστασης του ατόμου - π.χ. η ανάγκη για τροφή, ενδυμασία κλπ.

(ii) Ανάγκες Ασφάλειας (Safety Needs), οι οποίες αφορούν την ανάγκη εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης, εξασφάλισης απασχόλησης, ασφαλών συνθηκών εργασίας, κ.ά.

(iii) Κοινωνικές Ανάγκες (Ανάγκες «του Ανήκειν») - Social Needs, που περιγράφονται ως η ανάγκη του ατόμου να ανήκει σε μια ομάδα και να έχει ικανοποιητικές διαπροσωπικές σχέσεις με τα μέλη της ομάδας αυτής.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙ.1.
Διάγραμμα Ανθρωπίνων Αναγκών του MASLOW

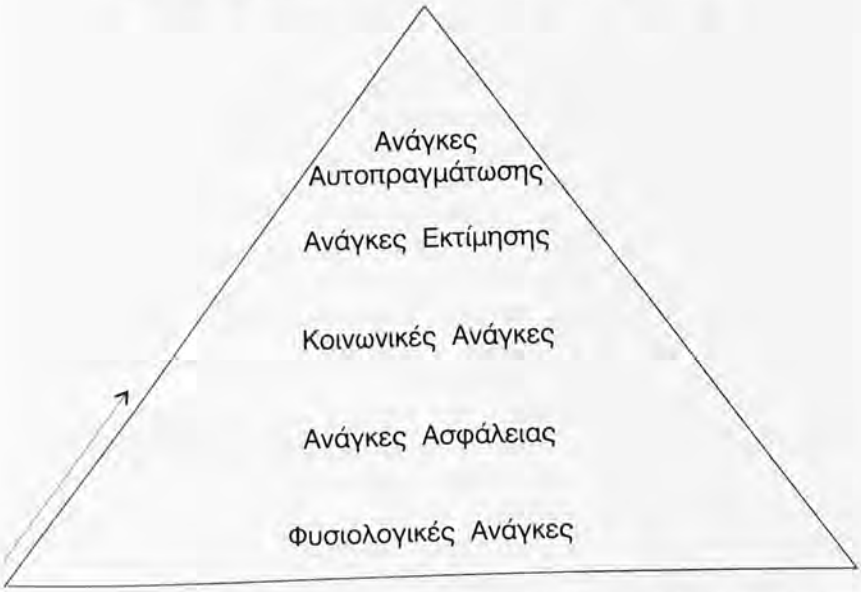

Πηγή: Χυτήρης, Λ. (1994). *Οργανωσιακή Συμπεριφορά*. Αθήνα: Interbooks, σελ. 151.

(iv) Ανάγκες Εκτίμησης (Esteem Needs), που περιλαμβάνουν τόσο την ανάγκη για αυτοεκτίμηση/αυτοσεβασμό, όσο και την ανάγκη για κοινωνική καταξίωση/αναγνώριση από τρίτους.

(v) Ανάγκες Αυτοπραγμάτωσης (Self-Actualisation Needs), που αφορούν στην ανάγκη του ατόμου για συνεχή ανάπτυξη των δυνατοτήτων και δεξιοτήτων του και αξιοποίησή τους στον εργασιακό χώρο.

Σύμφωνα με τον Maslow οι πέντε κατηγορίες αναγκών κατατάσσονται ιεραρχικά (με βάση την σπουδαιότητα που αποδίδεται σ' αυτές από τα άτομα) και μπορούν να παρασταθούν διαγραμματικά με τη μορφή μιας πυραμίδας (Διάγραμμα ΙΙ.1). Ο Maslow υποστήριξε πως τα άτομα προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις πέντε ομάδες αναγκών διαδοχικά, ξεκινώντας από τις φυσιολογικές ανάγκες στη βάση της πυραμίδας. Μόλις ικανοποιηθεί μία κατηγορία αναγκών, κατά τον Maslow, παύει να λειτουργεί ως υποκινητικός παράγοντας και το άτομο αρχίζει να ενδιαφέρεται για την ικανοποίηση της αμέσως επόμενης ομάδας αναγκών - με εξαίρεση τις ανάγκες αυτοπραγμάτωσης οι οποίες, σύμφωνα πάντα με τον Maslow, όσο

περισσότερο ικανοποιούνται, τόσο αυξάνεται η σπουδαιότητά τους για το άτομο.

Παρά την κριτική που έχει υποστεί κατά καιρούς η θεωρία του Maslow (για διεξοδικώτερη ανάλυση βλέπε Κανελλόπουλος Χ. 1990, 1991. Χυτήρης, 1994) έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στη βιβλιογραφία επειδή επιτρέπει τη «διάγνωση» των αναγκών που τα άτομα θεωρούν σημαντικές και προσπαθούν να ικανοποιήσουν στον εργασιακό χώρο, αποτελώντας έτσι μια σημαντική πηγή πληροφόρησης για τον σχεδιασμό της ενδεδειγμένης στρατηγικής κινήτρων ανά περίπτωση (ενδεικτικά αναφέρονται οι κλασσικές μελέτες των Porter, 1961. 1962. 1963. 1974. Porter and Midred, 1964. Porter and Lawler, 1965. Porter and Mitchell, 1967. Porter and Lawler, 1968. Eran, 1966. Haire, Ghiselli and Porter, 1966. Miller, 1966). Οι μελέτες αυτές που πραγματοποιήθηκαν (κυρίως) στις ΗΠΑ κατέληξαν στα ακόλουθα πορίσματα:

(i) Επαληθεύθηκε (μερικώς) η ταξινόμηση και ιεράρχιση των ανθρωπίνων αναγκών σύμφωνα με τη θεωρία του Maslow.

(ii) Επισημάνθηκε η συσχέτιση «ιεράρχισης αναγκών και ιεραρχικού επιπέδου».

(iii) Διαπιστώθηκε η συσχέτιση «ανθρωπίνων αναγκών και εργασιακής επίδοσης (job performance»).

Η χρησιμότητα διερεύνησης των αναγκών του ανθρώπινου δυναμικού με βάση τη θεωρία του Maslow επισημαίνεται και από ειδικούς στη ΔΟΠ (Dale and Cooper, 1992. Δερβιτσιώτης, 1990, 1993. Grant, Shani and Krishnan, 1994), επειδή .... «μία από τις ανθρώπινες ανάγκες που τονίζει η ΔΟΠ είναι η ανάγκη του ατόμου να δημιουργεί» (Grant et al, 1994, p. 31) και (επειδή) .... η ΔΟΠ απαιτεί «συνολική και συστηματική συμμετοχή των εργαζομένων για αποδοχή και επίτευξη των στρατηγικών στόχων ΔΟΠ» και (προς το σκοπό αυτό) εκχωρείται στους εργαζόμενους τόσο η αρμοδιότητα όσο και η τελική ευθύνη παρέμβασης στην παραγωγική διαδικασία για αποτελεσματική αντιμετώπιση των υφισταμένων προβλημάτων (βλέπε Δερβιτσιώτης, 1993, σελ. 84).

III. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Με βάση την προηγηθείσα ανάλυση η παρούσα εργασία θα επιδιώξει να υλοποιήσει τρεις ερευνητικούς στόχους:

(i) Να εξετάσει το επίπεδο σπουδαιότητας (level of need improtance) και τον βαθμό ικανοποίησης (degree of need satisfaction) των ανθρωπίνων αναγκών σύμφωνα με την θεωρία του Maslow σε ελληνικές επιχειρήσεις που εφαρμόζουν προγράμματα ποιοτικών

βελτιώσεων. Με βάση τη θεωρία της ΔΟΠ (Δερβιτσιώτης, 1993) και τα πορίσματα προηγούμενων ερευνών στη ΔΑΠ (έρευνες Porter) αναμένεται να διαπιστωθεί υψηλός βαθμός σπουδαιότητας και ικανοποίησης των αναγκών αυτών στο υπό μελέτη στατιστικό δείγμα.

(ii) Να προσδιορίσει την ιεράρχιση των πέντε ομάδων αναγκών στο στατιστικό δείγμα της έρευνας γενικά και ως συνάρτιση του ιεραρχικού επιπέδου (hierarchical level). Με βάση τη θεωρία της ΔΟΠ και τα πορίσματα προηγούμενων ερευνών στη ΔΑΠ προσδοκάται ο βαθμός σπουδαιότητας και το επίπεδο ικανοποίησης των «ανώτερων αναγκών» (higher needs) να είναι υψηλότερος/ο μεταξύ των στελεχών.

(iii) Να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ εργασιακής υποκίνησης και παραγωγικότητας σε επιχειρήσεις "ποιότητας".

IV. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες και Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων της παρούσας εργασίας πραγματοποιήθηκε σε οκτώ μεγάλες επιχειρήσεις του Ιδιωτικού Τομέα που ακολουθούν προγράμματα ποιοτικών βελτιώσεων και δέχθηκαν να συμμετέχουν στην έρευνα. Οι επιχειρήσεις αυτές ανήκουν στους κλάδους Πλαστικών και Ελαστικού, Χημικών, Μεταλλουργίας, Ποτών και Επίπλου και (αρκετές εξ αυτών) συγκαταλέγονται ανάμεσα στις είκοσι πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις της Ελληνικής Βιομηχανίας την τελευταία δεκαετία. Η επιλογή των συμμετεχόντων από κάθε επιχείρηση βασίσθηκε σε τυχαία (random) ή τυχαία διαστρωματική δειγματοληψία (stratified random sampling) για να διασφαλισθεί - κατά το δυνατό - επαρκής εκπροσώπιση όλων των Τμημάτων, Διευθύνσεων και Ιεραρχικών Επιπέδων. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν προαιρετική.

Από τα 115 (ανώνυμα) ερωτηματολόγια που διανεμήθηκαν στις επιχειρήσεις του δείγματος, επεστράφησαν 67 - ποσοστό ανταπόκρισης 58.3%. 81% των συμμετεχόντων είναι διευθυντικά στελέχη - 17% στελέχη πρώτης βαμίδας 44% μεσαία στελέχη και 20% ανώτερα/ανώτατα στελέχη. Ο Μ.Ο. ηλικίας των συμμετεχόντων είναι 30-39 και ο Μ.Ο. απασχόλησης στην επιχείρηση 11 έτη. 48% του δείγματος είναι πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ 24% κατέχουν και μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. 86% των συμμετεχόντων είναι άνδρες και 14% γυναίκες.

Ερευνητικές Μεταβλητές

- ***ΑΝΑΓΚΕΣ***

Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα εργασία βασίσθηκε στο ερωτηματολόγιο του καθηγητού Porter σε μια παλαιώτερη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ (Porter, 1974) λόγω της υψηλής αξιοπιστίας του και για λόγους συγκρισιμότητας των αποτελεσμάτων (Jauch and Coltrin, 1993). Το ερωτηματολόγιο Porter μετρά το επίπεδο σπουδαιότητας και τον βαθμό ικανοποίησης των ακόλουθων πέντε ομάδων αναγκών βάσει της θεωρίας Maslow: Ασφάλειας, Κοινωνικές, Εκτίμησης, Αυτονομίας και Αυτοπραγμάτωσης (για διεξοδική ανάλυση βλέπε Jauch and Coltrin, 1993, p. 135-138). Κάθε συμμετέχων αξιολογεί διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της θέσης εργασίας που κατέχει - με μια κλίμακα αξιολόγησης τύπου Likert χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς: (min) 1 2 3 4 5 6 7 (max) - απαντώντας σε τρεις διαδοχικές ερωτήσεις:

(α). Τι ισχύει τώρα

(β). Τι θα θέλατε να ισχύει

(γ). Πόσο σημαντικό είναι αυτό για σας

- ***ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ***

Η πλειονότης των προηγούμενων εμπειρικών ερευνών στο χώρο του Management διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ αναγκών και επίδοσης σε ατομικό επίπεδο (job performance). Επειδή όμως η ΔΟΠ θεωρείται μία συνεχής αλυσίδα προστιθέμενης αξίας (Oakland, 1989) η παρούσα μελέτη διερευνά τη σχέση αναγκών και επίδοσης σε οργανωσιακό επίπεδο (organisational performance) βάσει του ακόλουθου δείκτη παραγωγικότητας (Whiting, 1986, p. 259) - διευκρινήσεις για τον υπολογισμό του δείκτη παρατίθενται στο παράρτημα:

$$\text{Παραγωγικότητα} = \frac{\text{Προστιθέμενη Αξία}}{\text{Συνολικό Κόστος Απασχόλησης}}$$

Ανάλυση

Αρχικά, υπολογίσθηκε ο συντελεστής άλφα του Cronbach για να διαπιστωθεί ο βαθμός αξιοπιστίας των μετρήσεων στο υπό μελέτη στατιστικό δείγμα. Ακολούθως, χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι της περιγραφικής στατιστικής (ανάλυση συσχέτισης, παλινδρόμησης, και έλεγχος του t) για να διερευνηθούν οι ερευνητικές υποθέσεις της παρούσας εργασίας.

V. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στον Πίνακα V.1 παρατίθενται οι αριθμητικοί μέσοι όροι (means), οι τυπικές αποκλίσεις (standard deviations) και οι συντελεστές αξιοπιστίας α του Cronback αναφορικά με το επίπεδο σπουδαιότητας και τον βαθμό ικανοποίησης των πέντε ομάδων αναγκών του Maslow στο υπό μελέτη στατιστικό δείγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.I.

Αριθμητικοί Μέσοι, Τυπικές Αποκλίσεις και Συντελεστές Αξιοπιστίας Ανθρωπίνων Αναγκών

ΑΝΑΓΚΗ	ΒΑΘΜΟΣ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑΣ				ΒΑΘΜΟΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗΣ			
	Α.Μ. (Items)	Μ.Ο. (Means)	Τ.Α. (sd)	α	Α.Μ. (Items)	Μ.Ο. (Means)	Τ.Α. (sd)	α
Αυτο/σης	3	6.40	.67	.74	3	4.83	1.28	.86
Αυτονομίας	4	6.14	.95	.82	4	4.77	1.42	.87
Εκτίμησης	3	6.22	.94	.74	3	5.02	1.23	.76
Κοινωνικές	2	6.06	.99	.55	2	5.37	1.19	.65
Ασφάλειας	1	6.33	1.24	-	1	4.63	1.85	-

N = 66

Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα V.1, παρατηρείται πως η σπουδαιότητα και των πέντε ομάδων αναγκών είναι πολύ σημαντική, κυμαινόμενη από 6.1 έως 6.4 με μέγιστο το 7. Η ιεράρχιση των αναγκών αυτών στο στατιστικό δείγμα περιγράφεται στον Πίνακα V.2. Διαπιστώνεται πως σημαντικώτερη ανάγκη αποτελεί η ανάγκη αυτοπραγμάτωσης, ενώ η λιγώτερο σημαντική ανάγκη στο δείγμα είναι η ανάγκη για ικανοποιητικές διαπροσωπικές σχέσεις. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί η ιδιαίτερη σπουδαιότητα που αποδίδεται στις ανάγκες ασφάλειας και εκτίμησης, οι οποίες καταλαμβάνουν τη δεύτερη και τρίτη θέση στην ιεραρχική κατάταξη, αντικατοπτρίζοντας ενδεχομένως τις ιδιαιτερότητες της Ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.2.
Ιεράρχιση Αναγκών κατά Βαθμό Σπουδαιότητας

ΑΝΑΓΚΗ	ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ*	
	ΔΕΙΓΜΑ	ΗΠΑ**
Αυτο/τωσης	6.40	6.35
Ασφάλειας	6.33	5.33
Εκτίμησης	6.22	5.28
Αυτονομίας	6.14	5.92
Κοινωνικές	6.06	5.36

* 1 = ελάχιστος βαθμός σπουδαιότητας, 7 = μέγιστος βαθμός σπουδ.
** Πηγή: Jauch and Coltrin: The Managerial Experience. Dryden Press, 1993, p. 138.

Στον Πίνακα V.3 περιγράφεται ο βαθμός ικανοποίησης των πέντε ομάδων αναγκών. Παρατηρείται πως, με εξαίρεση την ανάγκη για ασφάλεια η οποία είναι η λιγώτερο ικανοποιημένη ανάγκη στο στατιστικό δείγμα, η ιεράρχιση των υπόλοιπων ομάδων αναγκών τεκμηριώνει την θεωρία του Maslow και συμφωνεί με τα πορίσματα παλαιώτερων παρόμοιων ερευνών στις ΗΠΑ (Porter, 1974).

ΠΙΝΑΚΑΣ V.3.
Ιεράρχιση Αναγκών κατά Βαθμό Ικανοποίησης

ΑΝΑΓΚΗ	ΒΑΘΜΟΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗΣ*	
	ΔΕΙΓΜΑ	ΗΠΑ**
Ασφάλειας	1.89	0.43
Αυτο/τωσης	1.58	1.05
Αυτονομίας	1.36	0.78
Εκτίμησης	1.35	0.61
Κοινωνικές	0.75	0.33

* «Ο» = πλήρης ικανοποίηση, «6» = πλήρης δυσαρέσκεια
** Πηγή: Jauch and Coltrin: The Managerial Experience, Dryden Press, 1993, p. 138.

Η ιεράρχιση των πέντε ομάδων αναγκών διερευνήθηκε ακολούθως ως συνάρτηση του ιεραρχικού επιπέδου / βαθμίδας με βάση τα πορίσματα παλαιώτερων αντίστοιχων ερευνών στις ΗΠΑ οι

οποίες διαπίστωσαν μία θετική συσχέτιση μεταξύ βαθμού σπουδαιότητας / επιπέδου ικανοποίησης και ιεραρχικού επιπέδου (Porter, 1961. 1962. 1963). Για να διαπιστωθεί αν οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις στα διάφορα ιεραρχικά επίπεδα είναι στατιστικώς σημαντικές χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος του t (T-test). Ο βαθμός σπουδαιότητας και ικανοποίησης των πέντε ομάδων αναγκών στο στατιστικό δείγμα περιγράφεται στους Πίνακες V.4 έως V.7.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.4.

Ιεράρχιση Σπουδαιότητας Αναγκών ως Συνάρτιση του Ιεραρχικού Επιπέδου

ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΑΝΑΓΚΩΝ				
ΑΝΑΓΚΗ	ΔΕΙΓΜΑ	ΣΤΕΛΕΧΗ$_\alpha$	ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ$_\beta$	t+
Αυτο/τωσης	6.40	6.47	6.11	1.65**
Ασφάλειας	6.33	6.44	5.83	1.52*
Αυτονομίας	6.22	6.30	3.95	3.30***
Εκτίμησης	6.14	6.30	5.81	1.52*
Κοινωνικές	6.06	6.06	6.04	0.04

Σημείωση: «1» = Ελάχιστος βαθμός σπουδαιότητας,
«7» = Μέγιστος βαθμός σπουδαιότητας.
* $p < .06$ $\alpha = 52$ + One-tailed tests
** $p < .05$
*** $p < .01$ $\beta = 12$

Όπως παρατηρείται στον Πίνακα V.4, σύμφωνα με τις ερευνητικές υποθέσεις, όλες οι ομάδες αναγκών (με εξαίρεση τις κοινωνικές ανάγκες) είναι σημαντικώτερες για τα διευθυντικά στελέχη σε σχέση με τους εργαζόμενους. Αντίθετα με τις προσδοκίες ο βαθμός ικανοποίησης των «ανώτερων» αναγκών (higher needs) δεν φαίνεται να αποτελεί συνάρτιση του ιεραρχικού επιπέδου στο παρόν στατιστικό δείγμα (Πίνακας V.5). Το αποτέλεσμα αυτό ίσως θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού αναφορικά με τα κριτήρια διανομής των αμοιβών που εφαρμόζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.5.

Ιεράρχιση Ικανοποίησης Αναγκών ως Συνάρτιση του Ιεραρχικού Επιπέδου

Βαθμός Ικανοποίησης Αναγκών*				
ΑΝΑΓΚΗ	**ΔΕΙΓΜΑ**	**ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\alpha}$**	**ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ$_{\beta}$**	**t+**
Ασφάλειας	1.89	1.92	1.91	0.01
Αυτο/τωσης	1.58	1.54	1.89	-0.96
Αυτονομίας	1.36	1.36	1.48	-0.32
Εκτίμησης	1.35	1.35	1.42	-0.24
Κοινωνικές	0.75	0.72	0.95	-0.80

* «0» = πλήρης ικανοποίηση, «6» = πλήρης δυσαρέσκεια
\+ One-tailed tests
α = 40
β = 10

Η ιεράρχιση των αναγκών κατά Maslow διερευνήθηκε ακολούθως περαιτέρω ως συνάρτιση της ιεραρχικής βαθμίδας (managerial level). Όπως παρατηρείται στον Πίνακα V.6, αντίθετα με τις προσδοκίες, η ιεράρχιση των ανθρωπίνων αναγκών δεν φαίνεται να αποτελεί συνάρτηση της ιεραρχικής βαθμίδας στο υπό μελέτη στατιστικό δείγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.6.

Ιεράρχιση Σπουδαιότητας Αναγκών ως Συνάρτιση Βαθμίδας Στελεχών

ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΑΝΑΓΚΩΝ			
ΑΝΑΓΚΗ	**ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\alpha}$**	**ΣΤΕΛΕΧΗ Α ΒΑΘΜΙΔΑΣ$_{\beta}$**	**t+**
Αυτ/σης	6.47	6.42	-0.22
Αυτ/μίας	6.30	6.48	0.73
Εκτίμησης	6.27	6.30	0.09
Κοινωνικές	6.03	6.25	0.52
Ασφάλειας	6.35	6.80	1.11
ΑΝΑΓΚΗ	**ΣΤΕΛΕΧΗ Α ΒΑΘΜ$_{\gamma}$**	**ΜΕΣΑΙΑ ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\delta}$**	**t+**

ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΑΝΑΓΚΩΝ			
Αυτο/τωσης	6.42	6.54	0.62
Αυτονομίας	6.48	6.31	-0.63
Εκτίμησης	6.30	6.17	-0.40
Κοινωνικές	6.25	5.95	-0.79
Ασφάλειας	6.80	6.54	-1.06

ΑΝΑΓΚΗ	ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\varepsilon}$	ΑΝΩΤΕΡΑ/ΑΝΩΤΑΤΑ ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\zeta}$	t+
Αυτο/τωσης	6.46	6.33	-0.37
Αυτονομίας	6.32	6.33	0.01
Εκτίμησης	6.22	6.464	0.83
Κοινωνικές	6.04	6.91	0.46
Ασφάλειας	6.60	6.00	-1.64*

«1» = ελάχιστος βαθμός σπουδ., «7» = μέγιστος βαθμός σπουδ.
+ One-tailed tests * $p < .05$
$\alpha = 40$ $\gamma = 11$ $\varepsilon = 38$
$\beta = 11$ $\delta = 28$ $\zeta = 16$

Ωστόσο, όπως αναμένονταν, παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων βαθμίδων Στελεχών ως προς τον βαθμό ικανοποίησης των αναγκών κατά Maslow (Πίνακας V.7). Σύμφωνα με τις προσδοκίες, τα ανώτερα και ανώτατα Στελέχη αισθάνονται περισσότερο ικανοποιημένα σε σχέση με τις υπόλοιπες βαθμίδες Στελεχών ως προς τις ανάγκες αυτοπραγμάτωσης, διαπροσωπικών σχέσεων και, φυσικά, ασφάλειας. Όπως περισσότερο ικανοποιημένα νοιώθουν και τα μεσαία Στελέχη σε σύγκριση με τα Στελέχη πρώτης βαθμίδας (first line managers) ως προς τις ανάγκες εκτίμησης και τις κοινωνικές ανάγκες. Ενώ λιγώτερο ικανοποιημένα δηλώνουν τα Στελέχη πρώτης βαθμίδας σε σχέση με τα Στελέχη ανώτερων βαθμίδων ως προς τις δύο αυτές ομάδες αναγκών.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.7.
Ιεράρχιση Ικανοποίησης Αναγκών ως Συνάρτιση Βαθμίδας Στελεχών

ΒΑΘΜΟΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗΣ			
ΑΝΑΓΚΗ	**ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\alpha}$**	**ΣΤΕΛΕΧΗ Α ΒΑΘΜΙΔΑΣ$_{\beta}$**	**t+**
Αυτ/τωσης	1.44	1.82	-1.19
Αυτονομίας	1.25	1.61	-1.13
Εκτίμησης	1.21	1.82	-2.09*
Κοινωνικές	0.57	1.30	-2.54**
Ασφάλειας	1.80	2.30	-0.77
ΑΝΑΓΚΗ	**ΣΤΕΛΕΧΗ Α ΒΑΘΜ$_{\gamma}$**	**ΜΕΣΑΙΑ ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\delta}$**	**t+**
Αυτο/τωσης	1.82	1.51	0.88
Αυτονομίας	1.61	1.31	0.91
Εκτίμησης	1.82	1.28	1.78*
Κοινωνικές	1.30	0.71	1.88*
Ασφάλειας	2.30	2.12	0.18
ΑΝΑΓΚΗ	**ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\varepsilon}$**	**ΑΝΩΤΕΡΑ/ΑΝΩΤΑΤΑ ΣΤΕΛΕΧΗ$_{\zeta}$**	**t+**
Αυτο/τωσης	1.74	0.90	3.02**
Αυτονομίας	1.39	1.13	0.85
Εκτίμησης	1.43	1.10	1.17
Κοινωνικές	0.87	0.27	2.31**
Ασφάλειας	2.24	0.92	2.33**

* p .05 α = 40 γ = 11 ε = 38
** p .01 β = 11 δ = 28 ζ = 16
\+ One-tailed tests
Σημείωση: «0» = πλήρης ικανοποίηση, «6» = πλήρης δυσαρέσκεια

Τέλος, για να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ βαθμού σπουδαιότητας/ικανοποίησης αναγκών και παραγωγικότητας χρησιμοποιήθηκαν οι στατιστικές μέθοδοι της συσχέτισης (correlation) και της πολλαπλής παλινδρόμησης (multiple regression analysis). Τα αποτελέσματα παρατίθενται στους Πίνακες V.8 έως V.10.

ΠΙΝΑΚΑΣ V.8.

Πίνακας Συσχετίσεων (Pearson Correlation Coefficients) Σπουδαιότητας Αναγκών και Παραγωγικότητας

		1	2	3	4	5	6
		r					
1.	Αν. Αυτο/τωσης	-					
2.	Αν. Αυτονομίας	.66***	-				
3.	Αν. Εκτίμησης	.52***	.67***	-			
4.	Αν. Κοινωνικές	.54***	.49***	.53***	-		
5.	Αν. Ασφάλειας	.59***	.56***	.49***	.38***	-	
6.	Παραγωγικότητα	.13	.09	.04	- .03	.05	-

* p < .05
** p < .01
*** p < .001

ΠΙΝΑΚΑΣ V.9.

Πίνακας Συσχετίσεων (Pearson Correlation Coefficients) Ικανοποίησης Αναγκών και Παραγωγικότητας

		1	2	3	4	5	6
		r					
1.	Αν. Αυτο/τωσης	-					
2.	Αν. Αυτονομίας	.75***	-				
3.	Αν. Εκτίμησης	.77***	.69***	-			
4.	Αν. Κοινωνικές	.66***	.63***	.58***	-		
5.	Αν. Ασφάλειας	.82***	.63***	.58***	.60***	-	
6.	Παραγωγικότητα	.32**	.30**	.28**	.15	.23*	.23*

* p < 0.5
** p < .01
*** p < .001

Όπως διαφαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα V.8 και V.9 μόνο οι συσχετίσεις «παραγωγικότητας - ικανοποίησης αναγκών» είναι στατιστικώς σημαντικές - με εξαίρεση την ανάγκη για κοινωνικές σχέσεις, η οποία δεν συνδέεται με την παραγωγικότητα στο στατιστικό δείγμα. Επίσης ο βαθμός συσχέτισης των διαφόρων ομάδων αναγκών είναι -εκ φύσεως- αρκετά έως πολύ υψηλός. Με βάση τα αποτελέσματα του Πίνακα V.9 η σχέση «παραγωγικότητας

- ικανοποίησης αναγκών» εξετάσθηκε περαιτέρω με την μέθοδο της πολλαλής παλλινδρόμησης (stepwise multiple regression).

ΠΙΝΑΚΑΣ V.10.

Ικανοποίηση Αναγκών και Παραγωγικότητα
- Αποτελέσματα Ανάλυσης Παλλινδρόμησης

	Παραγωγικότητα		
Ανεξάρτητη Μεταβλητή	ΔR^2	F	β+
Αν. Αυτοπραγμάτωσης	.10	6.46**	.32**

+ β = συντελεστής βήτα (beta coefficient)
* p < .05
** p < .01, N = 62

Όπως διαφαίνεται από τα αποτελέσματα του Πίνακα V.10 η παραγωγικότητα στο παρόν δείγμα επηρεάζεται από τον βαθμό ικανοποίησης της ανάγκης αυτοπραγμάτωσης (ΔR^2 = .10, Σημαντικότητα F= .01).

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε επιδιώκοντας τρεις ερευνητικούς στόχους:

(i) Να εξετάσει το επίπεδο σπουδαιότητας και τον βαθμό ικανοποίησης των ανθρωπίνων αναγκών κατά Maslow σε Ελληνικές επιχειρήσεις που εφαρμόζουν προγράμματα ποιοτικών βελτιώσεων.

(ii) Να προσδιορίσει την ιεράρχιση των αναγκών αυτών, γενικά και ως συνάρτιση του ιεραρχικού επιπέδου/βαθμίδας.

(iii) Να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ εργασιακής υποκίνησης και παραγωγικότητας σε επιχειρήσεις "ποιότητας".

Σε γενικές γραμμές τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας μπορεί να θεωρηθεί ότι τεκμηριώνουν τις ερευνητικές υποθέσεις που εξετάσθηκαν, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της Ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας (και, ενδεχομένως, και του παρόντος στατιστικού δείγματος). Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα από πλευράς σχεδιασμού στρατηγικής κινήτρων και αμοιβών φαίνεται να αποτελεί η διαπίστωση της σπουδαιότητας της ανάγκης για αυτοπραγμάτωση στο υπό μελέτη στατιστικό δείγμα και η συσχέτισή της με την οργανωσιακή παραγωγικότητα. Στα πλαίσια αυτά θα πρέπει ίσως να παρατηρηθεί πως προσδιοριστικοί παράγοντες των αναγκών αυτοπραγμάτωσης σύμφωνα με τη θεωρία αποτελούν

μόνο «εσωτερικές αμοιβές» (intrinsic rewards) - όπως π.χ. η «δημιουργική και ενδιαφέρουσα εργασία», η «αυτονομία» και η «άσκηση αυτοελέγχου», η «συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων», κ.ά. (Schermerhorn, 1993, p. 445).

Τα συμπεράσματα αυτά αφορούν μόνο τις επιχειρήσεις και τους συμμετέχοντες στην παρούσα εργασία. Ελπίζεται όμως πως ίσως αποτελέσουν ένα καθοδηγητικό πλαίσιο αναφοράς καθώς και ένα έναυσμα για τη διεξαγωγή περισσότερων και ειδικώτερων εμπειρικών ερευνών Διοίκησης Ανθρώπινου Παράγοντα στη Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (TQM/HRM).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΔΕΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ, Κ. (1990). Ανταγωνιστικότητα των Επιχειρήσεων. Αθήνα.
ΔΕΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ, Κ. (1983). Διοίκηση Ολικής Ποιότητας. Αθήνα.
ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. (1990). Μάνατζμεντ: Αποτελεσματική Διοίκηση. Αθήνα: International Publishing.
ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. (1991). Εισαγωγή στην Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων. Αθήνα.
ΚΑΤΟΣ, Α & ΠΕΚΟΣ, Β. (1992). Εφηρμοσμένη Στατιστική, Θεσ/κη.
ΧΥΤΗΡΗΣ, Λ. (1994). Οργανωσιακή Συμπεριφορά. Αθήνα: Interbooks.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

ATKINSON, P. (1990). Creating Cultural Change: The Key to Successful Total Quality Management. Kempston: IFS Publ.
DALE, B. & COOPER, C. (1992). Total Quality and Human Resources. Oxford: Blackwell.
ERAN, M. (1966). «Relationship between Self-Perceived Traits and Job Attitudes in Middle Management». Journal of Applied Psychology, 50, 424-430.
EVANS, J.E. & LINDSAY, W.M. (1993). The Management and Control of Quality. Mineapolis/St. Paul: West Publishing.
FAMA, E. (1976): Foundations of Finance. N.Y.: Basic Books Inc.
GALE, B. (1980). «Can More Capital Buy Higher Productivity? Harvard Business Review, 58, 78-86.
GRANT, R.M., SHANI, R & KRISHNAN, R. (1994). «TQM's Challenge to Management Theory and Practice». Sloan Management Review, Winter, 25-35.
HAIRE, M., GHISELLI, E. 7 PORTER, L.W. (1963). Managerial Thinking: An International Study. N.Y.: Wiley.
HILL, C. & SNELL, S. (1989). «Effects of Ownership Structure and Control on Corporate Productivity». Academy of Management Journal, 32, 25-46.
IPM (1993). Quality: People Management Matters. London.

JAUCH, L. & COLTRIN, S. (1993). The Managerial Experience. Chicago:Dryden Press.

MILLER, E. (1966). «Job Satisfaction of National Union Officials». Personnel Psychology, 19, 261-274.

MASLOW, A. (1965). Eupsychian Management. Homewood, Ill.: Irwin-Dorsey.

MASLOW, A. (1970). Molivation and Personality (2nd Ed.). N.Y.: Harper and Row.

NORUSIS, M. (1989). Advanced Statistics Guide. N.Y.: McGraw-Hill.

OAKLAND, J.S. (1989). Total Quality Management. London: Heinemann.

PORTER, L.W.(1961). «A Study of Perceived Need Satisfactions in Bottomand Middle Management Jobs». Journal of Applied Psychology,14,1-10.

PORTER, L.W. (1962). «Job Attitudes in Management: I. Perceived Deficiencies in Need Fulfilment as a Function of Job Level». Journal of Applied Psychology, 46, 375-384.

PORTER, L.W. (1963). «Job Attitudes in Management: II. Perceived Importance of Needs as a Function of Job Level». Journal of Applied Psychology, 47, 141-148.

PORTER, L.W. (1974). Organizational Patterns of Managerial Job Attitudes. N.Y.: American Foundation for Management Research.

PORTER, L.W. & LAWLER, E.E. (1965). «Properties of Organizational Structure in Relation to Job Attitudes and Job Behavior». Psychological Bulletin, 64, 23-51.

PORTER, L.W. & LAWLER, E.E. (1968). Managerial Attitudes and Peformance. Homewood, Ill.: Irwin.

PORTER, .L.W. & MILDRED, H. (1964). «Job Attitudes in Management: Perceptions of the Importance of Certain Personality Traits on Job Level». Journal of Applied Psychology, 48, 31-36.

PORTER, L.W. & MITCHELL, V.(1967). «A Comparative Study of Need Satisfactions in Military and Business Hierarchies». Journal of Applied Psychology, 15, 139-144.

SCHERMERHORN, J. (1993). Management for Productivity. N.Y.: Wiley.

STOREY, J. & SISSON, K. (1990). «Limits to Transformation: Human Resource Management in the British Context». Industrial Relations Journal. 21, 60-65.

TRAVLOS, N.G. (1993). «Stock Return Indices fo the Athens Stock Exchange and Risk-Return Characteristics of the the Greek Capital Markets in the Period 1981-1990». To bu published in: Book of Readings-In Memory of Professor Drakatos. Athens.

WHITING, E. (1986). A Guide to Business Performance Measurements London: McMillan.

WILKINSON, A. (1992). «The Other Side of Quality: 'Soft' Issues and the Human Resource Dimension». Total Quality Management. 3, 323-329.

WILKINSON, A. (993). «Managing Human Resources for Quality». In: DALE, B.G. (Ed). Managing for Quality. (2nd Ed). Prentice Hall.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΕΙΚΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

$$\text{Παραγωγικότητα}(1) = \frac{\text{Προστιθέμενη Αξία}}{\text{Συνολικό Κόστος Απασχόλησης}}$$

όπου:

Προστιθέμενη Αξία(2) = (Καθαρό Εισόδημα Προ Φόρων + Συνολικό Κόστος Εργασίας + Συνολικό Κόστος Κεφαλαίου)

όπου:

Συνολικό Κόστος Κεφαλαίου(3) = [(Αποσβέσεις) + (Μέσο Σταθμικό Κόστος Κεφαλαίου x Απασχολούμενο Κεφάλαιο)]

όπου:

$$\text{Συνολικό Κόστος Κεφαλαίου}(3) = Kd(l - t) + \frac{D}{V}Ke\frac{E}{V}$$

όπου:

Kd = Κόστος Μακροπρόθεσμου Δανεισμού
t = Φορολογικός Συντελεστής
D = Αξία Μακροπρόθεσμου Δανεισμού
E = Αξία Ιδίων Κεφαλαίων
V = D + E
Ke = Κόστος Ιδίων Κεφαλαίων

όπου:

Ke(5) = Rf + β(Rm-Rf)

όπου:

Rf = Μέσο Ετήσιο Επιτόκιο Εντόκων Γραμματίων Δημοσίου
β = Συντελεστής Κινδύνου για τις Εισηγμένες στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών Μετοχές Α.Ε.
Rm = Γενικός Δείκτης Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Whiting, E. (1986). A Guide to Business Performance Measurements, London: MacMillan.
2. Hill, C.W. and Snell, S.A. (1989. «Effects of Ownership Structure and Control on Corporate Productivity». Academy of Management Journal, Vol. 32, No. 1, 25-46.
3. Gale, B.T. (1980). «Can More Capital Buy Higher Productivity?» Harvard Business Review, Vol. 58, No. 4, 78-86.
4. Fama, E. (1976). Foundations of Finance. N.Y.: Basic Books.
5. Travlos, N.G. (1993). «Stock Return Indices for the Athens Stock Exchange and Risk-Return Characteristics of the Greek Capital Markets in the Period 1981-1990». In: Essays in Honour of Constantine Drakatos.

*Νίκος Ηγουμενάκης**

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΤΑΙ

Είναι γνωστό ότι ο τουρισμός, γενικά, μπορεί κάτω από προϋποθέσεις να επηρεάσει καθοριστικά τόσο την οικονομία μιας χώρας, όσο και την ποιότητα ζωής του πληθυσμού της και μάλιστα σε τέτοιο σημείο, ώστε να εξαρτάται από αυτόν σε μεγάλο βαθμό ένα σημαντικό μέρος της οικονομικής της δραστηριότητας[1]. Όσο θα υπάρχει ενεργή ζήτηση για το τουριστικό προϊόν μιας χώρας, όσο υπάρχουν φυσικά θέλγητρα και θέλγητρα δημιουργήματα του ανθρώπου, κατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες, αρχαιολογικοί και ιστορικοί χώροι, αναπτυγμένο το αίσθημα της φιλοξενίας του ντόπιου πληθυσμού κ.ά., ο τουρισμός θα αναπτύσσεται. Αυτό είναι δεδομένο.

Αυτό, όμως, που δεν είναι γνωστό και κατά συνέπεια δεν είναι δεδομένο, είναι αν η επιχειρούμενη τουριστική ανάπτυξη μιας χώρας ή έστω και ορισμένων περιοχών της μόνο, οδηγεί σε επιθυμητά αποτελέσματα. Τίθενται, λοιπόν, φυσιολογικά τα εξής ερωτήματα, τα οποία αν δεν απαντηθούν, δεν είναι σε θέση να γνωρίζει κανείς αν πραγματικά η επιδιωκόμενη τουριστική ανάπτυξη σε ορισμένο τόπο και χρόνο οδηγεί σε επιθυμητά αποτελέσματα: θέλουμε τον τουρισμό να αναπτύσσεται άναρχα, ανισόρροπα και ευκαιριακά με κίνητρο το γρήγορο και εύκολο κέρδος και με όλες τις αρνητικές συνέπειες που συνεπάγεται η επιλογή αυτή, ή τον θέλουμε να εντάσσεται στο πλαίσιο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης μιας χώρας, με απόλυτο σεβασμό στο φυσικό της περιβάλλον και την πολιτιστική της

---

* Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Αθήνας - Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρίας Τουρισμού.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

κληρονομιά, ενώ ταυτόχρονα θα επιδιώκεται το μεγαλύτερο δυνατό οικονομικό όφελος, προσφέροντας τουριστικά αγαθά και υπηρεσίες υψηλού ποιοτικού επιπέδου;

Απαραίτητη προϋπόθεση για την προσφορά τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών υψηλού ποιοτικού επιπέδου είναι η απόκτηση από τη μια πλευρά τουριστικής συνείδησης και από την άλλη η επαγγελματική συνείδηση εκ μέρους αυτών που παράγουν ή/και προσφέρουν τουριστικά προϊόντα σε τουρίστες, προκειμένου οι τελευταίοι καταναλώνοντάς τα ή κάνοντας χρήση τους να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες τουριστικές τους ανάγκες ή επιθυμίες. Πέρα από αυτά, όμως, απαιτείται τα άτομα που με οποιοδήποτε τρόπο εμπλέκονται στην παραγωγή και διάθεση τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών, να έχουν κατάλληλη μόρφωση, επιμόρφωση, εξειδίκευση ή επαγγελματική κατάρτιση. Αυτό, όπως γίνεται αντιληπτό, μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας ορθολογιστικής τουριστικής εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης, καθώς επίσης μέσω μιας δια βίου επιμόρφωσης και μιας πλήρους και αντικειμενικής ενημέρωσης επί των παγκόσμιων τουριστικών εξελίξεων, αντιλήψεων, μεθόδων και πρακτικών. Μόνο έτσι ο τουρισμός, σαν κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, θα μπορέσει να αναπτυχθεί σε στέρεες βάσεις και να επιβιώσει σε μακριά ιστορική προοπτική.

Τα συνηθέστερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο τουρισμός σε πολλές χώρες του κόσμου και ιδιαίτερα όταν αυτός βρίσκεται ακόμα στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του, είναι λίγο-πολύ γνωστά: χαμηλή παραγωγικότητα, υψηλό λειτουργικό κόστος, χαμηλού ποιοτικού επιπέδου παρεχόμενες τουριστικές υπηρεσίες, μειωμένη αποδοτικότητα, εποχιακός χαρακτήρας της τουριστικής ζήτησης και κατ' επέκταση της τουριστικής προσφοράς, εποχιακή απασχόληση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, έντονος διεθνής ανταγωνισμός κ.ά.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΠΡΟΟΡΙΣΜΩΝ ΕΥΝΟΕΙ Ή ΠΕΡΙΟΡΙΖΕΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Με βάση τα πορίσματα ερευνών που έχουν κατά καιρούς διεξαχθεί, έχει αποδειχτεί ότι πολλές φορές τόσο οι παραγωγοί τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών, όσο και οι τουρίστες ευθύνονται, έστω και μερικά, για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που έχουν καταγραφεί σε διάφορες χώρες ή γεωγραφικές περιοχές του πλανήτη μας.

Μια σύντομη αναδρομή στην ιστορική εξέλιξη του τουρισμού, αρκεί για να αποδειχτεί περίτρανα ότι το περιβάλλον διαφόρων

προορισμών ευνοεί ή περιορίζει την τουριστική τους ανάπτυξη. Το περιβάλλον προορισμών, όπως είναι γνωστό, μπορεί να επηρεάσει θετικά ή αρνητικά τη λήψη αποφάσεων εκ μέρους των πιθανών τουριστών να τους επισκεφτούν[2]. Η επίδραση που μπορούν να ασκήσουν οι περιβαλλοντικοί παράγοντες στη λήψη αυτών των αποφάσεων, από τους πιθανούς τουρίστες, είναι ορατή σε όλα τα στάδια της τουριστικής διαδικασίας[3].

Ας σημειωθεί ότι τα πρότυπα τουριστικής συμπεριφοράς, παρ' όλο ότι δεν επηρεάζονται απαραίτητα μόνο από περιβαλλοντικές συνθήκες, εν τούτος οι πιθανοί τουρίστες επηρεάζονται πέρα για πέρα από αυτές σε ό,τι αφορά στην επιλογή εκ μέρους τους ενός προορισμού τον οποίον επιθυμούν να επισκεφτούν και της διάρκειας παραμονής τους σε αυτόν. Με άλλα λόγια, οι κλιματολογικές συνθήκες από τη μια πλευρά και από την άλλη τα φυσικά θέλγητρα, αλλά και αυτά που αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου, μπορούν κάτω από προϋποθέσεις να επηρεάσουν σημαντικά την αγοραστική/καταναλωτική συμπεριφορά των πιθανών τουριστών. Παρ' όλα αυτά, όμως, οι περιβαλλοντικές συνθήκες μπορούν χωρίς άλλο να περιορίσουν την ανάπτυξη του τουρισμού σε προορισμούς που στερούνται κατάλληλων κλιματολογικών και γεωλογικών συνθηκών, καθώς επίσης στοιχειώδους πανίδας και χλωρίδας. Γι' αυτό, δεν αρκεί μόνο ένας προορισμός να έχει πλούσια ιστορία, αρχαιολογικούς και ιστορικούς χώρους, ζωντανό πολιτισμό κ.ά. Πρέπει οπωσδήποτε να διαθέτει και ορισμένα συμπληρωματικά φυσικά στοιχεία. Αλλά και περιβαλλοντικές θελκτικότητες που αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου, καθώς επίσης έργα υποδομής και ανωδομής, είναι συνήθως ανεπαρκή από μόνα τους για να συμβάλουν αποφασιστικά στην τουριστική ανάπτυξη ενός προορισμού ή μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας[4].

3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ Ή ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Είναι αλήθεια ότι οικονομικές έρευνες διεξάγονται σήμερα σε πολλές χώρες, πλην όμως λίγες από αυτές λαμβάνουν σοβαρά υπόψη το ρόλο του τουρίστα τόσο στην υποβάθμιση, όσο και στην αναβάθμιση του περιβάλλοντος. Πέρα από αυτό, όμως, όλοι όσοι ασχολούνται με την τουριστική ανάπτυξη και τον προγραμματισμό της, όπως επίσης και με τη χάραξη και τον προγραμματισμό της τουριστικής πολιτικής, για άγνωστους λόγους συχνά δεν περιλαμβάνουν στα προγράμματα που καταρτίζουν περιβαλλοντικές

παρεμβάσεις. Επίσης σπάνια γίνεται αναφορά στην εκπαίδευση σαν αποτελεσματικό μέτρο προστασίας του περιβάλλοντος ή έστω περιορισμού της υποβάθμισής του.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι έχει αποδειχτεί στην πράξη, ότι οι περισσότερες από τις οικολογικές έρευνες, που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, έχουν κατά κανόνα γίνει αφού έχει ήδη επέλθει υποβάθμιση του περιβάλλοντος εξαιτίας της καταστροφής των φυσικών θελγήτρων του ή/και αυτών που αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου, από τον ίδιο τον άνθρωπο και τις δραστηριότητές του[5].

Για ορισμένους συγγραφείς, η ανάπτυξη του τουρισμού σε ορισμένο τόπο και χρόνο σημαίνει δημιουργία ενός κινήτρου για την αποκατάσταση φθορών που έχουν υποστεί με το πέρασμα του χρόνου αρχαία μνημεία και αρχαιολογικοί θησαυροί, σημαίνει προστασία των φυσικών πόρων, καθώς επίσης εξασφάλιση των οικονομικών μέσων που απαιτούνται για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους προβλημάτων[6]. Για άλλους πάλι συγγραφείς η τουριστική ανάπτυξη σημαίνει κοσμοσυρροή, κυκλοφοριακή συμφόρηση, θόρυβος, ρύπανση του περιβάλλοντος, σκουπίδια κλπ., και ακόμα αναστάτωση του κύκλου ζωής των ζώων, εξαφάνιση σπάνιων και ευπαθών φυτών, καθώς επίσης και διοχέτευση κάθε είδους αποβλήτων σε θάλασσες, λίμνες, ποταμούς και όχι μόνο[7].

Αναμφίβολα, από έρευνες που έγιναν στο παρελθόν για τις φυσικές επιπτώσεις του τουρισμού, αποκτήθηκαν σημαντικές γνώσεις σχετικά με αυτές. Παρ' όλα αυτά, όμως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο μέρος των γνώσεων αυτών αφορούν σε ορισμένες μόνο απόψεις των φυσικών επιπτώσεων του τουρισμού, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να σχηματιστεί μια ολοκληρωμένη εικόνα τους. Πραγματικά, ενώ πολλά έχουν γίνει γνωστά για τις επιπτώσεις του τουρισμού στις μορφολογίες των κέντρων διακοπών και τις αλλαγές που επήλθαν εξαιτίας του στην υποδομή και ανωδομή των αστικών κέντρων, δεν μπορούμε να πούμε ότι ισχύει το ίδιο και για τις επιπτώσεις του τουρισμού στο φυσικό περιβάλλον.

4. ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΤΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ο τουρισμός εμφανίζει δύο αντίθετες σχέσεις με το περιβάλλον: μια συνυπαρξιακή/συμβιωτική σχέση και μια σχέση σύγκρουσης[8]. Συνυπαρξιακή/συμβιωτική σχέση υπάρχει, όταν μια σειρά φαινομένων αλληλοϋποστηρίζονται. Η συμβολή του τουρισμού στη δη-

μιουργία πάρκων αγρίων ζώων και η αποκατάσταση των ζημιών ή η συντήρηση ιστορικών κτιρίων αποτελούν μερικά ενδεικτικά παραδείγματα της σχέσης αυτής. Ο τουρισμός, όμως, μπορεί να βρίσκεται και σε σύγκρουση με το περιβάλλον. Το τσαλαπάτημα της βλάστησης[9], η ρύπανση των ακτών[10] των παραθεριστικών κέντρων και η ανεύθυνη συμπεριφορά τουριστών, που επιφέρουν αναστάτωση στις συνήθειες διατροφής και αναπαραγωγής των άγριων ζώων[11], αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα της σύγκρουσης αυτής. Οι σχέσεις του τουρισμού με το φυσικό περιβάλλον είναι ιδιαίτερα αμφίθυμες. Αυτό αποτελεί μια συνέπεια της περιπλοκότητας του ίδιου του τουριστικού φαινόμενου και των αλληλένδετων συστατικών στοιχείων του περιβάλλοντος, όπως είναι το έδαφος, η ατμόσφαιρα, η πανίδα και η χλωρίδα, ο υδροφόρος ορίζοντας, οι θάλασσες, οι λίμνες, τα ποτάμια κ.ά. Οι επιπτώσεις του τουρισμού στα συστατικά αυτά στοιχεία του περιβάλλοντος, δεν έχουν μέχρι σήμερα ερευνηθεί διεξοδικά στα πλαίσια της τουριστικής έρευνας. Γι' αυτό και η τουριστική έρευνα χρειάζεται, ώστε να καθιερωθούν οι τύποι, η έκταση και οι κατευθύνσεις των επιπτώσεων του τουρισμού και να αναγνωριστούν οι ιδιαίτεροι τύποι τους σε σχέση με τους διαφορετικούς τύπους της τουριστικής δραστηριότητας. Επίσης, πρέπει να καταβληθούν προσπάθειες για να ποσοτικοποιηθούν οι σχέσεις αυτές. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί, ότι υπήρξε μια τάση να εξετάζονται τα περιβαλλοντικά συστατικά στοιχεία μεμονωμένα, πλην όμως είναι ανάγκη να αφομοιώνεται και να συνδυάζεται η γνώση καθενός από αυτά, ώστε να παρέχεται μια συνολική εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης.

Οι επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον και ειδικότερα σε θέλγητρά του τα οποία αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου, δεν διερευνήθηκαν ακόμα όσο θα έπρεπε. Αλλαγές στην υποδομή και ανωδομή των αστικών κέντρων, όπως επίσης και η ανάπτυξη κέντρων διακοπών σε γραφικές εξοχικές εκτάσεις, συγκαταλέγονται μεταξύ των πλέον εμφανών περιβαλλοντικών επιπτώσεων του τουρισμού. Βασικές αρχές αρχιτεκτονικής αγνοήθηκαν τελείως, με αποτέλεσμα η ανέγερση πολλών καινούργιων ξενοδοχειακών συγκροτημάτων να έχουν συμβάλει σημαντικά στην αύξηση της αρχιτεκτονικής ρύπανσης. Η συγκέντρωση τουριστικών εγκαταστάσεων σε κέντρα διακοπών έχει επιφέρει πίεση στη χρήση της γης, υπέρμετρη τουριστική υποδομή, συγκοινωνιακή συμφόρηση, καθώς επίσης το «φυλετικό» διαχωρισμό τουριστών και μονίμων κατοίκων ενός τουριστικού προορισμού. Η ανέγερση ξενοδοχειακών συγκροτημάτων σε οικιστικές περιοχές αστικών κέ-

ντρων και η λειτουργία σε αυτές μπαρ, κέντρων διασκέδασης κ.ά. εκτόπισε βαθμιαία τους ανθρώπους από τις κατοικίες τους και διέσπειρε πολλές μεταποιητικές και εμπορικές δραστηριότητες σε άλλες περιοχές τους. Η έρευνα, όπως γίνεται αντιληπτό, χρειάζεται για να εξετάζει τις επιπτώσεις του τουρισμού στις αλλαγές της χρήσης της γης, στην οικιστική ποιότητα, τη διαθεσιμότητα των τουριστικών προϊόντων και τον καθορισμό της τιμής τους, τα οικιστικά πρότυπα, τις αξίες των ακινήτων και τους φόρους που επιβάλλονται σε αυτά και τέλος την ποιότητα των εγκαταστάσεων που εξυπηρετούν ντόπιους κατοίκους[12].

Οι πληροφορίες που έχουν συλλεγεί από έρευνες που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, δείχνουν ότι πάρα πολύ συχνά ο τουρισμός και το περιβάλλον βρίσκονται σε σύγκρουση. Οι κίνδυνοι είναι ιδιαίτερα μεγάλοι σε περιοχές ταχύρυθμης και εντατικής ανάπτυξης, καθώς επίσης σε ευπαθή ειδικά περιβάλλοντα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί, ότι υπάρχουν περιβαλλοντικοί περιορισμοί στην ανάπτυξη του τουρισμού σε ορισμένο τόπο και χρόνο. Με την αυξανόμενη ενημέρωση που υπάρχει για τις συγκρούσεις μεταξύ προστασίας του περιβάλλοντος και ανάπτυξης του τουρισμού, οι αρμόδιοι για τον προγραμματισμό της προστασίας του περιβάλλοντος θα πρέπει να επαναπροσανατολίσουν την έμφαση από τον προγραμματισμό του περιβάλλοντος για τον τουρισμό, στην προστασία του περιβάλλοντος από επιπτώσεις του τουρισμού[13]. Αυτό, όμως, θα απαιτήσει, όπως είναι φυσικό, μια περισσότερο σωστή βάση πληροφόρησης από αυτήν που υπάρχει προς το παρόν και που μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο με περαιτέρω έρευνα ειδικότερα δε παντού όπου αυτή κάθε άλλο παρά διεξοδική υπήρξε[14].

5. Η ΑΝΑΓΚΗ ΕΥΑΙΣΘΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή, μια ορθολογιστική ανάπτυξη του τουρισμού εντάσσεται στο πλαίσιο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης μιας χώρας, πρέπει δε να επιχειρείται με απόλυτο σεβασμό στο περιβάλλον της και την πολιτιστική της κληρονομιά και με στόχο τη μεγιστοποίηση του οικονομικού οφέλους όλων όσων εμπλέκονται στην παραγωγή και διάθεση τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών υψηλού ποιοτικού επιπέδου. Αυτό, όμως, προϋποθέτει απαραίτητα την ύπαρξη τουριστικής και επαγγελματικής συνείδησης εκ μέρους τους, αλλά παράλληλα και την κατάλληλη μόρφωση, επιμόρφωση, εξειδίκευση ή επαγγελματική

κατάρτισή τους. Ειδικότερα ο ρόλος της εκπαίδευσης στην προστασία του περιβάλλοντος των τουριστικών προορισμών και όχι μόνο, είναι καθοριστικής σημασίας και στο θέμα της συνειδητοποίησης εκ μέρους όλων, γενικά, των ανθρώπων, ότι τουρισμός και υποβαθμισμένο περιβάλλον δεν συμβιβάζονται σε καμιά περίπτωση. Με άλλα λόγια αδυνατούν να συνυπάρξουν και συμβιώσουν. Θα ήταν, λοιπόν, ευχής έργο, να ευαισθητοποιηθούν στο θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος όχι μόνο όλοι όσοι ασκούν τις διάφορες οικονομικές λειτουργίες στον τουρισμό, δηλαδή οι παραγωγοί τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών και οι καταναλωτές ή χρήστες τους, αλλά και όλοι, γενικά, οι άνθρωποι και μάλιστα από νεαρής ηλικίας. Όσο δε πιο έγκαιρη είναι η ευαισθητοποίηση των ανθρώπων σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, τόσο περισσότερο περιορίζονται τα κρούσματα των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του τουρισμού και οι καταστροφικές τους συνέπειες για τους τουριστικούς προορισμούς και όχι μόνο, αλλά και για τα άτομα είτε που κατοικούν μόνιμα σε αυτούς είτε που απλά τους επισκέπτονται για τουριστικούς λόγους, δηλαδή για να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες τουριστικές τους ανάγκες ή επιθυμίες.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ειδικά ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αποτροπή ή τον περιορισμό στο ελάχιστο δυνατό των επιπτώσεων του τουρισμού στο περιβάλλον των τουριστικών προορισμών και όχι μόνο, μπορεί κάτω από προϋποθέσεις να είναι σημαντική, ειδικότερα δε σε συγκεκριμένα οικοσυστήματα, όπως είναι οι ακτές, τα νησιά, τα βουνά, αλλά και σε περιβάλλοντα δημιουργήματα του ανθρώπου, όπως είναι τα κέντρα διακοπών και τα μεταβαλλόμενα έργα υποδομής και ανωδομής στα αστικά κέντρα. Γι' αυτό κρίνεται σκόπιμη η εισαγωγή μαθημάτων σχετικών με την προστασία του περιβάλλοντος στα προγράμματα σπουδών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, καθώς επίσης η οργάνωση ενημερωτικών ημερίδων, διαλέξεων κ.ά. που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι πρέπει να αρχίσουν να ευαισθητοποιούνται σε περιβαλλοντικά προβλήματα από πολλή νεαρή ηλικία και συγκεκριμένα από το δημοτικό σχολείο, γιατί έτσι μόνο θα γίνουν υπεύθυνοι πολίτες, που συνειδητά θα αποφεύγουν να αναπτύσσουν δραστηριότητες που υποβαθμίζουν το περιβάλλον του τόπου της μόνιμης κατοικίας τους και κατ' επέκταση την ποιότητα της ζωής τους. Και ακόμα, γιατί έτσι μόνο θα ασκούν οικονομικίες λειτουργίες και στον τουρισμό - είτε σαν παραγωγοί τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών είτε σαν καταναλωτές ή χρήστες τους - με απόλυτο πάντα σεβασμό στο περιβάλλον και όχι υποβαθμίζοντάς το ή ακόμα και καταστρέφοντάς το ολοσχερώς.

6. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΧΙ ΜΟΝΟ ΠΡΟΫΠΟΘΕΤΕΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥΣ ΠΟΡΟΥΣ

Παράλληλα, όμως, με την ευαισθητοποίηση των πολιτών σε περιβαλλοντικά προβλήματα μεταξύ άλλων και μέσω της εκπαίδευσης, γενικά, θα πρέπει να εξασφαλιστούν και οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του τουρισμού και όχι μόνο. Δυστυχώς τα αποτελέσματα της πρόσφατης συνάντησης των εκπροσώπων περιβαλλοντικών οργανώσεων από 100 χώρες του κόσμου στο Ναϊρόμπι της Κένυα και συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1997, όπου συζητήθηκαν τα περιβαλλοντικά προβλήματα που μαστίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες, ήταν κατά γενική ομολογία αποκαρδιωτικά, αφού δεν μπόρεσαν να βρεθούν λύσεις στο πρόβλημα της ελλιπούς χρηματοδότησης των προσπαθειών για την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους. Και ακόμα πιο αποκαρδιωτικό ήταν ότι οι χώρες που συνεισέφεραν τους περισσότερους οικονομικούς πόρους στο περιβαλλοντικό πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών και συγκεκριμένα οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία, η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και η Ιταλία εμφανίστηκαν ιδιαίτερα απρόθυμες να συνεχίσουν να συνεισφέρουν σε αυτό και τούτο γιατί αμφισβήτησαν ανοιχτά την αποτελεσματικότητα της πολιτικής των Ηνωμένων Εθνών σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Η εξασφάλιση επαρκών οικονομικών πόρων για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται ότι κάθε άλλο παρά αδιάφορη άφησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις σύντομα θα δημοσιοποιήσει τις προτάσεις της για τον τρόπο με τον οποίο θα εναρμονιστούν οι εθνικές νομοθεσίες επιβολής ειδικών φόρων για την προστασία του περιβάλλοντος. Ας ευχηθούμε η προσπάθεια αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης να επιτύχει και να βρει μιμητές.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Ηγουμενάκης, Νίκος Γ., «Τουριστική Οικονομία», Τόμος Α΄, Εκδοση Β΄, Εκδόσεις Interbooks, Αθήνα, 1997, σελ. 138-141, επίσης Ηγουμενάκης Νίκος Γ., Κραβαρίτης, Κώστας Ν., Λύτρας, Περικλής Ν., «Εισαγωγή στον Τουρισμό» Εκδόσεις Interbooks, Αθήνα, 1998, σελ. 65-69.
2. Βλ. Burmeister, H., «Mass Tourism and the Environment: A Closer Look», Travel Research Journal, 1977, σελ. 21.
3. Βλ. Mathieson, A. and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 95.
4. Βλ. Mathieson, A. and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 95.

5. Βλ. Mathieson, A. and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 95.
6. Βλ. Waters, S.R., «The American Tourist», Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 368, 1966, σελ. 109-118, επίσης
Agarwal, P.K. and Nangia, S., «Economic and Employment Potential of Archaeological Monuments in India», Asia Publishing House, New Delhi, 1974, επίσης
Dowe, M., «Tourism and Conservation: Working Together», Architects Journal, 18, 159, 197, σελ. 938-963.
7. Βλ. Goldsmith, E., «Polution by Tourism», The Ecologist, 48(1), 1974, σελ. 47-48, επίσης
Crittendon, A., «Tourism's Terrible Toll», International Wildlife, 5(3), 1975, σελ. 4-12, επίσης
Mountfort, G., «Tourism and Conservation», Wildlife, 17, 1975, σελ. 30-33, επίσης
Tangi, M., «Tourism and the Environment», Ambio, 6, 1977, σελ. 336-341.
8. Βλ. Mathieson, A., and Wall, G., «Tourism : Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 96-113, επίσης
Budowski, G., «Tourism and Conservation: Conflict, Coexistence or Symbiosis», Environmental Conservation, 3, 1976, σελ. 27.
9. Mahieson, A., and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, 1987, σελ. 102, επίσης
Westhoff, V., «The Ecological Impact of Pedestrian, Equestrian and Vehicular Traffic on Vegetation», in International Union for the Conservation of Natural Resources, Ecological Impact of Recreation and Tourism on Temperate Environments, IUCN Proceedings and Papers, New Series No 7, Morges, Switzerland, 1967.
10. Jackson, R.T., «Problems of Tourist Industry Development on the Kenyan Coast» Geography, 58, 1973, σελ. 64, επίσης
Crittendon, A., «Tourism's Terrible Toll», International Wildlife, 5(3), 1975, σελ. 10 επίσης
Goldsmith, E., «Polution by Tourism», The Ecologist, 48(1), σελ. 48.
11. Βλ. Gray, F., Review of «The Long African Day» by Norman Myers, New York Review of Books, 20(4), 1973, σελ. 26, 28, επίσης
Mountfort, G., «The Need for Partnership: Tourism and Conservation», Development Forum, April, 1974, σελ. 7, επίσης
Myers, N., «The Silent Savannahs», International Wildlife, 5(5), 1975, σελ. 6, επίσης
Kraus, O., «Ecological Impact of Tourism and Recreation on the Countryside Adjacent to Highways», in International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, Ecological Impact of Recreation and Tourism upon Temperate Environments, IUCN Proceedings and Papers, New Series No. 7, Morges, Switzerland, 1967, σελ. 161.
12. Mathieson, A., and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 116-130.
13. Cohen, E., «The Impact of Tourism on the Physical Environment», Annals of Tourism Research», 5, 1978, σελ. 234.
14. Mathieson, A., and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 132.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agarwal, P.K. and Nangia, S., «Economic and Employment Potential of Archaeological Monuments in India», Asia Publishing House, New Delhi, 1974.

Budowski, G., «Tourism and Conservation: Conflict, Coexistence or Symbiosis», Environmental Conservation, 3, 1976, σελ. 27.

Burmeisten, H., «Mass Tourism and the Environment: A Closer Look», Travel Research Journal, 1977, σελ. 21.

Cohen, E., «The Impact of Tourism on the Physical Environment: Annals of Tourism Research», 5, 1978, σελ. 234.

Crittendon, A., «Tourism's Terrible Toll», International Wildlife, 5(3), 1975, σελ. 4-12.

Dower, M., «Tourism and Conservation: Working Together», Architects Journal, 18, 159, σελ. 938-963.

Goldsmith, E., «Polution by Tourism», The Ecologist, 48(1), 1974, σελ. 47-48.

Gray, F., Review of «The Long African Day» by Norman Myers, New York Review of Books, 20(4), 1973, σελ. 26, 28.

Ηγουμενάκης, Νίκος Γ., «Τουριστική Οικονομία», Τόμος Α΄, Έκδοση Β΄, Εκδόσεις Interbooks, Αθήνα, 1997, σελ. 138-141.

Ηγουμενάκης Νίκος Γ., Κραβαρίτης, Κώστας Ν., Λύτρας, Περικλής Ν., «Εισαγωγή στον Τουρισμό» Εκδόσεις Interbooks, Αθήνα, 1998, σελ. 65-69.

Jackson, R.T., «Problems of Tourist Industry Development on the Kenyan Coast» Geography, 58, 1973, σελ. 64.

Kraus, O., «Ecological Impact of Tourism and Recreation on the Countryside Adjacent to Highways», in International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, Ecological Impact of Recreation and Tourism upon Temperate Environments, IUCN Proceedings and Papers, New Series No. 7, Morges, Switzerland, 1967, σελ. 161.

Mathieson, A., and Wall, G., «Tourism: Economic, Physical, and Social Impacts», Longman Scientific & Technical, Harlow, Essex, 1987, σελ. 95, 96-113, 116-130, 132.

Mountfort, G., «The Need for Partnership: Tourism and Conservation», Development Forum, April, 1974, σελ. 7.

Mountfort, G., «Tourism and Conservation», Wildlife, 17, 1975, σελ. 30-33.

Myers, N., «The Silent Savannahs», International Wildlife, 5(5), 1975, σελ.6.

Tangi, M., «Tourism and the Environment», Ambio, 6, 1977, σελ. 336-341.

Waters, S.R., «The American Tourist», Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 368, 1966, σελ. 109-118.

Westhoff, V., «The Ecological Impact of Pedestrian, Equestrian and Vehicular Traffic on Vegetation», in International Union for the Conservation of Natural Resources, Ecological Impact of Recreation and Tourism on Temperate Environments, IUCN Proceedings and Papers, New Series No 7, Morges, Switzerland, 1967.

Θωμόπουλος Νικόλαος, Βαξεβανίδου Μαρία***

ΣΧΕΔΙΑΣΗ & ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΙΚΩΝ ΕΤΑΙΡΙΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ελεγκτικές εταιρίες αποτελούν, ίσως, έναν από τους λίγους κλάδους της αγοράς, όπου η πληρότητα, η λειτουργικότητα και η προσαρμοστικότητα των πληροφοριακών συστημάτων δοκιμάζονται καθημερινά. Αυτή η καθημερινή δοκιμασία οφείλεται στις απόλυτα εξειδικευμένες ανάγκες των ελεγκτικών εταιριών, τις οποίες ένα πληροφοριακό σύστημα καλείται να ικανοποιήσει.

Το άρθρο που ακολουθεί πρόκειται να καλύψει το παραπάνω θέμα, με δεδομένο ότι, όπως γνωρίζουμε από τη εμπειρία μας, η Διοίκηση κάθε ελεγκτικής εταιρίας ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου και απόλυτα προσαρμοσμένου στις εξειδικευμένες ανάγκες της πληροφοριακού συστήματος. Ειδικότερα πρόκειται να αναφερθούν και να αναλυθούν:

1. Η Ιδιαιτερότητα των ελεγκτικών εταιριών, ανεξάρτητα από το νομοθετικό πλαίσιο της χώρας στην οποία εδρεύουν.
2. Οι Γενικές Προδιαγραφές του λογισμικού για να είναι το πληροφοριακό σύστημα λειτουργικό.
3. Οι Ειδικές Προδιαγραφές του λογισμικού, ώστε το πληροφοριακό σύστημα να είναι σε θέση να παρέχει στη Διοίκηση, τουλάχιστον, τις απαραίτητες καταστάσεις ελέγχου.
4. Οι απαραίτητες καταστάσεις ελέγχου (M.I.S. minimum outputs).
5. Η Μεθοδολογία και Τεχνολογία Υλοποίησης του συστήματος.

---

* Υποψήφιος Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Πειραιώς, τέως Ορκωτός Λογιστής.
** Διδάσκουσα (Π.Δ. 407/80) του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

2. Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΙΚΩΝ ΕΤΑΙΡΙΩΝ

Οι ελεγκτικές εταιρίες είναι εταιρίες παροχής ελεγκτικών, λογιστικών, φοροτεχνικών και εν γένει οικονομικών υπηρεσιών. Διαφέρουν από τις υπόλοιπες εταιρίες του κλάδου των υπηρεσιών στο γεγονός της «υποχρεωτικής» λήψης μέρους των υπηρεσιών τους και της «προσωποποιημένης» δομής και λειτουργίας τους. Συγκεκριμένα, οι ουσιαστικές διαφορές, από τις οποίες δημιουργούνται όλες οι υπόλοιπες, είναι τρεις:

1. Η πρώτη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι κάποιες από τις υπηρεσίες των ελεγκτικών εταιριών είναι υποχρεωτικές από το νόμο για κάποιους πελάτες τους (π.χ. εταιρίες εισηγμένες στο χρηματιστήριο, διαχειριστικοί έλεγχοι κατόπιν δικαστικών αποφάσεων κοκ).
2. Η δεύτερη διαφορά προκύπτει από τη λειτουργία των πωλήσεων δηλ. της προσέλκυσης και παρακολούθησης των πελατών. Συνήθως, υπεύθυνοι για την προσέλκυση πελατών, τη διαπραγμάτευση και τη συμφωνία μαζί τους είναι οι Ορκωτοί Ελεγκτές - Λογιστές (ΟΕ ή ΟΛ). Η λειτουργία του τμήματος Πελατών - αν υπάρχει - είναι συνήθως υποστηρικτική της παραπάνω δραστηριότητας των ΟΛ και έγκειται στον εντοπισμό, μετά από έρευνα, νέων πελατών και στην αρχική προσέγγισή τους με μια επιστολή πρότασης για συνεργασία.
3. Η τρίτη διαφορά εμφανίζεται στη λειτουργία της παροχής των υπηρεσιών. Ελάχιστη οργανωτική μονάδα της ελεγκτικής εταιρίας, ανεξάρτητα από τη νομική μορφή της, είναι ο Ορκωτός Ελεγκτής - Λογιστής (ΟΛ), ο οποίος είναι κι άμεσα υπεύθυνος για την ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών. Η ελεγκτική εταιρία, απλά, περιορίζεται στην παροχή του κύρους της και στην εξασφάλιση κάποιων εγγυήσεων για την πληρότητα των παρεχομένων υπηρεσιών. Ο ΟΛ - μαζί με τους ελεγκτές των υπολοίπων βαθμίδων, που χρησιμοποιούνται στον έλεγχο των πελατών - συγκροτεί την ελάχιστη παραγωγική μονάδα, η οποία καλείται Γραφείο ή Ελεγκτική Μονάδα ή Ομάδα και φέρει το όνομα του επικεφαλής ΟΛ (π.χ. Γραφείο Ο.Λ. κ. Παπαδόπουλου).

Όπως γίνεται φανερό, η ελεγκτική εταιρία, ουσιαστικά, λειτουργεί ως συντονιστής ελεγκτικών μονάδων. Δηλ. ενώ, προς τα έξω, εμφανίζεται ως ένας οργανισμός, εσωτερικά δεν πρόκειται για μια, αλλά για τόσες εταιρίες όσες είναι οι ελεγκτικές μονάδες της.

Ως συνέπεια της παραπάνω ιδιαιτερότητας, τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας και της δομής των ελεγκτικών εταιριών που πρέπει

να ληφθούν υπόψη στη δημιουργία και στην ανάπτυξη ενός ικανοποιητικού πληροφοριακού συστήματος είναι:

1. Το είδος του ελέγχου που παρέχεται και των εργασιών που πραγματοποιούνται:
   - Ο έλεγχος που διενεργούν οι ελεγκτικές εταιρίες διακρίνεται σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Στον υποχρεωτικό και στον προαιρετικό έλεγχο, ανάλογα με το αν ο πελάτης (εταιρία) είναι υποχρεωμένος ή όχι να ζητήσει τις υπηρεσίες μιας ελεγκτικής εταιρίας,
   - Οι προσφερόμενες εργασίες (είδος εργασιών) από μια ελεγκτική εταιρία είναι πολλές, ανάλογα με τις δυνατότητές της και τις απαιτήσεις της αγοράς (π.χ. υποχρεωτικός ή προαιρετικός εξωτερικός έλεγχος, διαχειριστικός έλεγχος, λογιστική οργάνωση, έλεγχος μεταβολών κεφαλαίου, μετατροπών, συγχωνεύσεων, επενδυτικού προγράμματος κοκ.)
2. Ο τρόπος λογιστικής παρακολούθησης των πελατών, που πρέπει να παρέχει στη Διοίκηση πληροφορίες τόσο για το συνολικό αποτέλεσμα (κέρδος ή ζημία) από τη συνεργασία μ' έναν πελάτη, όσο και για το επιμέρους αποτέλεσμα από κάθε εργασία, ώστε να προσαρμόζεται ανάλογα και η τιμολογιακή πολιτική της εταιρίας. Με δεδομένο ότι μια ελεγκτική εταιρία μπορεί να παράσχει σ' έναν πελάτη ταυτόχρονα πολλών ειδών υπηρεσίες (πχ. έλεγχος χρήσης 1997, αξιολόγηση επενδυτικού προγράμματος χρήσης 1998, ειδικός κατασταλτικός έλεγχος της τελευταίας πενταετίας κοκ), η επίτευξη του παραπάνω στόχου καθίσταται δυνατή μόνον με τη σαφή διάκριση μεταξύ εργασίας και πελάτη.
3. Η μισθοδοσία του ελεγκτικού προσωπικού. Συνήθως, σε χώρες με υψηλό ανταγωνισμό στην αγορά των ελεγκτικών εταιριών, οι αμοιβές τόσο των Ο.Λ., όσο και του ελεγκτικού προσωπικού των υπολοίπων βαθμίδων είναι συνάρτηση ενός σταθερού και ενός μεταβλητού τμήματος. Το μεταβλητό τμήμα της μισθοδοσίας είναι, με τη σειρά του, συνάρτηση του κύκλου εργασιών και του κόστους τόσο της ελεγκτικής μονάδας (γραφείου), όσο και της ελεγκτικής εταιρίας. Δηλ. οι αποδοχές του ελεγκτή είναι το άθροισμα της σταθερής μισθοδοσίας του, ενός bonus από τα καθαρά κέρδη του γραφείου και ενός bonus από τα κέρδη της εταιρίας.
4. Το μέσο κόστος της ελεγκτικής ώρας δηλ. πόσο κοστίζει στην εταιρία κάθε ώρα ελέγχου (εργασίας). Το μέσο κόστος της ελεγκτικής ώρας είναι το άθροισμα δυο επιμέρους κοστών:

- Του μέσου ωριαίου κόστους μισθοδοσίας των ελεγκτών, το οποίο υπολογίζεται αν διαιρεθεί το άθροισμα των αποδοχών και των ασφαλιστικών εισφορών μιας χρονικής περιόδου (π.χ. ενός έτους) όλων των ελεγκτών δια του συνόλου των ωρών που απασχολήθηκαν αυτοί οι ελεγκτές τη συγκεκριμένη περίοδο. Αν η ελεγκτική εταιρία το επιθυμεί, γεγονός το οποίο προτείνεται, ο υπολογισμός του κόστους μισθοδοσίας πρέπει να γίνει για κάθε βαθμίδα ελεγκτών (με δεδομένη τη διαφορά μισθοδοσίας), ώστε το κόστος της ελεγκτικής ώρας να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.
- Του μέσου ωριαίου λειτουργικού κόστους της εταιρίας, το οποίο υπολογίζεται αν διαιρεθεί το σύνολο των λειτουργικών εξόδων μιας χρονικής περιόδου (π.χ. ενός έτους) δια του συνόλου των ωρών απασχόλησης όλων των ελεγκτών της εταιρίας (σύνολο ελεγκτικών ωρών).

$$\text{ΚΕΩ} = \text{ΜΩΚΜ} + \text{ΜΩΛΚ} = \frac{\left(\sum_{1}^{v}\sum_{1}^{κ}(\text{μα} + \text{μαε})\right) + \sum_{1}^{κ}\text{ΛΕ}}{\sum_{1}^{v}\sum_{1}^{κ}\text{μωα}}$$

ΚΕΩ:	Κόστος Ελεγκτικής Ώρας
ΜΩΚΜ:	Μέσο Ωριαίο Κόστος Μισθοδοσίας
ΜΩΛΚ:	Μέσο Ωριαίο Λειτουργικό Κόστος
μα:	Μηνιαίες Αποδοχές κατά ελεγκτή
μαε:	Μηνιαίες Ασφαλιστικές Εισφορές κατά ελεγκτή
ΛΕ:	Λειτουργικά Έξοδα περιόδου
μωα:	Μηνιαίες Ώρες Απασχόλησης κατά ελεγκτή
κ:	Συνολικός αριθμός μηνών περιόδου (π.χ. 12 μήνες για το έτος)
v:	Συνολικός αριθμός απασχολουμένων ελεγκτών

5. Το κόστος του πραγματοποιηθέντος ελέγχου, με δεδομένο ότι, σε μια αγορά με υψηλό ανταγωνισμό, επηρεάζει τόσο την τιμολογιακή πολιτική της ελεγκτικής εταιρίας, όσο και τις αμοιβές των ελεγκτών, επιδρώντας έτσι και στην ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών. Έτσι:
   - Για την εξαγωγή του αποτελέσματος (κέρδους ή ζημίας) από κάθε εργασία, αλλά και για τον έλεγχο της αποδοτικότητας των ελεγκτών, το κόστος ελέγχου υπολογίζεται αν πολλαπλασιασθεί το κόστος της ελεγκτικής ώρας με τις ώρες απασχόλησης των ελεγκτών στη συγκεκριμένη εργασία (ελε-

γκτικές ώρες), πλέον των ειδικών δαπανών (π.χ. εκτός έδρας) που έγιναν για τον συγκεκριμένο έλεγχο.

$$ΚΕ = (ΚΕΩ x εω) + εδ = \left[\left(\frac{\left(\sum^{ν}\sum^{κ}(μα + μαε)\right) + \sum^{κ} ΛΕ}{\sum^{ν}\sum^{κ} μωα}\right) x \sum^{λ} ωα\right] + εδ$$

ΚΕ: Κόστος Ελέγχου
ΚΕΩ: Κόστος Ελεγκτικής Ώρας
εω: Ελεγκτικές Ώρες του συγκεκριμένου ελέγχου
εδ: Ειδικές Δαπάνες για τον συγκεκριμένο έλεγχο
μα: Μηνιαίες Αποδοχές κατά ελεγκτή
μαε: Μηνιαίες Ασφαλιστικές Εισφορές κατά ελεγκτή
ΛΕ: Λειτουργικά Έξοδα περιόδου
μωα: Μηνιαίες Ώρες Απασχόλησης κατά ελεγκτή
ωα: Ώρες Απασχόλησης κάθε ελεγκτή στο συγκεκριμένο έλεγχο
κ: Συνολικός αριθμός μηνών περιόδου (π.χ. 12 μήνες για το έτος)
ν: Συνολικός αριθμός απασχολουμένων ελεγκτών
λ: Αριθμός ελεγκτών που απασχολήθηκαν στον συγκεκριμένο έλεγχο

- Για τον υπολογισμό του αποτελέσματος κάθε γραφείου, αλλά και για την παρακολούθηση της πορείας είσπραξης των απαιτήσεων από τους ελεγκτές, το κόστος ελέγχου επιβαρύνει το γραφείο που παρείχε τη συγκεκριμένη εργασία. Αν μια εργασία, εξαιτίας του μεγέθους της (π.χ. εξωτερικός έλεγχος μιας τράπεζας με καταστήματα σε δυο ή περισσότερες χώρες) πραγματοποιείται από δυο ή περισσότερα ελεγκτικά γραφεία, τότε το κόστος της κατανέμεται σ' αυτά με βάση τις ώρες που απασχολήθηκαν οι ελεγκτές της κάθε ομάδας στην συγκεκριμένη εργασία.

6. Μια σημαντική παράμετρος - που ισχύει σε ορισμένες χώρες για την προστασία των συναλλακτικών ηθών από τις «παρενέργειες» του ελεύθερου ανταγωνισμού - είναι οι προϋποθέσεις εκλογής εξωτερικού ελεγκτή. Όλες οι προϋποθέσεις εκλογής, που ισχύουν ή πρόκειται να ισχύσουν έχουν πάντα σχέση με τους παρακάτω παράγοντες:
   - Τα συνεχή έτη εκλογής του Ορκωτού Λογιστή στην ίδια εταιρία.

- Τα έτη που μεσολαβούν από την προηγούμενη εκλογή του Ορκωτού Λογιστή στην ίδια εταιρία.
- Το σύνολο των ελεγκτικών ωρών που συγκεντρώνει ένας Ορκωτός Ελεγκτής σε μια χρήση.
- Ο αριθμός των εταιριών που εξέλεξαν τον Ορκωτό Ελεγκτή σε σχέση με το σύνολο των ελεγκτικών ωρών του.

Οι παραπάνω παράγοντες μπορεί να λαμβάνουν κάποιες τιμές δηλ. να τίθενται κάποιες προϋποθέσεις, μπορεί όμως και όχι.

Όπως προκύπτει από την παραπάνω παράθεση, οι ιδιαιτερότητες των ελεγκτικών εταιριών, τις οποίες ένα πληροφοριακό σύστημα καλείται να αντιμετωπίσει, εμφανίζονται κυρίως στους τομείς της διαχείρισης των πελατών και στην κατανομή του κόστους των εργασιών.

3. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ

Το γενικό πλαίσιο αναγκών, που ένα πληροφοριακό σύστημα καλείται να ικανοποιεί, καθορίζει και τα μέρη από τα οποία αποτελείται:

3.1. Λογισμικό

Το σύστημα πρέπει να περιλαμβάνει τέσσερις εφαρμογές οι οποίες να συνεργάζονται μεταξύ τους:

- Μια εφαρμογή για τη διαχείριση των οικονομικών και λογιστικών δεδομένων, σύμφωνα με την ισχύουσα, σε κάθε χώρα, νομοθεσία.
- Μια εφαρμογή για τη διαχείριση των εμπορικών δεδομένων της εταιρίας, σύμφωνα με την ισχύουσα, σε κάθε χώρα, εμπορική και φορολογική νομοθεσία.
- Μια εφαρμογή για τη διαχείριση της μισθοδοσίας της εταιρίας σύμφωνα με την ισχύουσα, σε κάθε χώρα, εργατική νομοθεσία.
- Μια ειδική εφαρμογή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες της ελεγκτικής εταιρίας, η οποία εκτελεί όλες τις εξειδικευμένες εργασίες. Αυτή η εφαρμογή, για να ανταποκρίνεται πλήρως στις απαιτήσεις και ειδικές ανάγκες της εταιρίας, πρέπει να σχεδιασθεί και να αναπτυχθεί από την αρχή κι όχι να προέλθει από την τροποποίηση κάποιου έτοιμου προϊόντος διαχείρισης πληροφοριών. Η αναγκαιότητα ανάπτυξης του ειδικού λογισμικού από μηδενική βάση οφείλεται, κυρίως, στον κίνδυνο που ενέχει η τροποποίηση ενός έτοιμου προϊόντος, ιδιαίτερα όταν αυτή είναι ευρείας έκτασης, όπως στις ελεγκτικές εταιρίες.

3.2. *Περιβάλλον*

Η τεχνολογία του λογισμικού πρέπει:

- Να δημιουργεί ένα φιλικό στον χρήστη περιβάλλον αξιοποιώντας τη γνώση και την εύκολη προσαρμογή του σ' αυτό.
- Να επιτρέπει την αρμονική συνεργασία μεταξύ διαφορετικών εφαρμογών από διαφορετικούς κατασκευαστές.
- Να παρέχει τη δυνατότητα χρήσης δημοφιλών σχεσιακών database servers, όπως Oracle7™, MS SQL Server™ κ.λπ.
- Να επιτρέπει την ενσωμάτωση προηγμένων τεχνολογιών και δυνατοτήτων διαχείρισης πληροφοριών, όπως αυτόματη σύνδεση με το τηλεφωνικό δίκτυο για την επικοινωνία με τους πελάτες, αλλά και με το ελεγκτικό προσωπικό, τηλε-υποστήριξη για τη δυνατότητα επέμβασης των τεχνικών της εταιρίας λογισμικού μέσω τηλεφώνου, ταχύτατα και οικονομικά μέσα αποθήκευσης για τη διατήρηση μεγάλου όγκου δεδομένων κ.λπ.

3.3. *Γραφικά*

Με δεδομένη τη μεγάλη βοήθεια που παρέχουν τα γραφικά στην παρουσίαση και στην εξαγωγή συμπερασμάτων, το λογισμικό πρέπει να διαθέτει λειτουργίες γραφικής παρουσίασης των δεδομένων τόσο στην οθόνη, όσο και σε εκτυπωμένη μορφή. Ως «γραφική παρουσίαση» εννοείται η δημιουργία διαγραμμάτων, όπως bar chart, pie chart, histogram κ.λπ.

Βεβαίως, η διαδικασία δημιουργίας διαγραμμάτων υπονοεί ότι θα είναι διαθέσιμες όλες οι απαραίτητες λειτουργίες για την γραφική παρουσίαση συγκριτικών στοιχείων (π.χ. διαφορετικοί μήνες, έτη κ.ο.κ).

3.4. *Reports*

Όλες οι εφαρμογές πρέπει να παρέχουν τη δυνατότητα έκδοσης μεγάλου αριθμού πληροφοριακών καταστάσεων, όπου θα εμφανίζονται μόνο τα συνολικά και όχι τα αναλυτικά δεδομένα και θα μπορούν να προβληθούν στην οθόνη, να εκτυπωθούν ή να αποθηκευτούν σε αρχείο.

Ιδιαίτερη μέριμνα πρέπει να δοθεί στην ικανότητα έκδοσης των ιδιαίτερων καταστάσεων που αναφέρονται παρακάτω στο κεφάλαιο «Μ.Ι.S.: Τα απαραίτητα outputs».

3.5. *Ασφάλεια Πρόσβασης*

Με δεδομένη την πρόσβαση των ελεγκτικών εταιριών σε πληροφορίες ύψιστης σημασίας (πχ. τεχνικές προδιαγραφές προϊόντων, στοιχεία κόστους, ανεπίσημους τιμοκαταλόγους, συμβόλαια συνερ-

γασίας κοκ), οι οποίες αν διαρρεύσουν μπορούν να αποβούν επιζήμιες για τους πελάτες τους, το σύστημα πρέπει να παρέχει εξαιρετικές δυνατότητες ελέγχου της πρόσβασης των χρηστών:

- Ορισμός χρηστών με passwords κι επίβλεψη από supervisor.
- Απόλυτος έλεγχος προσβάσεων σε αρχεία δεδομένων, λειτουργικές εργασίες και βοηθητικές εφαρμογές.

4. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ

Το πληροφοριακό σύστημα των ελεγκτικών εταιριών στηρίζεται στην ύπαρξη της ειδικής εφαρμογής, που εκτελεί όλες τις ειδικές εργασίες και στην επικοινωνία αυτής με τις εφαρμογές της εμπορικής διαχείρισης, της λογιστικής και της μισθοδοσίας. Αυτή η ειδική εφαρμογή δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια βάση δεδομένων, την οποία για ν' αναπτύξουμε πρέπει να:

1. Γνωρίζουμε τις ειδικές εργασίες μιας ελεγκτικής εταιρίας, ώστε να σχεδιάσουμε τις διαδικασίες της εφαρμογής.
2. Σχεδιάσουμε τους πίνακες της βάσης δεδομένων, όπου θα καταγράφονται τα πρόσθετα στοιχεία της δραστηριότητας της εταιρίας (πχ. αριθμός προσφορών στον ίδιο πελάτη κ.λπ.).
3. Ορίσουμε εκείνα τα κλειδιά (τέσσερα: έναν για τον πελάτη, έλεγχο, γραφείο, ελεγκτή), ώστε να εξασφαλισθεί η επικοινωνία μεταξύ των εφαρμογών και ο συσχετισμός των δεδομένων τους.

4.1. Οι Διαδικασίες

Η κατανόηση των ειδικών εργασιών της ελεγκτικής εταιρίας είναι το πρώτο βήμα στη σχεδίαση των διαδικασιών της ειδικής εφαρμογής και στην ανάπτυξη ενός ικανοποιητικού πληροφοριακού συστήματος.

4.1.1. Πρόταση συνεργασίας

Αυτή η διαδικασία αποσκοπεί στην ανεύρεση πελατών. Η πρώτη προσέγγιση του πελάτη γίνεται από το τμήμα πελατών με μια επιστολή πρότασης συνεργασίας. Για την αποστολή των προτάσεων συνεργασίας, η εταιρία συγκεντρώνει κάθε έτος - μετά από σχετική έρευνα στις οικονομικές εφημερίδες και περιοδικά - τα σταθερά στοιχεία των υποψηφίων πελατών, οι οποίοι υπάγονται στον έλεγχο, αλλά δεν ελέγχονται από την εταιρία. Όλα τα στοιχεία καταγράφονται και το αρχείο των υποψήφιων πελατών της εταιρίας ενημερώνεται.

Τα σταθερά στοιχεία του υποψήφιου πελάτη διακρίνονται σε απαραίτητα και προαιρετικά. Τα πρώτα είναι απαραίτητα για την

αποστολή της προτάσεως συνεργασίας, ενώ για τα δεύτερα δίνεται η δυνατότητα να ανευρεθούν σε επόμενο στάδιο.

Τα δεδομένα των προτάσεων συνεργασίας αποθηκεύονται κι έτσι η δημιουργείται ένα ιστορικό αρχείο προτάσεων συνεργασίας και αποφεύγεται μια πιθανή επανάληψη της ίδιας προτάσεως στον ίδιο πελάτη.

4.1.2. Έκδοση Προσφοράς

Η διαδικασία έκδοσης προσφοράς για τη διενέργεια ελέγχου λαμβάνει χώρα μόνον όταν ζητηθεί εγγράφως από τον πελάτη. Αυτό σημαίνει ότι είτε η εταιρία έχει στείλει στον πελάτη επιστολή πρότασης συνεργασίας είτε πρόκειται για ήδη πελάτη της εταιρίας, που ζητά προσφορά για την επόμενη χρήση ή για κάποια άλλη εργασία. Έτσι, η εταιρία διαθέτει, τουλάχιστον, κάποια από τα σταθερά στοιχεία του πελάτη στο αρχείο της.

Η αίτηση του πελάτη για έκδοση προσφοράς αποτελεί την αφετηρία των παρακάτω εργασιών:

1. Ανεύρεση του πελάτη στην βάση δεδομένων της εταιρίας. Κλειδί αυτής της αναζήτησης είναι κάποιο από τα σταθερά στοιχεία του.
2. Ενημέρωση (διόρθωση ή/και συμπλήρωση) των σταθερών στοιχείων του πελάτη.
3. Εμφάνιση ή εκτύπωση των ιστορικών δεδομένων σχετικά με την συνεργασία ή τις επαφές της εταιρίας με τον πελάτη.
4. Καθορισμός, εκτύπωση κι αποστολή της προσφοράς.
5. Αποθήκευση των δεδομένων της προσφοράς, ώστε να δημιουργηθεί ένα ιστορικό αρχείο προσφορών και να αποφευχθεί πιθανή επανάληψη της ίδιας προσφοράς στον ίδιο πελάτη για τον ίδιο έλεγχο.

Ως ιστορικά στοιχεία του πελάτη εννοούμε:

- τον αριθμό των προτάσεων συνεργασίας, που έγιναν στον συγκεκριμένο πελάτη και ποια χρήση αφορούσε η τελευταία πρόταση συνεργασίας
- τον αριθμό των προσφορών, που έγιναν στον συγκεκριμένο πελάτη και ποια χρήση αφορούσε η τελευταία προσφορά
- τον αριθμό των ελέγχων, που πραγματοποιήθηκαν για λογαριασμό του συγκεκριμένου πελάτη και ποια χρήση αφορούσε ο τελευταίος έλεγχος.
- τα στοιχεία των παρελθόντων ελέγχων (π.χ. είδος ελέγχου, είδος εργασιών, ελεγκτής, συνελεγκτής, αμοιβή ελέγχου κοκ), αν ο συγκεκριμένος πελάτης έχει ελεγχθεί στο παρελθόν.

4.1.3. Ανάθεση Ελέγχου

Για την έναρξη αυτής της διαδικασίας, απαιτείται πρώτα η λήψη της Εντολής Ελέγχου από τον πελάτη.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ελεγκτικές εταιρίες δεν περιμένουν ή δεν ειδοποιούν τους πελάτες τους να στείλουν πρώτα την Εντολή Ελέγχου. Καθώς αυτό μπορεί να δημιουργήσει αρκετά οργανωτικά, αλλά και νομικά προβλήματα, ανάλογα με την δομή της εταιρίας και τη νομοθεσία της χώρας, το πληροφοριακό σύστημα πρέπει να εξασφαλίζει την τήρηση της παραπάνω προϋπόθεσης.

Ως Εντολή Ελέγχου καλείται η επιστολή, που αποστέλλει ο πελάτης στην ελεγκτική εταιρία και με την οποία ανακοινώνει την εκλογή της εταιρίας (ή κάποιου Ο.Λ.) ως ελεγκτή της χρήσεως.

Η Εντολή Ελέγχου μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας από τις παρακάτω διαδικασίες:

1. Ο πελάτης εκλέγει την εταιρία μετά από επιστολή πρότασης συνεργασίας, χωρίς την έκδοση προσφοράς (σπάνια περίπτωση).
2. Ο πελάτης εκλέγει την εταιρία μετά από προηγηθείσα προσφορά της.
3. Ο πελάτης εκλέγει την εταιρία, χωρίς πρόταση συνεργασίας και χωρίς έκδοση προσφοράς (συνήθως πρόκειται για τακτικό πελάτη της εταιρίας, που διαπραγματεύεται προφορικά την αμοιβή του ελέγχου).

Η Εντολή Ελέγχου αποτελεί το σημείο έναρξης των παρακάτω εργασιών:

1. Ανεύρεση του πελάτη στην βάση δεδομένων της εταιρίας. Κλειδί αυτής της αναζήτησης είναι κάποιο από τα σταθερά στοιχεία του.
2. Ενημέρωση (διόρθωση ή/και συμπλήρωση) των σταθερών στοιχείων του πελάτη.
3. Ανάθεση του ελέγχου σε κάποιον Ο.Λ. της εταιρίας, αν ο πελάτης δεν εξέλεξε άμεσα Ο.Λ. (ανάλογα με τη νομοθεσία της χώρας, ο πελάτης μπορεί να εκλέξει εταιρία ή ελεγκτή).
4. Έλεγχος προϋποθέσεων εκλογής του ελεγκτή σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία του αρχείου ελέγχων και τις αντίστοιχες διατάξεις της νομοθεσίας της χώρας.
5. Συμπλήρωση όλων των υπολοίπων μεταβλητών στοιχείων του ελέγχου, όπως ημερομηνία απόφασης Γ.Σ. του πελάτη, ελεγκτική χρήση, είδος ελέγχου, είδος εργασιών κοκ.
6. Ενημέρωση (διόρθωση ή/και συμπλήρωση) του αρχείου πελατών και του αρχείου ελέγχων σύμφωνα με την πληροφόρηση που παρέχει ο αντίστοιχος ΟΛ. Η ενημέρωση αυτή αφορά τα

σταθερά και τα μεταβλητά στοιχεία των πελατών και των ελέγχων και τους λόγους έναρξης ή λήξης της συνεργασίας με τους συγκεκριμένους πελάτες.

7. Άνοιγμα του λογαριασμού του πελάτη τόσο στην εμπορική όσο και στη λογιστική διαχείριση.
8. Κοινοποίηση στον πελάτη του υπεύθυνου για τον έλεγχο ΟΛ (εφόσον η ανάθεση του ελέγχου έγινε στο όνομα της εταιρίας κι όχι στο όνομα κάποιου ΟΛ της).
9. Κοινοποίηση της ανάθεσης του ελέγχου στην εποπτεύουσα αρχή των ελεγκτικών εταιριών (αν υπάρχει κι αν απαιτείται).
10. Αποθήκευση των δεδομένων του ελέγχου, ώστε να δημιουργηθεί ένα ιστορικό αρχείο ελέγχων.

4.1.4. Είσπραξη Απαιτήσεων

Η διαδικασία αυτή αρχίζει τη στιγμή που ένας πελάτης αποφασίζει να εξοφλήσει τις υποχρεώσεις του στην εταιρία. Οι εργασίες που εκτελούνται είναι κατά σειρά:

1. Ανεύρεση του πελάτη στην βάση δεδομένων της εταιρίας. Κλειδί αυτής της αναζήτησης είναι κάποιο από τα σταθερά στοιχεία του.
2. Ανάλυση του υπολοίπου του πελάτη κατά είδος ελέγχου και είδος εργασίας.
3. Εξόφληση του κατάλληλου – σύμφωνα με τη νομοθεσία της αντίστοιχης χώρας και την πολιτική της εταιρίας – τιμολογίου (σε ορισμένες χώρες, είναι υποχρεωτική πρώτα η εξόφληση των υποχρεωτικών ελέγχων και μετά των προαιρετικών).
4. Ανάλυση του ποσού είσπραξης σε μετρητά, συν/κες κι επιταγές.
5. Ενημέρωση των αντίστοιχων λογαριασμών της λογιστικής και της εμπορικής διαχείρισης.
6. Έκδοση του αποδεικτικού είσπραξης.
7. Αποθήκευση των δεδομένων των εισπράξεων, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση της είσπραξης των αξιογράφων και η δημιουργία ιστορικού αρχείου για την φερεγγυότητα των πελατών.

4.1.5. Προσδιορισμός του κόστους

Για την έναρξη αυτής της διαδικασίας απαιτείται πρώτα το τμήμα μισθοδοσίας να λάβει το Μηνιαίο Δελτίο Απασχολήσεως απ' όλους τους επικεφαλής Ο.Λ. των ελεγκτικών μονάδων.

Ως Μηνιαίο Δελτίο Απασχολήσεως καλείται το δελτίο στο οποίο, κάθε μήνα, ο επικεφαλής ΟΛ αναγράφει τον χρόνο και τον τόπο

(πελάτης) εργασίας όλων των μελών του γραφείου του, συμπεριλαμβανομένου και του ιδίου. Συγκεκριμένα σ' αυτό αναγράφονται:

- Η επωνυμία και ο κωδικός αριθμός όλων των πελατών που υπάγονται στον έλεγχο του Γραφείου.
- Τα ονόματα και οι κωδικοί αριθμοί όλων των ελεγκτών που χρησιμοποιήθηκαν στον έλεγχο των πελατών.
- Οι ώρες που απασχολήθηκε ο κάθε ελεγκτής σε κάθε μια εργασία δηλ. ώρες απασχόλησης ανά κωδικό ελεγκτή και ανά κωδικό ελέγχου.

Η διαδικασία προσδιορισμού του κόστους περιλαμβάνει τρία στάδια:

1. Προσδιορισμός του κόστους της ελεγκτικής ώρας, σύμφωνα με το ιστορικό αρχείο της μισθοδοσίας (π.χ. τη μισθοδοσία του προηγουμένου έτους) και το ιστορικό αρχείο της λογιστικών δεδομένων (πχ. τα λειτουργικά έξοδα του προηγουμένου έτους).
2. Καταγραφή των μηνιαίων ωρών απασχόλησης του κάθε ελεγκτή κατά έλεγχο και γραφείο, ώστε να καταστεί δυνατός:
   - ο υπολογισμός του κόστους κατά έλεγχο, γραφείο και ελεγκτή.
   - η κατανομή των εσόδων κατά έλεγχο, γραφείο και ελεγκτή
   - ο προσδιορισμός του αποτελέσματος κατά πελάτη, έλεγχο, γραφείο.
3. Αποθήκευση των κοστολογικών δεδομένων, ώστε να δημιουργηθεί ένα ιστορικό αρχείο με τα κόστη κατά πελάτη, έλεγχο, γραφείο κι ελεγκτή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαδικασία προσδιορισμού του κόστους δεν εμπλέκεται στον υπολογισμό της μισθοδοσίας, η οποία υπολογίζεται από την αντίστοιχη εφαρμογή. Απλά, αντλεί κάποια στοιχεία από τη Μισθοδοσία (σύνολο αποδοχών και εισφορών) της προηγουμένης περιόδου και μια ή δυο φορές το έτος (ανάλογα με την πολιτική της εταιρίας) παρέχει στη Μισθοδοσία τα στοιχεία των bonus, ώστε να υπολογισθούν οι σχετικές ασφαλιστικές και φορολογικές υποχρεώσεις.

4.2. Η Βάση Δεδομένων

Η σχεδίαση της βάσης δεδομένων αποτελεί το δεύτερο βήμα, ώστε το πληροφοριακό σύστημα να είναι σε θέση να παρέχει τις πρόσθετες πληροφορίες, που απαιτούνται από τη Διοίκηση.

Όλα τα δεδομένα ταξινομούνται σε έξη κατηγορίες και πρέπει να καταχωρούνται, τουλάχιστον, σε έξη πίνακες:

- Τα σταθερά στοιχεία των πελατών. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία που θεωρούνται απαραίτητα για

την αναγνώριση της ταυτότητας ενός πελάτη. Για παράδειγμα επωνυμία, διεύθυνση, τηλέφωνο, fax, κλάδος κ.λπ.

- Τα μεταβλητά στοιχεία των πελατών. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει κυρίως οικονομικά στοιχεία των πελατών. Για παράδειγμα σύνολο ενεργητικού, κύκλος εργασιών, απασχολούμενο προσωπικό κοκ.
- Τα στοιχεία των προτάσεων συνεργασίας. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλα τα δεδομένα των προτάσεων συνεργασίας, με σκοπό η εταιρία να παρακολουθεί την ανταπόκριση των πελατών στις προτάσεις συνεργασίας. Για παράδειγμα περιλαμβάνονται η ημερομηνία υποβολής της πρότασης, το είδος του ελέγχου, το είδος της εργασίας και η χρήση που αφορά, η κατάληξή της και όποια άλλα ιδιαίτερα στοιχεία της πρότασης.
- Τα στοιχεία των προσφορών. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλα τα δεδομένα των προσφορών - που γίνονται μετά από τη θετική ανταπόκριση του πελάτη σε πρόταση συνεργασίας της εταιρίας - με σκοπό να χρησιμοποιηθούν στον καθορισμό της τιμολογιακής πολιτικής της εταιρίας. Για παράδειγμα, περιλαμβάνονται η ημερομηνία εκδόσεως της προσφοράς, το είδος του ελέγχου, της εργασίας και η χρήση που αφορά, η κατάληξή της και όποια άλλα ιδιαίτερα στοιχεία της προσφοράς.
- Τα στοιχεία των εντολών ανάθεσης ελέγχου. Περιλαμβάνονται η ημερομηνία της ανάθεσης, το είδος του ελέγχου, το είδος της εργασίας και η χρήση που αφορά, οι ελεγκτικές ώρες, η αμοιβή ελέγχου, τα «τέσσερα» κλειδιά (πελάτη, ελέγχου, ελεγκτικής ομάδας και ελεγκτή, βλέπε επόμενο κεφάλαιο) και η ημερομηνία χορήγησης του πιστοποιητικού ελέγχου.
- Οι λόγοι έναρξης ή διακοπής της συνεργασίας, όπως υπέρβαση/πτώση των ορίων του υποχρεωτικού ελέγχου, έναρξη/λήξη προαιρετικού ελέγχου, έναρξη/λήξη υποχρεωτικού ελέγχου ορισμένων χρήσεων, από/προς άλλη ελεγκτική εταιρία κ.λπ.

Όπως γίνεται κατανοητό, η ενημέρωση των παραπάνω πεδίων δεν είναι ταυτόχρονη, αλλά σταδιακή σύμφωνα με την πορεία των εργασιών της ελεγκτικής εταιρίας.

4.3. Τα απαραίτητα κλειδιά

Βάση του πληροφοριακού συστήματος αποτελούν τέσσερις κωδικοί, χωρίς τους οποίους δεν είναι δυνατή η παροχή οποιασδήποτε πληροφορίας στη Διοίκηση. Αυτοί οι κωδικοί είναι:

1. Κωδικός Πελάτη. Χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο πελάτη. Είναι μοναδικός (unique) και σταθερός δηλ. δεν υπάρχει άλλος πελάτης με τον ίδιο κωδικό και ο κωδικός του συγκεκριμένου

πελάτη παραμένει πάντα ο ίδιος. Ενδεικτικά, μπορεί να είναι εξαψήφιος, με τα δυο πρώτα ψηφία να αντιπροσωπεύουν τον κλάδο της οικονομίας στον οποίο ανήκει ο πελάτης και τα υπόλοιπα τέσσερα τον αύξοντα αριθμό του (όριο 99 κλάδοι με 9.999 πελάτες ανά κλάδο).

2. Κωδικός Ελέγχου. Χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εργασία που εκτελείται στον συγκεκριμένο πελάτη, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Είναι μοναδικός, αλλά μεταβλητός δηλ. ο κωδικός εργασίας αλλάζει όταν αλλάζει μια από τις τέσσερις παραμέτρους του ελέγχου (κατηγορία ελέγχου, είδος εργασίας, πελάτης, χρήση). Για παράδειγμα, άλλη εργασία στον ίδιο πελάτη ή η ίδια εργασία σε διαφορετικό πελάτη ή η ίδια εργασία στον ίδιο πελάτη την επόμενη χρήση, έχει ως συνέπεια διαφορετικό κωδικό ελέγχου. Ενδεικτικά, μπορεί να είναι εννεαψήφιος με τα δυο πρώτα ψηφία να αντιπροσωπεύουν τη χρήση (πχ. 98, 99 κλπ, θέμα Y2K δεν υφίσταται στη συγκεκριμένη περίπτωση), το επόμενο ψηφίο την κατηγορία του ελέγχου (υποχρεωτικός ή προαιρετικός), τα επόμενα δυο ψηφία το είδος της εργασίας και τα υπόλοιπα τέσσερα τον αύξοντα αριθμό του ελέγχου (όριο 99 είδη εργασιών ανά κατηγορία ελέγχου με 9.999 έλεγχους ανά έτος). Βεβαίως, η προτεινόμενη κωδικοποίηση αφορά τις πολυεθνικές εταιρίες. Σε ελεγκτικές εταιρίες μικρότερου μεγέθους ο κωδικός ελέγχου μπορεί να είναι οκταψήφιος ή επταψήφιος, ανάλογα με τις ανάγκες της εταιρίας.

3. Κωδικός Γραφείου. Χαρακτηρίζει την ελεγκτική ομάδα. Είναι μοναδικός και σταθερός. Ενδεικτικά, σε μικρές και μεσαίες εταιρίες, μπορεί να είναι διψήφιος, αλλά στις πολυεθνικές πρέπει απαραίτητα να είναι τετραψήφιος με τα δυο πρώτα ψηφία να αντιπροσωπεύουν τη χώρα δραστηριοποίησης της ελεγκτικής ομάδας (όριο 99 χώρες με 99 ελεγκτικές ομάδες).

4. Κωδικός Ελεγκτή. Χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο ελεγκτή ανεξάρτητα από το βαθμό του. Είναι μοναδικός και σταθερός. Ενδεικτικά, μπορεί να είναι τετραψήφιος (όριο 9999 ελεγκτές). Στις μικρές και μεσαίες εταιρίες μπορεί να είναι διψήφιος ή και μονοψήφιος, ανάλογα με το μέγεθος τους και τον αριθμό των ελεγκτών τους.

Για να καταστεί δυνατή η παροχή όλων των απαιτούμενων πληροφοριών, οι παραπάνω κωδικοί πρέπει να συσχετισθούν με τους λογαριασμούς της Λογιστικής. Η συσχέτιση αυτή μπορεί να γίνει με την επέκταση των λογαριασμών του λογιστικού σχεδίου προς τα πάνω δηλ. σε 3°, 4°, 5° κοκ βαθμό. Παράδειγμα τέτοιας συσχέτισης δίνεται αμέσως παρακάτω:

XX	XX	XXXXXX	XXXXXXXXX	XXXX	XXXX
1ος	2ος	3ος	4ος	5ος	6ος
Κωδικός Λογιστικής		Κωδικός Πελάτη	Κωδικός Ελέγχου	Κωδικός Ομάδας	Κωδικός Ελεγκτή

Διευκρινίσεις:

- Αν το λογιστικό σχέδιο επεκτείνεται στον 3°, 4° κοκ βαθμό, τότε οι παραπάνω κωδικοί μετατοπίζονται σε ανώτερους βαθμούς (πχ. ο κωδικός πελάτη μετατοπίζεται στον 4°, 5° κοκ βαθμό).
- Οι τέσσερις κωδικοί μπορούν να συγχωνευθούν σ' έναν, αρκεί αυτός ο κωδικός να έχει τα χαρακτηριστικά και των τεσσάρων δηλ. τα έξι πρώτα ψηφία του να αντιπροσωπεύουν τον πελάτη, τα εννέα δεύτερα τον έλεγχο κοκ.

Ο παραπάνω συσχετισμός των κωδικών με τους λογαριασμούς της Λογιστικής παρέχει ένα σύνολο οικονομικών πληροφοριών, που αν συνδυασθούν μεταξύ τους δημιουργούν ένα δυναμικό Πληροφοριακό Σύστημα:

Λογαριασμός	**3° βάθμιος Πελάτης**	**4° βάθμιος Έλεγχος**	**5° βάθμιος Γραφείο**	**6° βάθμιος Ελεγκτής**
Εσόδων (πίστωση)	Έσοδα κατά πελάτη	Αμοιβή Ελέγχου	Έσοδα Γραφείου	Έσοδα κατά Ελεγκτή
Κόστους (χρέωση)	Κόστος κατά πελάτη	Κόστος Ελέγχου	Κόστος Γραφείου	Κόστος κατά Ελεγκτή
Απαιτήσεων (υπόλοιπο)	Υπόλοιπο κατά πελάτη	Υπόλοιπο τιμολογίου	Υπόλοιπο κατά γραφείο	

Έτσι, για παράδειγμα, η Διοίκηση της ελεγκτικής εταιρίας μπορεί να πληροφορηθεί, όχι μόνον το ανεξόφλητο υπόλοιπο ενός πελάτη (3° βάθμιος), αλλά και την ανάλυση αυτού του υπολοίπου (4° βάθμιος) κατά είδος ελέγχου, κατά ηλικία και κατά εργασία, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να ελέγξει σε ποιους Ο.Λ. (ελεγκτικές μονάδες) κατανέμεται αυτό το ανεξόφλητο υπόλοιπο (5° βάθμιος).

5. M.I.S.: ΟΙ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΛΕΓΧΟΥ

Η διοίκηση της ελεγκτικής εταιρίας ελέγχει, κάθε μήνα, τη λειτουργία των ελεγκτικών μονάδων και περιοδικά (κάθε εξάμηνο,

έτος) τη λειτουργία προσέλκυσης πελατών και τις μεταβολές του μεριδίου αγοράς της εταιρίας, με σκοπό την παρακολούθηση της αποδοτικότητας της εταιρίας, των γραφείων και των ελεγκτών και τη λήψη των αναγκαίων μέτρων όπου κριθεί απαραίτητο. Γι' αυτόν τον έλεγχο η διοίκηση χρησιμοποιεί τις λεγόμενες «καταστάσεις ελέγχου» (αναφορές), οι οποίες είναι διαφορετικές ανάλογα με τον έλεγχο και τις οποίες η ειδική εφαρμογή πρέπει να παρέχει.

5.1. Λειτουργία Ελεγκτικών Μονάδων

Ο έλεγχος της λειτουργίας των Ελεγκτικών Μονάδων, στην ουσία, υπάγεται στη λειτουργία του Συστήματος Εσωτερικού Ελέγχου. Ωστόσο αυτός ο έλεγχος, εξαιτίας της ιδιαιτερότητας των ελεγκτικών εταιριών («προσωποποιημένη δομή και λειτουργία»), προσλαμβάνει ιδιαίτερη αξία, γιατί ένα κενό ή μια αδυναμία στο Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου μιας ελεγκτικής εταιρίας θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σοβαρών δυσλειτουργιών. Εκτός από τις παρακάτω τρεις αναφερόμενες καταστάσεις ελέγχου, προτείνεται, η ειδική εφαρμογή να έχει τη δυνατότητα της έκδοσης και άλλων καταστάσεων όπως ανάλυση του κόστους κάθε πελάτη κατά ελεγκτή και εργασία, ανάλυση του κόστους κάθε ελεγκτικής μονάδας κατά ελεγκτή και εργασία κοκ.

5.1.1. Μη Επιβεβαιωθέντα Στοιχεία Ελέγχου

Κατάσταση όπου εμφανίζονται τα ονόματα των υπεύθυνων Ο.Λ., οι οποίοι δεν επιβεβαίωσαν (διόρθωσαν ή/και συμπλήρωσαν) τα στοιχεία των πελατών και των ελέγχων που τους ανατέθηκαν (βλέπε 4.1.3 Ανάθεση Ελέγχου) και η οποία χρησιμοποιείται για την αναστολή της μισθοδοσίας των Ο.Λ. που αναφέρονται σ' αυτήν. Πρόκειται για μια σημαντική κατάσταση (γι' αυτό και η αναστολή της μισθοδοσίας), γιατί πρώτον σε ορισμένες χώρες, οι ελεγκτικές εταιρίες είναι υποχρεωμένες από το νόμο να γνωστοποιούν σε κάποια εποπτεύουσα αρχή, κάποια από τα στοιχεία των πελατών τους (π.χ. ενεργητικό, κόστος εργασιών, προσωπικό) και δεύτερον γιατί χωρίς την επιβεβαίωση των στοιχείων ελέγχου από τους Ο.Λ. δεν είναι δυνατή η έκδοση των απαραίτητων καταστάσεων που αναφέρονται παρακάτω στην Ανάλυση του Μεριδίου Αγοράς της Εταιρίας.

5.1.2. Μη Υποβληθέντα Δελτία Απασχόλησης

Κατάσταση όπου εμφανίζονται τα ονόματα των επικεφαλής των ελεγκτικών μονάδων Ο.Λ., οι οποίοι δεν υπέβαλλαν στην εταιρία το Μηνιαίο Δελτίο Απασχόλησης (βλέπε 4.1.5. Προσδιορισμός του

κόστους). Και αυτή η κατάσταση χρησιμοποιείται για την αναστολή της μισθοδοσίας των Ο.Λ. που αναφέρει, γιατί χωρίς τα παραπάνω δελτία δεν είναι δυνατός ο προσδιορισμός του κόστους.

5.1.3. Εκμετάλλευση κατά Γραφείο

Πρόκειται, ίσως, για την σημαντικότερη κατάσταση ελέγχου. Μέσω αυτής, η Διοίκηση της εταιρίας πληροφορείται σε μηνιαία βάση τα έσοδα, το κόστος, το αποτέλεσμα και τις εισπράξεις κατά πελάτη και κατά ελεγκτική μονάδα, αποκτώντας τη δυνατότητα να ελέγχει τη «συμπεριφορά» του επικεφαλής ΟΛ απέναντι στον πελάτη κι έτσι να αποφεύγει κάποια πιθανή επισφάλεια ή πρόβλημα ρευστότητας. Αυτή η κατάσταση εκδίδεται κατά Ελεγκτική Μονάδα και αναγράφονται χωριστά για κάθε ελεγκτική εργασία της μονάδας:

1. Ο κωδικός πελάτη ή/και η επωνυμία του
2. Ο κωδικός ελέγχου. Έτσι, ένας πελάτης στον οποίο εκτελούνται ταυτόχρονα περισσότερες από μια εργασίες ή εμφανίζει υπόλοιπο από περισσότερες από μια εργασίες αναφέρεται στην κατάσταση ανάλογες φορές.
3. Το ανείσπρακτο υπόλοιπο της προηγουμένης περιόδου.
4. Η συνολική αξία του τιμολογίου (αμοιβή ελέγχου πλέον ΦΠΑ).
5. Οι ανείσπρακτες συν/κες κι επιταγές του πελάτη.
6. Το ποσό των εισπράξεων σε μετρητά.
7. Το ποσό των εισπράξεων σε συν/κες κι επιταγές.
8. Το ανείσπρακτο υπόλοιπο της τρέχουσας περιόδου.
9. Το κόστος του γραφείου που επιβαρύνει τον συγκεκριμένο έλεγχο.
10. Ανάλυση των συν/κων και των επιταγών κατά αξία και λήξη.

5.2. Λειτουργία Προσέλκυσης Πελατών

Ο έλεγχος της λειτουργίας Προσέλκυσης Πελατών περιλαμβάνει την έκδοση μιας κατάστασης ελέγχου, που ελέγχει την αποδοτικότητα τόσο των προτάσεων συνεργασίας, όσο και των προσφορών.

Οι πελάτες διακρίνονται σε νέους και σε ήδη πελάτες. Ανεξάρτητα σε ποια κατηγορία ανήκει ο πελάτης, κάθε διαχειριστική χρήση υπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις:

1. Ο πελάτης να εκλέξει την εταιρία, χωρίς να ζητήσει την έκδοση προσφοράς (a,f).
2. Ο πελάτης να επιλέξει άλλη εταιρία, χωρίς να ζητήσει καν προσφορά (c,h)
3. Ο πελάτης να εκλέξει την εταιρία, μετά από προσφορά (b,g).
4. Ο πελάτης να ζητήσει και στη συνέχεια να απορρίψει την προσφορά (d,i).

	ΕΝΤΟΛΗ ΕΛΕΓΧΟΥ				
	ΝΑΙ		ΟΧΙ		
ΠΕΛΑΤΗΣ	ΑΜΕΣΑ	ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΟΡΑ	ΑΜΕΣΑ	ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΟΡΑ	ΣΥΝΟΛΟ
ΔΥΝΗΤΙΚΟΣ	a	b	c	d	e
ΠΑΛΑΙΟΣ	f	g	h	i	j
ΣΥΝΟΛΟ	k	l	m	n	

Η μόνη διαφορά μεταξύ νέων και ήδη πελατών της εταιρίας είναι ότι στους πρώτους αποστέλλεται πρόταση συνεργασίας (e), ενώ στους δεύτερους όχι. Έτσι, όσοι από τους νέους πελάτες ζήτησαν την έκδοση προσφοράς (b+d), ανεξάρτητα από την κατάληξη της προσφοράς, σημαίνει πως ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση συνεργασίας, ενώ όσοι δεν ζήτησαν κάτι τέτοιο και δεν επέλεξαν την εταιρία (c) σημαίνει πως απέρριψαν την πρόταση συνεργασίας.

Τα κυριότερα συμπεράσματα, που μπορούν να εξαχθούν από τον παραπάνω πίνακα είναι:

1. a/e των προτάσεων συνεργασίας ήταν ιδιαίτερα επιτυχείς. a πελάτες επέλεξαν την εταιρία, χωρίς να ζητήσουν καν προσφορά.
2. (b+d)/e των προτάσεων συνεργασίας εκπλήρωσαν το στόχο τους. (b+d) πελάτες ζήτησαν την έκδοση προσφοράς.
3. c/e των προτάσεων συνεργασίας δεν είχαν επιτυχία. c πελάτες δεν ζήτησαν καν προσφορά.
4. l/(l+n) των προσφορών ήταν επιτυχείς. l πελάτες επέλεξαν την εταιρία.
5. b/(b+d) των προσφορών σε νέους πελάτες ήταν επιτυχείς. b νέοι πελάτες επέλεξαν την εταιρία μετά από προσφορά.
6. g/(g+i) των προσφορών σε παλαιούς πελάτες ήταν επιτυχείς. g παλαιοί πελάτες συνέχισαν τη συνεργασία με την εταιρία, μετά από προσφορά.
7. f παλαιοί πελάτες ή ποσοστό f/j συνέχισαν τη συνεργασία με την εταιρία, χωρίς να ζητήσουν καν προσφορά.
8. h παλαιοί πελάτες ή ποσοστό h/j διέκοψαν τη συνεργασία με την εταιρία, χωρίς να ζητήσουν καν προσφορά.
9. k/(k+l) των ελέγχων προήλθε από άμεση εντολή, χωρίς προσφορά.
10. l/(k+l) των ελέγχων προήλθε μετά από προσφορά.

5.3. Ανάλυση Μεριδίου Αγοράς της Εταιρίας

Ο έλεγχος μεταβολών του Μεριδίου Αγοράς της εταιρίας περιλαμβάνει την έκδοση καταστάσεων που ελέγχουν όχι μόνο τη μεταβολή των εργασιών της εταιρίας, αλλά και τις αιτίες της. Τα στοιχεία αυτών των καταστάσεων προέρχονται από το ιστορικό αρχείο ελέγχων και από τα στοιχεία που παρέχουν οι Ο.Λ. και καταχωρούνται στη βάση δεδομένων της ειδικής εφαρμογής. Η εμφάνιση των αποτελεσμάτων μπορεί να γίνει σε όποια μονάδα μέτρησης επιλέξει η διοίκηση της εταιρίας (π.χ. αριθμός πελατών, αριθμός ελεγκτικών ωρών, σύνολο εσόδων ή σε ποσοστά).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αν αυτές οι καταστάσεις συνδυασθούν με δεδομένα της αγοράς (οικονομικά και στατιστικά στοιχεία του κλάδου των ελεγκτικών εταιριών) μπορούν να οδηγήσουν σε μια ολοκληρωμένη ανάλυση benchmarking.

5.3.1. Μεταβολή των εργασιών

Πρόκειται για μια από τις πλέον ενημερωτικές καταστάσεις, η οποία πληροφορεί τη διοίκηση για τον αριθμό των νέων πελατών, των πελατών που ανανέωσαν και αυτών που διέκοψαν τη συνεργασία τους με την εταιρία (αριθμός, ελεγκτικές ώρες, έσοδα, ποσοστό).

Επιπλέον, η ανάλυση κατά είδος ελέγχου (υποχρεωτικός ή προαιρετικός) ή/και κατά είδος εργασιών παρέχει και την πληροφορία για ποιους ελέγχους ή/και εργασίες οι πελάτες προτιμούν ή όχι την εταιρία (εξειδίκευση).

Το πληροφοριακό σύστημα μπορεί να εμπλουτισθεί περαιτέρω, αν αυτή η ανάλυση γίνει και για κάθε μια ελεγκτική μονάδα (γραφείο) χωριστά. Έτσι, η διοίκηση της εταιρίας μπορεί να εντοπίσει, όχι μόνο τις αποδοτικές ελεγκτικές μονάδες, αλλά και τους τομείς εξειδίκευσης αυτών.

	ΕΙΔΟΣ ΕΛΕΓΧΟΥ		
ΕΝΤΟΛΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ (Ε.Ε.)	**ΥΠΟΧΡΕΩ-ΤΙΚΟΣ**	**ΠΡΟΑΙΡΕ-ΤΙΚΟΣ**	**ΣΥΝΟΛΟ**
ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	a	b	a+b
ΜΗ ΑΝΑΝΕΩΘΕΙΣΕΣ Ε.Ε.	c	d	c+d
ΥΠΟΛ. ΠΡΟΗΓ. ΠΕΡΙΟΔΟΥ	a-c	b-d	(a+b)-(c+d)
ΝΕΕΣ ΕΝΤΟΛΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ	e	f	e+f
ΣΥΝΟΛΟ ΤΡΕΧ. ΠΕΡΙΟΔΟΥ	a-c+e	b-d+f	(a+b)-(c+d)+(e+f)

5.3.2. *Αιτίες της μεταβολής των εργασιών*

Ίσως ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα για τη διοίκηση της εταιρίας είναι να γνωρίζει για ποιους λόγους την προτιμούν ή όχι οι πελάτες της.

Οι λόγοι για τους οποίους ένας πελάτης αποφασίζει την έναρξη ή λήξη της συνεργασίας του με μια ελεγκτική εταιρία είναι συγκεκριμένοι:

1. Ο πελάτης πληροί κάποια όρια που θέτει ο νόμος και είναι υποχρεωμένος από το νόμο να ελεγχθεί ή σταμάτησε να πληροί αυτά τα όρια και έχει τη δυνατότητα να μην ελέγχει (υποχρεωτικός έλεγχος).
2. Ο πελάτης, αν και δεν είναι υποχρεωμένος, επιθυμεί να ελεγχθεί για μια ή περισσότερες χρήσεις (προαιρετικός έλεγχος).
3. Ο πελάτης είναι υποχρεωμένος, από κάποιο νόμο ή απόφαση δικαστηρίου, να ελεγχθεί για κάποιες χρήσης (υποχρεωτικός έλεγχος ορισμένων χρήσεων).
4. Ο πελάτης αποφασίζει να αλλάξει ελεγκτική εταιρία (άλλη ελεγκτική εταιρία).

ΑΙΤΙΕΣ ΕΝΑΡΞΗΣ Ή ΛΗΞΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΕΝΤΟΛΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ		
	ΝΕΕΣ	ΜΗ ΑΝΑΝΕΩΘΕΙΣΕΣ	ΜΕΤΑΒΟΛΗ
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ (Υ.Ε.)	g	k	g-k
ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ	h	l	h-l
Υ.Ε. ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΧΡΗΣΕΩΝ	i	m	i-m
ΑΛΛΗ ΕΛΕΓΚΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ	j	n	j-n
ΣΥΝΟΛΟ	e+f	c+d	(e+f)-(c+d)

5.3.3. *Ανταγωνισμός*

Ένα άλλο, εξίσου με το προηγούμενο, σημαντικό ζήτημα για τη διοίκηση της εταιρίας είναι να γνωρίζει όχι μόνο τους λόγους που κερδίζει ή χάνει κάποιους πελάτες, αλλά και την κατεύθυνση της ροής αυτών σε σχέση με τον ανταγωνισμό δηλ. από ποιους ανταγωνιστές κερδίζει πελάτες και προς ποιους ανταγωνιστές χάνει.

	ΕΝΤΟΛΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ		
ΕΛΕΓΚΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ	ΝΕΕΣ (ΑΠΟ)	ΜΗ ΑΝΑΝΕΩΘΕΙΣΕΣ (ΠΡΟΣ)	ΜΕΤΑΒΟΛΗ
Ελεγκτική Εταιρία1	.....	.....	.....
Ελεγκτική Εταιρία2	.....	.....	.....
Ελεγκτική Εταιρία3	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
Καμμία *	.....	.....	.....
ΣΥΝΟΛΟ	j	n	j-n

* Στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι πελάτες που εισέρχονται για πρώτη φορά στο καθεστώς του ελέγχου ή εξέρχονται απ' αυτό.

6. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Αν και το κεφάλαιο της Μεθοδολογίας Υλοποίησης αναφέρεται τελευταίο, στην ουσία πρόκειται για το αρχικό στάδιο υλοποίησης του πληροφοριακού συστήματος και περιλαμβάνει τέσσερις διαδικασίες:

- Μελέτη και Ανάλυση του λειτουργιών της εταιρίας.
- Καθορισμός της Τεχνολογίας Υλοποίησης του λογισμικού.
- Υλοποίηση, Εποπτεία και Έλεγχος του νέου συστήματος.
- Εκπαίδευση και Υποστήριξη.

6.1. Μελέτη και Ανάλυση

Η προσαρμογή του παρουσιασθέντος συστήματος στις ιδιαίτερες ανάγκες της κάθε ελεγκτικής εταιρίας απαιτεί, πριν την οποιαδήποτε ανάπτυξη κι εγκατάσταση κάποιου λογισμικού, τη μελέτη των λειτουργιών της εταιρίας, την καταγραφή των εξειδικευμένων απαιτήσεών της και τον προσδιορισμό των απαιτούμενων λειτουργιών και δυνατοτήτων του νέου λογισμικού.

Η διαδικασία υλοποίησης του έργου, όχι μόνο θα διευκολυνθεί, αλλά και θα επιταχυνθεί σε μεγάλο βαθμό, αν πριν την ανάθεση του έργου σε κάποια εταιρία λογισμικού κάποιο ή κάποια στελέχη της εταιρίας - που γνωρίζουν όλο το φάσμα των λειτουργιών της και ταυτόχρονα έχουν τις απαιτούμενες γνώσεις στους τομείς της ανάλυσης συστημάτων παραγωγής, σχεδιασμού βάσεων δεδομένων και M.I.S. - αναλύσουν, προσδιορίσουν και σχεδιάσουν (έστω με ελλείψεις) το νέο πληροφοριακό σύστημα, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της εταιρίας.

Είτε εφαρμοσθεί το παραπάνω, είτε όχι η εταιρία λογισμικού πρέπει:

- Πρώτον, σε μια πρώτη σύσκεψη με τη Διοίκηση και τα ανώτερα στελέχη της ελεγκτικής εταιρίας να πληροφορηθεί το γενικό πλαίσιο λειτουργίας της εταιρίας και να καταγράψει τις γενικές απαιτήσεις της Διοίκησης από το υπό δημιουργία πληροφοριακό σύστημα.
- Δεύτερον, για ένα ικανό χρονικό διάστημα να μελετήσει αναλυτικά τις λειτουργίες της ελεγκτικής εταιρίας, ώστε να γίνει ορθή καταγραφή του εταιρικού περιβάλλοντος και των ζωτικών αναγκών του. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι η διάθεση του κατάλληλου προσωπικού της ελεγκτικής εταιρίας και η άριστη συνεργασία του με τα στελέχη της εταιρίας λογισμικού για όσο χρονικό διάστημα απαιτείται.

6.2. *Τεχνολογία Υλοποίησης*

Σύμφωνα με τις απαιτήσεις και τις ανάγκες των ελεγκτικών εταιριών, η υλοποίηση του λογισμικού, που προδιαγράφεται από τη μελέτη και ανάλυση των λειτουργιών της εταιρίας, απαιτεί τη χρήση ενός σύγχρονου περιβάλλοντος ανάπτυξης, το οποίο πρέπει να υποστηρίζει τεχνολογία:

- Client/server
- Ανοικτής Αρχιτεκτονικής
- Σχεσιακής Διαχείρισης Δεδομένων (RDBMS)

Τα πλεονεκτήματα της παραπάνω τεχνολογίας είναι πολλά. Τα κυριότερα απ' αυτά είναι η πλήρης εκμετάλλευση του υλικού (hardware), η αποσυμφόρηση του δικτύου της μηχανογραφικής εγκατάστασης, η αυξημένη αξιοπιστία και ασφάλεια στη διαχείριση, οι καλύτεροι χρόνοι απόκρισης σε Multi-user λειτουργία κ.λπ.

6.3. *Υλοποίηση, Εποπτεία και Έλεγχος*

Η υλοποίηση του έργου πραγματοποιείται σε πέντε διακεκριμένες φάσεις:

1. Καταγραφή του περιβάλλοντος, των αναγκών και των απαιτήσεων της εταιρίας.
2. Προσδιορισμός των προδιαγραφών του νέου συστήματος.
3. Σχεδίαση και Ανάπτυξη του νέου λογισμικού.
4. Εγκατάσταση του συστήματος στην εταιρία. Μεταφορά των δεδομένων από το παλαιό σύστημα. Τελικές διορθώσεις.
5. Πιλοτικές δοκιμές (beta testing). Τελικές αλλαγές και παραμετροποιήσεις. Παράλληλη εκπαίδευση των χρηστών στο νέο λογισμικό.

Με σκοπό την καλύτερη προσαρμογή του νέου συστήματος στις ανάγκες και στις απαιτήσεις της εταιρίας, αλλά και για την αποφυγή ύπαρξης σφαλμάτων ή/και ελλείψεων μετά την εγκατάσταση και λειτουργία του νέου συστήματος, προτείνεται ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη του νέου λογισμικού να γίνει σύμφωνα με τις αρχές της φιλοσοφίας του Joint Application Development δηλ. με τη συμμετοχή της εταιρίας σε όλη τη διαδικασία εκτέλεσης του έργου. Το γεγονός αυτό θα επιτευχθεί με την τεχνική των τακτικών περιοδικών επισκοπήσεων (reviews). Συγκεκριμένα:

Για όσο χρόνο διαρκεί ο σχεδιασμός, η ανάπτυξη, αλλά και η δοκιμαστική εφαρμογή του νέου συστήματος θα πραγματοποιείται κάθε μήνα, σε τακτή ημερομηνία, σύσκεψη μεταξύ των στελεχών των δυο εταιριών. Σ' αυτές τις συναντήσεις γίνεται ανασκόπηση των πεπραγμένων της ομάδας εργασίας, τυχόν επίδειξη του νέου λογισμικού, έλεγχος του πραγματοποιηθέντος μέχρι εκείνη τη στιγμή έργου σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της ελεγκτικής εταιρίας και διατυπώνονται οι παρατηρήσεις, αλλά και οι τυχόν βελτιώσεις και προσθήκες που επιθυμεί η εταιρία.

6.4. Εκπαίδευση και Υποστήριξη

Δυο σημαντικοί όροι που πρέπει να προβλέπονται στη συμφωνία μεταξύ ελεγκτικής εταιρίας και εταιρίας λογισμικού είναι η εκπαίδευση των χρηστών του νέου συστήματος και η υποστήριξη του λογισμικού μετά την εγκατάσταση και λειτουργία του.

Αυτό που κυρίως πρέπει να αναφερθεί είναι ότι η εκπαίδευση των χρηστών πρέπει:

- Να γίνει για όλες τις εφαρμογές του νέου συστήματος και να είναι ολοκληρωμένη, ώστε να μην απαιτηθεί επιπλέον εκπαίδευση πέρα από τη συμφωνημένη, γεγονός που και θα αυξήσει το κόστος και θα δημιουργήσει προβλήματα στη λειτουργία του νέου συστήματος.
- Να συμπεριληφθεί στο χρονοδιάγραμμα εργασιών, ώστε να εξασφαλισθεί η έγκαιρη κι απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος.

Η έννοια της υποστήριξης του νέου συστήματος περιλαμβάνει:

- Την χωρίς χρέωση διόρθωση των σφαλμάτων του νέου λογισμικού.
- Τον καθορισμό του χρόνου και του τρόπου επέμβασης του προσωπικού της εταιρίας λογισμικού για την επίλυση των προβλημάτων που εμφανίζονται στο νέο σύστημα και την αντίστοιχη χρέωση.

- Τις αναβαθμίσεις (upgrades) του λογισμικού και το αντίστοιχο κόστος.

7. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Οι διαφορετικές συνθήκες της αγοράς σε κάθε χώρα, σε συνδυασμό με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, δημιουργούν στην παγκόσμια αγορά των ελεγκτικών εταιριών το οξύμωρο σχήμα να υπάρχουν ελεγκτικές εταιρίες με τελείως διαφορετική δομή και λειτουργία και πολλές φορές και με διαφορετική νομική προσωπικότητα (από προσωπικές εταιρίες με ένα ή δυο Ο.Λ. μέχρι πολυεθνικές ανώνυμες εταιρίες με χιλιάδες ελεγκτές και θυγατρικές σ' όλον τον κόσμο).

Όπως γίνεται κατανοητό, κανένα άρθρο και καμμία μελέτη, στον περιορισμένο χώρο που καταλαμβάνει, δεν θα μπορούσε να περιγράψει και να προσδιορίσει πλήρως τις λειτουργίες και διαδικασίες που απαιτείται να έχει ένα πληροφοριακό σύστημα, ώστε να ανταποκρίνεται σε όλους τους τύπους των ελεγκτικών εταιριών που υπάρχουν στην παγκόσμια αγορά. Ωστόσο το πληροφοριακό σύστημα που παρουσιάζεται σ' αυτό το άρθρο προέκυψε από τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της μεγαλύτερης ελεγκτικής εταιρίας στην Ελλάδα και μια από τις μεγαλύτερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση (με περίπου 450 άτομα ελεγκτικό προσωπικό και 60% του κύκλου εργασιών της ελληνικής αγοράς).

Με βάση την εμπειρία μας, που προέκυψε από την υλοποίηση αυτού του συστήματος, μπορούμε να πούμε πως τα περισσότερα προβλήματα που προέκυψαν κατά το στάδιο της υλοποίησής του οφείλονταν κυρίως σε ένα παράγοντα. Στο γεγονός ότι τα στελέχη της εταιρίας λογισμικού δεν είχαν κατανοήσει την ιδιαιτερότητα των ελεγκτικών εταιριών δηλ. ότι η Διοίκηση της εταιρίας, ουσιαστικά, λειτουργεί ως συντονιστής και ελεγκτής πολλών «μικρών εταιριών» (ελεγκτικών γραφείων).

Έτσι, ολοκληρώνοντας, θεωρούμε πως, ανεξάρτητα από το μέγεθος της ελεγκτικής εταιρίας ή τις ιδιαιτερότητες της αγοράς στην οποία δραστηριοποιείται, αν ο σχεδιαστής του πληροφοριακού συστήματος έχει ως γνώμονα την παραπάνω ιδιαιτερότητα των ελεγκτικών εταιριών, τότε τα προβλήματα στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση του συστήματος ελαχιστοποιούνται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

An Efficiency - Based Management Information System, Walter W. McMahon, 1994
Competitive Information System Development, Bonnie Hohhof, 1994
Computer - Controlled Systems: Theory and Design, Bjorn Wittenmark, Karl Johan Astrom, 1997
Customer Response and Information System, Jon Anton, 1991
Customer Satisfaction Measurement: A Management Information System for Total Quality, Sheree L. Marr, Lawrence A. Crosby, 1993
High - Integrity System Specification and Design, J. P. Bowen, Michael G. Hinchey, 1999
Information System Development Process: Proceedings of the Ifip Wg8.1 Working Conference on Information System Development Process, N. Prakash, 1993
Information System, Work and Organization Design: Proceedings of the Ifip Tc9 Wg9.1 Working Conference on Information System, Work and Organization, Peter Vanden Besselaar, 1992
Information Systems-Decision Support and Knowledge-Based Systems Vol 2, Information Systems-Collaboration Systems and Technology Vol 3, Information Systems Organizational Systems and Technology Vol 4: Proceedings of the Twenty-Ninth Hawaii International Conference on System Sciences, Jay F. Nunamaker, Ralph H., Jr. Sprague, 1996
Management Information Systems: Strategy and Action, Thomas Case, Charles S. Parker, 1993
Management Information Systems: The Manager's View, Robert A. Schultheis, Mary Summer, 1997
Management Information Systems Specialist, Jack Rudman, 1994
Management Information Systems, David M. Kroenke, 1994
Management Information Systems, Raymond, Jr McLeod, 1997
Management Information Systems: A Managerial Perspective, Uma G. Gupta, 1996
Management Information Systems: A Strategic Leadership Approach, Paul S. Licker, 1997
Management Information Systems: Managing Information Technology in the Networked Enterprise, James A. O'Brien, 1996
Management Information Systems: New Approaches to Organization and Technology, David P. Conover, 1994
Management Information Systems: New Approaches to Organization and Technology, Kenneth C. Laudon, Jane Price Laudon, 1998
Management Information Systems: Solving Business Problems With Information Technology, Gerald V. Post, David L. Anderson, 1996
Management Information Systems: The Manager's View, Robert A. Schultheis, 1994
Manager's Guide to Purchasing an Information System (Special Report), Roscoe Sandlin, 1997

Managing the professional service firm, David H. Maister, 1997
Modeling of Dynamic Systems, Lennart Ljung, Torkel Glad, 1994
National Accounts Information System, Uma Datta Roychoudhury, 1984
Online Accounting Information Systems, Alan L. Eliason, 1994
Open Access : A Users Information System, Bernard W. Gleason, 1991
Practical Guide to the Design and Implementation of Information System, H. Ruvin, 1999
The Information System Consultant's Handbook: Systems Analysis and Design, William S. Davis, David C. Yen, 1998
The Object - Oriented Approach: Concepts, Modeling, and System Development, John W. Satzinger, 1996

Δ.Δ. Ιθακήσιος*, Θ. Καλαφάτης*

Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΟΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΤΗΣ ΥΔΡΑΣ, 1740-1840: ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της μελέτης αυτής, που είχε αποτελέσει αντικείμενο εισήγησης στο Α΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού (Πόρος, 26-28, Ιουνίου 1998), είναι να διερευνήσει κάτω από το φως των αναπτυξιακών θεωριών και ειδικότερα της αναπτυξιακής θεωρίας του εποικισμού του Frederick J. Turner, γνωστής και ως «θεωρίας του συνόρου», το φαινόμενο της ανόδου και της πτώσης της εμπορικής δύναμης της Ύδρας την περίοδο 1740-1840.

Η μελέτη αναπτύσσεται σε πέντε βασικά επίπεδα. Στο πρώτο, στο οποίο επιχειρείται ν' αντιμετωπιστεί το Υδραίικο φαινόμενο ως υπόδειγμα οικονομικής μεταβολής, δίδονται συνοπτικά τα βασικά στοιχεία της αναφερόμενης αναπτυξιακής θεωρίας. Στο δεύτερο, επιχειρείται μια ιστορική ανασύνθεση του Υδραίικου φαινομένου τη συγκεκριμένη περίοδο και εξετάζονται οι παράγοντες εκείνοι - τόσο οι ενδογενείς, όσο και οι εξωγενείς - οι οποίοι συνέβαλλαν στην αλματώδη ανάπτυξη του νησιού. Στο τρίτο τμήμα, γίνεται προσπάθεια

---

* Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης.

** «The rise and fall of the naval commerce of Hydra, 1740-1840: Aspects and correlates of the development process». Η μελέτη αυτή, αποτέλεσε την εισήγηση των συγγραφέων στο Α΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, που πραγματοποιήθηκε στο Συνεδριακό Κέντρο της Χατζοπουλείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πόρου, 26-29 Ιουνίου 1998 *(2η Συνεδρία: Η Βυζαντινή και η Μεταβυζαντινή περίοδος*, 27 Ιουνίου).

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

να δοθεί μια πρώτη ερμηνεία της περιόδου της ανόδου, ενώ στο τέταρτο γίνεται αναφορά στις αιτίες που οδήγησαν το νησί στην παρακμή, για ν' αναλάβουν με τη σειρά τους νέοι τόποι την ηγεμονία της εμπορικής και ναυτιλιακής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο (Σύρος, Πειραιάς κ.ά). Στο πέμπτο τμήμα τέλος, επιδιώκεται να συσχετιστεί το φαινόμενο της Υδραίικης ναυτιλιακής ανάπτυξης, με τη θεωρία του εποικισμού του Turner, για να διατυπωθούν στη συνέχεια τα πρώτα συμπεράσματα στην προσπάθεια των αναπτυξιακών συσχετίσεων που επιχειρούνται με την παρούσα μελέτη.

1. ΤΟ ΥΔΡΑΙΪΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΩΣ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

Η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει το φαινόμενο της οικονομικής μεταβολής της Ύδρας, κατά την περίοδο 1740-1840, με βάση την εξελικτική ή αναπτυξιακή θεωρία του εποικισμού του Frederick Jackson Turner, γνωστή και ως «θεωρία του συνόρου» (Frontier theory). Ανάλογη με άλλες θεωρίες οικονομικής μεταβολής[1], η θεωρία αυτή προσπαθεί να προβλέψει συνήθως μια προοδευτική μεταβολή, από ένα σχετικά χαμηλότερο σ' ένα υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Προσφέρεται με άλλα λόγια, σαν ένα υποθετικό μεθοδολογικό εργαλείο, που μπορεί να προσεγγίσει το πλήθος των ιστορικών δεδομένων, να υποβληθεί σε έλεγχο και αν αποδειχτεί βάσιμο ν' αποτελέσει ανάλογο υπόδειγμα αναπτυξιακής ερμηνείας[2].

Πριν προχωρήσουμε στην απαραίτητη ιστορική ανασύνθεση του Υδραίικου (αναπτυξιακού) φαινομένου κατά την εξεταζόμενη περίοδο[3] και εξάγουμε τα αναγκαία συμπεράσματα, που θα προκύψουν από το συσχετισμό της θεωρίας του συνόρου με την οικονομική μεταβολή του συγκεκριμένου μικροχώρου, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν με συντομία τα κύρια σημεία της θεωρίας αυτής.

Η θεωρία του εποικισμού ή του συνόρου του Turner προσπάθησε να εξηγήσει την οικονομική μεταβολή στην ιστορία της Αμερικής όχι με βάση τη μεταφορά ενός αναπτυξιακού «μικροβίου» από την Ευρώπη, αλλά με την επίδραση του γεωφυσικού περιβάλλοντος πάνω στους συνεχώς μετακινούμενους αποίκους, μέσα από μια συγκεκριμένη διαδικασία επαφής και προσαρμογής με το συγκεκριμένο χώρο. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Turner «*έχουμε μια επανάληψη της διαδικασίας της εξέλιξης σε κάθε δυτική περιοχή που προσεγγίστηκε στη διαδικασία της επέκτασης. Έτσι, η αμερικάνικη ανάπτυξη έχει επιδείξει όχι απλώς πρόοδο σύμφωνα με μια μόνο γραμμή, αλλά μια επιστροφή στις πρωτόγονες συνθήκες σε*

μια συνοριακή γραμμή, που προχωρεί συνέχεια και μια νέα ανάπτυξη αρχίζει για εκείνη τη νέα περιοχή. Η αμερικάνικη κοινωνική ανάπτυξη αρχίζει πάλι από την αρχή στα σύνορα. Αυτή η διηνεκής αναγέννηση, αυτή η ρευστότητα της αμερικάνικης ζωής, αυτή η επέκταση προς τα δυτικά με τις νέες ευκαιρίες, τη συνεχή της επαφή με την απλότητα της πρωτόγονης κοινωνίας, προμηθεύουν τις δυνάμεις, που κυριαρχούν στον αμερικάνικο χαρακτήρα...»[4].

Βασικά στοιχεία αυτής της θεωρίας είναι μια συνεχής κίνηση μέσα στο χώρο, σαν πάνω σε μια ευθεία γραμμή. Σε κάποιο σημείο αυτής της ευθείας συντελείται μια διαδικασία εξέλιξης, στο επόμενο σημείο η διαδικασία αρχίζει πάλι από την αρχή, αλλά κινείται παραπέρα και ούτω καθεξής. Η υπερνίκηση των εμποδίων και αντιστάσεων, που βρίσκονται πάνω σ' αυτή τη γραμμή-οδό, είναι μια διαδικασία που δημιουργεί χαρακτήρες και θεσμούς, αποδυναμώνοντας παλίες παραδόσεις και δημιουργώντας νέες.

Έτσι, ο (ευρωπαίος) άποικος υποκύπτει στην τραχύτητα της ζωής των συνόρων και προσπαθεί να προσαρμοστεί σ' αυτή μάλλον, παρά να ξεπεράσει τις όποιες αντιστάσεις και να εγκαταστήσει πάλι το παραδοσιακό του πρότυπο. Όσο πιο βαθιά εισχωρεί στη νέα Ήπειρο και αντίστοιχα, όσο περισσότερο απομακρύνεται από τις ακτές της Ευρώπης, τόσο πιο ανεξάρτητο χαρακτήρα παίρνει ο αποικισμός, αμερικανοποιείται, αποβάλλοντας τα παραδοσιακά του (ευρωπαϊκά) πρότυπα[5]. Το κάθε φορά μετακινούμενο σύνορο προσελκύει νέες δυνάμεις και πρωτοπόρους μετανάστες. *«Η ίδια η ουσία του αμερικάνικου συνόρου...»*, αναφέρει ο Turner, *«...είναι ότι αποτελεί τη γραφική γραμμή, που καταγράφει τις επεκτατικές ενέργειες των ανθρώπων πίσω της και που με το νόμο της ίδιας της ύπαρξης τραβά συνέχεια μαζί της αυτή την πρόοδο σε καινούργιες κατακτήσεις»*.

Κάθε νέο σύνορο είχε και εμπόδια, αλλά και θέλγητρα. Ισοσταθμισμένοι ο ένας με τον άλλο, οι παράγοντες αυτοί, προσδιόρισαν το ρυθμό και το πρότυπο του αποικισμού. Το σύνορο, μέσα από ορισμένες διεργασίες, προσφέρει ευκαιρίες και κίνητρα για αποταμίευση και συσσώρευση κεφαλαίου με τη μορφή της επένδυσης σε νέο αποικισμό.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΥΔΡΑΙΪΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ, 1740-1840

Η ανασύνθεση του Υδραϊικου φαινομένου, σαν μικροχώρου οικονομικής ανάκαμψης στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, δεν θα μπορούσε, παρά να συσχετιστεί με τις επικρατούσες συνθήκες

στον ίδιο τον ελληνικό αλλά και στον ευρύτερο γαιοπολιτικό χώρο, κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Μέχρι τις αρχές τουλάχιστον του 18ου αιώνα, δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν στοιχεία οικονομικής ανάπτυξης στον Ελλαδικό χώρο. Ιδιαίτερα κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκικής κατάκτησης (15ος-16ος αιώνες), η Οικονομία του Ελληνικού χώρου χαρακτηρίζεται από μια υποτυπώδη οικοτεχνική και εργαστηριακή δραστηριότητα, μια αναιμική γεωργοκτηνοτροφική και αλιευτική παραγωγή βασιζόμενη στην ιδιοκατανάλωση και γενικά από ένα χαμηλότατο κατά κεφαλή εισόδημα[6]. Από το 1740 και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η Οικονομία σταδιακά μετατρέπεται σε εμπορευματική - μίγμα οικιακής οικονομίας και οικονομίας της πόλης - για να αναδυθούν σαν μικροχώροι οικονομικής ανάκαμψης ορισμένες περιοχές και πόλεις της κεντρικής Ελλάδος, καθώς και αρκετά νησιά του Αιγαίου πελάγους. Ανάμεσα στα τελευταία και το νησί του Αργοσαρωνικού, η Ύδρα[7]. Οι μικροχώροι αυτοί, όφειλαν βασικά την ανάπτυξή τους τόσο σε ενδογενείς, όσο και σε εξωγενείς, σε σχέση με το Οθωμανικό κράτος, παράγοντες.

Σαν ενδογενείς παράγοντες, μπορούν ν' αναφερθούν, οι ειδικές - προνομιακές σε αρκετές περιπτώσεις - συνθήκες που ίσχυαν για τις περιοχές αυτές και για διαφορετικούς λόγους η κάθε μια. Μια από τις βασικές αιτίες, για παράδειγμα, της οικονομικής ακμής των νησιών του Αιγαίου, στάθηκε η θέση τους, σε σχέση με την Τουρκική εξουσία. Τα νησιά αυτά, βρίσκονταν κάτω από ειδικό καθεστώς ημιανεξαρτησίας, που εξασφαλιζόταν από την υπαγωγή τους στον αρχηγό του Τουρκικού στόλου («Καπουδάν-Πασά»). Το γεγονός αυτό, επέτρεπε καλύτερες γενικά συνθήκες διαβίωσης των νησιωτών κατοίκων τους, δεδομένου ότι οι τελευταίοι δεν βρίσκονταν κάτω από το αυθαίρετο καθεστώς των στρατιωτικών διοικητών και άπληστων πασάδων - κάτι που συνέβαινε στις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και που αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα για την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο[8].

Στον αρχιναύαρχο του Τουρκικού στόλου υπάγονταν, από τα μέσα του 17ου αιώνα, 34 νησιά του Αιγαιοπελαγίτικου χώρου. Σ' αυτά συγκαταλέγονταν και τα νησιά του Αργοσαρωνικού και βέβαια η Ύδρα.[9] Τα νησιά αυτά ήταν υποχρεωμένα να ναυτολογούν ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων τους (τους «μελάχηδες», από την τουρκική λέξη melah, ναύτης)[10], για την ενίσχυση της τουρκικής αρμάδας. Οι Οθωμανοί μάλιστα, παραδοσιακά ημινομαδικός λαός[11], αναγνωρίζοντας την εξοικείωση των Ελλήνων με τη θάλασσα, αλλά και τις ναυτικές επιδόσεις τους, σε πολλές περιπτώσεις, έφταναν

στο σημείο να παραχωρούν στους Έλληνες πλοιάρχους απόλυτη σχεδόν ελευθερία δράσης.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι από τη τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, ο αρχηγός των Ελλήνων ναυτών που υπηρετούσαν στον τουρκικό στόλο ήταν πάντοτε Υδραίος (έφερε τον τίτλο του «μπας ρεϊζη») και αυτό συνετέλεσε όχι μόνο στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των υποχρεωτικά ναυτολογημένων ελληνικών πληρωμάτων, αλλά και στην ευνοϊκή συμπεριφορά του «καπουδάν-πασά» προς τους Υδραίους, στη ναυτική ικανότητα των οποίων ιδιαίτερα υπολόγιζε η Πύλη[12]. Από την άλλη πλευρά, η υποχρεωτική ναυτολογία των Ελλήνων συνετέλεσε στην απόκτηση πλούσιας εμπειρίας, αφού διαμόρφωσε εμπειροπόλεμους ναυτικούς, η συνεισφορά των οποίων αποδείχτηκε πολύτιμη στους μετέπειτα ναυτικούς αγώνες των Ελλήνων. Μ' αυτό τον τρόπο, οι έμπειροι ναυτικοί της Ελλάδος έγιναν χιλιάδες, ενώ η Τουρκία, με τις διευκολύνσεις που παρείχε, ενεργούσε και για το δικό της συμφέρον, αφού σε κάθε δύσκολη στιγμή μπορούσε να χρησιμοποιεί εξασκημένα πληρώματα για το στόλο της[13].

Οι εξωγενείς παράγοντες, μπορούν να συνοψιστούν: α) στην παρακμή και τη σταδιακή συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[14], β) στην ευρωπαϊκή εμπορική διείσδυση στον ελλαδικό χώρο, κάτω από το καθεστώς των εμπορευματικών διευκολύνσεων και προνομίων (*Capitolazioni*), που παραχωρήθηκαν από την Οθωμανική Διοίκηση[15] και γ) στα επιπλέον προνόμια που χορηγήθηκαν στους υπόδουλους Έλληνες βάσει των Ρωσοτουρκικών Συνθηκών[16]. Προνόμια, που αποτέλεσαν την κύρια αιτία αποδέσμευσης των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου, τις απελευθέρωσε από τη στασιμότητα και τους έδωσε τη δύναμη - ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες που βρίσκονταν κάτω από το ειδικό, όπως προανάφερθηκε, καθεστώς της ημιανεξαρτησίας - να εκμεταλλευτούν τους τριγμούς που παρουσιάστηκαν στο στρατιωτικοφεουδαλικό οικοδόμημα της Αυτοκρατορίας.

Στις συγκυρίες αυτές, σε συσχετισμό με τις επικρατούσες συνθήκες στη Μεσόγειο ύστερα από τη Γαλλική Επανάσταση (1789) και ιδιαίτερα με τους Ναπολεοντείους πολέμους και την παρακμή του εμπορικού ναυτικού των Ιταλικών πόλεων (κυρίως της Βενετίας, Γένοβας κ.ά.), πρέπει αναμφίβολα ν' αποδοθεί η εμποροναυτιλιακή ανάπτυξη ορισμένων νησιών και παράλιων περιοχών του ελληνικού χώρου. Λίγα μόλις χρόνια μετά την υπογραφή της ονομαστής *Συνθήκης του Καϊναρτζή* (1774), ο Εύξεινος Πόντος, τα στενά της Προποντίδας και η Μαύρη Θάλασσα, γέμισαν ελληνικά πλοία από τα νησιά του Αιγαίου κυρίως, αλλά και του Ιονίου. Τα

πλοία αυτά διεξήγαγαν το διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Η ελληνική ναυτιλία μέσα σε διάστημα τριάντα χρόνων κατόρθωσε να κυριαρχήσει σ' ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο και γίνει ο ναυτιλιακός-εμπορικός κρίκος μεταξύ Ευρώπης και Μέσης Ανατολής.

Η ναυτιλιακή ανάπτυξη των προεπαναστατικών χρόνων, οφειλόταν και σ' έναν ακόμη σοβαρό λόγο. Οι Έλληνες πλοιοκτήτες είχαν τα φτηνότερα ναύλα απ' όλα τα ευρωπαϊκά καράβια και αυτό, χάρη στο σημαντικά χαμηλότερο «ναυτομεροκάματο» των πληρωμάτων τους. Η ελληνική ναυτιλία βέβαια, δεν εργάστηκε αποκλειστικά και μόνο για τον απλό ναύλο, αλλά και για το εμπορικό κέρδος μεταπρακτικού χαρακτήρα.

Θα πρέπει να επισημανθεί ακόμη, ότι τόσο η αρχική ναυτιλιακή υποδομή, όσο και η αρχική συσσώρευση κεφαλαίου στον Αιγαιοπελαγίτικο χώρο, οφειλόταν σ' ένα μεγάλο βαθμό και στην πειρατεία, φαινόμενο πανάρχαιο και ενδημικό, που βρισκόταν - ανάλογα των συνθηκών - άλλοτε σε ύφεση και άλλοτε σ' έξαρση σ' ολόκληρο σχεδόν το θαλάσσιο χώρο της Μεσογείου. Άλλωστε, για τους περισσότερους υπήκοους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ασχολούνταν με το θαλάσσιο εμπόριο - και αυτοί υπήρξαν κυρίως οι Έλληνες - τα όρια μεταξύ της νομιμότητας και της πειρατείας ήταν ρευστά και συγκεχυμένα. Ο έμπορος και ο πειρατής υπήρξαν την περίοδο εκείνη, ένα «ιδιότυπο μείγμα» επαγγελματία που πλούτιζε και εξυπηρετούσε την εμπορική δραστηριότητα με «μεταμορφώσεις συμπεριφοράς», ανάλογα με τις συνθήκες που έκρινε ο ίδιος πιο πρόσφορες για τον πλουτισμό του[17].

Παρόλα αυτά, η άμεση βραχύχρονη ευεργετική επίδραση που είχαν στην οικονομία του ελληνικού χώρου οι Ρωσοτουρκικές Συνθήκες για την ανάπτυξη του εμποροναυτιλιακού κεφαλαίου, μακροπρόθεσμα στάθηκε ανασχετική για την πορεία της Ελληνικής Οικονομίας και την κοινωνική εξέλιξη, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Γεγονός πάντως είναι ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο ήταν εκείνο που προηγήθηκε του βιομηχανικού, κατά την περίοδο της γέννησης του ελληνικού κεφαλαιοκρατισμού, έτσι ώστε και σήμερα να εξακολουθεί να διατηρεί την ισχύ του.

3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΥΔΡΑΣ

Αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, οι λόγοι οι οποίοι συνέβαλλαν στην αλματώδη εμποροναυτιλιακή ανάπτυξη του Αιγαιοπελαγίτικου χώρου, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα.

Ένα από τα νησιά του χώρου αυτού, που γνώρισε πρωτοφανή ανάπτυξη, υπήρξε η Ύδρα.

Η παρουσία των Υδραίων ναυτών στις ελληνικές θάλασσες σημειώνεται ήδη από τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα, όταν αμέσως μετά τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο (1715-1718)[18], στο νησί εγκαταστάθηκαν αρκετοί Πελοποννήσιοι οι οποίοι αναζωογόνησαν τον αρχικό συνοικισμό[19]. Στα μετέπειτα χρόνια η Ύδρα, αρκετές φορές έγινε το καταφύγιο προσφύγων, που αναζητούσαν ασφάλεια στο έδαφός της, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων στη γειτονική Πελοπόννησο[20]. Σύμφωνα με πληροφορίες[21], στο τέλος του 18ου αιώνα ο πληθυσμός του νησιού έφτανε τα 5.000 άτομα, ενώ σε λίγα μόλις χρόνια, ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά. Στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα (1813), ο πληθυσμός του νησιού συνεχώς αυξανόμενος, ανήλθε σε 22.000 άτομα, εκ των οποίων οι 10.000, δηλαδή, όλος ο ανδρικός πληθυσμός ηλικίας άνω των επτά ετών, ασχολούνταν με τη θάλασσα, απόδειξη της ναυτικής παράδοσης του νησιού[22]. Το έτος που ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση (1821), η Ύδρα αριθμούσε 28.190 κατοίκους, αριθμός που δε μπορεί να συγκριθεί με κανένα παλαιότερο και ο οποίος ασφαλώς δεν ήταν αποτέλεσμα φυσικής αύξησης του πληθυσμού, αλλά σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα μεταναστευτικής κίνησης από την Πελοπόννησο[23].

Με μικρά τρεχαντήρια στην αρχή (10-15 τόννων)[24], εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του τοπικού εμπορίου με μεταφορές προϊόντων από νησί σε νησί και τις απέναντι ακτές της Πελοποννήσου. Σταδιακά τα μικρά αυτά πλοιάρια αντικαταστάθηκαν από μεγαλύτερα[25]. Το 1745 ναυπηγείται για πρώτη φορά στην Ύδρα πλοίο 100 τόννων, ενώ πληροφορίες περιηγητών της εποχής, μας πληροφορούν ότι το 1764 το νησί διέθετε ήδη 120, θαυμάσια εξοπλισμένα καράβια και δύο χρόνια αργότερα 200, τα οποία ανταγωνιζόμενα τους στόλους των μεγάλων Ευρωπαϊκών χωρών (Αγγλίας, Γαλλίας), ταξίδευαν σ' ολόκληρη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου, φτάνοντας μέχρι τις ακτές της Ιταλικής χερσονήσου, ακόμη και μέχρι το Γιβραλτάρ[26]. Σύμφωνα με υπόμνημα του Αδαμάντιου Κοραή στις αρχές του 19ου αιώνα (1803), ο Υδραίικος στόλος αριθμούσε 120 πλοία, χωρητικότητας 45.000 τόννων, εξοπλισμένων με 2.900 πυροβόλα όπλα (κανόνια) και πληρώματα 4.500 ναυτών, ενώ κατ' άλλους υπολογισμούς ο Υδραίικος στόλος, αποτελούσε το 19,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου, την ίδια περίπου περίοδο. Οι παραπάνω αριθμοί, αν και αμφισβητήσιμοι, μας δίνουν για την ελληνική εμπορική ναυτιλία μια μέση χωρητικότητα 249,72 τόννους - για το νησί της Ύδρας η μέση χω-

τικότητα έφτανε τους 375 τόννους - που αντιστοιχούσε ωστόσο μια από τις μεγαλύτερες, της διεθνούς ναυτιλίας στα τέλη του ου αιώνα[27].

Οι πληροφορίες για τον ακριβή αριθμό του Υδραϊικου στόλου τά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, είναι και εδώ, ωσδήποτε συγκεχυμένες, το σίγουρο πάντως είναι ότι το νησί έθετε το μεγαλύτερο και καλύτερα εξοπλισμένων, αριθμό πλοίων ύρω στα 100), τόσο από τα χαρακτηριζόμενα «ναυτικά νησιά» πέτσες και Ψαρά), όσο και από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαιο-λαγίτικου χώρου[28].

Το τέλος του 18ου αιώνα βρίσκει τον εμπορικό στόλο της δρας να συμμετέχει δραστήρια στις σιτομεταφορές της Ανατο-κής Μεσογείου προς τη Δυτική Ευρώπη[29]. Η κατάσταση θα γίνει νοϊκότερη μετά την έκρηξη των Ναπολεοντείων πολέμων. Οι ξημένες ανάγκες της Ευρώπης σε δημητριακούς καρπούς και εμπλοκή των δύο μεγάλων ναυτικών δυνάμεων της εποχής γγλίας, Γαλλίας) στον πόλεμο, ύψωσαν κατακόρυφα τις τιμές ι τους ναύλους μεταφοράς αυτών των προϊόντων στη Μεσόγειο. Υδραίοι εμποροκαραβοκύρηδες εκμεταλλευόμενοι με τον καλύ-ρο τρόπο την ευνοϊκή συγκυρία, που κράτησε περίπου 15 χρόνια ι έληξε με την ήττα του Ναπολέοντα, αύξησαν τα κέρδη τους αματικά, γεγονός που επέτρεψε στο νησί τον πολλαπλασιασμό υ ιστιοφόρου στόλου του και στους Υδραίους ναυτικούς τη σσώρευση μεγάλων περιουσιών[30]. Η κερδοσκοπία, το λαθρεμπό-ο σιτηρών και η διάσπαση του ηπειρωτικού αποκλισμού (blocus ntinental), ήταν τα χαρακτηρισικά που διέκριναν τη συμμετοχή υ Υδραϊικου και γενικότερα του ελληνικού εμπορικού στόλου ις μεταφορές των δημητριακών, την περίοδο αυτή. Με τα δομένα αυτά, ο έλεγχος του σιτεμπορίου της Ανατολικής Με-γείου είχε περάσει στους ελληνικούς εμπορικούς οίκους των ροικιακών κέντρων του εξωτερικού και η κυριαρχία της ναυτιλίας ς Ύδρας στις σιτομεταφορές, ήταν αναμφισβήτητη.

Χαρακτηριστικό της ανθηρής οικονομικής κατάστασης που βρι-όταν το νησί στις αρχές του 19ου αιώνα, είναι και ο πρώτος υτεμπορικός νόμος της Ύδρας, που θεσπίστηκε το 1803 (30 νουαρίου), περιελάμβανε 12 άρθρα και κάλυπτε τις περισσότερες ό τις περιπτώσεις που αντιμετωπιζαν στις συναλλαγές τους οι δραίοι έμποροι και ναυτικοί. Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα ίμενο που μόνο μια οργανωμένη κοινότητα θα μπορούσε να ντάξει και να εφαρμόσει[31].

Σημαντικό ρόλο ακόμη, στην ανάπτυξη της ναυτιλίας της Ύδρας, αιξαν αναμφισβήτητα και οι ναυτιλιακές σχέσεις, που είχαν τη

μορφή κοινοπραξίας. Η ανάγκη ύπαρξης των αναγκαίων κεφαλαίων, η ασφάλιση έναντι των κινδύνων, που παραμόνευαν σε κάθε ταξίδι στα «ταραγμένα», με την ευρύτερη έννοια του όρου, νερά της Μεσογείου και ο επαρκής εφοδιασμός των πλοίων με εφόδια, υπήρξαν οι προϋπόθεσεις καθιέρωσης των συντροφοναυτικών σχέσεων[32], οι οποίες αποτέλεσαν τη βασική αιτία της ανταγωνιστικότητας της Υδραϊικης ναυτιλίας έναντι των υπολοίπων ναυτικών χωρών της εποχής. Οι Υδραίοι μάλιστα πλοίαρχοι και ναυτικοί δεν στερούνταν μόρφωσης, αφού στο νησί είχε ιδρυθεί, ήδη από το 1749, Ναυτική Σχολή στην οποία διδάσκονταν η ναυτική τέχνη και οι ξένες γλώσσες[33]. Εκτός του υλικού κεφαλαίου επομένως, η Ύδρα διέθετε και αξιόλογο πνευματικό κεφάλαιο ικανό να την οδηγήσει σε μια εντυπωσιακή, αλλά δυστυχώς, βραχύχρονη αναπτυξιακή τροχιά.

4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΘΟΔΙΚΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΥΔΡΑΣ

Το τέλος των αγγλογαλλικών εχθροπραξιών ανέτρεψε τη διαμορφωμένη κατάσταση, σε βάρος της παραπέρα ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας. Πέρα από τις επιπτώσεις στην περιοχή του συγκεκριμένου τομέα, σημαντικές υπήρξαν και οι επιπτώσεις για την οικονομία γενικότερα του ελληνικου χώρου και την κοινωνική εξέλιξη. Και αυτό γιατί το συσσωρευμένο κεφάλαιο από τις εμποροναυτιλιακές δραστηριότητες της περιόδου αυτής δεν κατευθύνθηκε στη διαδικασία της αναπαραγωγής[34], ώστε να υπάρξει, μια έστω προκαπιταλιστικού χαρακτήρα, γενικευμένη ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου, αλλά επενδύθηκε σε ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Ανακυκλώθηκε δηλαδή, μέσα στο κλειστό κύκλωμα της ναυτιλίας, αποκόπτωντας τους δρόμους για μια ανάπτυξη βιομηχανικο-καπιταλιστικού τύπου. Έτσι, το εθνικό εισόδημα εξακολουθούσε να βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα και το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού παρέμενε προσκολημένο στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής.

Η Ελληνική Επανάσταση που ακολούθησε, επέφερε το σοβαρότερο πλήγμα στις εμποροναυτικές δραστηριότητες των Ελλήνων. Τα εμπορικά ιστιοφόρα, μικρά και ευέλικτα, μετατράπηκαν από τους ιδιοκτήτες τους σε πολεμικά σκάφη διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στις ναυτικές επιχειρήσεις του Αγώνα. Με τη λήξη της Επανάστασης οι απώλειες του εμπορικού στόλου ήταν αναμφισβήτητα τρομακτικά μεγάλες και έθεταν οριστικό τέρμα στην

τυπωσιακή ανάπτυξη, που είχαν σημειώσει τα προεπαναστατικά ποροναυτικά κέντρα του Αιγαιοπελαγίτικου χώρου[35].

Η ίδρυση του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους το 1832 δη-ούργησε ένα εννιαίο εθνικό οικονομικό σύνολο. Νέοι τόποι ανέ-βαν την ηγεμονία στις οικονομικές δραστηριότητες του ελλαδικού ρου με προεξέχουσα την Ερμούπολη της Σύρου, η οποία οτέλεσε το νέο πόλο συγκέντρωσης του εμπορίου και της υτιλίας[36].

ΤΟ ΥΔΡΑΙΪΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ Η «ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΟΡΟΥ» ΤΟΥ TURNER

Η ανάπτυξη της Ύδρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, που ριγράφηκε στις προηγούμενες γραμμές, πραγματοποιείται σε ο επίπεδα. Πρώτα στον εποικισμό της Ύδρας και τη μετάβαση ό τη γεωργική απασχόληση στην παράκτιο ναυτιλία και κατά ύτερο λόγο στη ναυτιλιακή επέκταση.

Είναι φανερό, ότι η «θεωρία του συνόρου», όπως έχει περιγραφεί, γκροτεί δύο ενότητες συνόρων, την ενότητα του ηπειρωτικού νόρου και την ενότητα του θαλασσίου συνόρου.

Τα σημεία των ηπειρωτικών συνόρων, πάνω στο περιορισμένης τασης νησί (που έχει εμβαδόν 52 τετ.χιλ., 20 χιλιόμετρα μήκος, άτος 6 χιλ. και απέχει 6 μίλλια από τις απέναντι ακτές)[37], αίνονται μάλλον σαν αστεία μικρογραφία της αμερικανικής επέ-ασης, παρόλα αυτά, μπορούν να ερμηνεύσουν το ζητούμενο, λαδή, τις αιτίες και τ' αποτελέσματα της οικονομικής μεταβολής.

Ορεινό και άνυδρο το νησί, με μικρές καλλιέργειες, παρείχε ους πρώτους αγρότες εποίκους του, τα στοιχεία για μια πρώτη οσαρμογή με την αγροτική οικονομία, το πρώτο σύνορο, το οίο θα δώσει τη θέση του σ' ένα δεύτερο σύνορο, εκείνο της ράκτιας αλιείας και ναυτιλίας.

Αναφέρθηκε στα προηγούμενα, οτι οι εξελικτικές διαδικασίες ου σημειώθηκαν στα πλαίσια του ηπειρωτικού συνόρου, πραγ-τοποιήθηκαν την περίοδο μεταξύ του 15ου και 17ου αιώνα, που Αλβανοί αλλά και άλλοι άποικοι εγκαταστάθηκαν στην Ύδρα αν ποιμένες για να περάσουν γρήγορα στη γεωργία και από εί στη ναυτιλία[38], εφόσον η φυσιονωμία του νέου τους χώρου, επέβαλλε.

Πρόκειται για ένα τρίπτυχο επαγγελματικής και κοινωνικής τεξέλιξης, που μπορεί να διερευνηθεί από μια συστηματικότερη τορική ανασύνθεση των γενικότερων τοπικών, πολιτικών και κοι-ωνικών συνθηκών. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι σ' αυτή την

ιστορική περίοδο, η κοινωνική διοργάνωση παρουσιάζεται να είναι ολιγαρχική με κάθετες σχέσεις εξουσίας[39].

Το μεγάλο κύμα επικοισμού, που αρχίζει με την είσοδο του 18ου αιώνα (1715), συνδυάζεται με τις απαρχές του θαλασσίου πια συνόρου.

Καθώς γνωρίζουμε, το πρώτο σκάφος ναυπηγήθηκε το 1657. Το 1762 ο πληθυσμός θα φτάσει τις 12.000 ψυχές και θ' αρχίσει η μαζική κατασκευή πλοίων. Από τα τρεχαντήρια στα λατινάδικα και στα εξοπλισμένα μεγάλα καράβια[40].

Η παράκτια ναυτιλιακή επέκταση, η επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο, η κατάκτηση της Δυτικής Μεσογείου, το άνοιγμα στους ωκεανούς (το 1787 Υδραίικα σκάφη θα περάσουν το Γιβραλτάρ)[41], είναι γραμμές διαφορετικών διαδοχικών συνόρων.

Η μελέτη της αναπτυξιακής διαδικασίας στους συνοριακούς θαλάσσιους αυτούς κόμβους αφορά πια τη μελέτη της «πλωτής βιομηχανίας», μια «πλωτή βομηχανία» που τροφοδοτείται συνεχώς, από μετακινούμενο προς την Ύδρα και από την Ύδρα πληθυσμό στα θαλάσσια σύνορα. Είναι χαρακτηριστικό, όπως έχει αναφερθεί και πιό πάνω, ότι από το σύνολο του πληθυσμού της Ύδρας το 1813, ένα ποσοστό γύρω στο 45% συγκροτούσαν με οποιαδήποτε σχέση, τα πληρώματα των Υδραίικων πλοίων[42].

Η κυριαρχία στο Ανατολικό Αιγαίο και στη συνέχεια στη Δυτική Μεσόγειο γίνεται ενάντια στις δυνάμεις της φύσης και στις ανθρώπινες αντιστάσεις (Οθωμανική διοίκηση, πειρατεία κ.λπ.). Η επίδραση φυσικών εμποδίων, όπως τα Βραχώδη Όρη, οι άγονες περιοχές κ.λπ. της Αμερικής, έχει το ανάλογο στην περίπτωση της Ύδρας.

Έτσι το πέρασμα στα εξοπλισμένα καράβια σηματοδοτεί νέες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Οι συντροφοναυτίες από τη μεριά των θαλασσίων συνόρων και οι Δημογεροντίες από την άλλη, των ηπειρωτικών συνόρων παραπέμπουν σε νέες πολιτικές και οικονομικές εμπειρίες. Δεν είμαστε πλέον στην εποχή της πολιτικής ολιγαρχίας. Ο ρόλος του κλήρου μειώνεται στη διακυβέρνηση του νησιού και η περίοδος 1768-1774, είναι χαρακτηριστική της βελτίωσης προς το δημοκρατικότερο, του συστήματος της τοπικής διακυβέρνησης[43].

Μέσα από τη συνεχιζόμενη μετακίνηση από σύνορο σε σύνορο διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά μιας ατομιστικής αποικιστικής και ελευθερόφρονης στάσης. Η Ύδρα γίνεται τώρα το πρότυπο μιας μικρής Αγγλίας μέσα στο πλαίσιο μιας σπαρασσόμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που η παρακμή των ανατολικών της περιοχών δίνει νέες ωθήσεις τον 18ο αιώνα για την ανάδειξη νέων

δυτικών λιμανιών και εμπορικών νησιών (Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Χίος, Ύδρα κ.ά.)[44]. Γίνεται φανερό εδώ, ότι μια θεωρία παρακμής ή καλύτερα ανάκαμψης, όπως αυτή του Pirenne[45], έρχεται να συσχετιστεί με την εμποροναυτιλιακή άνοδο της Ύδρας.

6. ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γίνεται καθαρά αντιληπτό, ότι αυτός ο χαρακτήρας της επιστροφής στο κάθε σύνορο της πρωτόγονης συνθήκης και της εκ νέου ανάπτυξης, που υπαγορεύει η θεωρία του Turner, αποτελεί ένα πολύ κρίσιμο στοιχείο στην προσπάθεια των αναπτυξιακών συσχετίσεων, που επιχειρείται με την παρούσα μελέτη.

Έτσι, είναι η έρευνα της γενικότερης κατάστασης, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής των νέων εποίκων, που φτάνουν κάθε φορά στο νέο σύνορο και των όρων εμπλοκής τους στη διαδικασία της «πλωτής βιομηχανίας», που θα φωτίσει και θα διερευνήσει τα όρια και τις δυνατότητες των αναπτυξιακών παραλληλισμών που επιχειρούνται.

Με την παρούσα μελέτη, γίνεται προσπάθεια να σκιαγραφηθούν περισσότερο οι διόδοι, που πρέπει να περάσει μια εκτεταμένη έρευνα των συγκεκριμένων συνθηκών για να εισαχθεί στα Ελληνικά κοινωνικά και οικονομικά δεδομενα ένα τέτοιο υπόδειγμα αναπτυξιακής ερμηνείας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε θεωρίες εξελικτικής ή αναπτυξιακής μεταβολής και σε θεωρίες οικονομικής παρακμής. Οι πρώτες, μπορούν ως γνωστό να διακριθούν παραπέρα, σε «σταδιακές» και «μη σταδιακές». Στις σταδιακές, συγκαταλέγονται οι σχετικές θεωρίες των Γερμανών ιστορικών οικονομολόγων, όπως οι F. List, B. Hildebrand, K. Bucher, W. Röscher, W. Rostow, K. Marx, M. Weber κ.ά. Στις μη σταδιακές, εκτός της «θεωρίας του συνόρου» του F. Turner, μπορούν να συμπεριληφθούν ακόμη και αυτές των E. Heckscher, E. Hamilton, A. Gerschenkron. Από την άλλη μεριά, ο F. Walbank και ο H. Pirenne, εξέτασαν την οικονομική παρακμή με αναφορές σε ειδικές οικονομίες, που βρέθηκαν σε πρωτεύουσα θέση, αλλά τελικά παρήκμασαν ή έπεσαν σε σχετική οπισθοδρόμιση. Εκτός των προτοτύπων έργων, σύντομη αναφορά στις θεωρίες αυτές, στο Tuma (1971, Μέρος Πρώτο).
2. Στην πραγματικότητα, μερικές απο τις αναλυτικές λεπτομέρειες της θέσης του Turner έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στον αποικισμό της Ρωσίας, στη μεσαιωνική Γερμανία στην ισπανο-αμερικάνικη ιστορία κ.α. Από την άλλη μεριά, η σπουδαιότητα της θεώρησης του συνόρου μπορεί να ιδωθεί από την επέκτασή της σε ότι έχει ονομαστεί από τον W. Webb, το «Μεγάλο Σύνορο» (δηλαδή, την Αμερική, σε αντιδιαστολή με τη «Μητροπολιτική» Ευρώπη) και το «Κύμα

Ευημερίας» των 400 χρόνων, που ακολούθησε την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Βλ. Webb (1952).

3. Ο Turner μάλιστα, πολύ σωστά υποστηρίζει ότι: «...*καμιά μελέτη πολιτισμού η ιστορίας δεν μπορεί να είναι σε θέση ν' απομονώσει την ιστορία, την κοινωνιολογία, την οικονομική και την πολιτική επιστήμη σαν ξεχωριστές περιοχές μελέτης. Πρέπει όλες να ενοποιηθούν με μια λεπτομερή μελέτη της φυσιογραφίας του εξεταζόμενου χώρου. Η μελέτη των θεσμών είναι εξίσου σπουδαία, εφόσον αντανακλούν το πρότυπο των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων*». Βλ. Turner (1921, σσ. 1-2). Όσο και αν φαίνεται δύσκολη τελικά, μια τέτοια προσέγγιση, είναι η μόνη που μπορεί να ερμηνεύσει την πορεία ενός τόπου, ιδιαίτερα σε μακροχρόνιες περιόδους, όταν οι μεταβολές των μεταβλητών μιας - στην προκειμένη περίπτωση - υποτιθέμενης αναπτυξιακής συνάρτησης είναι δεδομένες. Για το θέμα αυτό και την εφαρμογή του σ' έναν άλλο μικροχώρο του Ελλαδικού χώρου, βλ. Ιθακησίου (1988, σσ. 389-453).
4. Βλ. Turner (1921, σελ. 2).
5. Βλ. Turner (1921, σσ. 3-4).
6. Στη μακραίωνη αυτή περίοδο, οι δύο κυρίαρχοι του Ελλαδικού χώρου, οι Οθωμανοί και οι Βενετοί, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας δεν άφησαν στον ελληνικό λαό καμμιά δυνατότητα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Οι πρώτοι, γιατί στα χρόνια της ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρούσαν απόλυτα φυσικό ο *ραγιάς* (ο οποιοσδήποτε *raya*, Έλληνας, Εβραίος, Σλάβος κ.λπ.), να υπάρχει για να τους υπηρετεί σε θέση δουλικής υποταγής. Οι Βενετσιάνοι από την άλλη μεριά, αντιμετώπιζαν τα τμήματα της χώρας που είχαν καταλάβει, σαν αποικία, πράγμα που σήμαινε ότι κάθε δραστηριότητα των κατοίκων των περιοχών που ήταν κάτω από τον έλεγχό τους, όφειλε να κινείται στο πλαίσιο των αναγκών της μητροπολιτικής Βενετίας. Περισσότερα για τα θέματα αυτά, μεταξύ άλλων, βλ. Γ. Κατσούλη κ.ά. (1987, Τόμ. Α', σσ. 15-118), Χουμανίδη (1990, Τόμ. Β', σσ. 12-54, 55-63, 65-105), Πουλόπουλου (1972, σελ. 5 κ.έπ.), Ιθακησίου (1988, σσ. 85-134).
7. Βλ. Toynbee (1992, σσ. 265-287), Woodhouse (1952, σσ. 31, 59-60).
8. Είχαν μάλιστα το δικαίωμα της προσφυγής στη «Μεγάλη Πύλη» για κάθε αυθαιρεσία ή καταπίεση που υφίσταντο, μέσω του συγκυβερνήτη ουσιαστικά των νησιών «δραγουμάνου του στόλου», ο οποίος υπήρξε ο άμεσος βοηθός, αλλά και ο αντικαταστάτης του *Καπουδάν-Πασά*. Η δημιουργία του θεσμού αυτού ανάγεται πιθανότατα στο 1701 και η σημασία του για τα νησιά υπήρξε σημαντικότατη. Η ανάμιξη του Φαναριώτη αξιωματούχου στις υποθέσεις των νησιωτικών κοινοτήτων δημιούργησε μια ιδιότυπη διοικητική μορφή σ' ένα τμήμα του Αιγαίου, ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σσ. 218-219).
9. Καθώς επίσης, οι Κυκλάδες, τα νησιά του Αργολικού κόλπου, οι Σπεράδες, τα Ψαρά, από τα Δωδεκάνησα μόνο η Πάτμος, η Κάσος και η Αστυπάλαια και στην είσοδο του Παγασητικού κόλπου το Τρίκερι. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σελ. 218).
10. Λαιμού (1968, Τόμ. Α', σελ. 89).
11. Οι Τούρκοι ουδέποτε ανέπτυξαν ισχυρή ναυτιλία, αφού υπήρξαν προσκολλημένοι στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Η εμπορική δραστηριότητα των Τούρκων βασιζόταν κυρίως στην εκμετάλλευση της γης και το δανεισμό χρήματος, ενώ η αποθησαύρηση αποτελούσε γι' αυτούς αυτοσκοπό. Ουδέποτε πάντως, μπόρεσαν να φτάσουν τη ναυτική και επιχειρηματική ικανότητα των Ελλήνων. Βλ. Χουμανίδη (1990, Τόμ. Β' σσ. 167-171). Πρβλ. Inalcik (1969, 98, 134-136, 160).
12. Από τη νησί της Ύδρας προερχόταν ένας αξιόλογος αριθμός ναυτών του τουρκικού στόλου. Έτσι, ενώ το 1745 ο αρχιναύαρχος του τουρκικού στόλου ναυτολογούσε από το νησί 10 μόνο κατοίκους, το 1770 ο αριθμός αυξήθηκε

σε 50 και από το 1797 μέχρι την Ελληνική Επανάσταση κυμαινόταν από 100 έως 500 ναύτες κάθε χρόνο. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σελ. 223).

13. Κατά την τελευταία εικοσαετία της τουρκικής κατάκτησης η υποχρεωτική ναυτολογία περιορίστηκε σε λίγα μόνο νησιά (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, Μύκονος, Πόρος) ενώ τ' άλλα πλήρωναν ειδικό φόρο, τα «μελαχικά», προκειμένου ν' απαλλαχθούν από τη ναυτολόγηση των κατοίκων τους. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σσ. 150-151), Αλεξανδρή (1960).

14. Με τις *Συνθήκες* του *Κάρλοβιτς* (*Karlowitz*, Γενάρης του 1699) και του *Πασάροβιτς* (*Passarowitz*, Ιούλιος του 1718), τελειώνει ουσιαστικά η επιθετική επεκτατική στρατιωτική ορμή της Τουρκίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία περνάει σε αμυντική φάση, οριστικοποιούνται τα σύνορά της και αναγκάζεται να κάνει παραχωρήσεις (εδαφικές, θρησκευτικές, εμπορικές κ.ά.). Βλ. Barbara Jelavich (1983, σελ. 65-66, 97, 129), *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σσ. 35-36, 50-51). Στην πραγματικότητα, όπως υποστηρίζει ο Castellan, η *Συνθήκη* της παραδουνάβιας Σερβικής πρωτεύουσας του 18ου αιώνα (σημερινό *Sremski Karlovci*), υπήρξε η πρώτη από μια ολόκληρη σειρά Συνθηκών, που συρρίκνωσαν την επέκταση του Ισλάμ στην Ευρώπη. Βλ. Castellan (1991, σελ. 267-281).

15. Το ειδικό καθεστώς των *Διομολογήσεων*, που αναγκάστηκαν να δεχθούν οι Οθωμανοί κάτω από ποικίλες πιέσεις, ευνόησε την εμπορική διείσδυση των Ευρωπαίων (αρχικά Γάλλων και στη συνέχεια άλλων), με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν νέες συνθήκες αγοράς. Η αναζήτηση πρώτων υλών από την αναπτυσσόμενη ευρωπαϊκή βιοτεχνική-βιομηχανική οικονομία και των ειδών διατροφής (γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα) για το διευρυνόμενο πληθυσμό της «γηραιάς ηπείρου», δημιούργησαν τις πρώτες σοβαρές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου. Βλ. Stoianovich (1960, σσ. 234-313), *ΟΔΒΧ* (1979, σσ. 421-455). Όπως υποστηρίζει, μάλιστα ο Barkan (1975, σελ. 7), ήδη από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα «...*το εμπόριο της Ανατολής είχε πάρει μια αποικιακή μορφή μετατρέποντας την Τουρκία σε εξαρτώμενη πελάτισσα της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Η Τουρκία υποχρεώθηκε να προμηθεύει μόνο ακατέργαστα προϊόντα και να μην εξάγει πλέον βιομηχανικά είδη*».

16. Η ειρηνευτική *Συνθήκη* του *Κιουτσούκ-Καϊναρτζή* (*Küçhük Kaynarja* - 21 Ιουλίου, 1774) κατά κύριο λόγο, αλλά και οι ερμηνευτικές διατάξεις της *Συνθήκης* του *Καβάκ-Αϊναλή* (10 Μαρτίου, 1779), η εμπορική *Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης* (10 Ιουνίου, 1783), καθώς και η συμπληρωματική *Ρωσοτουρκική Συνθήκη* του 1808, έδωσαν στους Έλληνες «μπερατλήδες» (*beratli*, προνομιούχοι) το δικαίωμα - χρησιμοποιώντας τη ρώσικη σημαία και προστασία - να εμπορεύονται ελεύθερα και να ναυσιπλοούν στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, βλ. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σσ. 83-85). Με τις Συνθήκες αυτές, οι Ρώσοι απέκτησαν, εκτός των άλλων, την πολυπόθητη πρόσβαση στη Μαύρη Θάλασσα. Από την άλλη πλευρά, οι Συνθήκες αυτές, που κυριάρχησαν στις ρωσο-τουρκικές σχέσεις για μισό περίπου αιώνα, στάθηκαν αφορμή για την ολοένα και πιο αδιάκριτη παρέμβαση της Αγίας Πετρούπολης στις «υποθέσεις» της «Πύλης». Castellan (1991, σελ. 278), *CHI* (1970, Τόμ. 1, σσ. 677-678), Κιτσίκη (1988, σελ.152 κ.επ.).

17. Την περίοδο που αναφερόμαστε, άλλωστε και εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων στο νοτιομεσογειακό χώρο (μέσα 18ου αιώνα), οι πειρατικές επιδρομές βρίσκονταν συνεχώς στο προσκύνιο, με ιδιαίτερη, μάλιστα, ένταση την περίοδο 1791-1800, με αφορμή τους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης και της Ναπολεόντειας επέκτασης. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. Γ', σσ. 77-89). Ας σημειωθεί επίσης, ότι η πειρατική δράση, των Ελλήνων θαλασσινών, εκτός των άλλων, τους εξοικείωσε και με τη τέχνη του ναυτικού πολέμου και υπήρξε η αφετηρία μιας πολεμικής παράδοσης η οποία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τους θαλασσινούς αγώνες κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

18. Πολεμικές επιχειρήσεις, που κατέληξαν στην ειρηνευτική Συνθήκη του Πασάροβιτς (1718). Συνθήκη με την οποία καταρρέει οριστικά η βενετική παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο και σηματοδοτεί μια σειρά νέων εξελίξεων ιδιαίτερα ευνοϊκών για το οικονομικό και πολιτιστικό μέλλον του ελληνισμού. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σσ. 50-51). Βλ. και υποσημείωση 6, πιο πάνω.
19. Ο πρώτος γνωστός εποικισμός της Ύδρας, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, αλλά και των υπολοίπων νησιών του Αργοσαρωνικού (Πόρος, Σπέτσες, Σαλαμίνα, Αίγινα, Αγκίστρι), αφορούσε Αλβανούς έποικους, κτηνοτρόφους κυρίως, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί από το τέλος του 15ου αιώνα (πιθανόν από το 1470). Οι γνώμες διχάζονται για την καταγωγή των εποίκων αυτών. Πιθανότερη θεωρείται η άποψη, ότι ήρθαν στο νησί από τις απέναντι ακτές της Πελοποννήσου αναζητώντας νέα βοσκοτόπια. Οι πρώτες πάντως συστηματικές προσπάθειες επικοισμού των νησιών του Αργοσαρωνικού, ανάγονται στο τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα, μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571). Η Οθωμανική Διοίκηση, θεωρώντας ότι η μεταφορά πληθυσμών σε έρημα ή ολιγάριθμα, μικρά ή μεγάλα νησιά, αποτελούσε το καταλληλότερο μέσο για την ανακοπή της εξάπλωσης της πειρατίας και την εξασφάλιση της ηρεμίας των ταξιωδιωτών και των νησιωτών, προχώρησε σε μια σειρά επικοιστικών προγραμμάτων, που είχαν σαν αποτέλεσμα την ανακατανομή πληθυσμιακών στοιχείων στον ελληνικό χώρο. Την εποχή αυτή παρατηρείται μια σημαντική πύκνωση του πληθυσμού της Ύδρας, από νέες αλβανόφωνες οικογένειες (από την Ήπειρο, την Αλβανία, την Εύβοια και την Αργολίδα), αλλά και ελληνικές. Η μορφολογία του εδάφους του νησιού, ανάγκασε τους νέους αυτούς πληθυσμούς, γεωργοκτηνοτρόφους στη πλειοψηφία τους, να στραφούν προς νέους τρόπους βιοπορισμού, ν' αποκτήσουν νέες συνήθειες και νέα έθιμα. Και οι νέοι αυτοί τρόποι, οι νέες συνήθειες, προέρχονταν αποκλειστικά από τη θάλασσα. Η ανάγκη να ριψοκινδυνεύουν - εξαιτίας των πειρατικών επιδρομών - για να επιζήσουν και η σκληρή ζωή των θαλασσινών, μετέπλασε τους ρωμαλέους αυτούς άλλοτε ορεισίβιους, σε τολμηρούς και ακατάβλητους θαλασσοπόρους. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. Ι', σελ. 91).
20. Ένα τέτοιο κύμα προσφύγων, π.χ. δέχθηκε το νησί κατά την εποχή των Ρωσοτουρκικών συρράξεων (γνωστές και ως «Ορλωφικά», 1768-1774).
21. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σελ. 224).
22. Pouqueville (1827, Τόμ. VI, σελ. 305).
23. Urquhart (1833, σελ. 57), Stoianovich (1960, σελ. 302), *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σελ. 158). Κατά τον Ευαγγελίδη (1935, σελ. 36), το 1821 ο πληθυσμός της Ύδρας ανερχόταν σε 16.500 και 10.000 παροίκους, ενώ κατά τον Hartey (1831, σελ. 328), το 1828 ο πληθυσμός ανερχόταν σε 18.000 στους οποίους θα πρέπει να προστεθούν και οι 2.000 περίπου εγκατεστημένοι ξένοι. Πρβλ. *ΑΚΥ* (Τόμ. ΙΔ', σελ. 121), στο οποίο αναφέρεται ότι επί πληθυσμού 15.516, το 1828, οι 2.901 ήταν ξένοι.
24. Οι Ύδραίοι μάλιστα, υπήρξαν άριστοι τεχνίτες στη ναυπήγηση τέτοιων σκαφών. Βλ. Θ. Κριεζή (1911, σελ. 8).
25. Η αλματώδης ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας κατά την περίοδο αυτή, συμβάδιζε και με την εξέλιξη και βελτίωση των πλωτών μέσων των Ελλήνων πλοιοκτητών. Τη θέση των μικρών πλοιαρίων (τρεχαντήρι) παίρνουν, όπου οι ανάγκες το απαιτούν, η μπρατσέρα, το σαχτούρι (χωριτικότητας 15-20 τόννων), το λατινάδικο (45-50 τόννων), η σκούνα (100-150 τόννων), η βομβάρδα και το μπρίκι (150-200 τόννων). Το μεγαλύτερο πλοίο που ναυπηγήθηκε την ίδια περίοδο, υπήρξε η βρικογολέττα χωρητικότητας 300-400 τόννων και μήκους 80-100 ποδών, μεταφορικής ικανότητας 7.000-8.000 κιλών. Ορλάνδου (1869, Τόμ. Α', σελ. 20), Λαιμού (1968, Τόμ. Α', σσ. 112-114).

26. Βλ. Ευαγγελίδη (1935, σελ. 36). Είναι επίσης, χαρακτηριστικό το υπόμνημα του Γάλλου προξένου στην Κορώνη, Lemaine ο οποίος θεωρούσε, ότι ο Υδραϊικος στόλος αποτελεί επικίνδυνο αντίπαλο για το γαλλικό ναυτικό. *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. Α', σελ. 222).
27. Χουμανίδη (1990, Τόμ. Β', σελ. 108). Πρβλ. Γ. Κριεζή (1860, σελ. 127), ο οποίος αναφέρει ότι στις αρχές του 19ου αιώνα, το σύνολο του ελληνικού (αιγαιοπελαγίτικου) εμπορικού στόλου, έφτανε συνολικά τα 541 πλοία, χωρητικότητας 79.730 τόννων, με συνολικό αριθμό πληρωμάτων 16.602 ναυτών και εξοπλισμένων με 5.424 κανόνια από τα οποία τα 120, χωρητικότητας 45.000 τόννων, επανδρωμένα με 5.400 ναύτες και εξοπλισμένα με 2.400 κανόνια, προέρχονταν από το νησί της Ύδρας. Στο σύνολό της, η ελληνική εμπορική ναυτιλία το 1813, απαριθμούσε 615 πλοία, συνολικής χωρητικότητας 153.580 τόννων, εξοπλισμένα με 5.878 πυροβόλα και επανδρωμένα με 37.526 ναύτες, *ΙΕΕ* (1975, Τόμ. ΙΑ', σελ. 182), *ΘΝΙ* (1991, σελ. 338).
28. Ο Ορλάνδος αναφέρει ότι κατά την έναρξη της Επανάστασης τα εμπόλεμα πλοία της Ύδρας ανέρχονταν σε 58, ο Σ. Τρικούπης υπολογίζει τα πλοία των τριών ναυτικών νησιών σε 176, εκ των οποίων τα 92 της Ύδρας, βλ. Χουμανίδη-Ζώη (1996, σσ. 81-83). Ο Λιγνός (1953, Τόμ. Ι', σελ. 137), αναφέρει ότι ανέρχονταν σε 144, μη υπολογιζόμενων αυτών, που η χωρητικότητά τους έφτανε τους 30 τόννους. Απ' αυτά, τα μισά περίπου (71) ήταν πάνω από 100 και έως 300 τόννους, ενώ υπήρχαν 23, χωρητικότητας από 300 έως 400 τόννους και ένα πάνω από 500 τόννους.
29. Οι εξαγωγές σιτηρών από τη Ρωσία προς την Ευρώπη, αποτελούσαν τη σημαντικότερη εμπορική δραστηριότητα την εποχή εκείνη. Βλ. Λαμπρινίδη (1907, σελ. 41).
30. Οι εμπορικές συναλλαγές με τη Δύση έφτασαν το ποσό των 5.364.205 γροσίων το 1811, ενώ το 1816 τα 7.749.510 γρόσια. Από το 1817, άρχισε η σταδιακή υποχώρηση των κερδών, έτσι ώστε τις παραμονές της Επανάστασης (1820), να πέσουν στα 1.375, 039 γρόσια. Κατά την έναρξη της Επανάστασης πάντως, το 90% του χρηματικού πλούτου στον ελλαδικό χώρο, προέρχονταν απο τα τρία ναυτικά νησιά (Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά), ώστε αυτά ν' αποτελέσουν ουσιαστικά το «θυσαυροφυλάκιο» του Αγώνα. Βλ. Γ. Κατσούλη κ.ά. (1987, σελ. 159), Χουμανίδη-Ζώη (1996, σελ. 104).
31. Εκτός του ναυτεμπορικού νόμου, θεσπίστηκαν και ισχυαν και άλλες νομοθετικές διατάξεις, όπως ο νόμος της τελωνειακής φορολογίας (1809), ο νόμος περί φορολογίας του κέρδους των πλοίων και των οικοδομών (1810), διατάξεις που αφορούσαν τις συντεχνιακές ενώσεις, τις τιμές και τον τρόπο πώλησης βιοτεχνικών προϊόντων κ.λπ. που μας παραπέμπουν στις ισχύουσες οικονομικές σχέσεις στο νησί τη συγκεκριμένη περίοδο. Βλ. περισσότερα στο *ΑΚΥ* (Τόμ. Δ', σσ. 262-280, Τόμ. ΣΤ', σσ. 221-225, 291-292, 441-442).
32. Περισσότερα για τις συντροφοναυτικές σχέσεις, μεταξύ άλλων, βλ. *ΑΚΥ* (Τόμ. ΙΣΤ', 187-209), Φιλάρετου (1927, σελ. 37 κ.έπ.), Μανιατόπουλου (1950, σελ. 40 κ.έπ.), Χουμανίδη (1990, Τόμ. Β', σσ. 125-128).
33. Τη μεγαλύτερη μάλιστα, πρόοδο, η συγκεκριμένη Σχολή τη γνώρισε τη δεκαετία που προηγήθηκε της Επανάστασης. *ΑΚΥ* (Τόμ. ΙΣΤ', σελ. 286 κ.έπ.). Γενικότερα για την εκπαίδευση στο νησί, βλ. Γ. Κριεζή (1860, σελ. 180 κ.έπ.), Λιγνού (1953, σελ. 160 κ.έπ.).
34. Π.χ. σε ανάλογες επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα, που είχε αρχίσει να σπάει το φράγμα της οικοτεχνικής-βιοτεχνικής παραγωγής. Βλ. Toynbee (1992, σσ. 286-287). Για την επικρατούσα βιοτεχνική δραστηριότητα, κατά την εξεταζομένη περίοδο, βλ. μεταξύ άλλων, τις αφηγήσεις περιηγητών της εποχής στους Σιμόπουλο (1976, Τόμ. $Γ_1$-$Γ_2$), Pouqueville (1826, Τόμ. III, σσ. 167-170), Beaujour (1974), Clarke (1816, Τόμ. VI, σσ. 47-54, 286 κ.έπ.).

35. Δεδομένου μάλιστα ότι τον εξοπλισμό των πλοίων αναλάμβανε το «κοινόν των νήσων», δηλαδή, οι μεγάλοι πλοιοκτήτες και οι έμποροι, πολλοί απ' αυτούς μετά το τέλος της Επανάστασης βρέθηκαν οικονομικά καταστραμμένοι. Βλ. Χουμανίδη - Ζώη (1996, σελ. 104).
36. *ΘΝΙ* (1991, σσ. 333-336, 339-343).
37. Ευαγγελίδη (1935, σελ. 5)
38. Ευαγγελίδη (1935, σελ. 10).
39. Ευαγγελίδη (1935, σσ. 13-14).
40. Βλ. υποσημείωση 25, παραπάνω. Επίσης, Σβολόπουλου (1974, σσ. 6-7).
41. Ευαγγελίδη (1935, σελ. 36).
42. Βλ. και υποσημείωση 22, πιο πάνω.
43. Ευαγγελίδη (1935, σελ. 45).
44. Βλ. σχετικά, Σβορώνου (1996, κεφ. 7).
45. Ο Pirenne, προσπάθησε ως γνωστό να εξηγήσει τη μετάβαση της Ευρώπης από την αρχαία στη μεσαιωνική δομή, χωρίς να θεωρήσει εθνικά ή γεωγραφικά σύνορα, που ήταν άλλωστε συγκεχυμένα εκείνη την εποχή, χρησιμοποιώντας κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά σημεία αναφοράς. Βλ. σχετικά, Pirenne (1957).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

• Συντομογραφίες Αρχειακών Πηγών και Συλλογικών Έργων

ΑΚΥ, *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, εκδ. Αντ. Λιγνού, Τόμοι Α΄-ΙΖ΄, Πειραιεύς, 1921-1931.

CHI, The Cambridge History of Islam, Vols 1-2, Cambridge University Press, London, 1970.

ΘΝΙ, Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας), εισαγωγή-επιμέλεια: Γ.Β. Δερτιλή - Κ. Κωστή, έκδ. Αντ. Σ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

ΙΕΕ, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ο Ελληνισμός υπό Ξένη Κυριαρχία, Συλλογικό έργο, Τόμοι Ι΄-ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1974-75.

ΟΔΒΧ, Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αιώνας), Συλλογικό έργο, εκδοτικός οίκος «Μέλισσα», Αθήνα, 1979.

• Ελληνική Βιβλιογραφία

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Κ. (1960): *Η αναβίωσις της θαλασσίας μας δυνάμεως κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι.

ΔΕΡΤΙΛΗ, Π. (1971): «Συμβολή εις την Δημοσιονομικήν Ιστορίαν του Αγώνος του 1821», *Επιστημονική Επετηρίς Α.Β.Σ.Θ.*, Θεσσαλονίκη.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, Τ. (1935): *Ιστορία του Εποικισμού της Ύδρας*, Αθήναι.

ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ, Δ.Δ., (1988): *Η Οικονομική ανάπτυξη της Ζακύνθου: Από τους Αρχαίους Χρόνους μέχρι σήμερα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Αθήνα.

ΚΑΛΑΦΑΤΗ, Θ. (1987): «Πάτρα και Πειραιάς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα: Αναπτυξιακοί παραλληλισμοί και συγκρίσεις», Τιμητική έκδοση για το Ν. Σβορώνο, Τόμ. Β', Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ΚΑΤΣΟΥΛΗ, Γ. - ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΥ, Μ. - ΦΙΛΙΑ, Β. (1987): *Οικονομική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

ΚΙΣΚΗΡΑ, Π.Ι. (1961): *Το Αστικόν Δίκαιον της Ύδρας*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήναι.

ΚΙΤΣΙΚΗ, Δ.. (1988): *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, [*L' Empire Ottoman, 1280-1924*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985], επανέκδοση στα ελληνικά, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα.

ΚΡΙΕΖΗ, Γεωργ. (1860): *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Πάτραι.

ΚΡΙΕΖΗ, Θ. (1911): *Τα οικονομικά της Ύδρας επί της Ελληνικης Επαναστάσεως*, Μελέτη εις Φροντιστήρια Α. Ανδρεάδη, με Πρόλογο Α. Ανδρεάδη, Αθήναι.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Τ. (1954): *Καράβια, Καπεταναίοι και Συντροφοναύται (1800-1833)*, Αθήναι.

ΛΑΙΜΟΥ, Α. (1963): *Το Ναυτικόν του Γένους των Ελλήνων*, Τόμ. Α'-Β', Αθήναι.

ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗ, Μ. (1907): *Ιστορικαί Σελίδες. Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον, Ύδραν, Σπέτσαις*, Αθήναι.

ΛΕΩΝ, Γ.Β. (1972): «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, έκδ. Ε.Τ.Ε., Αθήναι.

ΛΙΓΝΟΥ, Α. (1953): *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Τόμοι 1-3, Αθήναι.

ΛΥΚΟΥΡΗ, Ι.Β. (1954): *Η διοίκησις και η δικαιοσύνη των Τουρκοκρατουμένων νήσων: Αίγινα, Πόρος, Σπέτσαι, Ύδρα ...*, Αθήναι.

ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1939): *Το Ναυτικόν Δίκαιον της Ύδρας, 1757-1821*, Αθήναι.

ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1950): «Ναυτοδάνεια και Ναυτοδανειακά έγγραφα εν Ύδρα», στην *Επιθεώρησιν Εμπορικού Δικαίου*, Τόμ. Α'.

ΜΑΞΙΜΟΥ, Σεραφείμ (1940): *Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, επανέκδοση «Στοχαστής» (1976). Εισαγωγή-επιμέλεια: Λουκά Αξελού, Αθήνα.

ΜΑΞΙΜΟΥ, Σεραφείμ (1946): *Η αυγή του Ελληνικού καπιταλισμού*, Αθήνα.

ΜΙΑΟΥΛΗ, Α.Α. (1864): *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας, αφ' ης εποχής κατωκήθη μέχρι του έτους 1821*, μετατυπωθέν υπό Ανδρ. Αντ. Μιαούλη, Αθήναι.

ΜΙΑΟΥΛΗ, Α.Α. (1936): *Ιστορία της νήσου Ύδρας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι εν έτει 1821 εκραγείσης Ελληνικής Επαναστάσεως*, έκδ. 2α με σχόλια και προσθήκας, Αθήναι.

ΟΜΗΡΙΔΗ, Σ.Π. (1831): *Ιστορία συνοπτική των τριών ναυτικών νήσων: Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών*, Ναύπλιον.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Αν. (1869): *Ναυτικά, ήτοι Ιστορία των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνα πεπραγμένων υπό των τριών ναυτικών νήσων, ιδίως δε των Σπετσών*, Τόμ. Α'-Β', Αθήναι.

ΠΑΣΧΑΛΗ, Δ. (1934): «Δημοσιονομική κατάστασις των Κυκλάδων νήσων επί Τουρκοκρατίας και Επαναστάσεως (1537-1828)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (υπό Δ.Ε. Καλιτσουνάκι), Τόμ. ΙΔ', Τεύχος Δ'.

ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. (1972): *Το Κοινωνικοοικονομικό Σύστημα της Ελλάδος και αι επιδράσεις του επί της διαμορφώσεως του εθνικού χώρου*, Θεσσαλονίκη.

ΣΑΧΙΝΗ, Γ.Ν. (1978): *Υδραϊκή ψυχή: Λαογραφία - γνωριμία - ιστορία και τοπωνύμια*, Ύδρα.

ΣΑΧΙΝΗ, Γ.Ν. (1983): *Ύδρα και ιστορία της: Παντοπλόα δράση (1750-1818)*, έκδ. Μ. Παλαμάρης, Αθήναι.

ΣΑΧΙΝΗ, Γ.Ν. (1989): *Οι Υδραίοι στον Πειραιά: Ιστορική τοποθέτηση*, Πειραιάς.

ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Ν. (1991): «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής χερσονήσου στο 18ο αιώνα», *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1974): *Η κατασκευή των ελληνικών εμπορικών πλοίων κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας. Ναυπηγική ξυλεία και ναυπηγικά εργαστήρια εις το Αιγαίον*, Αθήναι.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1976): *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Τόμοι $Γ_1$- $Γ_2$, Αθήναι.

ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ, Γ.Χ.Μ. (1927): *Συνεργατικοί Συνεταιρισμοί: Αμπελακίων, Ύδρας, Σπετσών, Ψαρών*, Αθήναι.

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Γ.Α. (1873): *Συνοπτική Ναυτική Ιστορία του κατά την θάλασσαν υπέρ της Εθνικής αυτονομίας αγώνος των τριών νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών και των μετασχόντων αυτού μερών*, Αθήναι.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Λ.Θ. (1973): «Περί Οικονομίας και Ναυτιλίας των τριών νήσων, Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, προς τιμήν Γ. Πέρδικα*, Τόμ. Α', Αθήναι.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Λ.Θ. (1990): «Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος», Τομ. Β', έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Λ.Θ. - ΖΩΗ, Α.Κ. (1996): *Συνοπτική θεώρησις της εξελίξεως της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτλίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα (Γεγονότα και Προβλήματα)*, Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα.

• Ξένη Βιβλιογραφία και μεταφράσεις στα ελληνικά

BARKAN, Ö.L. (1975): «The Price Revolution of the 16th century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. VI.

BEAUJOUR, Félix de (1974): *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατίαν (1787-1797)*, [*Tableau du commerce de la Grèce*,

formé d' après une anée Moyenne depuis 1787 jusq' en 1797, Paris, 1800], ελληνική μετάφραση: Ελένη Γαρίδη, Αθήνα.

CASTELLAN, G. (1991): *Ιστορία των Βαλκανίων (14ος-20ός αιών)*, [*Histoire des Balkans*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1991], ελληνική μετάφραση: Βασιλική Αλιφέρη, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα.

CLARKE, Eduard-Daniel (1816): *Travels in Varius Countries of Europe, Asia and Africa*, Vol. IV, London.

HARTLEY, J. (1831): *Researches in Greece and the Levant*, London.

HASLUCK, F.W. (1910-11): «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest», *Annual of the British Shcool of Athens*, Vol. XVII, pp. 151-177.

HOUMANIDIS, Th. L. (1962): «The economy of the island of Hydra during the Turkish Rule», *Studi in Onore di Amintore Fanfani*, Vol. IV, Milano.

JELAVICH, Barbara (1983): *History of the* Balkan (18th *and* 19th *centuries*), Vol. 1, reprinted 1993, New York: Cambridge University Press.

INALCIK, Halil (1969): «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, Vol. XXIX.

KOLODNY, E.Y. (1974): *La population des îles de la Grèce. Essai de gèographie insulaire en Mediterranée orientale*, Vol. 3, Aix en Provence.

MATTON, R. (1995): *Hydre et la guerre maritime (1821-1827)*, Athènes.

PIRENNE, H. (1957): *Mohammed and Charlemagne*, Cleveland: World Publishing Co.

POUQUEVILLE, C.H.L. Fr. (1826-1827): *Voyage de la Grèce*, 2me édition, Vol. I-VI, Paris.

STOIANOVICH, Traian (1960): «Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, No. 20, pp. 234-313.

SVORONOS, N. (1996): *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, [*La commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris, 1956], Θεμέλιο, Αθήνα.

TUMA, E.H. (1971): *European Economic History: Tenth Century to the Present*, New York: Harper and Row, Publishers Inc.

TURNER, F.J. (1921): *The Frontier in American History*, New York: Henry Holt [© 1920 by Frederick Jackson Turner. © 1948 by Caroline M.S. Turner. Reprinted by permission of Holt, Rinehart and Winston, Inc.].

TOYNBEE, Arnold (1992): *Οι Έλληνες και οι κληρονομιές τους*, [*The Greeks and their Heritage*, Oxford University Press, 1991], ελληνική μετάφραση: Ν. Γιανναδάκης, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

URQUHART, David (1833): *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, London.

WEBB, W.P. (1952): *The Great Frontier*, Boston: Houghton Mifflin.

WOODHOUSE, C.M. (1952): *The Greek War of Independence: its Historical Setting*, London: Hutchinson

*Θανάσης Καλαφάτης**

ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Π. ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΥ «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ Ή ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;»**

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η δράση μίας σημαντικής ομάδας πολιτικών διανοούμενων στο μεσοπόλεμο, ανάμεσα στους οποίους ο Π. Πουλιόπουλος κατέχει προεξάρχουσα θέση, ήρθε συχνά σε οξύτατη ιδεολογική πολιτική αντιπαράθεση με το Κ.Κ.Ε. Η ομάδα και η δράση της έχουν αξιολογηθεί κριτικά μέχρι σήμερα είτε κάτω από το πρίσμα της σχέσης διανοουμένων και επανάστασης είτε με την αντιπαράθεση μιας διαφορετικής πολιτικοφιλοσοφικής θεώρησης στον κυρίαρχο σταλινικό λόγο. Και στις δύο αυτές προσεγγίσεις υφέρπει το μεγάλο πρόβλημα της αντιστοιχίας ανάμεσα στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και της επαναστατικής θεωρίας και πολιτικής φιλοσοφίας. Πρόβλημα που για την ελληνική περίπτωση δεν έχει απλώς φιλολογικό χαρακτήρα, όπως επίσης δεν έχει και η επι-

---

* Ιστορικός. Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης. Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

** Ο Παντελής Πουλιόπουλος γεννήθηκε στην Θήβα το 1900 και σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Το 1924 εξελέγη Γενικός Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. και το 1927 διαγράφηκε από το Κ.Κ.Ε., καθώς έγινε ο εκφραστής στην Ελλάδα της Αριστερής Αντιπολίτευσης στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης. Από τότε έδρασε σαν εξωκομματική αντιπολίτευση στον Κ.Κ.Ε., με την οργάνωση Σπάρτακος. Το 1934 θα έλθει σε οξεία ιδεολογική-πολιτική σύγκρουση με το Κ.Κ.Ε., όσον αφορά τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ο Π. Πουλιόπουλος θα εκτελεστεί μαζί με άλλους πολιτικούς κρατούμενους στο Νεζερό της Λάρισας το 1943. Ο Π. Πουλιόπουλος υπήρξε ένας διανοούμενος, επαναστάτης, συνέγραψε πολλά βιβλία και άρθρα, και μας δώρησε αξιόλογες μεταφράσεις των Κλασσικών του Μαρξισμού.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

καιροποίηση του αιτήματος της επανάστασης στις συγκεκριμένες σύγχρονες πολιτικές συνθήκες.

Μέσα στο πλαίσιο της προηγούμενης προβληματικής η παρούσα εργασία έρχεται να επαναξιολογήσει μια σημαντική προσφορά της ευρωπαϊκής μαρξιστικής εκδοχής ως αναδεικνύεται από τις γραμμές του βιβλίου του Π. Πουλιόπουλου «Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;» εστιαζόμενη κυρίως στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της καπιταλιστικής εξέλιξης στη χώρα μας και αφήνοντας έξω άλλες εξίσου ενδιαφέρουσες πλευρές, όπως της Παγκόσμιας Επανάστασης. Οι κύριες υποθέσεις που διατυπώνονται εδώ είναι ότι η κατανόηση της προηγούμενης προσφοράς δε μπορεί να γίνει χωρίς τη συσχέτισή της με όλες τις ιδεολογικο-πολιτικές αντιπαραθέσεις που αρχίζουν στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς με την είσοδο της δεκαετίας του '20 και ότι από την εξέταση του εν λόγω έργου αναδεικνύονται σοβαρά στοιχεία μιας κοινωνικής θεωρίας της οικονομικής και πολιτικής αλλαγής. Από την άποψη αυτή η εργασία κινείται σε δύο επίπεδα: στο πρώτο δίνεται το ιστορικό πλαίσιο της όλης ιδεολογικής αντιπαράθεσης και στο δεύτερο επιχειρείται μία συστηματική αξιολόγηση του συγκεκριμένου έργου.

ΣΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ

Το βιβλίο του Παντελή Πουλιόπουλου «Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;» αποτελεί μια απάντηση στις αποφάσεις της 6ης ολομέλειας της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.[1] το 1934 για τον χαρακτήρα και τις κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης στην Ελλάδα. Οι πολιτικές και οικονομικές επεξεργασίες που γίνονται από την πλευρά του Κ.Κ.Ε. οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα δεν έχει ακόμη συντελεσθεί ο αστικός μετασχηματισμός της χώρας, και η οικονομία θεωρείται ως καθυστερημένη με υπολλείματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων. Έτσι ο χαρακτήρας της επικείμενης επανάστασης δεν μπορεί παρά να είναι αστικοδημοκρατικός. Αντίθετα, η μελέτη της Ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, που γίνεται από τον Παντελή Πουλιόπουλο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα έχει στην ουσία λυθεί το αγροτικό πρόβλημα και έχει συντελεσθεί ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός, και επομένως ο χαρακτήρας της επεκείμενης επανάστασης δεν μπορεί παρά να είναι σοσιαλιστικός. Η μεγάλη αυτή συζήτηση και αντιπαράθεση δύο διαφορετικών πολιτικών υποδειγμάτων στο χώρο της κομμουνιστικής αριστεράς δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τη σύνδεσή της με τις αντιπαραθέσεις και τις εσωτερικές

διαμάχες τουλάχιστον από το 1923 στους κόλπους της, για τον χαρακτήρα του Ελληνικού καπιταλισμού κατ' αρχήν και τα αίτια της οικονομικής κρίσης αργότερα.

Η διαμάχη για τον χαρακτήρα του Ελληνικού καπιταλισμού πήρε μια συγκεκριμένη μορφή με την πάλη που γίνονταν στους κόλπους του Κ.Κ.Ε. και που οδήγησε από την περίοδο 1922-23 στην απομάκρυνση της αποκαλούμενης δεξιάς τάσης που αντιπροσώπευαν οι Γ. Γεωργιάδης, Α. Σιδέρης κ.ά. Η τάση αυτή παρά την ήττα της άφησε ανοικτό το πρόβλημα *προσαρμογής της θεωρίας σε συγκεκριμένες συνθήκες*, και στις δύο όψεις του. Αφ' ενός τον καθορισμό της ιστορικής περιόδου που διατρέχει το εργατικό κίνημα στις συγκεκριμένες συνθήκες στη λεγόμενη ελληνική πραγματικότητα. Και αφ' ετέρου τον προσδιορισμό της αναλογίας και των σχέσεων του Ελληνικού εργατικού κινήματος με το διεθνές επαναστατικό κίνημα, της ιστορικής τους διαφοράς και των διαφοροποιημένων καθηκόντων τους[2].

Η εμφάνιση και ένταση αυτών των προβλημάτων δεν είναι τυχαία στις συγκεκριμένες εσωτερικές και διεθνείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Στην Ελλάδα έχουμε την Μικρασιατική καταστροφή, τη συνεχή πολιτική αστάθεια και τη δημιουργία νέων συνθηκών για την οικονομία, στο διεθνή χώρο τη μεταπολεμική ύφεση και τον περιορισμό της επανάστασης σε μία χώρα.

Οι απαντήσεις που έδωσε η λεγόμενη δεξιά τάση στα προβλήματα αυτά, ορίζοντας την ιστορική περίοδο του κόμματος και του κινήματος σαν απλή περίοδο οργανώσεως και προπαγάνδας αρνούμενη κάθε αναλογία της προς το διεθνές εργατικό κίνημα, την οδήγησαν στα γνωστά από την πολιτική βιβλιογραφία συμπεράσματα, δηλαδή στην ανάγκη μακρόχρονης και νόμιμης ύπαρξης του Κ.Κ.Ε. και του χαρακτηρισμού των αποφάσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς σαν ντοκουμέντα ιστορικής σημασίας.

Την ίδια περίοδο οι Σεραφείμ Μάξιμος, Τάσος Χαϊνόγλου και Κώστας Σκλάβος εκπρόσωποι του Ελληνικού Κεντρισμού ανέπτυξαν τις δικές τους θεωρήσεις. Ο Κ. Σκλάβος γράφει συγκεκριμένα στον «Σπάρτακο» «*...συνεπώς τη σημερινή ιστορική περίοδο της χώρας μας την καθορίζουμε εμείς σαν μία σύνθετη περίοδο, της οποίας το ένα σκέλος είναι η οργάνωση και η προπαγάνδα και το άλλο όλα τα καθήκοντα της μεταπολεμικής εποχής δηλ. τα λενιστικά συνθήματα...*»[3] και συνεχίζει στο ίδιο περιοδικό «*...η μικροαστική Ελλάδα διακρίνεται από την μεγαλοκαπιταλιστική Γερμανία όχι μόνο από την όλη διαφορετική σύνθεση του πληθυσμού, την άνιση ανάπτυξη της βιομηχανίας στις δύο χώρες κ.λπ., αλλά και από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο ελληνικός καπιταλισμός μέσα στην*

περίοδο των μεταπολεμικών κρίσεων και τεράστιων δυσκολιών οι οποίες ήταν και είναι γι' αυτόν αναπόφευκτες περνά μια περίοδο οργανικής ανάπτυξης..»[4]. Ο όρος οργανική ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια έννοια κλειδί στις πολιτικοοικονομικές συζητήσεις της εποχής και συγκεκριμένα στην κριτική που ασκεί η ενωμένη αντιπολίτευση κατά του Κ.Κ.Ε.

Πάντα κατά τον Κ. Σκλάβο: «*...Ένα κύριο γνώρισμα της οργανικής αυτής ανάπτυξης είναι ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων η αναμφισβήτητη συγκέντρωση των μέσων της παραγωγής και της εργατικής δύναμης εις ορισμένας μεγάλας βιομηχανικάς και καπιταλιστικάς γενικά επιχειρήσεις. Αλλά και προς την παραγωγή αποφασιστική στροφή του ξένου χρηματιστικού κεφαλαίου είναι ίσως η ασφαλέστερη ένδειξη της οργανικής ανάπτυξης του Ελληνικού καπιταλισμού...»*[5].

Όμως δεν πρόκειται για καθαρή περίοδο οργανικής ανάπτυξης. Έτσι ο Κ. Σκλάβος συνεχίζει «*...Ο Ελληνικός καπιταλισμός αναπτυσσόμενος εντός της μεταπολεμικής εποχής, προσκόπτει σ' όλες τις δυσκολίες, τις οποίες εδημιούργησε η παγκόσμια αιματοχυσία. Αφ' ενός μεν οργανική ανάπτυξη, αφ' ετέρου δε πτώση του εθνικού νομίσματος, πρωτοφανής εξόγκωση του δημοσίου χρεους και δημοσιονομική κρίση μεταπολεμικής μορφής, πτώση της αγοραστικής ικανότητας του πληθυσμου, ανεργία. Οργανική ανάπτυξη του καπιταλισμού αφ' ενός, και αφ' ετέρου η «σταθεροποίηση» όρος άγνωστος προπολεμικώς με το σημερινό τουλάχιστον οικονομικό περιεχόμενο. Οργανική ανάπτυξη και σταθεροποίηση, η πρώτη χαρακτηριστικό της προπολεμικής ανάπτυξης του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, η δεύτερη χαρακτηριστικό κυρίαρχο της Ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης: ένα κράμα προπολεμικών και μεταπολεμικών συνθηκών μια αλληλοπλοκή δύο εποχών, ιστορικώς κεχωρισμένων δια τα πρωτοπόρα έθνη της Δ. Ευρώπης...»*[6].

Σαν επακόλουθο, η ερμαφρόδιτη αυτή οικονομική ανάπτυξη, όπως περιγράφεται από τον Κ. Σκλάβο σφράγισε τους πολιτικούς αγώνες της χώρας και έθεσε διαφορετικά καθήκοντα από αυτά που θα υπήρχαν αν ο Ελληνικός καπιταλισμός είχε να αντιμετωπίσει μόνον τα προβλήματα της οικονομικής σταθεροποίησης.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ανάμεσα στον Κώστα Σκλάβο και την Ενωμένη Αντιπολίτευση θα προκύψουν σοβαρές διαφωνίες ως προς τη σαφή έννοια του όρου οργανική ανάπτυξη του καπιταλισμού που οδήγησαν σε διαφορετικές αντιλήψεις για τον χαρακτήρα των γενικών εκλογών του 1928. Συγκεκριμένα, η Ενωμένη Αντιπολίτευση υποστηρίζει ότι όταν ο Κώστας Σκλάβος αναφέρεται στην *οργανική ανάπτυξη του καπιταλισμού* της δίνει τον

χαρακτήρα της προπολεμικής ανάπτυξης. Την θεωρεί δηλαδή σαν μια ομαλή ανάπτυξη του καπιταλισμού που πραγματοποιείται όχι μόνο μ' ανώτερες συνθέσεις κεφαλαίου αλλά και με την προοπτική διεύρυνσης της παγκόσμιας αγοράς με αποικιακά υπερκέρδη και μ' απόλυτη αύξηση μισθών.[7] Και αυτό όταν σύμφωνα με την Ενωμένη Αντιπολίτευση «...*η σχετικότητα της ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα καθορίζεται γενικά μεν από την παγκόσμια μεταπολεμική κρίση, ειδικά δε από τις ιδιαίτερες συνθήκες της ανάπτυξης που δεν έχουνε τίποτα το κοινό με την προπολεμική ανάπτυξη κυρίως στο πεδίο των σχέσεων εργασίας και κεφαλαίου...*»[8].

Η αναζήτηση των αιτιών του παράδοξου αυτού φαινομένου στην πολύ καθυστερημένη ανάπτυξη της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, προώθησε την ιστορική έρευνα γύρω από τις ρίζες ή τις απαρχές του Ελληνικού καπιταλισμού ή της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας. Σχετικά προς την κατεύθυνση αυτή είναι τα άρθρα του Σεραφείμ Μαξίμου στο «Σπάρτακο» το 1928[9] που αν και σύντομα είναι πολύ σημαντικά για την διαφοροποίηση του συγγραφέα από το τριτοδιεθνιστικό πολιτικό λόγο.[10] Ταυτόχρονα θέτουν βασικά ερωτήματα γύρω από τη σχέση θεωρίας και πολιτικής πράξης και ουσιαστικά αποτελούν τα πρώτα εναύσματα για τη συγγραφή αργότερα από τον Σεραφείμ Μάξιμο της «Αυγής του Ελληνικού Καπιταλισμού» και του «Ελληνικού Εμπορικού Ναυτικού στον XVIII αιώνα».

Στα εσωτερικά κείμενα της ομάδας «Σπάρτακος» θα περιλαμβάνονται πολλές από τις επεξεργασίες των ηγετών του Ελληνικού Κεντρισμού και φυσικά του ίδιου του Π. Πουλιόπουλου. Ιδιαίτερη δε μνεία πρέπει να γίνει πάνω στη φύση και το χαρακτήρα του Ελληνικού Καπιταλισμού. Θα θέλαμε να μνημονεύσουμε ιδιαίτερα τα κείμενα:

- «Οικονομική και πολιτική κατάσταση. Θέσεις της Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε.»[11]
- «Θέσεις της κομμουνιστικής αντιπολίτευσης (ομάδα Σπάρτακος). Οικονομική κατάσταση.»[12]
- Προς την Α΄ Εθνική Συνδιάσκεψη και εισηγήσεις της Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε.»[13]

Τα κείμενα αυτά συνεκτικά και συστηματικά θα πρέπει να θεωρηθούν σ' ό,τι αφορά τουλάχιστον την ανάλυση της οικονομικής κατάστασης σαν κλασσικά κείμενα της οικονομικής ιστορίας.[14] Ιδιαίτερα το τρίτο κείμενο που αποτελεί μια σπουδαία μαρτυρία του υψηλού επιστημονικού προβληματισμού που είχε αναπτυχθεί σε μια πολύ παρωχημένη περίοδο στους κόλπους της Ενιαίας Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε., για ζητήματα σημαντικά, όταν ακόμα

η επίσημη οικονομική επιστήμη στη χώρα μας μόλις έκανε τα πρώτα δειλά της βήματα στην προσέγγισή τους.

Τα αίτια της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929 σε συνάρτηση με την κρίση της Ελληνικής οικονομίας αποτελεί μια δεύτερη μεγάλη ενότητα αντιπαράθεσης μεταξύ των θεωρητικών του Κ.Κ.Ε. και της Ενωμένης Αντιπολίτευσης. Η μελέτη της οποίας παρουσιάζει και για σήμερα ενδιαφέρον και μας δίνει επιπρόσθετα τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε την επιστημονική οξυδέρκεια του Παντελή Πουλιόπουλου.

Ως γνωστόν η Ελληνική επίσημη οικονομική επιστήμη στη διάρκεια του μεσοπολέμου δεν είχε μια συστηματική θεωρία για την ερμηνεία της οικονομικής κρίσης του 1929 και τις επιπτώσεις της στην συνέχεια στην Ελληνική οικονομία. Οι σοβαρότερες ερμηνευτικές προσπάθειες συνέδεαν την κρίση με νομισματικής φύσεως αίτια.[15] Από την άλλη πλευρά οι επεξεργασίες του Μαρξ στο «Κεφάλαιο» επέτρεπαν την προσέγγιση του όλου θέματος μέσα από ένα συνεπέστερο θεωρητικό σχήμα. Η συμβολή αυτή της μαρξιστικής, πολιτικής οικονομίας αναγνωρισμένη πια διεθνώς[16] έδωσε τη δυνατότητα σε οικονομολόγους και πολιτικούς από τους κύκλους της αριστεράς κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στην Ελλάδα να ερμηνεύσουν την οικονομική κρίση με αίτια που ανάγονται στη σφαίρα της παραγωγής ή συνδέονται μ' αυτήν της κυκλοφορίας. Οι θεωρητικοί του Κ.Κ.Ε. υιοθέτησαν τις απόψεις της Γ' Διεθνούς, τις σχετικές με τις θεωρητικές επεξεργασίες του Ε. Βάργκα, απόψεις που εν κατακλείδι αναγνωρίζουν στην βάση των κυκλικών καπιταλιστικών κρίσεων την αντίθεση μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της καπιταλιστικής μορφής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της παραγωγής (κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής, ατομική ιδιοποίηση της παραγωγής).

Στα θεωρητικά αυτά πλαίσια κινείται και η Ενωμένη Αντιπολίτευση.[17] Για τη συγκεκριμένη οικονομική κρίση οι θεωρητικοί της κατέβαλαν προσπάθεια να εντοπίσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Από τις «θέσεις» της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης διαβάζουμε: «...*Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία διατρέχει μία νέα περίοδο κρίσεως. Η κρίση αυτή προσβάλλει όλες τις καπιταλιστικές χώρες τόσο τις ισχυρές όσο και τις αδύνατες... Η σημερινή παγκόσμια κρίση εκδηλώνεται ως κρίση υπερπαραγωγής τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία, τόσο στις γεωργικές όσο και στις βιομηχανικές χώρες... Το φαινόμενο της υποκαταναλώσεως που παρουσιάζεται σε παγκόσμια κλίμακα και επεκτείνεται λόγω της ανεργίας είναι το χαρακτηριστικό στοιχείο που δίνει ένα βάθος στην υπάρχουσα*

κρίση και την ξεχωρίζει από τις αντίστοιχες του περασμένου αιώνα... το καπιταλιστικό σύστημα συγκρούεται με τις παραγωγικές δυνάμεις που προσπαθεί να αναπτύξει...».[18]

Την ίδια περίοδο η θεωρία της υποκατανάλωσης με τις διάφορες εκδοχές της σαν ερμηνευτικό κλειδί για τις οικονομικές κρίσεις γνωρίζει μεγάλη δημοτικότητα και εισάγεται και στην Ελλάδα. Αν και στον Μαρξ βρίσκουμε ήδη σημαντικά της στοιχεία, οι θεωρητικοί του Κ.Κ.Ε. συνδέουν την θεωρία αυτή με τους πολιτικούς στόχους της σοσιαλδημοκρατίας και την απορρίπτουν συνολικά, ταυτίζοντας με αρκετή άνεση τις προηγούμενες θεωρήσεις της Ενωμένης Αντιπολίτευσης με τη θεωρία αυτή.

Το άρθρο του Μάρκου (ψευδώνυμο) «Οικονομική Κρίση και η Κρίση της Αστικής Σκέψης»[19] που δημοσιεύεται στην ΚΟΜΜ.ΕΠ., αποτελεί την πιο χαρακτηριστική κριτική στις θέσεις της Ενωμένης Αντιπολίτευσης. Στο άρθρο αυτό απαντά μ' ένα ενδολεχές και συστηματικό κείμενο ο Π. Πουλιόπουλος που δημοσιεύεται στο «Σπάρτακο» με τίτλο «Σταλινική υποκατανάλωση Μαρξιστικής Σκέψεως».[20]

Θα πρέπει να σημειώσουμε την περιοδολόγηση της πορείας του Ελληνικού καπιταλισμού την μεταπολεμική περίοδο της γενικής κρίσης, που γίνεται από την Ενωμένη Αντιπολίτευση.[21] Έτσι αρχικά το διάστημα 1921-1924 χαρακτηρίζεται σαν περίοδος κρίσης, το επόμενο 1924-1929 σαν περίοδος ανάπτυξης και το τελευταίο 1929-1932 σαν περίοδος νέας κρίσης. Με την περιοδολόγηση αυτή η ανάπτυξη του καπιταλισμού και των καπιταλιστικών σχέσεων τοποθετείται σε μια εποχή καπιταλιστικής κατάπτωσης. Πρόκειται για μια τοποθέτηση που διαγράφει την σχετικότητα της ανάπτυξης, την μερικότητα και την παροδικότητά της και έρχεται σ' αντίθεση με την έννοια απλώς της γενικής μεταπολεμικής κρίσης.

Τέλος σύμφωνα πάντα με την Ενωμένη Αντιπολίτευση η οικονομική κρίση δεν είναι μόνο Ελληνική ή μόνο παγκόσμια (με την έννοια ότι η Ελληνική κρίση είναι εκδήλωση της παγκόσμιας κρίσης). Αφετηριακό σημείο είναι πάντα η ενότητα των φαινομένων της κρίσης σε παγκόσμια κλίμακα. Είναι πλέον φανερό ότι οι προηγούμενες αντιπαραθέσεις δεν είναι χωρίς σημασία για την χάραξη στρατηγικής και τακτικής του Ελληνικού εργατικού κινήματος.

Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Ερχόμενοι τώρα στο σχολιαζόμενο έργο του Παντελή Πουλιόπουλου παρατηρούμε ότι το βιβλίο «Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;»[22] χωρίζεται ευκρινώς σε τρία μέρη ή

στην ουσία σε δύο μέρη και σ' ένα παράρτημα. Στο πρώτο μέρος Κεφ. I-V επιχειρείται με βάση τη στενή οικονομική ανάλυση να ανατραπούν οι θέσεις και τα κριτήρια της 6ης ολομέλειας για τον χαρακτήρα και τις κινητήριες δυνάμεις της επικείμενης επανάστασης στην Ελλάδα από το Κ.Κ.Ε. που κρίνεται ως αστικοδημοκρατική. Στο δεύτερο μέρος Κεφ. VI-X αναλύονται τα διδάγματα της παγκόσμιας επαναστατικής πείρας και συνοψίζεται η σχετική επαναστατική θεωρία ώστε να δικαιωθεί η συλλογιστική του πρώτου μέρους. Ενώ στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται το άμεσο πρόγραμμα της σοσιαλιστικής επανάστασης στην Ελλάδα και γίνεται μια ιστορική παρουσίαση διάφορων κρίσιμων φάσεων του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κινήματος, η μελέτη των οποίων ενέχει μεγάλη σημασία για τα κεντρικά ζητήματα που θέτει ο συγγραφέας.

Το βιβλίο του Π. Πουλιόπουλου αποτελεί την κωδικοποίηση της θεωρητικής συμβολής της Ενωμένης Αντιπολίτευσης στα θέματα στρατηγικής και τακτικής του Ελληνικού εργατικού κινήματος σε σχέση με τα διεθνή καθήκοντά του από το 1924 μέχρι το 1934. Από την άλλη μεριά αποτελεί ένα από τα λιγοστά βιβλία που συνδέουν την ανάλυση των εσωτερικών οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων σε τόσο μεγάλο βαθμό με τις διεθνείς εξελίξεις και αναδεικνύουν ή κάνουν γνωστή σε σχέση με τις Ελληνικές εξελίξεις την θεωρία της διαρκούς επανάστασης, υπογραμμίζοντας εμφαντικά τον ρόλο του προλεταριακού διεθνισμού. Πρόκειται για ένα βιβλίο που έρχεται κατ' αρχήν να θεραπεύσει άμεσες ανάγκες της καθημερινής πολιτικής δράσης και που ενώ έχει χαρακτήρα πολεμικής όπως σημειώνει και ο ίδιος ο συγγραφέας του[23] στάθηκε πολλαπλά χρήσιμο για την εποχή του και παραμένει ακόμη επίκαιρο.

Οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας που αποτελούν ουσιαστικά εξειδίκευση προηγούμενων αποφάσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς δεν έρχονται σαν κεραυνός εν αιθρία. Στη διάρκεια του 1933 πολλές εργασίες βλέπουν το φως στην ΚΟΜΜ.ΕΠ., που κατά κάποιο τρόπο προλειαίνουν το έδαφος. Ενδεικτικά είναι τα άρθρα του Γ. Ζεύγου με γενικό τίτλο «Η πορεία της κρίσης και η κατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας» στην ίδια επιθεώρηση.[24]

Με τα άρθρα αυτά επιχειρείται μια εκτίμηση των εξελίξεων της Ελληνικής οικονομίας, που είναι αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, ασκείται έντονη κριτική στην οικονομική πολιτική της αυτάρκειας και κρίνονται σαν ανεπαρκείς και αρνητικοί οι παρεμβατικοί κρατικοί θεσμοί και μηχανισμοί. Επιπλέον τα άρθρα αυτά αποτελούν απάντηση στις αναλύσεις του Σ. Μάξιμου για την αγροτική οικονομία που έχουν δημοσιευθεί το περασμένο έτος στον «Σπάρτακο».[25] Πρόκειται για μια εργασία που ο Π. Πουλιόπουλος δεν ενσωματώνει

πλήρως στο έργο του, καθώς οι αναφορές του σταματούν στο 1932, όταν ο Γ. Ζ. (Γιάννης Ζεύγος) το 1933 θα υπογραμμίζει: «Έτσι φεουδαρχικά υπολείμματα, οικονομική πολιτική του Ελληνικού εμποροτραπεζικού κεφαλαίου, σωβινιστική πολιτική της κυρίαρχης τάξης των Ελλήνων τσιφλικαδομπουρζουάδων, απιοτέλεσαν το σύνολο των στοιχείων που εμπόδισαν την γρήγορη και ολόπλευρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της Ελληνικής μπουρζουαζίας και επέβαλλαν τη στρουκτούρα και το χαρακτήρα του Ελληνικού καπιταλισμού στη σημερινή του μορφή...».[26]

Το βιβλίο του Π. Πουλιόπουλου βάζει τεράστια ζητήματα που έχουν να κάνουν με τις πολιτικές στρατηγικής για τη διεθνή επανάσταση, καθώς και για τον συνεχή μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσω της διαρκούς επανάστασης Η εξέταση αυτών των ζητημάτων ξεπερνά τους σκοπούς της σημερινής εργασίας επικεντρωμένης ιδιαίτερα στο πρώτο μέρος του βιβλίου. Ο Π. Πουλιόπουλος δεν είναι ένας επαγγελματίας οικονομολόγος, είναι κατ' αρχήν ένας ενεργός επαναστάτης, ένας μεγάλος πολιτικός στοχαστής, και έχοντας γνώσεις πολιτικής οικονομίας συνδυάζει μία θεωρητική κατάρτιση ως φαίνεται από την επαφή του με το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ με μια άμεση σχέση, εμπειρική με την Ελληνική οικονομία και βιωματική με την Ελληνική πραγματικότητα.

Η ανάλυση της Ελληνικής οικονομίας όπως γίνεται στο πρώτο μέρος του βιβλίου δεν μπορεί φυσικά να κριθεί με βάση την σημερινή εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης στο επίπεδο της θεωρίας, των μεθόδων και των τεχνικών. Η εργασία του Π. Πουλιόπουλου διακρίνεται από την χρήση εκτεταμένων ιστορικών αναφορών. Τα χρησιμοποιούμενα ποσοτικά στοιχεία καλύπτυν είκοσι και πλέον χρόνια, και οι ποιοτικές αναφορές του ακόμα μεγαλύτερο διάστημα ενδελεχών παρατηρήσεων. Στην ουσία πρόκειται για μια ανάλυση μακροδυναμικού χαρακτήρα που συνδυάζει εύστροφα τις πολιτικές θεωρήσεις με την οικονομική ανάλυση και τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω εδάφιο «...*Όλη η σταλινική σκέψη κρατάει το μαγικό ραβδί της Κίρκης και παραδέρνει μέσα σ' έναν ωκεανό από ασυμφιλίωτες αντιθέσεις με την πραγματικότητα. Ό,τι εδώ είναι πρόοδος, εκεί γίνεται οπισθοδρόμηση. Οι τολμηροί ναυτίλοι της νεοελληνικής μεγαλοαστικής Οδύσσειας μεταμορφωθήκανε σε μισοφεουδαρχικά γουρούνια, η λάμψη της αστικής επανάστασης έγινε έρεβος κάποιου «μισοφεουδαρχικού» μεσαίωνα, το γκισέ του Λομβέρδου πουγκί του σπαγκοραμμένου γεροτοκογλύφου από το Μενίδι. Από τον εικοστό αιώνα πήγαμε στον δέκατο ένατο, από την «ανορθωμένη» Ελλάδα του Βενιζέλου στην Ψαροκώσταινα του Κωλέτη και από την Ανατολική Μεσόγειο*

στο Λεκανοπέδιο του Ευφράτη. Ο Ερμής έγινε Ερμαφρόδυτος, ο Φαντομάς Νταβέλης και ο Παπαστράτος αρχοντοχωριάτης...».[27]

Σχηματικά η ανάλυση του Π. Πουλιόπουλου εστιάζεται γύρω από δύο άξονες, την γεωργία και τη βιομηχανία. Κυρίαρχο θέμα αναφορικά με τον πρώτο άξονα είναι το αν και σε ποιο βαθμό η αγροτική μεταρρύθμιση συντελέστηκε. Εδώ ο Π. Πουλιόπουλος χρησιμοποιεί πολλά από τα συμπεράσματα των σχετικών εργασιών του Σ. Μαξίμου και δίνει έμφαση στον δημογραφικό μετασχηματισμό που συντελείται στην ύπαιθρο. Η διερεύνηση της σχέσεως αστικοποίησης και οικονομικής ανάπτυξης ως γίνεται στο βιβλίο είναι αδύνατη, ενώ οι διεθνείς συγκρίσεις ως συνήθως δεν είναι χωρίς προβλήματα. Σχετικά με τον δεύτερο άξονα δηλαδή το βαθμό εκβιομηχάνισης ο Π. Πουλιόπουλος αναφέρεται ιδιαίτερα στη δυναμική της ανάπτυξης της Ελληνικής εργατικής τάξης και μελετά διαχρονικά τη σύνθεσή της κατά βιομηχανικούς κλάδους. Τα προβλήματα που συνδέονται με τις απογραφές του πληθυσμού και των βιομηχανικών καταστημάτων είναι γνωστά και δεν επιβαρύνουν φυσικά τον Π. Πουλιόπουλο. Οι διεθνείς συγκρίσεις όμως δημιουργούν εκ νέου εντάσεις.

Η ιδιαίτερη όμως συμβολή του Π. Πουλιόπουλου είναι η επισήμανση των αντιφάσεων και των περιπλοκών του συγκεκριμένου ιστορικού καπιταλισμού. Κατά τον Π. Πουλιόπουλο δεν χωράει ο ελληνικός καπιταλισμός[28] στο αφηρημένο σχήμα της καπιταλιστικής εξέλιξης (σχήμα σταδίων) αν και ο ίδιος μπορεί να θεωρηθεί οπαδός του και το οποίο έχει ως παρακάτω:

- Μεσαιωνική βαρβαρότητα και αρπαχτικότητα στην χαραυγή του καπιταλισμού
- προοδευτική μεταρρυθμιστική πάλη και βελτίωση εκπολιτιστική των συνθηκών του προλεταριάτου
- σ' ένα δεύτερο στάδιο συμπλήρωση του μεταρρυθμιστικού αυτού έργου και
- αργότερα πια σοσιαλισμός.

Χαρακτηριστικό δε των καίριων επισημάνσεών του είναι το ακόλουθο απόσπασμα *«...Η Ελληνική καπιταλιστική οικονομία δε ζει κλεισμένη αεροστεγώς μέσα σ' ένα θερμοκήπιο, ούτε μέσα στα αφηρημένα σχήματα της «καθαρής» θεωρίας αλλά μέσα σ' ένα ζωντανό συγκεκριμένο διεθνικό περιβάλλον και δέχεται ουσιαστικά τις τύχες του. Έτσι αυτή η οικονομία αναγκαστικά έχει μέσα της συνθεμένες και διασταυρωμένες σε ιστορικώς αδιάλειπτα συμπλέγματα και τις δύο τάσεις της καπιταλιστικής ανατολής και της καπιταλιστικής δύσης μαζί. Μιας διπλής βαρβαρότητας: «απολίτιστης» μαζί και πάρα πολύ «πολιτισμένης». Με αυτή την έννοια ό,τι είναι*

χαραυγή από τη μια μεριά είναι σούρουπο από την άλλη. Τα φουγάρα της μοντέρνας μεγάλης φάμπρικας συνταιριασμένα στον Πειραιά με πρωτόγονες συχνά μεθόδους παραγωγικής εκμετάλλευσης. Ο τόσο παινεμένος από τον αστικό τύπο αμερικανισμός των βιομηχανικών εργοστασίων Παπαστράτου -ντερνιε κρι- καπιταλιστικής βιομηχανικής οργάνωσης, συνοδευόμενος από την πιο απάνθρωπη εκμετάλλευση της υπερεργασίας και από μεροκάματα πείνας για την εργάτρια και τον εργάτη...»[29]

Είναι φανερό ότι στο βάθος αυτών των θεωρήσεων υπαινίσσεται μια θεωρία για την ερμηνεία της βιομηχανικής καθυστέρησης που μπορεί να έχει ισχύ και για το χθες και για το σήμερα καθώς το σύγχρονο Ελληνικό πολιτικό και κοινωνικό σύστημα έχει αποτύχει στο να δώσει μέχρι σήμερα βιώσιμες λύσεις.

Όμως ο Π. Πουλιόπουλος εξακολουθεί να παραμένει σε μεγάλο βαθμό παραγνωρισμένος για τη συμβολή του στις κοινωνικές επιστήμες. Οι ιστορικοί της οικονομικής σκέψης, ως μη επαγγελματία οικονομολόγο, δεν τον πρόσεξαν και οι κοινωνιολογικές παρατηρήσεις και οικονομικές αναλύσεις του δεν αξιολογήθηκαν από τους νεώτερους επιστήμονες που ασχολούνται με τον μεσοπόλεμο, με εξαίρεση τις επισημάνσεις του Κ. Βεργόπουλου[29] για το πρόβλημα της Ελληνικής δυσμορφίας, τα νομικά σχόλια του Ν. Αλιβιζάτου[30] και τις επεξεργασίες του Π. Νούτσου[31], και αυτό σε βάρος των ίδιων των πορισμάτων τους. Παρ' όλα αυτά οι αναλύσεις του για την κατάσταση της εργατικής τάξης και το επίπεδο αμοιβής των εργαζομένων δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ριζοσπάστης 21-1-1934 και Γ.Ζ. (Γιάννης Ζεύγος) "Ο χαρακτήρας και οι κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης στην Ελλάδα", Κομμ. Επιθεώρηση, 3/100/1 Φ>Ε Βάρη 1934, σελ. 6-11.
2. Κ. Σκλάβος «Θεωρητικές Δεισιδαιμονίες και Ελληνική πραγματικότητα», Σπάρτακος 1/1928 σ. 20.
3. Αυτόθι σ. 23. Το 1927 στους κόλπους του Κ.Κ.Ε. έχουν διαμορφωθεί κατ' αναλογία στο κομμουνιστικό κόμμα της ΕΣΣΔ τρεις τάσεις: η "σταλινική" που συμφωνούσε με τις αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς (Χάϊτας, Ευτυχιάδης και Ζαχαριάδης), η "λικβινταριστική" (Διαλυτική) με τους Πουλιόπουλο-Γατσόπουλο, που υποστήριζε τις θέσεις της Αριστερής Αντιπολίτευσης στο Κομμουνιστικό κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης και η "κεντριστική" (ενδιάμεση) με τους Σ. Μάξιμο, Τάσο Χαΐνογλου και Κώστα Σκλάβο που προσπαθούσε να συμφιλιώσει τις δύο άλλες τάσεις.
4. Κ. Σκλάβος «Η μικροαστική στενοκεφαλιά και η θεωρία των δύο σκελών», Σπάρτακος Φ. 3-4, Μάρτης-Απρίλης, 1928, σ. 132.
5. Αυτόθι σ. 133.
6. Αυτόθι σ. 133.

7. Προς την Α' Εθνική Συνδιάσκεψη. Εισηγήσεις της Π.Κ.Γ. της Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε., Σπάρτακος φύλλο Ιουνίου 1932 σ. 9. Ενωμένη Αντιπολίτευση: το σύνολο των αριστερών δυνάμεων που αντιπολιτεύονται το Κ.Κ.Ε.
8. Αυτόθι σ. 9.
9. Σεραφείμ Μάξιμου «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», (Ι και ΙΙ), Σπάρτακος τεύχος 1 και 2, 1928 σελ. 10-12 και 89-91.
10. Γ. Μηλιός, «Ο Μαρξισμός στο μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος», Ανέκδοτη εισήγηση στο Συμπόσιο «Η πρόσληψη και η ανάπτυξη των ιδεών του Κ. Μαρξ στην Ελλάδα», Φιλοσοφική σχολή Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.
11. «Σπάρτακος» Φ1, Γενάρης 1928 σ. 3-7.
12. «Σπάρτακος» Φ6 Δεκέμβρης 1930 σ. 2-5.
13. «Σπάρτακος» Φ24-25 Ιούνης-Ιούλης 1932, σ. 2-40.
14. Και αυτό ανεξάρτητα της κρίσης ότι δε μπορούμε να μιλάμε για ύπαρξη αυτόνομης οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα την εξεταζόμενη περίοδο. Βλέπε και σχετικά Θ. Καλαφάτης «Η διαμόρφωση των οικονομικών σπουδών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», Πρακτικά Συνεδρίου για την Οικονομική Παιδεία, Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, 1985, σ. 178-187.
15. Για μια συστηματική μελέτη του θέματος Βλέπε Μ. Ψαλιδόπουλος, «Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι», Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989.
16. Για μια πρόσφατη αξιολόγηση αυτής της συμβολής βλέπε εισαγωγή από τον H. Schwartz στο έργο «Marx on Economics» του R. Freedman (ed), Penguin Books, 1982.
17. Την εποχή αυτή θα δημοσιευτούν στον «Σπάρτακο» δύο σημαντικά άρθρα του Ε. Βάργκα, σε μετάφραση Π. Πουλιόπουλου. Βλέπε Ε. Βάργκα Έρευνα της περιστατικής οικονομίας και θεωρία των κρίσεων» Σπάρτακος τευχ. 1 Γενάρης 1928 σ. 7-9 και «Η διεθνής κίνηση του Κεφαλαίου» Σπάρτακος τεύχ. 2 Φλεβάρης 1928 σ. 56-58.
18. Βλέπε Θέσεις της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης. Οικονομική Κατάσταση «Σπάρτακος» τευχ. 6/1939 σ. 2-5.
19. ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 7 Μάης 1932 σ. 276-284.
20. «Σπάρτακος» τευχ. 23 Μάης 1932 σ. 14-19.
21. Βλέπε το ίδιο ως σημ. 13 σελίδα 9 και μετά.
22. Έκδοση Γ' Νέοι Στόχοι, Αθήνα 1972.
23. Αυτόθι σελ. 21.
24. Γ. Ζεύγος «Η πορεία της κρίσης και η κατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας της Ελλάδας» ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 21/94/1933 σ. 13-21, «Η κατάσταση της αγροτικής οικονομίας και η επίδραση της κρίσης πάνω σ' αυτή (Α) ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 22/95/1933 σ. 24-34, «Η κατάσταση της αγροτικής οικονομίας και η επίδραση της κρίσης πάνω σ' αυτή (Β) ΚΟΜΜ.ΕΠ. 23/96/1933 σ. 27-35 «Η ανάπτυξη της Βιομηχανίας της Ελληνικής μπουρζουαζίας και η επίδραση της κρίσης πάνω σ' αυτή» ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 24/97/1933 σ. 34-35 και «Η πορεία της κρίσης και η κατάσταση της οικονομίας (η κρίση και το εμπόριο) ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 1/98-1 Γενάρης 1934 σ. 24-34.
25. Σ. Μάξιμος «Αγροτική Μικροϊδιοκτησία και Καπιταλιστική συγκέντρωση» Σπάρτακος τευχ. 20-21/Φλεβάρης-Μάρτης 1932 σ. 6-10 και «Αγροτικός και Αστικός Πληθυσμός» (Ι). Σπάρτακος τευχ. 22 Απρίλης 1932 σ. 14-16 και «Αγροτικός και Αστικός Πληθυσμός» (ΙΙ) Σπάρτακος τευχ. 23 Μάης 1932 σ. 11-13.
26. Γ. Ζεύγος «Η πορεία της κρίσης και η κατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας στην Ελλάδα» ΚΟΜΜ.ΕΠ. τευχ. 21/94/1933 σ. 20.
27. Βλ. το ίδιο ως σημείωση 22 σελ. 54.
28. Το ίδιο ως σημ. 22 σελ. 68-69.

29. Το ίδιο ως σημ. 22 σελ. 69.
30. Κ. Βεργόπουλος «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα» Εκδόσεις Εξάντας Αθήνα 1975 σελ. 348 και μετά, Ν. Αλιβιζάτος «Ένας κομμουνιστής νομικός για την πρώτη νομοθετική εμφάνιση του όρου "κρατούν κοινωνικό σύστημα"». Σχόλιο σε μια κριτική του Βενιζελικού «Ιδιωνύμου» από τον Παντελή Πουλιόπουλο. Αμηττός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου. Αθήνα 1984 σ. 396-413, και Δημήτρη Λιβιεράτου «Παντελής Πουλιόπουλος» Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1992.
31. «Σπάρτακος» Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης Π. Δωδώνη τ. 16 μέρος Γ΄ 1987 σ. 231-234.

*D. A. Cambis**

DIAGNOSIS OF MERGERS AND ACQUISITIONS CONCEPTUAL PROBLEMS

SUMMARY

Mergers and Acquisitions (M&As) have proven to be a significant and increasingly popular research and maneuver topic for scholars and corporate managers respectively. Most of the research on M&As has mainly dealt with financial and strategic aspects. Although scholars from other disciplines such as economics [e.g. Blair (1972), Weinberg, Blank and Greystock (1979), law [e.g. Merkin, Williams, (1984)], human resource management [e.g. Buono (1989)], public policy [e.g. Hopt (1982)] have focused on other aspects of M&As.

Because of this multidisciplinary examination of M&As, the role of a fully comprehensive code of communication is of great importance both for authors on M&As from various disciplines and corporate managers who deal with M&As.

An examination of text-books on strategic management and business policy [e.g. McGlashan and Singleton, (1987), Wheelen and Hunger (1986), Davis (1989) in the U.S.A, Bowman and Aach (1987), Greenley (1989), Johnson & Scholes (1988) in the U.K.] reveals that it is taken for granted that M&As are strategy alternatives potentially available to firms for selection.

It is remarkable that most authors from other disciplines, besides strategic management, adopt the strategic classification of M&As for their purposes. This happens even though they examine M&As from a different perspective (e.g. law, economics, human resource management etc.) than does strategic management.

* Lecturer in Marketing at the University of Piraeus.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

This almost ecumenical acceptance of strategic classification of M&As from the body of literature led us to question the following from a strategic management perspective:

a) whether the strategic managementclassification of M&As is consistent with the theoretical body of the discipline;
b) whether the granted strategic classification of M&As enjoys unified meaning and use among the variety of authors on M&As;
c) whether the granted strategic classification of M&As enjoys unified meaning and use among the variety of authors on M&As;
d) whether the regional dimension of M&As should be considered a point of differentiation of studies on M&As and
e) whether the perspective of every author who examines and evaluates M&As (and in the majority of cases expressing the interests of the discipline he serves) influences the results of his analysis and the way he manipulates M&As in general.

SCOPE

Synthesis of the literature

In order to meet the objectives this paper has addressed, we have attempted to categorize the work on M&As published in the literature according to the discipline served and the classification of M&As which has been occasionally suggested.

Next, we tested the homogeneity of definitions of M&As classifications suggested in the literature. In particular, we evaluated the homogeneity of the definitions of the term «strategy» and the classification of «strategy alternatives». The second set of questions/objectives of the present article was about the influence of the regional dimension of M&As and the impact of idiosyncratic features of the disciplines examine M&As on the evaluation of the later ones.

These objectives led us to distinguish the studies on European and N. American merger activity as indicative cases. Furthermore, we attempted the isolation of differences and similarities of N. American and European merger activity, as well as its implications to regional combined studies of M&As activity. As far as the hidden problems of a multidisciplinary approach of M&As are concerned, we attempted the classification of studies on M&As according to the discipline served. The special interests of each discipline on M&As were also identified and examined in view of the theoretical body of each discipline.

Conclusions of the synthesis adopted

As a result of the above mentioned synthesis we are able to conclude that:

(a) There is no real homogeneity in the classification of M&As as believed; the majority of the literature classifies M&As as strategies, but the term «strategy» is defined in various ways in strategic management, as well as in other disciplines. In addition, studies classifying M&As as strategies, do not explicitly adopt the one or the other definition of the term, resulting in ambiguity. A cross-examination of strategic management definitions of «strategy» and M&As reveals that M&As do not fulfil the features of what is called strategy, either in one way or the other. Consequently, M&As are not strategies.

(b) The strategy alternatives reported in the literature do not consider M&As to be among them. Therefore, M&As are not strategy alternatives.

(c) The argument of many authors that M&As are strategies available to firms to serve their growth strategies is not sound. It conflicts with the science of logic since it rejects the hierarchy adopted for strategy formulation process.

(d) M&As from different regions (region defined as a country or a group of countries, e.g. U.S. vs European merger activity) should not be considered interchangeable for reference in research since they produce illusory results. Illusory, because the external environment from the point of view of the firm is different to every region and produces inhomogeneous results.

(e) The development of a workable code of communication, useful to the various disciplines wishing to evaluate M&As, is required.

The basic findings of this paper

Overall, we can argue that this article realizes the confusion of the literature concerning the conceptual issues of M&As and emphasizes the implications of such misunderstanding for the examination of M&As in general. Also noticed was the significance of M&As' regional dimension and the risk involved:

(i) when the results of M&As studies are generalized without explicit reference to their regional origin, and;

(ii) when results of a study on M&As from one region (e.g. US) are adopted for another study of different region (e.g. UK merger activity) without considering the peculiarities of each study.

In conclusion, as a result of the synthesis adopted it was apparent that further evaluation of the literature on M&As was

necessary. As the literature is confusing on the conceptual level of M&As evaluation it could also be misleading concerning the other levels of M&As analysis.

New issues raised by this paper

The new issues which the reader is invited to appraise in this paper are:

(a) that M&As are not strategies in the strategic management context;
(b) that M&As are not strategy alternatives in the strategic management context;
(c) that a code of communication needs to be developed as far as M&As evaluation is concerned. In addition, this code should be understandable, workable and compatible for the entire body of literature dealing with M&As, and;
(d) that studies on Merger activity in different regions (e.g. US/UK) produces unhomogeneous results, since the external environment for every study is also unhomogeneous.

Definitions of M&As

M&As are very popular topics for authors from various disciplines, such as strategic management, economics, law, human resource management etc. It is not our purpose to examine «*why*» M&As are so attractive to all these disciplines, nor «*what*» aspects of M&As they examine. At the moment our task is to «ensure that» between them, they can communicate, exchange ideas and contribute this way to the analysis of the real complex business issues.

To do so, we are going to examine how M&As have been classified in the literature by choosing a few authors from some disciplines dealing with M&As, with special emphasis on ones of strategic management.

Before the classification of M&As according to the literature, we would like to make clear why it is important to secure their homogeneity between authors of different disciplines. The importance of homogeneity of M&As classification should be viewed on two levels: firstly, among authors of the same discipline and, secondly, among authors of different disciplines.

As far as the first case is concerned, it is an irrevocable requirement for authors to understand each other on how they treat M&As. We do not argue that all the authors need to agree to the same classification, but rather that, as soon as they do agree on a classification, they make sure that it is fully understandable and meaningful to everyone who serves the same discipline.

In the second case, things are more complicated but still the purpose remains the same. To transcend the difficulty in a multi-disciplinary classification of M&As, it is necessary to know the perspective of every discipline wishing to examine M&As, and the origin of the classification itself (e.g. the classification borrowed from another discipline; it developed according to the theoretical framework of the discipline etc.). Either all the disciplines use the same classification of M&As or different ones should be disclosed in the meaning and context of analysis for each discipline.

A review of the literature [for example Ansoff (1965), Steiner (1962), Hofer and Schendel (1978), Sutton (1980), Wheelen and Hunger (1986), Cooke (1988), Johnson and Scholes (1988), Lorange, Morton and Ghoshal (1986), Porter (1980, 1985), Payne (1987), Hopkins (1987), Singh and Montgomery (1987), Lubatkin (1987), Chatterjee (1986), Galbraith and Stiles (1984), Pitts (1977), Simmons (1988)] in the strategic management, and Hayes (1979), Barrett (1973), Marks (1982), Walter (1985), Buono and Bowditch (1989) in human resource management, and Weinberg, Blank and Greystoke (1977), Hopt (1982) in law, The Institute of Economic Affairs (1973), Department of Trade and Industry (1988), OECD (1984), House of Lords 6th Report (1989) for public policy, and Blair (1972), Cowling, Stoneman et.al. (1980), Jervis for economics] shows that the majority consider M&As to be strategies. Table 1 indicates the classifications of M&As suggested by the literature from the various disciplines during the last thirty years or so, with focus on strategic management discipline. (Appendix I gives details of the strategic management classification of M&As published in the literature from a few authors of the discipline).

The question which arises now is: «does the term strategy, (which seems to be the most acceptable classification of M&As), have an homogeneous meaning in the literature or not?» The question is of ultimate importance in order to secure the right communication among the disciplines dealing with M&As aspects, as well as within the literature of each discipline. To do so, in the next section we attempt to define the term strategy as suggested in the literature.

Definitions of «strategy»

The origin of the word strategy comes from the Greek word *s t r a t o s* meaning «army» which in turn means to lead. Unfortunately, strategy is defined multivariously in the literature, since the objectives served are different.

TABLE 1.
How the various disciplines classify M&As

	AUTHOR/S	CLASSIFICATION OF M&As	YEAR	DISCIPLINE
1.	Ansoff	Substrategies	1965	STRATEGIC MANAGEMENT
2.	Steiner	Strategies	1962	
3.	Steiner	Strategies/Tactics	1979	
4.	Hofer & Schendel	Strategies	1978	
5.	Sutton	Strategies	1980	
6.	Wheelen & Hunger	Strategies	1986	
7.	Cooke	Strategies	1988	
8.	Johnson & Scholes	Methods of Strategy Development	1988	
9.	Lorange & Morton	Ghoshal Strategies	1986	
10.	Porter	Strategies	1980	
11.	Porter	Forms of Alliance	1985	
12.	Payne	Strategies	1987	
13.	Hopking	Strategies	1987	
14.	Singh & Montgomery	Strategies	1987	
15.	Chatterjee	Strategies	1986	
16.	Galbraith & Stiles	Strategies	1984	
17.	Pitts	Strategies	1977	
18.	Simmons	Strategies/Tactics	1988	
19.	Hayes	Strategies	1979	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT
20.	Barrett	Strategies	1973	
21.	Marks	Strategies	1982	
22.	Walter	Strategies	1985	
23.	Buono & Bowditch	Strategies	1989	
24.	Weinberg, Blank & Greystoke	Policies/Strategies	1971	LAW
25.	Hopt	Policies	1982	
26.	Institute of Economic Affairs	Policies	1973	PUBLIC POLICY
27.	Dept of Trade & Industry	Policies	1988	
28.	OECD	Policies	1984	
29.	Houses of Lords 6th Report	Policies	1989	
30.	Faibur & Key	Policies	1989	
31.	Blair	Strategies	1972	ECONOMICS
32.	Cowling & Stoneman	Strategies	1980	
33.	Jervis	Strategies	—	

The most acceptable definitions of «strategy» in strategic management (S.M.) are given in Table 2 and justify our queries about the homogeneity of M&As classification. As Table 1 indicates M&As in the majority are classified as strategies from the literature. Even though the term «strategy» has been employed (except in S.M. and from other disciplines which classify M&As), no explicit definition of the term is actually adopted.

The unhomogeneity of strategy definition, as well as the avoidance of authors to adopt a certain definition of strategy when they use the term to classify M&As, (since they take it as given), leads us to conclude that there is an irregularity in the literature as far as the classification of M&As is concerned. The implications of M&As' theoretical and practical evaluation communication level should be looked at. The confusion to all the above-referred levels is unavoidable since they are interlinked, and the one depends on the other. Thus, the implications are accumulative and lead us to question the validity of studies on M&As with conceptual problems.

TABLE 2.

Definitions of «Strategy» suggested in the literature

AUTHOR/S	Definition of «Strategy»	YEAR
Ansoff	Narrow (decision rules and guidelines)	1965
Andrews	Broad (Strategy incorporates both objectives and their means of attainment)	1970
Evered	Leading the organization to pursue its mission and objectives (emphasizing the connotations of behavior issues associated with strategy)	1983
Wheelen & Hunger	Comprehensive master plan stating how a corporation will achieve its mission and objectives	1986

Classification of strategy alternatives

Table 3 shows the various classifications of strategy alternatives suggested by the literature. M&As are not suggested as strategy alternatives from any of the four classified groups we have examined.

Consequently, M&As are not strategy alternatives as assumed in the literature. As we have proved earlier, M&As are not strategies and to consider them as such causes confusion resulting in the illusive evaluation that M&As are not strategy alternatives. It is not our purpose to find out why all these irregularities occurred but

rather to identify their implications. Our understanding that M&As are not strategy alternatives leads us to consider the proposition that M&As are employed by firms to serve their growth strategies. If we presently accept, as the literature suggests, that on the one hand M&As are strategies and that on the other hand, they mainly serve growth strategies, then we reach a logical inconsistency. In particular, as Figure 1a depicts, manipulating M&As in this way, (as strategies serving other strategies) inherently assumes that two levels of strategies exist: ***Level 1:*** growth strategy and ***Level 2:*** M&A strategy; However, this has not yet been suggested by the literature. In conclusion, M&As classified as strategies cannot serve another strategy since it is inconsistent with the hierarchy suggested by strategic management and the evaluation of equivalents (strategy-strategy) suggested by the science of logic [e.g. Hallett (1967), Lambert and Ulrich (1980), Canfield (1981), Trusted (1979), Fisher (1988)].

The above described situation, where a strategy (e.g. growth strategy) is being served by another strategy, is called «strategy cannibalism» and leads to disorder of the entire corporate strategy formulation process.

Figure 1b examines the case where M&As serve growth strategies but they themselves are not strategy alternatives. As depicted in Figure 1b, M&As are not considered part of the corporate strategy formulation but as part of the corporate strategy implementation process. In this scheme M&As appear to serve growth strategies on the one hand, as tools to attain them (not as strategies) and on the other hand, as part of the corporate strategy implementation process. They do not agree with the existing literature nor with the science of logic. The exact classification of M&As, as part of the corporate strategy implementation process, requires further discussion as part of the development of a multidisciplinary communication code on M&As.

This code will not be developed in this article since our focus is to discuss the identification of M&As conceptual problems.

Impact of The Regional Dimension of M&As to their examination

We go on to examine the impact of M&As' regional identity to their evaluation, as well as to the limitation of use of results from studies on M&As from different regions. Because of the vastness of literature on M&As we are going to examine, as a representative case for our analysis, the merger activity of the regions of N. America and Europe.

TABLE 3.
Four Major Classifications of Strategy Alternatives

ALTERNATIVE GROUPS OF AUTHORS	STRATEGY ALTERNATIVES
A. Ansoff's Alternatives	
- Ansoff - Bowman & Asch - Johnson & Scholes - Luffman et. al. - Pearse & Robinson The above plus the alternatives of consolidation from a product withdrawal market scope. All the above plus growth by vertical or horizontal integration.	Growth Vector Matrix - Market penetration Market development Product development Diversification
B. Growth Alternatives	
- Chang & Campo-Flores - Harvey - Aaker - Glueck & Jauch - Rue & Holland - McGlashan & Singleton - Wheelen & Hunger	- Growth - Stability - Defense At organizational and business level are considered strategy alternatives.
C. Porter's Alternatives	
- Porter - Christensen - Aaker - Rue & Holland - Wheelen & Hunger	- Cost leadership - Differentiation - Focus In addition to the above Porter's generic strategies advocate being applicable at the business level of strategy formulation.
D. Level -of- Business Alternatives	
- Higgins - Thosmon & Strickland - Aaker - Rue & Holland - Wheelen & Hunger	- Corporate level strategy (organizational) - SBU business level strategy - Functional/operational level strategy

Figure 1.
The position of M&As in strategic Planning Process when they are considered:
(i) as strategies and (ii) as tools to attain strategies.

a.	**FIRM'S «A» CORPORATE STRATEGY FORMULATION - *M&As as strategies***	
	MISSION ↓ OBJECTIVES ↓ STRATEGIES ↓ SERVING STRATEGIES	e.g. to provide standard high quality services globally e.g. to increase market share by 15% over the next 12 months (level 1) e.g. Growth (level 2) e.g. M&As
b.	**FIRM'S «A» CORPORATE STRATEGY FORMULATION - *M&As as Tools to attain strategies***	
	MISSION ↓ OBJECTIVES ↓ STRATEGIES	e.g. to provide standard high quality services globally e.g. to increase market share by 15% over the next 12 months e.g. growth strategy
FIRM'S «A» CORPORATE STRATEGY IMPLEMENTATION		
	TOOLS TO ATTAIN STRATEGIES	e.g. M&A

The literature on merger activity is dominated by studies undertaken in N. America during the last century. Studies of European merger activity have so far directly or indirectly been based on studies of N. American merger activity. The discussion that follows is concerned with the application of the transitivity axiom and the implications of the adoption or rejection of this axiom for N. America and European studies on M&A activity.

Markham (1955, 143-181), Reid (1968: 76, 159) Stern (1969) and others, have argued that U.S. merger activity is significantly different from that in Europe. For example, horizontal mergers have predominated in Europe in the postwar period, while during the same period in the U.S. conglomerate mergers have been increasing in importance. One possible explanation might be provided from

the U.S. anti-trust legislation (Clayton Act) and its impact on merger and acquisition activity.

Another study undertaken by Nelson (1959) of U.S. merger activity of the period 1895-1956 found that, of twelve clear cycles in merger activity, eleven showed a definite timing relationship to business cycles. The question now arises whether we could argue the same for European merger activity since European business cycles differ from those of the US.

As far as the reasons for merger are concerned, a substantial amount of published work for both U.S. and European merger activity has been produced. Scholars like Singh (1977), Hart et. al. (1967), Meeks (1977) and Vice (1977) have mainly examined the merger activity of the U.K. The above mentioned scholars on European merger activity and many N. American researchers e.g. Markham (1955) have noted that merger activity has occurred in waves and in addition, they propose that European and U.S. merger waves differ.

The issue is that neither the economic cycles of the U.S. and Europe, nor their merger waves are the same. M&As belong to the corporate implementation process. They are employed by the corporate management of organizations to serve their strategies, whichever they may be. Strategy has strong relationships with environment. As much of the traditional contingency literature suggests, environment can and should influence strategy (e.g Burns and Stalker (1961), Dess and Beard (1984), Hambrick (1983), Miller and Friesen (1984), Zaltman, Duncan & Holbek (1973), and Porter (1980). Since external factors influence corporate strategies and M&As serve corporate strategies, the transitivity axiom leads us to argue that M&As are influenced from the external environment (in our case their regional dimension, which implies all the rest factors). We cannot isolate M&A activity from the societal environment, and it has been proved that the U.S. and European societal environments are different. To conclude, we suggest that European and U.S. studies on merger activity should not be used interchangeably since they produce different, often illusory results. Furthermore, whenever results from regionally different M&A activities are, careful and special manipulation is required. Otherwise, an interchangeable use of studies from different regions will lead to doubtful results.

Comments on the multidisciplinary evaluation of M&As

M&As have proven to be a significant and increasingly popular means for attaining corporate strategies. Their significance and

importance are examined from different perspectives from the various disciplines. The final results of such multidisciplinary examination of M&As usually consist of useful and necessary guides which can be used to evaluate them for different purposes (e.g. social cost-benefit analysis, macroeconomic analysis, public policy planning, and corporate planning etc.).

The importance, to avoid confusion, in the synthesis of all these results, prerequisites their understanding and, further the use of a known, disclosed, homogeneous and comprehensible code of communication. We have already proved that the existing work on M&As, published in the literature, is confusing and faces many conceptual problems. Although our purpose is not to disclose the reasons of this situation, it might be helpful to comment briefly on a few important parameters that reveal the dimensions of the problem. Table 1 gives an example of M&As' multidisciplinary classification and shows that even though the majority of literature classifies M&As as strategies, there are also a few other ideas, the second most eminent being to classify M&As as policies. The agreement or disagreement on M&As classification, depicted in Table 1, has been proved to be untrue, since every discipline, and even within each discipline, there are different definitions of the suggested classification. Why it happens is not easy to say, but it was highlighted through this article that each discipline express a special interest on M&As and it also examines M&A activity from a certain perspective. Whatever is required to support and serve the special interest expressed by each discipline on M&As is usually borrowed from other disciplines. Since M&As are employed and implemented by corporations they have attracted the attention of the disciplines even more strategic management and finance. This is one of the obvious reasons why the majority of the literature on M&As is devoted to strategic or financial aspects of M&As.

So, we realized that the basis of M&As' conceptual problems should be looked by strategic management (S.M.) discipline, since S.M. lends the framework to other disciplines (such as economics, law, human resource management etc) to examine M&As from their point of view. The question, «what is required in order to overcome the conceptual difficulties on M&As evaluation», is now shifted to «how can we solve S.M.'s conceptual problems on M&As» plus, «how can we consider M&As conceptual approaches from different disciplines (e.g. economics or public policy consider

M&As as policies and they have their reasons for doing so, since they examine them from a market structure approach).

As far as S.M. conceptual problems are concerned, the solution we suggest is the development of an S.M. code of communication. This code will consider all the development problems and furthermore will be compatible and easy to use, allowing the other disciplines to adopt it easily and homogeneously. The second part of the question, «how to overcome M&As conceptual difficulties», was concerned about the problems created upon the mixture of results from multidisciplinary studies on M&As. We have first to admit and comprehend the differences of disciplines and furthermore to distinguish their interests on M&As. In the light of this prerequisite, the results of multidisciplinary studies on M&As are becoming more clear, and their orientation has meaning and context within the analysis. Therefore, we have to emphasize two points in a multidisciplinary approach: the one being the identification of each discipline's interest and the other being the orientation of the context of the analysis.

Directions for future research

Even though an impressive volume of work has been published in the literature on M&As, very little refers to conceptual issues and none of it does so. The present study disclosed a few conceptual problems of M&As and emphasized their importance in M&As evaluation. The need to solve M&As conceptual problems is of ultimate importance in order to avoid: (i) confusion in the literature and (ii) chaos of communication within corporations. We are recommending the development of a code of communication on M&As based on S.M. theoretical framework. This recommendation stems from the crucial importance of communication between different disciplines or within the same discipline, both in literature and in practice.

There is also a need to evaluate the validity of the work on M&As in the light of the conceptual problems identified, and also to isolate irregularities that might be occurred.

Furthermore, some research on the special interests of the disciplines deal with M&As, except S.M. and Finance will be helpful in business and public policy formulation because of the understanding added on the perspective which is occasionally adopted. Identifying the above issues and suggesting solutions to their problems may help to better understand and explain M&As.

APPENDIX I

Following are various classifications of M&As published in the literature of strategic management:

Hofer & Schendel (1978: 53, 63, 95-98) examine M&As as part of corporation strategy formulation and they consider them to be strategies. Furthermore, they show M&As as serving growth strategies, or providing cash flow or providing non-financial resources in an existing business. Their overall approach to M&As takes place through a portfolio analysis process.

Ansoff (1965: 211-212) considers M&As to be substrategies (as alternatives he considers diversification and expansion) and he claims that their use must be evaluated in light of the objectives, strategy and resources of the firm.

Wheeler & Hunger (1986: 170-178) consider M&As to be strategies, which generally serve growth strategies such as Vertical, Horizontal and Conglomerate Growth strategies.

Sutton (1980: 101-151), considers M&As to be strategies which serve the external growth strategies of a firm.

Steiner (1962: 115) considers M&As to be strategies for acquiring new products to be heterogeneous, homogeneous or a mix. Seventeen years later Steiner (1979: 175-176) distinguished strategies from tactics by saying that strategies come first and tactics implement them. Even though he persists with his original idea that M&As are strategies and he claims that tactics might be considered, for example, the method of payment of the acquired company. Finally, he distinguishes the level of decision making and he advocates that tactic for a division (SBU) may be a strategy or a substrategy.

Cooke (1988: 6-77) explains M&As as strategies often adopted by firms - especially MNES-seeking expansion growth of their activities abroad (foreign direct investment).

Johnson & Scholes (1988: 163, 167) assert that M&A are one of the three alternative methods of strategy development. They consider method as the direction needed to be developed or the further choice for each of the alternative strategies. The other two 'pure' types of method are internal development and joint development.

The only contradiction in Johnson and Scholes analysis is the avoidance to define organization mission-objective-strategy and the indirect adoption of Hofer & Schandel's (1978), theoretical analysis of M-O-S, which does not intersect with their own arguments.

Lorange, Morton & Ghoshal (1986: iii, 98) consider M&As as corporate level strategies; in particular they argue that M&As serve corporations with wide value creation as mission and the viability of the shareholder portfolio as objective.

Porter (1980: 204, 339) considers M&As strategies for entry and he classifies them among strategies of entry through internal development.

Porter (1985: 347, 529-530) also in the analysis of «successful ways to attack a leader» he considers acquisition as a form of alliance, where a firm either acquires another firm/s or is itself acquired.

Payne (1987: 7) claims that he analyses M&As strategically. He argues that corporate strategy is concerned with creating and protecting shareholder wealth. He also asserts that shareholder wealth is generated by the spread of returns that are earned by a company in excess of the cost of capital employed. In this context of shareholder wealth creation, Payne considers M&strategies through which companies grow and expand.

Hopkins (1987), Singh & Montgomery (1987), Lubatkin (1987), Chatterjee (1986), Silhan & Thomas (1986), Galbraith & Stiles (1984), Pitts (1977) and others argued that M&As are strategies serving various growth strategies.

Simmons (1988: 1-7) has been confused in the classification of M&As since, on the one hand he claims that M&As are tactics employed as part of a firm's strategy and, on the other hand he considers M&As as unique strategies. The dualism of M&As definition attempted by Simmons may be attributed to his perception that tactics serve the goals of firms. In particular, as Figure 1a depicts, manipulating M&As in this way (as strategies serving other strategies) it is inherently assumed that two levels of strategies exist: *Level 1*: growth strategy and *Level 2*: M&A strategy. However, at the moment, no similar classification of strategy has been suggested by the Literature. As a result, M&As classified as strategies cannot serve another strategy, since it is inconsistent with the hierarchy suggested by strategic management and the evaluation of equivalents (strategy- strategy, suggested by the science of logic [e.g. Hallett (1967) Lambert and Ulrich (1980) Canfield (1981), Trusted (1979) Fisher (1988)].

The above described situation where a strategy' (e.g. growth) is being served by another strategy is called «strategy cannibalism» and leads to disorder of the entire corporate strategy formulation process.

REFERENCES

Aaker, D.A., 'Strategic Market Management', Wiley, New York, 1984.
Andrews, K. R., 'The Concept of Corporate Strategy', Irwin, Homewood, IL. 1970.
Ansoff, I.H., 'Corporate Strategy', McGraw-Hill, New York, 1965.
Barrett, P.F., 'The human implications of mergers and take-overs', Institute of Personnel Management, London, 1973.
Blair, J.M., 'Economic Concentration', Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, 1972.
Bowman, C. and D. Asch, 'Strategic Management', Macmillan, Basingstoke, 1987.
Buono, A.F. and J. L. Bowditch, 'The Human Side of Mergers and Acquisitions', Jossey-Bass Publ., San Francisco California, 1989.
Burns, T. and Stalker, G. M. 'The Management of Innovation, Tavistock, London, 1961.
Chang, Y. N. and Campo-Flores, F., 'Business Policy and Strategy', Good Year, Santa Monica, CA. 1980.
Calbraith, C. S. and C. H. Stiles, 'Merger Strategies as a Response to Bilateral Market Power', Academy of Management Journal, Vol. 27, No. 3, 1984, 511-524.
Chatterjee, S., 'Types of Synergy and Economic Value: The Impact of Acquisitions on Merging and Rival Arms', Strategic Management Journal, Vol. 7, 1986, 119-139.
Christensen, C. R., K. R. Andrews, J. L. Bower, R. G. Hammersmith and M. Porter, 'Business Policy', Irwin, Homewood, IL, 1982.
Cooke, T. E., 'International Mergers and Acquisitions' Basil Blackwell, Oxford, 1988.
Cowling K., P. Stoneman, J. Cubbin, J. Cable, G. Hall, S. Domberger and P. Dutton, 'Mergers and Economic Performance', Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
David, F. R., 'Strategic Management', 2nd edition, Merrill, Columbus, 1989.
Department of Trade and Industry, 'Mergers Policy', HMSO, London, 1988.
H.M.S.O, 'A Review of Monopolies and Mergers Policy - A Consultative Document', H.M.S.O., London, 1978.
Dess, G., and Beard, D., 'Dimensions of organizational task environments', Administrative Science Quarterly, 29, 1984: 52-73.
Evered, R., 'So What's Strategy?' Long Range Planning, Vol. 16 No. 3, 1983, 52-72.
Fisher, A., 'The Logic of Real Arguments' Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
Glueck, W. F. and L. R. Jauch, 'Business Policy and Strategic Management', McGraw-Hill, New York, 1984.
Greenley, G. E., 'Strategic Management', Prentice Hall, London, 1989.
Hambrick, D. C., 'Some tests of the effectiveness and functional attributes of Miles and Snow's strategic types', Academy of Management Journal, 26, 1983: 5-26.

Hayes, R. H. 'The human side of acquisitions', Management Review, 68 (II),1979, 41-46.
Harvey, D. F., 'Strategic Management', Merrill, Columbus, OH, 1982.
Hallett, G., 'Wittgenstein's Language and World' University of Massachusetts Press, 1981.
Hart, P.E., M.A. Utton and G. Walshe, 'Mergers and Concentration in British Industry', Cambridge University Press, Cambridge, 1973.
Higgins, J. M., 'Organizational Policy and Strategic Management', Dryden, New York, 1983.
Hofer C. and D. Schendel, 'Strategy Formulation: Analytical Concepts', West, St. Paul, MN, 1978.
Hopkins, H. D., 'Acquisitions Strategy and the Market Position of Acquiring Firms', Strategic Management Journal, Vol. 8, 1987, 535-547.
House of Lords, 6th Report, Session 1988-89, 'Merger Control', H.M.S.O., London, 1989.
Hopt, K. J., 'European Merger Control', Vol. I, Walter de Gruyter, Berlin-N. York, 1982.
Johnson, G. and K. Scholes, 'Exploring Corporate Strategy', Prentice-Hall, London, 1988.
Jervis, F. R. 'The Economics of Mergers', Routledge and Kegan Paul, London.
Lorange, P., Scott Morton, M.F. and S. Ghoshal, 'Strategic Control Systems', West, St. Paul, MN, 1986.
Lambert, K. and W. Ulrich, 'The Nature of Argument', Macmillan, New York, 1980.
Luffman, G., S. Sanderson, E. Lea and B. Kenny, 'Business Policy: An Analytical Introduction', Blackwell, Oxford, 1987.
Lubatkin, M., 'Merger Strategies and Stockholder Value', Strategic Management Journal, Vol. 8, 1987, 39-53.
Markham, I. W., 'Survey of the evidence and finding on mergers', in National Bureau of Economic Research, Business Concentration and Price Policy, Special Conference Series 5, Princeton UP, Princeton, 1955.
Marks, M. L., 'Merging Human Resources: A review of current research', Mergers and Acquisitions, Vol. 17, No. 2, 1982, 38-44.
Mellone, S. H., 'An Introductory Text-book of Logic', Fifth Edition, William Blackwood and Sons, London, MCMXI.
Meeks, G., 'Disappointing Marriage: A Study of the Gains from Merger', Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
McGlashan, R. and T. Singleton, 'Strategic Management', Merill, Colombus, 1987.
Merkin, R. and K. Williams, 'Competition Law', Sweet and Maxwell, London, 1984.
Miller, D. and Friesen, P. H., 'Strategy making and environment: The third link', Strategic Management Journal, 4, 1983: 221-235.
Miller, D. and Friesen, P. H., 'Organizations: A quantum view', Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NT, 1984.

Naharandi, A. and A.R. Malekzadeh, 'Acculturation in Mergers and Acquisitions', Academy of Management Review, Vol. 13, No. I, 1988, 79-90.

OECD, 'Merger Policies and Recent Trends in Mergers', OECD, Paris, 1984.

Payne, A.F., 'Approaching Acquisitions Strategically', Journal of General Management, Vol. 13, No. 2, Winter 1987, 5-27.

Pearce, J.A. and Robinson, R. B. 'Strategic Management', Irwin, Homewood, IL, 1985.

Pitts, R.A., 'Strategies and Structures for Diversification', Academy of Management Journal, Vol. 20, No. 2, 1977, 197-208.

Porter, M., 'Competitive Strategy, Techniques for Analyzing Industries and Competitors', The Free Press, New York, 1980.

Porter, M., 'Competitive Advantage', The Free Press New York, 1985.

Reid, S., 'Mergers, Managers and the Economy', New York, McGraw Hill, 1968.

Rue, L.W. and P.G. Holland, 'Strategic Management' McGraw Hill, New York, 1986.

Singh H. and C. A., Montgomery, 'Corporate Acquisition Strategies and Economic Performance', Strategic Management Journal, Vol. 8, 1987, 377-386.

Simmons, M., 'Successful Mergers', Waterlow Publ., London, 1988.

Stern, L.W., 'Mergers under scrutiny', Harvard Business Review, Vol. 47, 1969.

Steiner, G.A., 'Making Long-Range Company Planning Pay-Off', 1962 adapted from M. T. Matteson and J. M. Irancevich 'Management Classics', Good Year, Publ. Co., Santa Monica, Cal., 1981.

Steiner, G.A., 'Strategic Planning', Free Press, New York, 1979.

Sutton, C.J., 'Economics and Corporate Strategy', Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Trusted, J., 'The Logic of Scientific Inference', Macmillan, London, 1979.

Vice, A., 'The Strategy of Take-overs', McGraw Hill, London, 1971.

Walter, G.M., 'Culture Collision in Mergers and Acquisitions', In P. J. Frost, L.F. Moore, M.R. Louis, C.C. Lundberg and J. Martin (Eds.), 'Organizational Culture' (pp. 301-314) Beverly Hills, (CA: Sage 1985).

Weinberg, M.A., M. V. Blank, A. L. Greystock, 'Take-Overs and Mergers', 4th ed., Sweet and Maxwell, London, 1979.

Wheelen, T.L. and J.D. Hunger, 'Strategic Management and Business Policy', Addison-Wesley, Reading, MA, 1986.

Zaltman, G. and Duncan, R., and Holbeck, J. 'Innovations and Organizations', Wiley, New York, 1973.

*D. A. Cambis**

DEVELOPMENT OF STRATEGIC MANAGEMENT CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR MULTIDISCIPLINARY USE AND MANIPULATION OF MERGERS AND ACQUISITIONS' CONCEPTUAL PROBLEMS

SUMMARY

Scope

As someone noted, «what you see depends on where you stand». Cambis (1999) set the multidisciplinary conceptual problems of Mergers and Acquisitions (M&As) on the strategic management ground. Adopting this stand, this article evaluates the conceptual problems of M&As and suggests an integrated, strategic management oriented code of communication for M&As multidisciplinary analysis.

Sophisticated strategic, financial and econometric models are developed to analyze corporations' current position as well as their foreseeable future by employing refracting mirrors through which reality can be viewed. They seldom allow adequate perception of the richness, ambiguity and complexity of the «real world» in which managers and scholars must operate in order to provide advice for improvements. In addition, the conceptual ambiguity of theoretical models impedes their application between the various levels of an organization and their evaluation from different perspectives.

M&As are not an exception of conceptual ambiguity met in the literature, as Malliaris and Cambis (1999) indicates. To overcome these kinds of problems regarding M&As we intend to:

* Lecturer in Marketing at the Universtity of Piraeus.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

1. define strategic planning organization components (Mission-Objective-Strategy) and develop the framework of Strategic Management (S.M.);
2. describe and distinguish merger, acquisition and alternative forms of M&As;
3. define M&As strategically;
4. evaluate M&As classifications suggested in the literature; and
5. identify the drawbacks of the strategic management literature on M&As and suggest areas of further research required.

Even though we examine M&As from a strategic management perspective, our eventual objective is to build in a compatible code of communication, which is meaningful and workable, for every discipline of literature dealing with M&As and for every specialist associated to some extent with M&As. The synthesis adopted relies a lot on the one suggested in Malliaris and Cambis (1999) study, since the present article attempts to answer the conceptual problems of M&As identified by this study. A summary of the conceptual problems of M&As as identified by Malliaris and Cambis (1999), are as follows:

- M&As are not strategies;
- there is complete confusion in the various disciplines treating M&As;
- since M&As serve corporate strategies, even though they themselves are not strategies, they are influenced by the external environment. In the case where have a different regional origin M&As are examined in a study and the external environment of corporations in every region is different, they should not be used interchangeable as they produce inconsistent results.

Conclusions

As a result of the above mentioned synthesis the understanding and contributions this study provides are as follows:

(a) Any definitions of terms in strategic management should not be taken for granted since there are many different definitions, the adoption of each one leads to unhomogenous results.

(b) A thorough development of a strategic management model, as suggested in the literature, in such a way as to be explicit and meaningful to every user from any discipline.

(c) The realization that the definitions/statements of mission-objective and strategy, as suggested by the literature/developed by organizations are not homogeneous since the reasons, motives and classification used vary.

(d) The emphasis required for the dynamic nature of mission objective and strategy since they reflect organizations internal and external environment changes.
(e) The development of thorough definitions of mission-objective-strategy in a strategic management context, aiming to provide a tool of reference for strategic planners and other users.
(f) The description, strategic definition and classification of M&As.
(g) The strategic management classification of M&As as «techniques».
(h) The classification of M&As suggested in the literature is partial since it only considers the case where M&As serve growth strategies, and only the acquiring firm's site is examined.
(i) The classification of M&As reported in the literature does not apply equally to Ms and As. In particular it is proved that the classification of As suggested is holistic, while the classification of Ms is based on a completely confused framework.

A. DEVELOPING CONCEPTUAL ISSUES OF STRATEGIC MANAGEMENT

1. *Why definitions are important*

Abell (1980), asserts that when a business definition is not explicit, there are usually a variety of undesirable consequences. Cambis (1999) argue that one of the conceptual problems in M&As evaluation is the assumption of the literature that definitions (e.g. definition of strategy) are certain and homogeneous. As they indicate, when the assumption is not realistic, it results in confusion and misunderstanding. Defining the terms used works like a safety clip: it secures the good communication and deters any ambiguity that may arise. In addition, definitions provide assurance of sufficient communication within the discipline itself and between the various disciplines which use the term.

2. *What is different*

The literature of strategic management (S.M.) provides many definitions of the terms used to describe the stages of strategic planning and to classify the framework within which it operates.

The reasons we commit ourselves to attempt another set of definitions on strategic planning terms and to the operational framework of S.M. are mainly two:

(a) The first understanding this study provides is that any definition of a term in S.M. shouldn't be taken for granted, since there

are many different ones; the adoption of each can lead to unhomogenous results.

(b) The existing definitions of S.M. are not integrated in the sense that they do not consider explicitly all the aspects implied, and they are also addressed exclusively to their discipline, ignoring their popularity and use among other disciplines.

3. *The Framework of Strategic Planning*

Organizations are dynamic since their environment is dominated by turbulent changes. Modern corporations need to have a knowledge of themselves and their environments.

Figure 1 reveals the opportunities (pros) and threats (cons) of a corporation's external environment. An examination of the strategic management literature [e.g. Greenley (1989), Wheelen and Hunger (1986), Gardner, Rachlin and Sweeny (1986)] provides a thorough analysis of the subject. At present we emphasize the transition stage from the corporation's internal and external analyses, to the stage that the corporation realizes the need for a framework and a functional process to transform the information obtained from the analyses to guidelines for improvement throughout the corporation.

Figure 1.
External Audit

The taxman should be a headache for the shareholders

New markets very promising we play well

Brilliant ideas from

Figure 2a.

Brainstorm – Necessity for Framework to Process Information

Report No. 1
High Production cost

Report No. 10
Share price down 15p

Report No. 2
Potential conflict with unions

Report No. 3
Market share reduced

Report No. 5
Muslims do not drink alcohol

CORPORATION «A»

Reporto. 6
New taxation code

Report No. 4
Offer to buy a new patent

Report No. 7
Political instability in our S. America division

Report No. 8
Oil prices up

Report No. 12
Advertising campaign results very poor

Report No. 9
R.O.E. ratio down 1.5%

Report No. 11
Our supplier is in the red

Figure 2b.
Adoption of Strategic Management Model.

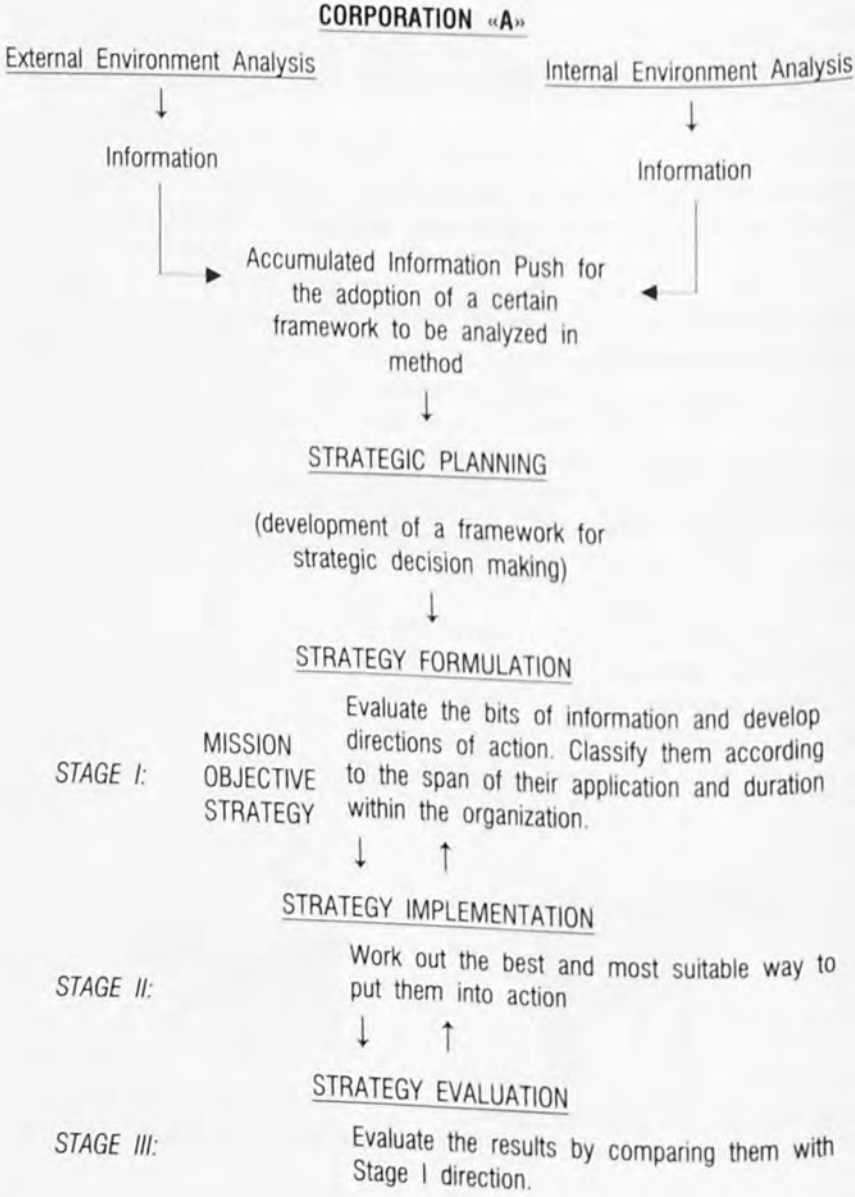

Figure 2a exhibits the numerous pieces of information a corporation receives from the internal and external environment and the need to employ a framework in order to evaluate this information and plan accordingly. Figure 2b emphasizes the transition point between internal-external environment analyses and the adoption of strategic planning. The stages of strategic planning as suggested by the literature, [e.g. Wheelen & Hunger (1986), David, (1989), Bowman & Asch (1987), Greenley (1989)] are: strategy formulation, implementation and evaluation. Next we are going to define the components of strategy formulation process which are in order of span and duration as follows: corporate mission, corporate objective and corporate strategy. We give such importance to these fundamental definitions because as asserted in the literature [Malliaris and Cambis (1999)] the existence of many proposed definitions and the parallel illusive assumption that they are homogeneous, makes the literature appear irregular.

4. *How the Literature Defines Organizational Mission - Objective - Strategy*

The first step in strategy formulation process is the formulation of the mission statement. The literature on organizational mission could be divided into two parts: the first attempts to explain why an organizational mission is needed and the second to explain the motives that might drive mission's formulation. Both are very important since they shape the other components of strategy formulation process and all together a corporation's strategic management. As reported in the literature, there are many reasons an organizational mission is needed. King and Cleland (1979) list in their study many reasons for establishing a mission statement. David (1986) and Levitt (1960) deal with the relative subject of organizational mission form, which accomplish O.M. formulation process. The literature [e.g. Pearce (1982), Wheelen & Hunger (1986), Pearce & Robinson (1985)] suggests that the criteria which influence mission's formulation are those included in the statement, and those that are not without saying that the involvement of the latter is of minor importance.

Apart from the variety of reasons and criteria suggested by the literature and examined previously as influential factors in organizational mission's formulation, there are a few more. Their role in internal-external environment parameters depends on the specific features of the corporation in examination and also the time of examination. For example, the commitment of a corporation to

environment protection in the 1960s was of minor importance, while today it is very important, especially in the developed countries. Our conclusions from the evaluation of the studies reported in the literature on the organizational mission are as follows:

- there is no homogeneous formulation of organizational mission;
- the importance of reasons and motives to build up organizational mission forbid generalizations and;
- since business environment is dynamic, organizational mission needs to be dynamic as well.

The second step in strategy formulation process is the formulation of the organizational objectives. The literature examines many aspects of organizational objectives and does not agree to a certain definition. Indicated examples of the definition of corporate objectives suggested by the literature are:

Hofer & Schendel, (1978:20), consider corporation objectives to be the intermediate-term targets that are necessary but not sufficient for the satisfaction of goals. Consequently, they distinguish goals/mission from objectives in the sense that, the former are not achievable, since they are not bounded, while objectives can be realized.

Wheeler & Hunger, (1986:13), assert that the terms goal and objective are interchangeable and they define them as an end result of planned activity which states what is to be accomplished and by when (quantified if possible).

Ansoff, (1965: 40), defines an objective as a measure of efficiency of the resource conversion process and he argues that it contains three elements: (i) the particular attribute, (ii) the yardstick and (iii) the goal.

The literature also provides many variations concerning the range of organizational objectives that companies can establish [e.g. Greenley (1986), Rue (1974), Bhatty (1981)] and it also presents, in hierarchy, the objectives which are established at various levels within the organizational structure of the firm (e.g. Rue & Holland (1986), Rowe, Mason & Dickel (1985), and Richards (1986)].

The previous paragraphs have been devoted to the organizational objectives evaluation as presented in the literature.

We provided a few definitions of corporate objectives and some other aspects of organizational objectives such as their range and the level of hierarchy addressed within a firm. Overall, a multi-dimensional analysis of organizational objectives suggested by the literature has been revealed. This analysis does not leave any impression that organizational objectives are defined homogeneously. The aspects developed here aim to highlight the complexity and importance of objectives formulation, which are to be critically considered.

The third step in strategy formulation process is the formulation of corporate strategies. The Cambis (1999) study has proved that there is no homogeneity in the definitions of strategy suggested in the literature. In addition, we would like to forward two more aspects on strategy definition, which we believe, are of equal importance in strategy formulation, implementation and evaluation. The first concerns the level of corporation the strategy is addressed so we distinguish corporate strategies and SBU strategies etc. The second regards the increasing influence of societal environment on corporate strategy formulation. Ansoff (1983) suggests that the societal environment is complex and multifaceted and requires appropriately complex multifaceted and aggressive response strategies.

DEFINING ORGANIZATIONAL MISSION - OBJECTIVE - STRATEGY IN A STRATEGIC MANAGEMENT CONTEXT FOR STRATEGIC PLANNERS AND OTHER USERS

Even though the literature provides a variety of definitions on organizational mission, objective and strategy (as we examined earlier on), there is no integrated approach in the development of these definitions. A synthesis of literature exists (e.g. Greenley, (1989), which reveals the multi-dimensional formulating problems of these very basic and, in parallel, very important components of strategic planning. What does not exist is a descriptive, compatible definition for each of these terms, which are frequently used by strategic planners and people from other disciplines. Next we attempt to bridge the gap by developing our own definition. In particular, we aim to provide a homogeneous basis of communication for future research on strategic management matters and also to equip every user of the three steps of strategy formulation process with a descriptive and workable definition.

Organizational Mission: the first step in strategy formulation process, either broad or narrow in its form, reveals (through the way they are expressed) the reasons in purpose and the span of interest of the parties addressed. Formulating the statement of organizational mission (O.M.) also requires the employment of criteria (which, included or not), reveal the position of the firm within its environment, its distinctive features and encompasses the relationship of the firm with its external environment. Finally, O.M. expresses the time of its formulation and the people involved in it.

Organizational Objectives: the interpretation of O.M. in realistic and manageable aims/terms given the time constraint. The organizational objective (O.O) refers to corporate level and might direct the objectives of firm's rest levels. The O.O expresses the priorities of the firm; O.Os type, either directional, performance, internal, external or a mix of them represent «what» the firm is aiming to achieve.

Corporate Strategy: the best alternative selected plan of action, according to a corporation's present and foreseeable situation. This plan of action is consistent with corporation mission and objectives and consists of a general but meaningful guideline for all the hierarchy of corporate management.

DESCRIBING, DEFINING AND CLASSIFYING M&As IN STRATEGIC MANAGEMENT CONTEXT

This section of the study is divided into three sub-sections. The first describes Mergers, Acquisitions and other similar forms of firms' alliance, the second defines M&As strategically and the third evaluates M&As classifications suggested in the literature, in the

light of the strategy formulation components analysis developed previously.

Even though these parts are different, they have the same objectives; to develop a common ground of communication for future studies on M&As between scholars of various disciplines and to suggest solutions to the conceptual problems identified in Malliaris and Cambis (1999) study.

DESCRIPTION OF MERGER, ACQUISITION, AND OTHER ALTERNATIVE FORMS OF M&As

(i) ***Merger***, the amalgamation of two or more corporations of relatively similar size and the creation of a new combined organization. Both corporations are voluntarily sitting at the negotiating table and decide about the issue of stock of the controlling corporation in place of the stock of the partners.

(ii) ***Consolidation***, the dissolution of consolidating companies property, business and their transfer to a single company.

(iii) ***Acquisition***, the purchase of controlling interest of a firm called the acquired company by a relatively bigger firm called the acquiring company. The acquiring firms' expression of interest in absorbing/adding a firm to its organization is asserted through the mechanism of the bid.

(iv) In cases where the acquired firm is, or seems to be, reluctant to be taken over (in order to raise its tender offer) but the acquiring firm continues the process of attainment we deal with ***hostile take-overs***.

We should point out that we do not take into account management buy-outs, management buy-ins and leverage buy-outs as alternative forms of M&As. The reason is that these forms of corporate control do not involve amalgamation of any kind of two or more firms, but of a management team (a group of individuals without any legal/commercial entity) and a firm. Consequently, in our view management buy-outs, buy-ins and leverage buy-outs might be seen only from the acquired company's side as a tool serving divestment strategy.

STRATEGIC DEFINITION OF M&AS

We go on to define M&A for strategic management purposes as **techniques** employed by corporate management to serve cor-

porate strategies of every kind (see Figure 3). M&As as techniques imply:

a) a certain method followed every time when they are put into action,
b) an a-priori procedure, determined by the public interest parties, that should be followed during the implementation stage, and;
c) an expert knowledge provided by the specialists on M&As.

Figure 3.
M&As' Position in a the Strategic Management Model.

Classification of M&As

Perhaps surprisingly, scholars appear to agree on the classification of M&As. In particular, the following three categories of M&As are recognized:

a) *HORIZONTAL M&As*: invariably raise market power because, by definition, they eliminate side by side competition between firms (e.g. Eckbo (1983), Chatterjee (1986)).
b) *VERTICAL M&As*: attain firms in the chain of production-forward/backward integration (e.g. Shepherd (1979), Hopkins (1987), Sichell (1973)).
c) *CONGLOMERATE M&As*: recorded between firms belonging to opposite industries and in no way consist of horizontal or vertical

integration (e.g. Keenan & White (1982), Blair (1965), Hopkins (1987)).

The above classification of M&As inherently assumes that M&As serve growth strategies only; it is also revealed that the classification mainly considers the case of the acquiring firm. Next, we are going to question whether M&As serve only growth strategies and whether the classification suggested by the literature applies equally to Ms and to As.

Questioning the classification of M&As suggested by the literature

1. The ideas suggested in this part of the study are based on the conceptual considerations developed earlier in this article (on the definitions of organizational mission, objective and strategy as well as on the description and strategic definition of M&As) and in Malliaris and Cambis' (1999), study on conceptual problems of M&As, (e.g. classification of strategy alternatives). Before the development of our arguments we wish to emphasize the importance of M&As classification to strategic management and economic disciplines. As far as strategic management is concerned, the classification of M&As techniques justify, to a great extent, the way a merger or acquisition is evaluated. Other bids of information plus M&As classification determine to some extent M&As performance. As far as economics are concerned, the classification of M&As influences the analysis of market structure. A special case which reveals the ultimate importance of M&As classification is the Monopolies and Merger Commission (MMC). MMC rejects or permits a submitted M or A case according to its influence to the market structure, which is mainly expressed by the ratio of market concentration.
2. We advocate that the classification of M&As suggested in the literature is partial since it only considers the case where M&As serve growth strategies and form acquiring firm's site. Figure 4, shows clearly the logic of our argument.
   Figure 4 confirms our argument that the existed classification of M&As suggested in the literature is partial, to the extent that it can explain M&As when they serve only growth strategies and only from the site of an acquiring firm. Further development of M&As techniques classification is required in these directions: (i) to consider the case where M&As serve other strategy alternatives except growth and (ii) to examine their bilateral (acquired - acquiring companies) classification.

The following section continues the evaluation of M&As classification published in the literature and it especially examines whether the suggested classification applies equally to Ms and to As.

Figure 4a.
Traditional vs Modern approach of M&As classification. 1st category

HORIZONTAL

TRADITIONAL APPROACH	***MODERN APPROACH***
Considers M&As as strategies	Considers M&As as techniques
↓	↓
Serving only GROWTH strategies	Serving any kind of DIVESTMENT strategies
↓	↓
From the side of the ACQUIRING firm when conditions of horizontal M or A are fulfilled	From the side of the ACQUIRED firm when conditions of horizontal M or A occur
↓	↓
Leading to HORIZONTAL M&As	Leading to HORIZONTAL M&As
↓	↓
Raising market power	Not raising market power
↓	↓
JUSTIFIED	EXISTING CLASSIFICATION NOT JUSTIFIED

Figure 4b.
Traditional vs Modern approach of M&As classification.
2nd category

VERTICAL

TRADITIONAL APPROACH

↓

Considers M&As as strategies

↓

Serving GROWTH strategies

↓

From the side of the ACQUIRING firm when conditions of vertical (forward of backward) M or A are fulfilled

↓

Lead to VERTICAL M&As

↓

Forward/backward integration (by definition forward/backward integration belongs to growth strategy alternatives)

↓

JUSTIFIED

MODERN APPROACH

↓

Considers M&As as techniques

↓

Serve any kind of RETRECHMENT strategies

↓

From the side of ACUIRED firm when conditions of vertical M or A fulfilled

↓

Lead to HORIZONTAL M&As

↓

Lead to DISINTEGRATION and not to Vertical M&As since by definition forward / backward integration belong to growth strategy alternatives

↓

NOT JUSTIFIED THE EXISTED CLASSIFICATION

Figure 4c.
Traditional vs Modern approach of M&As classification.
3rd category

CONGLOMERATE

TRADITIONAL APPROACH	***MODERN APPROACH***
↓	↓
Considers M&As as strategies	Considers M&As as techniques
↓	↓
Serving GROWTH strategies	Serving TURNAROUND strategies
↓	↓
From the side of the ACQUIRING firm when conditions of conglomerate M or A are fulfilled	From the side of the ACQUIRING firm when conditions of conglomerate M or A are fulfilled
↓	↓
Leading to CONGLOMERATE M&As	Leading to de-conglomeration
↓	↓
diversification	Non diversification
↓	↓
JUSTIFIED	EXISTING CLASSIFICATION NOT JUSTIFIED

Previously this study has described as «merger» the amalgamation of two or more corporations of relatively similar size and the creation of a new combined organization. In a merger there is no merging and merged part since both parties voluntarily proceed to merger. The two firms deciding to be merged will from now on be called «merging part I», «merging part 2», etc. We believe another issue of mergers that it needs clarification. According to the description of a merger, its outcome is a newly created company. For example: «Ernest» merging part 1 and «Young» merging part 2 decided to merge and they created «Ernest and Young». Ernest and Young did not exist before the agreement of two merging parts caused it to come into being. The other technique also described in an earlier part of the

present study was «acquisition». As «acquisition» was described as the purchase of controlling interest of a firm, called the «acquired» company, by a relatively bigger firm called the «acquiring» firm. In acquisition cases, in contrast to merger, there is an active and a passive part as suggested from their titles (acquiring-acquired). But even here there is an ambiguity. In particular, if we don't know why acquisition technique was employed by both firms, in other words, the strategies of acquiring and acquired companies, we cannot be definite.

The third issue we wish to coincide before our argument regards the philosophy of M&As classification is: which criteria have been employed in the development of the suggested in the literature classification of M&As. The obvious criteria used in the development of the traditional classification of M&As is the degree of business homogeneity and their relationship in the industry (e.g. competitors, suppliers, buyers). Also the inherent assumptions are as follows:

i. M&As serve growth strategies;
ii. M&As are strategies, and;
iii. interest for classification appear to have only the M&As' results.

We argue that the classification of M&As reported in the literature does not apply equally to Ms and to As.

In the case of acquisition, the result of the amalgamation is the acquiring firm which might be classified according to the strategy (and the rest of information concerning acquiring company e.g. kind of business and homogeneity with the acquired company) of acquiring firm being served by acquisition technique. While in the case of merger the result is a newly created organization. We argue that we cannot classify a merger given the present classification since (i) we cannot estimate the degree of homogeneity, (ii) the new organization has no strategy formulated at the time of its creation, (iii) the merger was served merging part 1 (m p.l) and merging part 2 (m p.2) strategies. Before the merger we might say that the merger is horizontal, vertical or conglomerate, but when the actual merger occurs we can't simply classify because the m.p.l and m.p.2 don't exist any more and the new organization does not have the data to classify it. We can speak for its 'predecessors' but not yet for the new firm. Everything happened regarding its predecessors, but they don't exist any more as they were before the merger.

Figure 5.

During the time of merger and immediately after that, Firm C has not formulated its strategies (even in the case that it adopts Firm's A & B strategies, it will be different since they are examined in a new organization)

Further Research Suggested

Since the purpose of the present study was the development of a meaningful and workable code of communication for every user/scholar that deals with M&As, as well as to establish a theoretical framework for further research on M&As, we evaluated the strategic management theoretical background and studies on conceptual and other issues of M & As. The areas for further research we have identified are:

i) to find out the interaction between internal/external audit and organizational mission, objective and strategy formulation;
ii) to examine the conceptual issues of management buyouts, management buy-ins and leverage buy-outs in a strategic management context;
iii) to analyze further, in light of this paper's suggestions, the classification of M&As, and
iv) to develop a workable and integrated classification both for Ms and As.

We also believe that an evaluation of the published studies on M&As is required in light of this paper's suggestions, in order to justify their application in theory and in practice for users of various disciplines.

REFERENCES

Abell, D. F., «Defining the Business: the Starting Point of Strategic Planning». Prentice-Hall, 1980.
Ansoff, I.H., «Corporate Strategy»', McGraw-Hill, New York, 1965.
Ansoff, I.H., «Societal Strategy for the Business Firm», IN: Lamb, R., «Advances in Strategic Management», Vol. I, Jai Press, 1983.
Bhatty, E.F., «Corporate Planning in Medium-sized UK Companies», Long Range Planning, 14, 1, 1981, 65-76. Blair, J.M., «Economic Concentration», Harcourt Brace Jovanovich, Inc., Princeton, 1965, 41-58.
Bowman, C. and D. Asch, «Strategic Management», Macmillan, Basingstoke, 1987.
Chatterjee, S., «Types of Synergy and Economic Value: The Impact of Acquisitions on Merging and Rival Firms», Strategic Management Journal, Vol. 7, 119-139 (1986).
David, F. R., «Fundamentals of Strategic Management», Merrill, Columbus, OH, 1986.
David, F.R., «Strategic Management», 2nd edition, Merrill, Columbus, 1989.
Eckbo, B.C., «Horizontal Mergers, Collusion and Stockholder Wealth», Journal of Financial Economics, 11, 1983, 241274.
Gardner, J. R., R. Rachlin and H. W. Allen Sweeny, «Handbook of Strategic Planning», John Wiley & Sons, 1986.
Greenley, G. E., «The Strategic and Operational Planning of Marketing», McGraw-Hill, Maidenhead, 1986.
Greenley, G. E., «Strategic Management», Prentice Hall, London, 1989.
Hofer C. and D. Schendel, «Strategy Formulation: Analytical Concepts», West, St. Paul, MN, 1978.
Hopkins, H. D., «Acquisitions Strategy and the Market Position of Acquiring Firms», Strategic Management Journal, Vol. 8, 1987, 535-547.
Keenan M. and L. J. White, «Mergers and Acquisitions», Toronto, 1982, Lexington Books, 65-87.
King, W.R. and Cleland, D. I., «Strategic Planning», Van Nastrand Reinhold, New York, 1978.
Levitt, T., «Marketing Myopia», Harvard Business Review, 38, 1960, 24-47.
Cambis, D.A., «Conceptual Issues of Mergers and Acquisitions in a Strategic Management Context», Working Paper.
Pearce, J. A., «The Company Mission as a Strategic Tool», Sloan Management Review, Spring, 1982, 15-24.
Pearce, J. A., and Robinson, R.B., «Strategic Management: Strategy Formulation and Implementation», Irwin, Homewood, IL, 1985.
Richards, M.D., «Setting Strategic Goals and Objectives», West, St. Paul, MN, 1986.
Rowe, A. J., Mason, R. O and Dickel, K. E., «Strategic Management and Business Policy», 2nd edition, Addison-Wesley, Reading, MA, 1985.
Rue, L.W., «Tools and Techniques of Long-range Planning», Long Range Planning, 5, 1974, 61-5.

Rue, L.W. and P. G. Holland, «Strategic Management», McGraw Hill, New York, 1986.

Shepherd, W.G., «The Economics of Industrial Organisation», Prentice-hall, 1979, 339-352.

Sichell, W., «Vertical Integration as a Dynamic Industry Concept», Antitrust Bulletin, 18, Fall, 1973, 463-482.

Wheelen, T. L. and J. D. Hunger, «Strategic Management and Business Policy», Addison-Wesley, Reading, MA, 1986.

*Anastassios D. Karayiannis**

ECONOMIC IDEAS OF ANCIENT GREEK SOPHISTS AND ORATORS**

INTRODUCTION

The majority of the historians of economics engaged with Greek antiquity, analyzed mainly the economic views of so-called Socratic philosophers. However in Athens in the 5th century B.C. quite another stream of ethical and philosophical ideas by eminent philosophers circulated: those of the sophists. These philosophers developed some interesting ideas relating to economic subjects and, especially, established rhetorics; namely, the power of speech used for the purpose of persuasion and defense in matters of justice.

By the term «sophists» Socratic philosophers, particularly Xenophon, in his *Memorabilia* (I, 6, 13), Plato in his *Sophists* (231d-e) and *Protagoras* (320b, 371b), characterized those, who by receiving fees taught the rich young Athenians «virtue» and politics. Xenophon, Plato, and in a lesser degree Aristotle, opposed sophists, whom they considered, showed a negative attitude in their teachings. However, nonetheless it must be admitted the sophists advanced a social movement in Athens characterized as the «Greek enlightenment» (Kyrkos, 1992, p. 52). Despite the fact of Socratic philosophers' hostility toward sophists' arguments and ethical ideas, sophists' undoubtedly proved themselves to be influential in the development of ethical and political ideas in Greek antiquity.

---

* University of Piraeus, Department of Economics.

** I wish to express my thanks to Tom Rotfield for his very helpful comments and suggestions on an eralier draft of this paper which was presented at the *Annual European Conference on the History of Economics*, Lisbon, Portugal, 8-10, 1996.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

We have chosen to analyze the economic ideas of two categories of thinkers that is sophists and orators, not only because they are not so well known to the historian of economics, but also, because their ideas are actually interrelated; most orators who were pupils of sophists used not only sophistic techniques in language and speech but also adopted some of their ideas[1]. Further, we intend to differentiate between them: to show which ideas were widespread in ancient Greece, and which were original or different from those developed by Socratic philosophers.

Thus, firstly in the following pages, we shall analyze the ideas of sophists and orators in regard to the economic motive and behavior of individuals; then, secondly, their attitude towards the production side of economics. In the third and fourth sections, their arguments toward the profit seeking enterprises and the accumulation and use of wealth will be respectively evaluated.

I. ECONOMIC MOTIVES AND BEHAVIOR

The philosopher Protagoras was a noticeable sophist who developed the idea of relativism, namely the evaluation of all matters in terms of an individual's preference. His argument that «man is the measure of all things» (see Plato, *Cratylus*, 386a), raised considerable doubt as to the objectiveness of things; it also established subjectivity as a question to be considered not only in appaising but also in criticizing the behavior of individuals.

Protagoras, in following his teacher Democritus (Karayiannis, 1988, p.379), supported the view that the behavior of individuals is influenced by feelings of either happiness or pain. Individuals endeavor to avoid pain and to maximize happiness (Plato, *Protagoras*, 354c) - an idea developed centuries later in the Benthamite philosophy[2]. Protagoras defines happiness and pain in terms of their intensity (ibid. 356a-c). Lowry (1981, p.816), points out that Protagoras developed the following elements of hedonic calculus: «(1) forgoing present pleasures to avoid greater future pains; (2) accepting present pains to enjoy greater future pleasures; (3) forgoing present small pleasures for greater future pleasures; and (4) accepting small present pains to avoid greater future pains». Such principles regarding the relativity of happiness and pain among different individuals, is also put-forward in the work of anonymous sophist *Dissoi Logoi*. In this treatise (about 400 B.C.) the anonymous sophist developed the argument that some economic causes produce differing results on people: in some pain while in

others happiness (*Dissoi Logoi*, quoted in Skouteropoulos, 1991, p. 576).

The establishment and healthy functioning of a city -i.e. well being- according to Protagoras, was based upon *dike* (justice) and *aidos* (respect for others). By applying these two aspects of behavior, as Lowry (1987, p. 170) comments, «the decision-making process as a means of achieving political stability has parallels with our modern legal concept of due process of law in that it sets up the procedure or process itself as the measure of justice».

Man must pursue virtue and justice; this was the crucial point of Socratic teachings (see Houmanidis, 1993, p. 11-2). However, sophists and some of their pupils differed; they considered that materialistic pursuites of man were also useful for a city. On this respect, the orators Isocrates and Demosthenes recognized that the profit motive conducted by fair methods was a social acceptable pursuit, because such activity increased the economic strength of a city (Karayiannis, 1992, pp. 70-1).

II. LABOR, PRODUCTION AND ENTERPRISES

Socratic philosophers and sophists fundamentally differ about the purpose of education. Protagoras, gave lessons to rich young Athenians who paid very high fees. He taught that a useful knowledge is the efficient management of a household *(oikos)* (Plato, *Protagoras*, 318d). It was a widely held view in the ancient Greek world that statesmen must prove to be capable in household management as well as another affairs of course (see Herodotus, *The Histories*, 29; Xenophon, *Memorabilia*, III,4,12). Socratic philosophers, on the other hand, stressed virtue as the prime aim of education of citizens.

Protagoras, examining the relationship between labor and productivity argued that there exists a positive relationship between the two- an argument also put forward by Democritus (Karayiannis, 1988, p.385). According to Protagoras (see Stobaious, *Anthology*, III,29,80), a profession that was pursued without much practical experience resulted in low productivity, and vice versa. Isocrates (*Antidosis*, 187, 208-9), a pupil of Protagoras, not only asserted that labor productivity is proportionally increased by constant practical experience but furthermore, every individual ought to choose an employment to which he has a more natural inclination.

The sophist Prodikus, a distinguished pupil of Protagoras, contemplating the origins of civilization and influenced by his teacher's

«For the resources required by those who engage in trade come not from those who borrow, but from those who lend; and neither ship nor shipowner nor passenger can put to sea, if you take away the part contributed by those who lend. In the laws there are many excellent provisions for their protection. It is your duty to show that you aid the laws in righting abuses, and that you make no concession to wrongdoers, in order that you may derive the greatest possible benefit from your market. You will do so, if you protect those who risk their money, and do not allow them to be defrauded by monsters such as these» (Against Phormio, 51-2).

Furthermore, Isocrates (*Areopagiticus*, 34-5) advises fellow-citizen not to turn against the money-lending activity of the rich, because enterprise capital will thereby be diminished and production will also be decreased.

In regard to market structure, Athenians were opposed to private monopoly, especially in trading necessary goods, as we read from Lysias oration *Against the Grain-Dealers* (6-8, 12-5). Thus, not only the Socratic philosophers[9] but also the orators opposed unfair economic transactions as a source of wealth (see Isocrates, *To Nicocles*, 50).

IV. THE ACCUMULATION AND USE OF WEALTH

The orators approached of the accumulation of wealth through fair economic transactions (that is without fraud, etc). However, Isocrates (*Antidosis*, 146, 159-160), urged Athenians not to be hostile towards rich citizens. The purpose of wealth for orators was not only that it enables loans be given to businessmen but also in it being able to pay large part of public expenses (Isocrates, *On the Peace*, 128). But after the Peloponnesian war, the willinness of the rich to undertake public expenses («leitourgies») was decreased. As a consequence, Isocrates, (*Areopagiticus*, 31-2) appealed to his rich fellow-citizens to return to pre-war behavior and to contribute to the economy of the city.

In regard to the measure of wealth, Prodikus (see pseudo-Plato, *Eryxias*, 397c-e), considered that it is related not to the amount of wealth but its proper use-a widespread idea in the ancient world, developed by Democritus (Karayiannis, 1988, p. 383) and the Socratic philosophers[10]. The orator Isocrates relatively, comments:

«Set not your heart on the excessive acquisition of goods, but on a moderate enjoyment of what you have. Despise those who strain after riches, but are not able to use what they have; they

are in like case with a man who, being but a wretched horse-man, gets him a fine mount. Try to make of money a thing to use as well as to possess; it is a thing of use to those who understand how to enjoy it, and a mere possession to those who are able only to acquire it» (To Demonicus, 27).

However, we lack documentation from the various fragments of sophists concerning their attitude toward the proper use of wealth. For Socratic philosophers[11] and some of the orators[12] wealth was to be spent: a) on necessary and not luxury goods; b) in offering help to poor fellow citizens; and c) on public expenses. In this way, Socratic philosophers and orators maintained that the misery of poor fellow citizens would be lessened and the state would be made more powerful.

The attitude of earlier sophists in regard to the unlimited accumulation of wealth was similar to that of the Socratic philosophers. Gorgias, in this work *In defense of Palamides* (quoted in Skouteropoulos, 1991, p.239), declares that virtue is more important than wealth, and that the sole motive of acquiring wealth will result in injustice and ethical corruption. This argument was supported later by Gorgias pupil, Isocrates (*Panegyricus*, 76). As is well known, this argument has been also stressed by other eminent philosophers as Plato (see Karayiannis, 1992, p.27) and Aristotle (*The Art of Rhetoric*, 1390b, 35-40).

However, some other sophists justified the accumulation of wealth as a personal aspect of man. For example, the sophist Antiphon (see Xenophon, *Memorabilia*, I, 6, 2-5) considered that through wealth the freedom of citizens and the utility derived by its consumption, is increased. Socrates, on the contrary, denies this proposition holding that without such wealth motive, man experiences greater freedom. Moreover, in **Anonymous Iamblichi** (Skouteropoulos, 1991, p. 557) the motive of accumulation of wealth was justified on the following grounds: a) man has a strong feeling of self-interest;[13] b) accumulation of wealth is a defense against the misfortunes of life; and c) by the accumulation of wealth man enjoys luxury and commands political and economic power.

On the other hand, a majority of Greek philosophers and orators opposed the avaricious behavior of men and the idle hoarding of money[14]. Also, as we learn from Demosthenes (*Against Phormio*, 8-9, 42; *Against Nausimachus*, 25-6) the common feeling of Athenians was opposed to the idle consumers whilst they esteemed those rich who used their money in enterprises.

CONCLUSION

Having at our disposal but a few fragments from sophist literature, it is rather very difficult to wholly appraise their contribution to economic subjects. However, as we have seen, some of their opinions are similar to the widespread views and ideas of other philosophers. For instance, their opposition to the accumulation of wealth by unfair economic actions, etc. More realistic were the opinions expressed by sophists and orators on economic subjects; such as concerning the labor of free citizens, the role of capitalists, the justification of the accumulation of wealth, etc. Therefore, although we regard philosophizing as the main spiritual activity of the ancient Greeks, some of them such as sophists and orators did offer realistic advice concerning the attainment through economic activity of an enjoyable life for people and for adding to the economic growth of the city-state.

NOTES

1. The sophist Gorgias introduced rhetorics to Athens (Kyrkos, 1992, p. 56).
2. This argument advanced also later on by Aristippus and the Cyrenaics (see Drakopoulos, 1991, pp. 10-2).
3. For the «agnostic» attitude of Protagoras toward gods, see Plato, (*Protagoras*, 320c-323a).
4. It is mentioned in the work of Filodimus, *On godliness* (quoted in Skouteropoulos, 1991, p. 323).
5. This treatise was written at the end of 5th and the beginning of 4th century B.C. by a follower of Protagoras (Kyrkos, 1992, p. 209).
6. See Guthrie, (1971, p. 193); Skouteropoulos, (1991, p. 455); Kyrkos, (1992, pp. 273-4). The sophist Lycophron- a pupil of Gorgias- developed the protectionistic theory of the State and emphasized its role on the protection of welfare of poor and weak citizens (see Mazaraki-Christodoulidi, 1984, pp. 197-204).
7. See for instance, Hyperides, *Against Demosthenes*, VI, 13, VII, 15; Demosthenes, *Against Phormio*, 50, *Against Apaturius*, 1.
8. See e.g.Hyperides, *Against Demosthenes*, XVII;Demosthenes, *Against Apaturius*, 4.
9. For Plato's attitude against unfair transactions see Karayiannis, (1990, pp. 34-5).
10. See, Plato *Euthydemus*, 279a-281b, Aristotle, *The Art of Rhetoric*, 1361a, 22-4.
11. See Xenophon, *Memorabilia*, XI, 9-11; Plato, *Republic*, 369d; Aristotle *Art of Rhetoric*, 1381a, 20-5, 1385a, 15-20, *Eudemian Ethics*, 1231a-1231b.
12. See Isocrates *To Demonicus*, 28; Lysias, *In Behalf of Aristophanes money*, 10; Demosthenes, *Against Meidias*, 213.
13. Socrates recognize the existence of the motive of self interest as a driving force of men's actions (see Xenophon, *Memorabilia*, III, 9, 4).
14. For example, the sophist Antiphon (Stobaious, *Anthology*, III, 10, 39, III, 16, 30); Xenophon (*Cyropaedia*, 3, III, 3, 8, III, 44); Aeschines, (*Against Timarchus*, 30, 42); Isocrates (*Areopagiticus*, 4-5).

REFERENCES

Aeschines *Against Timarchus*, Papiros, Athens, 1963, (in Greek).
Anonymous Iamblichi in Skouteropoulos, 1991, (in Greek).
Aristophanes *Plutus*, Zacharopoulos, Athens, 1956, (in Greek).
Aristotle *Art of Rhetoric*, Papiros, Athens, 1938-9, (in Greek).
Aristotle *Eudemian Ethics*, Papiros, Athens, 1964 (in Greek).
Aristotle *Politics*, Papiros, Athens, 1975, (in Greek).
Demosthenes *Philippics*, Papiros, Athens, 1939, (in Greek).
Demosthenes *Against Phormio*, Papiros, Athens, 1962. Engl. trns. A. Murray, ed. vol. IV, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, repr. 1980.
Demosthenes *Against Apaturius*, Papiros, Athens, 1962, (in Greek).
Demosthenes *Against Meidias*, Papiros, Athens, 1961, (in Greek).
Demosthenes *Against Nausimachus*, Papiros, Athens, 1962, (in Greek).
Dissoi Logoi, in Skouteropoulos, 1991 (in Greek).
Drakopoulos, S.A. (1991) *Values and Economic Theory: The case of Hedonism*, Avebury, Aldershot, U.K.
Filodimus *On godliness* in Skouteropoulos, 1991, (in Greek).
Gorgias *In defense of Palamides* in Skouteropoulos, 1991, (in Greek).
Guthrie, W.K.C. (1971) *The Sophists*, Cambridge University Press, 1971, Greek trns. D. Tsekourakis, National Bank of Greece, Athens, 1991.
Hesiod *Works and Days*, Papiros, Athens, 1951, (in Greek).
Herodotus *The Histories*, Papiros, Athens, 1951-3, (in Greek).
Houmanidis, L. (1979) *History of Economic Theories*, Papazisis, Athens (in Greek).
Houmanidis, L. (1993) *The Influence of Philosophy on the Logic of the evolution of Economic Doctrines*, Greek Economic History Society, No 4, Athens, (in Greek).
Hyperides *Against Demosthenes*, Papiros, Athens, 1958, (in Greek).
Isocrates *Antidosis*, Papiros, Athens, 1958, (in Greek).
Isocrates *Areopagiticus*, Papiros, Athens, 1949 (in Greek).
Isocrates *On the Peace*, Papiros, Athens, 1949 (in Greek).
Isocrates *Panegyricus*, Papiros, Athens, 1958. Engl. trns. G. Norlin, vol. I, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, repr. 1980.
Isocrates *To Nicocles*, Papiros, Athens, 1950, (in Greek).
Isocrates *To Demonicus*, Papiros, Athens, 1950. Engl. trns. G. Norlin, vol. I, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, repr. 1980.
Karayiannis, A.D. (1988) «Democritus on Ethics and Economics» *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, No 4-5.
Karayiannis, A.D. (1990) «The Platonic ethico-economic structure of Society», *Quaderni di Storia dell' Economia Politica*, vol. VIII, No 1, 1990.
Karayiannis, A.D. (1991) «Coin and Paper Money in the late pre-Smithian Economics: A Controversy», in *Festechrift in Honour of Lazaros Th. Houmanidis*, University of Piraeus, 1991.
Karayiannis, A.D. (1992) «Entrepreneurship in Classical Greek Literature» *The South African Journal of Economics*, vol. 60, No 1.

Kyrkos, V. (1992) *Ancient Greek Enlightenment and the Sophists*, Papademas, Athens, (in Greek).
Lowry, Todd, S. (1982) «The Roots of Hedonism: An Ancient Analysis of Quantity and Time», *History of Political Economy*, No 4.
Lowry, Todd, S. (1987) *The Archaeology of Economic Ideas*, Duke University Press, Durham.
Lysias *Against the Grain-Dealers*, Papiros, Athens, 1958, (in Greek).
Lysias *In Behalf of Aristophanes money*, Papiros, Athens, 1958, (in Greek).
Mazaraki Christodoulidi, A. (1984) «Lycophron's Protectionist theory of the State and Platonic Critique» in *the Sophist Movement*, Kardamitsas, Athens (in Greek).
Plato *Charmides*, Papiros, Athens, 1966 (in Greek).
Plato *Cratylus*, Papiros, Athens, 1966, (in Greek).
Plato *Euthydemus*, Zacharopouos, Athens, 1956, (in Greek).
Plato *Lesser Hippias*, Fexis, Athens, 1941, (in Greek).
Plato *Protagoras*, Zacharopoulos, Athens, 1957, (in Greek).
Plato *Republic*, Zacharopoulos, Athens, 1957, (in Greek).
Plato *Sophists*, Zacharopoulos, Athens, 1940 (in Greek).
Pseudo-Plato *Eryxias*, Papiros, Athens, 1962 (in Greek).
Skouteropoulos, N. (1991) *Ancient Sophistry: Fragments*, Gnosis, Athens, (in Greek).
Stobaious *Anthology*, Papiros, Athens, 1953 (in Greek).
Thucydides *The History of Peloponnesian War*, Papiros, Athens, 1954, (in Greek).
Xenophon *Cyropaedia*, Papiros, Athens, 1956, (in Greek).
Xenophon *Memorabilia*, Papiros, Athens, 1937-8, (in Greek).

Πέτρος Κιόχος - Κώστας Κυρίτσης***

ΠΩΣ ΣΥΚΡΙΝΟΝΤΑΙ ΤΑ ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ABSTRACT

In this paper with title «How are compared the insurance pension investments and bank savings», we analyse the insurance pension policies from the point of view of an investment. In this way they become quantitatively comparable with ordinary savings through deposit, in a bank. We describe numerical simulation examples using the mortality tables P.M.1960/64 MKH.(JEL:G21,G22,G23).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε αυτό το άρθρο επιχειρούμε να περιγράψουμε αναλυτικούς τρόπους σύγκρισης των αποταμιευτικών προγραμμάτων των τραπεζών και των ασφαλιστικών εταιρειών.

Προχωράμε σε αυτή την ανάλυση γιατί πιστεύουμε πως οι σωστές αποφάσεις παίρνονται μόνο με την σωστή πληροφόρηση και την σωστή ποσοτική και ποιοτική μελέτη. Πιστεύουμε πως αυτό βοηθά στην ποιότητα του έργου των ασφαλιστικών εταιριών και των τραπεζών. Η αγορά των επενδυτών έχει γίνει μεγάλη αλλά και πιο προηγμένη στις αναλύσεις που εφαρμόζει. Ο τρόπος πού πακετάρεται η χρηματοοικονομική υπηρεσία ενός συνταξιοδοτικού προγράμματος πρέπει να μπορεί να συγκριθεί με την τραπεζική αποταμίευση. Αυτό είναι μέρος του μέτρου εμπιστοσύνης του πελάτη προς τον ασφαλιστή και την ασφαλιστική εταιρεία. Η

* Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης Πανεπιστήμιο Πειραιά.

** Εργαστήριο Λογισμικού Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

χρήση των εννοιών της (εσωτερικής) απόδοσης μίας επένδυσης ή του κέρδους σε αρχικές αξίες (βλ. Παραγράφο 1), έχει γίνει καθολικά αποδεκτή και δόκιμη στην ανάλυση των επενδύσεων. Η διάδοση της **Bancassurance** ωθεί ακόμα περισσότερο στην εφαρμογή κλασσικών αναλύσεων των τραπεζικών προϊόντων σε ασφαλιστικά προϊόντα και αντίστροφα.

Με αυτό το άρθρο θα προσπαθήσουμε να βοηθήσουμε το αναγνώστη να αποκτήση κάποια αντίληψη πάνω στα εξής θέματα.

1) Ποιά είναι η σχέση του επιτόκιου υπεραπόδοσης των ασφαλιστικών αποθεμάτων με το τραπεζικό επιτόκιο μίας αποταμίευσης;

2) Τι σχέση έχουν οι στατιστικές πιθανότητες θνησιμότητας με την αποταμίευση;

3) Κατά πόσο οι διαφορές της ασφαλιστικής από την τραπεζική αποταμίευση οφείλονται στην χρήση των στατιστικών πινάκων θνησιμότητας και κατά πόσο στα έξοδα και τα κέρδη της ασφαλιστικής εταιρείας;

4) Ποίες οι διαφορές πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της ασφαλιστικής αποταμίευσης σε σχέση με την τραπεζική αποταμίευση ή άλλες μακροπρόθεσμες επενδύσεις όπως ομόλογα, έντοκα γραμμάτια και αμοιβαία κεφάλαια;

1. ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ, ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΗ ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ

Σε αντιδιαστολή με την ασφαλιστική αποταμίευση, η τραπεζική αποταμίευση είναι ευρύτατα γνωστή τόσο σαν πρακτική όσο και σαν τρόπος υπολογισμού. Λέγοντας τραπεζική αποταμίευση, εννοούμε φυσικά, την κατάθεση ενός σταθερού ποσού, κάθε έτος, στο ταμιευτήριο μίας τράπεζας. Η τραπεζική αποταμίευση είναι σχεδιασμένη από τις τράπεζες μόνο ως βραχυπρόθεσμη αποταμίευση. Σπάνια οι καταθέτες έχουν τόσο μακροπρόθεσμο σχεδιασμό ώστε να διατηρούν τη συστηματικότητα των καταθέσεων του χωρίς να αποσύρουν τα χρήματά τους, σε κάποια έτη που θεωρούν πως τα χρειάζονται. Πάντως οι περισσότερες τράπεζες έχουν διαπραγματεύσιμα επιτόκια προθεσμιακών καταθέσεων για αποταμιεύσεις με μακροπρόθεσμο χαρακτήρα. Συνήθως όμως, στις προθεσμιακές καταθέσεις, το ποσό της αρχικής κατάθεσης πρέπει να είναι, μεγαλύτερο από κάποιο όριο σημαντικά μεγαλύτερο από το αντίστοιχο όριο της ασφαλιστικής αποταμίευσης. Εφόσον ως δυνατότητα μιας μακροπρόθεσμης αποταμίευσης σε τράπεζα είναι υπαρκτή, θα θεωρήσουμε πως είναι και εφικτή και πραγματοποιή-

σιμη, σε διάρκεια όπως ενός ασφαλιστικού αποταμιευτικού προγράμματος.

Η τραπεζική αποταμίευση συνιστά την επένδυση, πού κάθε υποψήφιος επενδυτής έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει. Κάθε άλλη επένδυση έχει μέτρο την τραπεζική αποταμίευση. Γιαυτό και η τραπεζική αποταμίευση (όταν θεωρούμε πως έχουμε 0% πληθωρισμό) ορίζει ως γνωστό την μεταβολή της αξίας του χρήματος μέσα στον χρόνο.

Στον πίνακα 4 δίνονται τα ετήσια επιτόκια τών ταμιευτηρίων, ο πληθωρισμός και ο φόρος για την εικοσαετία από 1974-1994 στην Ελλάδα. Τα δεδομένα αυτά καθορίζουν την αλλαγή της αξίας του χρήματος στην Ελλάδα στο χρονικό διάστημα 1974-1994.

Για να περιγράψουμε πώς αναλύεται ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα ως επένδυση, θα αναφερθούμε πρώτα στο πώς περιγράφεται μια επένδυση. Το σχήμα χρηματοροών στην λογιστική μιας επένδυσης περιγράφεται ως εξής

α) Εισροή χρημάτων από τον επενδυτή-πελάτη προς την εταιρεία, για μια σειρά περιόδων (π.χ. ετών).

β) Εκροή-επιστροφή χρημάτων από την εταιρεία προς τον πελάτη-επενδυτή στη ίδια σειρά περιόδων.

Το ισοζύγιο των εισροών-εκροών περιγράφεται στο λογιστήριο της εταιρίας στο προσωπικό λογαριασμό του πελάτη με πιστώσεις και χρεώσεις η αντίστροφα.

Στόχος από πλευράς του επενδυτή είναι να πάρει τα χρήματα που έδωσε, λαμβάνοντας υπόψη την μεταβολή της αξίας των χρημάτων με τον χρόνο, και επιπλέον περισσότερα ως κέρδος. Οι χρηματοροές δεν πραγματοποιούνται στο ίδιο έτος, έτσι δεν είναι άμμεσα συγκρίσιμες. Για να γίνουν συγκρίσιμες πρέπει να τις μετατρέψουμε σε ισοδύναμες με αξίες του αρχικού έτους. Όταν αυτό γίνει τις συγκρίνουμε απλά όπως το έξοδο (κόστος) και έσοδο σε μία πώληση ενός αγαθού.

Έστω **ν** ο αριθμός των ετών και **αν** η εκροή (επενδυόμενο κεφάλαιο) το έτος **ν**. Μπορούμε να υποθέσουμε πως η εκροή γίνεται στην αρχή του έτους.

Έστω **βν** η επιστροφή χρημάτων προς τον επενδυτή στο τέλος του έτους **ν** (ως μερίσματα η ρευστοποίηση της επένδυσης).

Για να υπολογίσουμε το κέρδος μιας επένδυσης που ολοκληρώνεται σε ν περιόδους με εκροές **α1, α2, ..., αν**, και επιστροφές **β1, β2, ..., βν**, μετατρέπουμε όλες τις εκροές και τις επιστροφές, σε αρχικές αξίες (στην αρχή του πρώτου έτους) και συγκρίνουμε το άθροισμα τους (Βλ. ? 2).

Αυτό ως γνωστό λέγεται ***αναγωγή σε αρχικές αξίες.***

Αν συμβολίσουμε με π το κέρδος της επένδυσης το υπολογίζουμε από την επόμενη εξίσωση που λέγεται (τραπεζικό) ***ισοζύγιο της επένδυσης σε αρχικές αξίες***

$$\pi=(\beta_1/(1+r_1)+,\ldots\ldots,+\beta_v/\Pi(1+r_k))-(a_1+,\ldots\ldots\ldots,+a_v/\Pi(1+r_k)) \quad (1)$$

$$\kappa=1 \qquad\qquad \kappa=1$$

Χρησιμοποιούμε το σύμβολο $\sum_{i=1}^{n} a_i$ για το άθροισμα $a_1+a_2+\ldots+a_n$

Έτσι το ισοζύγιο αυτό το γράφουμε πιο στενογραφικά ως εξής:

$$\pi=\sum_{i=2}^{v}\left[\beta_i/\prod_{k=1}^{i}(1+r_k)-a_i/\prod_{k=2}^{i}(1+r_k)\right]+\beta_1/(1+r_1)+a_1 \quad (2)$$

Σε περίπτωση βέβαια πού δεν κάνουμε αναλήψεις, $\boldsymbol{\beta_1,\beta_2,\ldots\ldots\ldots,\beta_{v-1}}$ όλα τα **β** είναι μηδέν εκτός από το $\boldsymbol{\beta_v}$ πού είναι το κεφάλαιο $\mathbf{C_v}$ που συσσωρεύεται στο τέλος των ν περιόδων. Ακόμα αν κάθε έτος το επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος είναι το ίδιο και ίσο με **r**, ο τύπος γίνεται ως εξής:

$$\pi=\frac{C_v}{(1+r)^v}-\left[\sum_{i=1}^{v}a_i/(1+r)^{i-1}\right] \quad (3)$$

Θέτοντας το **π=0** στην (6) υπολογίζουμε το τελικό κεφάλαιο $\mathbf{C_v}$ σε τελική αξία με την επόμενη φόρμουλα:

$$C_v=(1+r)\sum_{i=1}^{v}a_i(1+r)^{v-i} \quad (4)$$

Αν επιπλέον όλες οι ετήσιες καταθέσεις είναι σταθερές και ίσες με **α** ο τύπος (6) γίνεται πιο απλά ως εξής:

$$\pi=\frac{C_v}{(1+r)^v}-a\left[\sum_{i=0}^{v-1}\frac{1}{(1+r)^i}\right] \quad (5)$$

Και αν θέσουμε **π=0** και λύσουμε ως προς $\mathbf{C_v}$, βρίσκουμε το τελικό κεφάλαιο $\mathbf{C_v}$ σε τελική αξία με την επόμενη φόρμουλα:

$$C_v=a\left[\frac{(1+r)^{v-1}}{r}-1\right] \quad (6)$$

Ένας διαφορετικός αλλά ισοδύναμος τρόπος για να αξιολογήσουμε την επένδυση είναι να βρούμε με τι σταθερό επιτόκιο

ταμιευτηρίου θα είχαμε το ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα. Το επιτόκιο αυτό λέγεται (τραπεζικό, μέσο σταθερό συνολικό) ***επιτόκιο εσωτερικής απόδοσης της επένδυσης***.

Θεωρούμε πως υπάρχει κάποιο επιτόκιο ταμιευτηρίου έστω ρ ώστε οι εκροές και οι εισροές της επένδυσης σε αρχικές αξίες με αυτό το επιτόκιο να είναι ίσες.

Έτσι σχηματίζουμε την επόμενη εξίσωση (***ισοζύγιο ορισμού της εσωτερικής απόδοσης***).

$$a_1+\ldots+\frac{a_1}{(1+\rho)^{v-1}}=\frac{\beta_1}{1+\rho}+\ldots+\frac{\beta_v}{(1+\rho)^v} \tag{7}$$

Αν βέβαια δεν κάνουμε αναλήψεις, $\boldsymbol{\beta_1}$, $\boldsymbol{\beta_2}$, ..., $\boldsymbol{\beta_{v-1}}$ όλα τα $\boldsymbol{\beta}$ είναι μηδέν εκτός από το $\boldsymbol{\beta_v}$ πού είναι το κεφάλαιο $\mathbf{C_v}$ που συσσωρεύεται στο τέλος των ν περιόδων και έτσι το ισοζύγιο λυόμενο ως προς $\mathbf{C_v}$ δίνει την επόμενη φόρμουλα

$$C_v=(1+\rho)\sum_{i=1}^{v}a_i(1+\rho)^{v-i} \tag{8}$$

Αν το (μέσο συνολικό) επιτόκιο εσωτερικής απόδοσης της επένδυσης είναι μεγαλύτερο η ίσο από το (σταθερό) μέσο επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος η επένδυση συμφέρει και έχει μη αρνητικό κέρδος σε αρχικές αξίες. Αντίστροφα αν έχει μη αρνητικό κέρδος σε αρχικές αξίες τότε το επιτόκιο εσωτερικής απόδοσης είναι μεγαλύτερο η ίσο από το (σταθερό) μέσο επιτόκιο μεταβολής της άξιας του χρήματος.

Το κέρδος της επένδυσης σε αρχικές αξίες η το επιτόκιο εσωτερικής απόδοσης της, χρησιμοποιείται για την σύγκριση της με άλλες επενδύσεις.

Οι υπολογισμοί απλοποιούνται αν υποθέσουμε πως οι εκροές γίνονται με ένα σταθερό ποσό κάθε περίοδο ($\boldsymbol{a_1=a_2=\ldots=a_v=a}$) και η επιστροφή είναι μόνο στο τέλος με όλο το κεφάλαιο και που συσσωρεύτηκε

$$(\beta_1=\beta_2=\ldots\beta_{v-1=0}\beta v=C_v)$$

με αυτές τις υποθέσεις το ισοζύγιο γίνεται

$$C_v=a\left(\frac{(1+\rho)^{v+1}-1}{\rho}-1\right) \tag{9}$$

Παρατηρούμε πως αν η εσωτερική απόδοση είναι ακριβώς όσο το επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος, η φόρμουλα (9), είναι η ίδια με την (8). Ενα άλλο ενδιαφέρον μέτρο αξιολόγησης

μιας επένδυσης είναι η ***ετήσια εσωτερική αποδοτικότητα***. Είναι όπως προηγουμένως το επιτόκιο εσωτερικής αποδοτικότητας αλλά μόνο για ένα έτος.

Ας υποθέσουμε πάλι για λόγους απλότητας, πως επιστροφές (εισπραττόμενα μερίσματα) δεν υπάρχουν στα ενδιάμεσα έτη. Ας υποθέσουμε πως η εταιρεία που έχει αναλάβει την επένδυση πληροφορεί τον επενδυτή πως στο τέλος του κ-έτους η επένδυση του έχει αξία V_k. Κάθε έτος ο επενδυτής επενδύει επιπρόσθετα ποσό a_k. Η φόρμουλα για την ετήσια εσωτερική αποδοτικότητα ρ_{k+1} είναι

$$\rho_{k+1} = [(V_{k+1})/(V_k + a_k)]-1 \qquad (10)$$

Το μέσο σταθερό επιτόκιο των ετήσιων αποδόσεων όπως το ορίσαμε στον παράγραφο 1 είναι η μέση σταθερή συνολική εσωτερική απόδοση της επένδυσης.

2. ΤΑ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΑ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σε αυτό το άρθρο αναφερόμαστε στα ατομικά συνταξιοδοτικά προγράμματα (με επιστροφή ασφάλιστρων) στα οποία κατά την λήξη της καταβολής των ασφάλιστρων ο πελάτης επιλέγει να εισπράξει όλο το κεφάλαιο και τα συσσωρευμένα μερίσματα. Δηλ πρόκειται περισσότερο για αποταμίευση παρά για συνταξιοδοτικό πρόγραμμα.

Το πρόγραμμα δεν συνδυάζεται με συμπληρωματικές καλύψεις (π.χ. απαλλαγή πληρωμής ασφαλίστρων ή άλλες καλύψεις με χαρακτήρα προστασίας για ατυχήματα, ή ασθένεια).

Με αυτές τις δυο υποθέσεις το γενικό σχήμα του προγράμματος είναι:

α) Υποχρεώσεις του πελάτη προς την εταιρία.

Ο πελάτης αναλαμβάνει την ευθύνη να πληρώνει τα ετήσια εμπορικά ασφάλιστρα προς την εταιρία για μια σειρά ετών. Δηλ από την έναρξη του προγράμματος μέχρι την λήξη του. (Είτε σταθερό ποσό ετήσιων ασφαλίστρων είτε σταθερά αυξανόμενο ποσό ετήσιων ασφαλίστρων).

β) Υποχρεώσεις της εταιρίας προς τον πελάτη.

Αν ο πελάτης αποβιώσει μέσα στο διάστημα ισχύος του προγράμματος, η εταιρεία αναλαμβάνει την υποχρέωση να πλήρωση κεφάλαιο, που περιλαμβάνει τα πληρωθέντα ασφάλιστρα (στην ονομαστική τους αξία και όχι ανατοκισμένα με κάποιο επιτόκιο) και τα συσσωρευμένα μερίσματα προς τους δικαιούχους.

Αν ο πελάτης επιλέξει να διακόψει το πρόγραμμα, αποδίδεται η αξία εξαγοράς μέχρι εκείνο το έτος και τα συσσωρευμένα μερίσματα. Αν ο ασφαλιζόμενος ζει στη κανονική λήξη του προγράμματος αποδίδεται το τελικό κεφάλαιο της αποταμίευσης και τα συσσωρευμένα μερίσματα.

Ίσως να παρατηρήσει κάποιος, πως ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα αδικείται, αν αναλυθεί χωρίς τον συνδυασμό του με συμπληρωματικές καλύψεις προστατευτικού χαρακτήρα. Η άλλη άποψη όμως είναι πως, συχνά στα σύνθετα ασφαλιστικά προγράμματα, ένα μεγάλο μέρος και ίσως το μεγαλύτερο, του ασφάλιστρου είναι της συνταξιοδότησης. Επομένως υπάρχει σημαντικό ενδιαφέρον να μελετηθεί απομονωμένα ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα ως επένδυση η αποταμίευση.

Μια ακόμα παρατήρηση είναι, πως συνήθως συμφέρει τον πελάτη η επιλογή να εισπράξει, στην λήξη του προγράμματος, όλα τα χρήματα. Αυτό, διότι σε μια πιθανή αποβίωσή του αρκετά μετά, στο μέλλον, από το χρόνο εγγυημένης σύνταξης, θα χάση ο ίδιος ή οι κληρονόμοι του, τα υπόλοιπα χρήματα, που δεν έχουν ακόμα εισπραχθεί ως σύνταξη. Αυτό βέβαια απαιτεί από τους πελάτες να διαθέτουν συνεπή σχεδιασμό, και καλή τύχη για συνετή διαχείριση των οικονομικών τους, ώστε να μην σπαταλούν στην πρώτη ευκαιρία εκείνα που αποταμίευσαν για τα γηρατειά τους.

Τα ασφάλιστρα που αναγράφονται στα τιμολόγια που χειρίζονται οι ασφαλιστές και, που είναι επιβαρημένα με τα έξοδα και τα κέρδη των ασφαλιστικών εταιρειών, λέγονται εμπορικά ή μικτά ασφάλιστρα.

Τα ασφάλιστρα, όπως υπολογίζονται πριν από τις επιβαρύνσεις των εξόδων και κερδών των ασφαλιστικών εταιρειών, λέγονται καθαρά ασφάλιστρα. Τα παραδείγματα σε αυτό το άρθρο είναι υπολογισμένα με τα καθαρά ασφάλιστρα.

Οι επιβαρύνσεις είναι συνήθως τριών ειδών:

α) Γενικά διαχειριστικά έξοδα (σταθερό κόστος). Δηλ. οι μισθοί των υπαλλήλων, τα ενοίκια, φωτισμός, τυχόν ζημιές της εταιρείας κ.λπ. Υπολογίζονται ως ετήσιο ποσοστό επί του ασφαλισμένου κεφαλαίου. Συμβολίζονται με το γράμμα α. (κυμαίνοται μεταξύ 0,3%-0,4%).

β) Τα έξοδα κτήσεως ή αρχικές δαπάνες (μεταβλητό κόστος) Δηλ. προμήθειες των ασφαλιστών, έξοδα ιατρικών εξετάσεων, έξοδα έκδοσης συμβολαίου κ.λπ. Υπολογίζονται σε ποσοστό επί του ασφαλιζόμενου κεφαλαίου. Αλλά επίσης και ως ποσοστό επί του ασφάλιστρου επί κάποια αρχικά έτη καταβολής των ασφαλιστρων (συνήθως τα πρώτα 5-6 έτη), υπό τον όρο πως συνολικά

δεν υπερβαίνουν ένα ετήσιο ασφάλιστρο. Συμβολίζονται με το γράμμα β. (Π.χ. 50% το πρώτο έτος, 12,5% το δεύτερο, 7,5% το τρίτο, 5% το τέταρτο, πέμπτο και έκτο για συμβόλαια διάρκειας περισσότερης των 20 ετών).

γ) Έξοδα εισπράξεων και πληρωμών. Υπολογίζονται ως ποσοστό επί του ασφάλιστρου και συμβολίζονται με το γράμμα γ. (περίπου 3%).

δ) Επίσης το δικαίωμα συμβολαίου που είναι περίπου 0,25% επί του ασφαλιζόμενου κεφαλαίου.

Φαίνεται να υπάρχει ένα παράδοξο στα ασφαλιστικά αποταμιευτικά προγράμματα. Χρησιμοποιούν τους στατιστικούς πίνακες θνησιμότητας για να υπολογίσουν τη σχέση ασφάλιστρων και τελικού κεφαλαίου. Ενώ κάτι τέτοιο είναι ανύπαρκτο στην τραπεζική αποταμίευση.

Σε αυτό το άρθρο αναλύουμε την ασφαλιστική αποταμίευση όπως μία επένδυση, επομένως με το μέτρο της τραπεζικής αποταμίευσης. Στα επόμενα θα δούμε πως αντίστροφα η τραπεζική αποταμίευση (και η φόρμουλα του ισοζυγίου της) μπορεί να προκύψει από την ασφαλιστική αποταμίευση (και την φόρμουλα του ισοζύγιού της, αν θέσουμε την πιθανότητα θανάτου ίση με μηδέν). Η χρήση των στατιστικών πινάκων θνησιμότητας είναι η βασική αιτία διαφορών της ασφαλιστικής αποταμίευσης από την τραπεζική αποταμίευση.

Εξαίρεση στο προηγούμενο, αποτελούν τα ομαδικά συνταξιοδοτικά προγράμματα, και ειδικά αυτά πού είναι με «defined contribution». Σε αυτά ο υπολογισμός γίνεται σχεδόν όπως και στην τραπεζική αποταμίευση. Οι στατιστικοί πίνακες θνησιμότητας δεν υπεισέρχονται στον υπολογισμό της σχέσης ασφάλιστρων και τελικού κεφαλαίου. Ίσως, λόγω της ετήσιας ανανέωσης του συμβολαίου, να απαιτείται βραχυπρόθεσμος σχεδιασμός της αποταμίευσης, επομένως όπως της τραπεζικής αποταμίευσης.

Πιστεύουμε, πως αυτό έχει κάποια πλεονεκτήματα για το Marketing της ασφαλιστικής αποταμίευσης. Δεν θα υπεισέλθουμε σε λεπτομερή ανάλυση των ιδιομορφιών των ομαδικών προγραμμάτων σε σχέση με τα ατομικά.

Για τον υπολογισμό της σχέσης καθαρών ασφάλιστρων και τελικού κεφαλαίου, πρέπει να συγκριθούν χρηματικές αξίες σε διαφορετικά έτη. Επομένως, πρέπει να υποτεθεί ένα επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος. Τα συμβόλαια των ασφαλιστικών εταιρειών εγγυώνται ένα χαμηλό επιτόκιο, που είναι από 4,25% ή 5% η μέχρι και 6%! Η ασφαλιστική εταιρεία είναι υποχρεωμένη να θεωρεί ανατοκιζόμενα τα ασφάλιστρα, τουλάχιστο

με το επιτόκιο αυτό, για να κάνη τους υπόλοιπους υπολογισμούς της αξίας εξαγοράς, τελικού κεφαλαίου κ.λπ.

Δεν πρέπει να μας διαφύγει, πως οι επιστροφές σε περίπτωση θανάτου, διαφέρουν στην ασφαλιστική αποταμίευση από τις επιστροφές στη τραπεζική αποταμίευση. Στη τραπεζική αποταμίευση επιστρέφονται οι καταθέσεις ανατοκισμένες με το επιτόκιο του ταμιευτηρίου. Στην ασφαλιστική αποταμίευση, συνήθως, επιστρέφονται λιγότερα, π.χ. το άθροισμα της ονομαστικής αξίας των πληρωθέντων ασφαλίστρων (όχι ανατοκισμένων) η ίσως περισσότερα π.χ. το άθροισμα της ονομαστικής αξίας των πληρωθέντων ασφαλίστρων αυξημένων κατά 30% και τα συσσωρευμένα μερίσματα.

Οι επιστροφές σε περίπτωση διακοπής κατόπιν ελεύθερης επιλογής είναι διαφορετικές από τις επιστροφές σε περίπτωση διακοπής λόγω θανάτου.

Στην πρώτη περίπτωση επιστέφονται, συνήθως, η αξία εξαγοράς και τα συσσωρευμένα μερίσματα, ενώ στην δεύτερη όπως αναφέραμε προηγουμένως.

Στην τραπεζική αποταμίευση πρακτικά δεν υπάρχει διαφορά.

Μια απλή προσέγγιση για την κατανόηση του ασφαλιστικού ισοζυγίου γίνεται από την καταγραφή των σχετικών χρηματοροών στο λογιστήριο της ασφαλιστικής εταιρίας και στον λογαριασμό του πελάτη, με πιστώσεις-χρεώσεις. Το ισοζύγιο φτιάχνεται από την εξίσωση 1.

Μέση τιμή αρχικών τιμών εκροών καθόλη την διάρκεια του συμβολαίου (από επιστροφή ασφάλιστρων η κεφαλαίου στην λήξη) = Μέση τιμή αρχικών τιμών εισροών καθόλη την διάρκεια του συμβολαίου (από καθαρά ασφάλιστρα).

Η μετατροπή σε αρχικές αξίες υπολογίζεται με το τεχνικό επιτόκιο.

Πρέπει να παρατηρήσουμε πως αυτό το ισοζύγιο ισχύει για όλα τα ασφαλιστικά προγράμματα και όχι μόνο για τα αποταμιευτικά (συνταξιοδοτικά). (Βλ. Κιοχος Π. Ασφαλιστικά κεφ. 9).

Ο τύπος που υπολογίζει το ισοζυγιο ασφαλίστρων και επιστροφων ενός ασφαλιστικού προγραμματος είναι:

$$A_v=\sum_{\mu=0}^{v-1}\left[\frac{\left[\frac{l_{x+\mu}}{l_{x+v}}a_\mu+\frac{-d_{x+\mu}}{l_{x+v}}\frac{\beta_\mu}{(1+\tau)}\right]}{(1+\tau)^\mu}\right] \qquad (11)$$

Υπενθυμίζουμε πως τα σύμβολα στον προηγούμενο τύπο έχουν την εξής σημασία

x Ηλικία έναρξης της ασφάλισης

v Διάρκεια συμβολαίου

l_{x+v} Ζώντες ασφαλιζόμενοι κατά την διάρκεια του **x+v-1** και μέχρι την αρχή του **x+v** έτους

d_{x+v} Θανόντες ασφαλιζόμενοι κατά την διάρκεια του **x+v** έτους

a_μ Προκαταβλητέο ασφάλιστρο του **x+μ** έτους

β_μ Υποχρέωση επιστροφής στο τέλος του **x+μ** έτους, λόγω θανάτου κατά την διάρκεια του **x+μ** έτους

τ Σταθερό τεχνικό επιτόκιο για όλα τα **v** έτη

A_v Συσσωρευμένο ασφαλιστικό απόθεμα μέχρι το τέλος του **x+v** έτους σε αρχικές αξίες της αρχής του **x** έτους.

Ετσι θέτοντας $\frac{l_{x+\mu}}{l_x} = p_\mu$ (18α) και $\frac{d_{x+\mu}}{l_x} = q_\mu$ αντί

ο τύπος **(11)** γίνεται

$$A_v \cdot p_v = \sum_{\mu=0}^{v-1} \left[a_\mu \; p_\mu - \beta_\mu / (1+\tau) \cdot q_\mu \right] \qquad (12)$$

Όπου τα p_μ, q_μ ερμηνεύονται ως εξής:

p_μ Πιθανότητα επιβίωσης μέχρι και το **x+μ** έτος, δεδομένου πως ο ασφαλιζόμενος επιβίωσε μέχρι το **x** έτος.

q_μ Πιθανότητα αποβίωσης κατά την διάρκεια του **x+μ** έτους δεδομένου πως επιβίωσε μέχρι και το **x έτος**

Πρέπει να παρατηρήσουμε πως αυτό το ισοζύγιο ισχύει για όλα τα ασφαλιστικά προγράμματα και όχι μόνο για τα αποταμιευτικά (συνταξιοδοτικά). Στα συνταξιοδοτικά οι επιστροφές. β_μ είναι το άθροισμα των πληρωθέντων ασφαλίστρων, $\beta_\mu = \sum_{\kappa=0}^{\mu} a_\kappa$. Και στα σταθερού ασφάλιστρου όλα τα. a_μ είναι ίσα $a_0 = a_1 = \ldots = a_\mu = a$. Έτσι η φόρμουλα γίνεται:

$$C_v = \frac{(1+\tau)^v}{l_{x+v}} a \sum_{\mu=0}^{v-1} \left[\left(l_{x+\mu} - d_{x+\mu} \; (\mu+1) / (1+\tau) \right) (1+\tau)^\mu \right] \qquad (13)$$

Μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι η εξής: Οι παρούσες τεχνικές των actuarial mathematics (αναλογιστικής) υποθέτουν μία μόνο κατανομή πιθανότητας της θνησιμότητας ως προς την ηλικία. Όλοι οι υπολογισμοί του ασφαλιστικού ισοζυγίου, βασίζονται σε

αυτή την υπόθεση. Την υπόθεση δηλ. πως ο πληθυσμός συμπεριφέρεται πάντα με τον ίδιο τρόπο, μέσω αυτής της κατανομής πιθανότητας. Σύγχρονες εξελίξεις της Στατιστικής επιτρέπουν να θεωρήσουμε πως αυτή η κατανομή αλλάζει κατά την διάρκεια του συμβολαίου. Οι διαφορετικές κατανομές αντιπροσωπεύουν διαφορετικές στοχαστικές διαδικασίες (χρονοσειρές) του συστήματος του πληθυσμού. Οι επαναπροσαρμογές έχουν αποτέλεσμα τη μείωση του ρίσκου της ασφαλιστικής εταιρείας επειδή η συμπεριφορά του πληθυσμού περιγράφεται με μεγαλύτερη πιστότητα και με περισσότερους βαθμούς ελευθερίας.

Όπως αναφέραμε, από την αρχή, σε αυτό το άρθρο προσπαθούμε να ανάλυσουμε ένα ασφαλιστικό αποταμιευτικό πρόγραμμα με τις δόκιμες αναλύσεις μίας επένδυσης. Πρακτικά δηλ. ως μία τραπεζικού τύπου αποταμίευση.

Ισχύει όμως και το αντίστροφο. Πως, δηλ. η τραπεζική αποταμίευση (και η φόρμουλα του ισοζυγίου της) μπορεί να πρόκυψη από την ασφαλιστική αποταμίευση (και την φόρμουλα του ισοζυγίου της). Αρκεί να θεωρήσουμε την πιθανότητα θανάτου του πελάτη ίση με μηδέν.

Αυτό κατά κάποιο τρόπο υποδηλώνει πως ο σχεδιασμός αυτού του μακροπρόθεσμου μέρους ενός αποταμιευτικού προγράμματος (σχετιζόμενου με την διακοπή λόγω θανάτου) έχει γίνει καλλίτερα από την ασφαλιστική εταιρεία παρά από τη τράπεζα. Η τράπεζα, πρακτικά, δεν έχει σχεδιάσει τα αποταμιευτικά της προγράμματα για πολύ μακροπρόθεσμα χρονικά διαστήματα. Γι' αυτό και το παρεκτάρισμά τους είναι απλούστερο ανεξάρτητο φύλου, ηλικίας κ.λπ.

Ο όρος ασφαλιστικά αποθέματα (insurance funds or reserve, συχνά στα Ελληνικά αναφερόμενο ως Μαθηματικά η Τεχνικά Αποθέματα) εμφανίζεται στην ασφαλιστική αποταμίευση στον υπολογισμό των μερισμάτων που αναλογούν στον πελάτη (γνωστά επίσης ως προϊόν υπεραπόδοσης των μαθηματικών αποθεμάτων ή Π.Υ.Μ.Α.). Μερικές φορές γίνεται διάκριση ανάμεσα στα ασφαλιστικά αποθέματα ως συνολικό ποσό, για όλα τα συμβόλαια των ασφαλισμένων στην εταιρία, και τα αναλογούντα αποθέματα σε κάθε συμβόλαιο. Τα τελευταία συμβολίζονται με V από την λέξη Value (Αξία) και όπως θα δούμε σχετίζονται με την «αξία εξαγοράς» του συμβολαίου.

Πρέπει να παρατηρήσουμε πως ενώ το ισοζύγιο κλείνει με «χρέωση ίσον πίστωση», αθροιστικά, για όλα τα έτη της διάρκειας του συμβολαίου, η μέση τιμή των εισροών δεν είναι ίση με την μέση τιμή των εκροών σε κάθε έτος χωριστά (είτε ως λογιστική εξίσωση είτε ως εξίσωση με μεταβολή της αξίας του χρήματος

με το τεχνικό επιτόκιο). Η αυξανόμενη αυτή μέση τιμή της συσσώρευσης ορίζει τα ασφαλιστικά αποθέματα.

Πρακτικά τα ασφαλιστικά αποθέματα μέχρι κάποιο έτος είναι μία φάση σχηματισμού, του τελικού κεφαλαίου που πρέπει να αποδώσει η εταιρεία στον πελάτη. Το τελικό κεφάλαιο είναι αξία που πρέπει να καταχωρηθεί στο παθητικό της ασφαλιστικής εταιρείας. Στα δάνεια είναι γνωστή η τεχνική του sinking fund, δηλ του σταδιακού σχηματισμού του κεφαλαίου που πρέπει να επιστραφεί από τον δανειζόμενο και που το σχηματίζει με ανατοκιζόμενες καταθέσεις. Τα σφαλιστικά αποθέματα καταχωρούνται στο παθητικό της ασφαλιστικής εταιρείας. Τα ασφαλιστικά αποθέματα δρουν ταυτόχρονα ως πρόβλεψη για μελλοντικές ενδεχόμενες επιστροφές (παθητικό) αλλά και ως συσσωρευμένα μέχρι εκείνη την χρονιά ασφάλιστρα (έσοδα). Για τον υπολογισμό τους, χρησιμοποιείται η φόρμουλα του ισοζύγιο της ασφαλιστικής αποταμίευσης, επομένως οι στατιστικές πιθανότητες θνησιμότητας. Ως επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος τίθεται το τεχνικό επιτόκιο.

Η ***αξία εξαγοράς*** είναι τα χρήματα που επιστρέφει η ασφαλιστική εταιρεία, εκτός των μερισμάτων σε περίπτωση διακοπής του συμβολαίου μετά από ελεύθερη επιλογή του ασφαλιζόμενου και όχι λόγω θανάτου.

Είναι πάντα ένα μέρος των ασφαλιστικών αποθεμάτων. Το ποσοστό που αφαιρείται είναι κατά κάποιο τρόπο και ένα "penalty" για την διακοπή. Η αξία εξαγοράς της τελευταίας χρονιάς ταυτίζεται με το τελικό κεφάλαιο της ασφαλιστικής αποταμίευσης.

Στους πίνακες των παραδειγμάτων α), β) παρακολουθούμε τον σχηματισμό των ασφαλιστικών αποθεμάτων με βάσει τα καθαρά ασφάλιστρα (δηλ πριν τις επιβαρύνσεις με τα έξοδα και τα κέρδη της ασφαλιστική εταιρείας).

Αν θέλουμε ένα αναδρομικό τύπο πού να συνδέει τα ασφαλιστικά αποθέματα, σε αξία στο τέλος κάθε έτους με αυτά του προηγούμενου έτους εφαρμόζουμε πάλι τον ίδιο συλλογισμό όπως για την φόρμουλα (17) αλλά φροντίζουμε να ξεκινήσουμε από τα αποθέματα του **(χ+κ)**-έτους αντί από την αρχή. Ο τύπος είναι

$$A_{\kappa} = \frac{p_k V_k + (a_x p_k - \frac{\beta_x}{1+\tau} \cdot q_k)}{p_{k+1}} \qquad (14)$$

όπου τα σύμβολα σημαίνουν όπως προηγουμένως τα εξής:

$\mathbf{A_{\kappa+1}}$ Ασφαλιστικά αποθέματα μέχρι και το χ+κ έτος σε αξία της αρχής του χ+κ έτους με επιτόκιο μεταβολής της αξίας το τεχνικό

επιτόκιο. $\frac{l_{x+\mu}}{l_x} = p_\mu$, $\frac{d_{x+\mu}}{l_x} = q_\mu$ και τα α_κ β_κ είναι όπως στην φόρμουλα (11).

Όπως αναφέραμε η αξία εξαγοράς είναι μέρος των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων. Αλλά καθώς τα (τεχνικά) ασφαλιστικά αποθέματα έχουν υπολογιστεί με επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος, το τεχνικό επιτόκιο, είναι αρκετά λιγότερα από αν υπολογίζονταν με το (μέσο) επιτόκιο των τραπεζικών ταμιευτηρίων. Οι ασφαλιστικές εταιρείες για να κάνουν ακόμα πιο ελκυστικά τα ασφαλιστικά προγράμματα δίνουν μέρος των κερδών τους από την επένδυση των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων (όπως έχουν υπολογιστεί με το τεχνικό επιτόκιο.). Αυτό δεν υπάρχει στο πακετάρισμα της τραπεζικής αποταμίευσης. Στη τραπεζική αποταμίευση κάτι τέτοιο περιλαμβάνεται στο επιτόκιο κατάθεσης. Λέγοντας υπεραπόδοση των ασφαλιστικών αποθεμάτων εννοούμε επένδυσή τους με επιτόκια πάνω από του τεχνικού επιτοκίου.

Η υπεραπόδοση κάθε έτους αναφέρεται μόνο στο ασφαλιστικό απόθεμα του προηγούμενου έτους (όχι στο σχηματιζόμενο απόθεμα του τρέχοντος έτους) και αυτό το ποσό στα επόμενα έτη ανατοκίζεται με το εκάστοτε μέρος του επιτυγχανόμενου επιτοκίου, πού δίνεται στον πελάτη.

Έστω $\mathbf{r}_\kappa$ η δημοσιευόμενη απόδοση των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων το έτος χ+κ. Εστω **τ** το τεχνικό επιτόκιο. Ακόμα έστω α το ποσοστό πού δίνεται στον πελάτη (συνήθως α=85%-90%) και δ το τμήμα που παρακρατείται για διαχειριστικά έξοδα (συνήθως δ=0% ή 1 %) το *(καθαρό) επιτόκιο υπεραπόδοσης* $\mathbf{\Delta\tau_\kappa}$ δίνεται από την φόρμουλα

$$\mathbf{\Delta\tau_\kappa = \alpha\ (r_\kappa - \tau - \delta)} \tag{15}$$

Το *(καθαρό) επιτόκιο απόδοσης* τ_κ των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων που δίνεται στον πελάτη δίνεται από την φόρμουλα

$$\tau_\kappa = \tau + \Delta\tau_\kappa \tag{16}$$

Αν με $\mathbf{V}_\kappa$, $\mathbf{D}_\kappa$ συμβολίζουμε τα (τεχνικά) ασφαλιστικά αποθέματα και τα μερίσματα, αντίστοιχα, του (χ+κ)-έτους και σε αξία του τέλους του (χ+κ)-έτους, χωρίς επιβαρύνσεις, φόρους κ.λπ., η αναδρομική φόρμουλα που τα υπολογίζει είναι:

$$\mathbf{D_{\kappa+1} = D_\kappa(1+\tau+\ \Delta\tau_\kappa)\ +\ V_\kappa\ \Delta\tau_\kappa} \tag{17}$$

Παρατηρούμε δηλ πως το επόμενο έτος τα μερίσματα κάθε έτους ανατοκίζονται όχι μόνο με το (καθαρό) επιτόκιο υπεραπόδοσης αλλά με όλο το (καθαρό) επιτόκιο απόδοσης. Σε αυτό βέβαια δεν έχουν αφαιρεθεί οι φόροι.

Τα (τεχνικά) ασφαλιστικά αποθέματα, όπως υπολογίζονται με το τεχνικό επιτόκιο, είναι πολύ λιγότερα από το κεφάλαιο που συσσωρεύεται με τα πληρωνόμενα ασφάλιστρα και με βάσει π.χ. το ελάχιστο επιτόκιο τραπεζικών ταμιευτηρίων. Το τελευταίο θα μπορούσαμε να το καλέσουμε *πραγματικά ασφαλιστικά αποθέματα* (εφόσον το ελάχιστο επιτόκιο τραπεζικών ταμιευτηρίων είναι αρκετά μεγαλύτερο του τεχνικού επιτοκίου). Τα τεχνικά ασφαλιστικά αποθέματα είναι πολύ κοντά στο κεφάλαιο που σχηματίζεται από τα ασφάλιστρα όταν ανατοκίζονται σε ένα τραπεζικό ταμιευτήριο με το τεχνικό επιτόκιο. Οι ασφαλιστικές εταιρείες επενδύουν όχι μόνο τα τεχνικά ασφαλιστικά αποθέματα αλλά τα πραγματικά ασφαλιστικά αποθέματα. Έτσι είτε θα χρειαζόταν να αναφέρουν στους πελάτες τα κέρδη τους από τα πραγματικά ασφαλιστικά αποθέματα είτε εμφανίζουν ψηλά επιτόκια υπεραπόδοσης των τεχνικών ασφαλιστικών αποθεμάτων καθώς σχεδόν όλα τα κέρδη των πραγματικών αποθεμάτων αποδίδονται ως κέρδη των τεχνικών αποθεμάτων.

3. Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗΣ

Όπως και στην περίπτωση της τραπεζικής αποταμίευσης, ορίζεται η ετήσια πραγματική εσωτερική απόδοση της ασφαλιστικής αποταμίευσης.

Είναι το επιτόκιο που θα έπρεπε να είχε ένα ταμιευτήριο ώστε καταθέτοντας στην αρχή της χρονιάς την καθαρή αξία εξαγοράς, τα συσσωρευμένα μερίσματα και τα ασφάλιστρα εκείνης της χρονιάς, στο τέλος του χρόνου να παίρνουμε την καινούργια αξία εξαγοράς και τα συσσωρευμένα μερίσματα. Αυτό το επιτόκιο είναι όπως η ετήσια απόδοση μίας επένδυσης π.χ. σε μετοχές (yield). Μετρά την πραγματική ετήσια απόδοση της ασφαλιστικής αποταμίευσης με τα ίδια μέτρα με την τραπεζική αποταμίευση (πριν από φόρους).

Η ετήσια εσωτερική απόδοση του συνταξιοδοτικού προγράμματος είναι σύμφωνα με την φόρμουλα **(10)**, όπου για αξία του προγράμματος παίρνουμε την αξία εξαγοράς μαζί με τα μερίσματα:

$$\rho_{K+1} = (V_{K+1} + D_{K+1})/(V_K + D_K + a_K) - 1 \qquad (18)$$

Αν αυτό το επιτόκιο το υπολογίσουμε στα εμπορικά ασφάλιστρα και με την αξία εξαγοράς στην θέση των τεχνικών ασφαλιστικών αποθεμάτων και επιπλέον αφαιρέσουμε τον φόρο, προκύπτει η πραγματική εσωτερική απόδοση της ασφαλιστικής αποταμίευσης μετά από φόρους.

Όπως εξηγήσαμε, με το τεχνικό επιτόκιο, που είναι αρκετά χαμηλότερο από το επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος, η αξία των ασφαλιστικών αποθεμάτων εμφανίζεται πολύ χαμηλότερη από ότι πραγματικά είναι. Αυτό οδηγεί, για αντιστάθμισμα, στην αύξηση της προβαλλόμενης απόδοσης των επενδύσεων της εταιρείας και του επιτοκίου υπεραπόδοσης των ασφαλιστικών αποθεμάτων που δίνεται στον πελάτη. Έτσι στο πακετάρισμα των συνταξιοδοτικών προγραμμάτων από τις ασφαλιστικές εταιρείες εμφανίζονται επιτόκια πολύ υψηλότερα από εκείνα της τραπεζικής αποταμίευσης. Υποτίθεται πως αυτό είναι advantage στο Marketing. Είναι όμως πράγματι έτσι; Το γεγονός πως οι ασφαλιστικές εταιρείες επιδιώκουν να βρουν εκείνες, τους πελάτες με το συνεπαγόμενο κόστος, σε αντιδιαστολή με την τακτική των τραπεζών θέτει σοβαρά ερωτηματικά.

Στην πράξη οι περισσότεροι πελάτες αδυνατούν να συγκρίνουν την ασφαλιστική αποταμίευση όπως τους την παρουσιάζουν, με την τραπεζική. Επίσης αδυνατούν να καταλάβουν πώς είναι σχεδιασμένο και λειτουργεί ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα. Έτσι είτε αντιδρούν θετικά βασισμένοι σε ανορθόλογους συγκινησιακούς παράγοντες, εξαρτόμενους από τον μεσάζοντα ασφαλιστή και την πειθώ του, είτε αντιδρούν αρνητικά, λόγω προκαταλήψεων. Συχνά, οι αρνητική προκατάληψη των υποψήφιων πελατών δημιουργείται επίσης από την αδυναμία τους να την συγκρίνουν με την τράπεζα, και να υπολογίσουν την εσωτερική απόδοση.

Χωρίς να έχουν τεχνικές γνώσεις, οι ασφαλιζόμενοι κάνουν την εξής απλή σκέψη:

«Αν οι παλιές ασφαλιστικές εταιρείες, που έχουν ήδη πληρώσει μακροχρόνια αποταμιευτικά ασφαλιστικά προγράμματα, είχαν πετύχει μέση εσωτερική απόδοση μεγαλύτερη από το μέσο επιτόκιο τραπεζικών ταμιευτηρίων, στην ίδια σειρά ετών, θα το πρόβαλλαν ως ισχυρό διαφημιστικό επιχείρημα».

Πιστεύουμε πως η γενικά αποδεκτή αξιολόγηση μιας επένδυσης πρέπει να εφαρμόζεται και στην ασφαλιστική αποταμίευση. Ένα πακετάρισμα φαινομενικά υψηλών αποδόσεων που όμως πραγματικά είναι πολύ χαμηλότερων αποδόσεων, ίσως να μην αποτελεί advantage στο Marketing. Ισως να δρα ως αρνητικά στην πιθανή σύναψη συμβολαίων με αποτελέσματα όπως απογοήτευση των

πελατών και εντύπωση πως τους κορόιδεψαν η αισθημάτων έλλειψης εμπιστοσύνης προς την ασφαλιστική εταιρεία. Αυτό τελικά συνεπάγει μικρότερη διατηρισιμότητα και στα υπόλοιπα συμβόλαια ασφάλισης θανάτου η ασθένειας.

Όπως είδαμε η ασφαλιστική αποταμίευση είναι έτσι σχεδιασμένη ώστε να έχει περισσότερους βαθμούς ελευθερίας δηλ να εξαρτάται από περισσότερους παραμέτρους από την τραπεζική αποταμίευση. Όπως επίσης παρατηρήσαμε, στην διακοπή της ασφαλιστικής αποταμίευσης λόγω θανάτου, υπάρχει η ελευθερία να επιστρέφονται λιγότερα ή περισσότερα από την τραπεζική αποταμίευση (δηλ τα πληρωθέντα ασφάλιστρα ανατοκισμένα). Συνήθως επιστρέφεται μόνο το άθροισμα της ονομαστικής αξίας των ασφάλιστρων. Δηλ. «χάνουν» κατά κάποιο τρόπο οι κληρονόμοι του ασφαλιζόμενου, αντίστροφα από ό,τι τις ασφάλειες θανάτου. Αυτό όμως είναι αιτία αυξημένης εσωτερικής απόδοσης της αποταμίευσης δηλ του τελικού κεφαλαίου σε περίπτωση τελικής επιβίωσης του ασφαλιζόμενου.

Επιπλέον σημαίνει, πως την μέγιστη εσωτερική απόδοση την πετυχαίνουμε όταν δεν επιστρέφεται τίποτα σε περίπτωση διακοπής λόγω θανάτου. Με αυτό τον τρόπο η ασφαλιστική αποταμίευση έχει την δυνατότητα να πετύχει ψηλότερες αποδόσεις από την τραπεζική αποταμίευση όταν χρησιμοποιείται το ίδιο επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος.

Ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει την εσωτερική απόδοση της ασφαλιστική αποταμίευσης είναι όπως αναφέραμε η θνησιμότητα. Αύξηση της θνησιμότητας επιφέρει μείωση της εσωτερικής απόδοσης. Αυτό σημαίνει, μετά την παρατήρηση στην παράγραφο 2, πως η φόρμουλα της τραπεζικής αποταμίευσης είναι ειδική περίπτωση της φόρμουλας της ασφαλιστικής αποταμίευσης, πως την μέγιστη εσωτερική απόδοση την πετυχαίνουμε όταν η πιθανότητες θανάτου είναι μηδέν, δηλ όπως πακετάρει την αποταμίευση το τραπεζικό σύστημα.

Τα προηγούμενα συνοψίζονται στο επόμενο πινακάκι:

Αύξηση της εσωτερικής απόδοσης	Οι επιστροφές σε θάνατο	Πιθανότητες Θνησιμότητας
↑+	↓-	↓-

Ο θεωρητικός σχεδιασμός της σχέσης των υποχρεώσεων του πελάτη (ασφάλιστρα κ.λπ.) προς τις υποχρεώσεις της ασφαλιστικής εταιρείας (επιστροφές, τελικό κεφάλαιο κ.λπ.) είναι στατιστικά

σωστός αν με τις στατιστικές πιθανότητες εννοούμε τις στατιστικές πιθανότητες διακοπής του προγράμματος αποταμίευσης.

Στην πράξη όμως αντί των πιθανοτήτων διακοπής χρησιμοποιούνται οι στατιστικές πιθανότητες διακοπής του προγράμματος λόγω θανάτου. Οι τελευταίες είναι οι μόνες καλά μετρημένες στο σύνολο του πληθυσμού. Ενώ οι πιθανότητες διακοπής είναι πολύ ευμετάβλητες, εξαρτώνται από την συγκεκριμένη εταιρεία το Marketing που έχει κ.λπ. και είναι επομένως πολύ δύσκολα μετρήσιμες. Χρειάζονται στατιστική έρευνα αγοράς μάλλον παρά θνησιμότητα πληθυσμού. Οι ασφαλιστικές εταιρείες αρκούνται στο να χρεώνουν ένα ποσό στον πελάτη σε περίπτωση διακοπής αλλά όχι λόγω θανάτου, ανάλογα με τις υποχρεώσεις τους μέχρις εκείνη την στιγμή, ως είδος «penalty» για την διακοπή. Επειδή οι στατιστικές πιθανότητες διακοπής του προγράμματος, λόγω θανάτου είναι, συνήθως, πολύ μικρότερες από τις στατιστικές πιθανότητες διακοπής, όταν ο υπολογισμός γίνεται με τα καθαρά ασφάλιστρα, το αποτέλεσμα είναι εις όφελος του πελάτη. Στην πράξη, όμως, ακόμα και έτσι μετά από τις επιβαρύνσεις των ασφάλιστρων και τα «penalty» της διακοπής, ο ασφαλιζόμενος, συνήθως, χάνει αν σταματήσει το πρόγραμμα σε σχέση με να το να είχε τα χρήματα π.χ. στην τράπεζα, τουλάχιστο για τα πρώτα χρόνια της ασφαλιστικής αποταμίευσης.

Επομένως αντιλαμβανόμαστε πως ο ακριβής θεωρητικός σχεδιασμός (με την στατιστική και την αναλογιστική) της σχέσης ασφάλιστρων-κεφαλαίου αφορά μόνο ένα μικρό μέρος της πραγματικότητας των γεγονότων. Η εκτίμηση της υπόλοιπης πραγματικότητας γίνεται προσεγγιστικά και σχετικά κατά βούληση από τις εταιρείες. Συνήθως εμφανίζεται στην διαφορά που παρακρατείται από τα ασφαλιστικά αποθέματα για να προκύψει η αξία εξαγοράς που επιστρέφεται σε περίπτωση διακοπής καθώς και στους άλλους συντελεστές επιβάρυνσης που καθορίζουν τα εμπορικά ασφάλιστρα.

4. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΟΜΟΙΩΣΗ

Με τις φόρμουλες όπου περιγράψαμε είμαστε σε θέση πλέον να υπολογίσουμε ένα συνταξιοδοτικό πρόγραμμα, αρκεί να διαθέτουμε τους στατιστικούς πίνακες θνησιμότητας. Σε αυτό το άρθρο χρησιμοποιούμε, για χάρη αυτής της ανάλυσης τους στατιστικούς πίνακες που χρησιμοποιούν συνήθως οι ασφαλιστικές εταιρείες δηλ τους Γαλλικούς Ρ.Μ. 1960/64 ΜΚΗ (βλ. [Αποστολόπουλος Θ.])

Τονίζουμε πως οι υπολογισμοί είναι με τα καθαρά ασφάλιστρα δηλ. πριν τις επιβαρύνσεις για τα έξοδα και άλλα κέρδη της

εταιρείας. Επομένως οι εσωτερικές αποδόσεις είναι σημαντικά μεγαλύτερες από τις πραγματικές. Αποτελούν, πάντως, μία ένδειξη για το πώς σχεδιάζονται τα προγράμματα ασφαλιστικής αποταμίευσης. Ρίχνοντας μία ματιά ο αναγνώστης μπορεί να ξέρει πως με αυτά τα δεδομένα (ηλικίες, φύλο, στατιστικούς πίνακες, υπεραπόδοση ασφαλιστικών αποθεμάτων) κάθε εταιρεία θα έχει στο πρόγραμμα της απόδοση το πολύ όσο η εσωτερική απόδοση στα παραδείγματα.

Υπολογίζουμε δύο παραδείγματα α), β) για άνδρα ηλικίας 40 ετών που συνάπτει συνταξιοδοτικό πρόγραμμα με λήξη στα 60 του χρόνια. Τα αποτελέσματα τα παρουσιάζουμε στο παράρτημα Το καθαρό ετήσιο ασφάλιστρο (όχι το εμπορικό η επιβαρημένο) είναι 100000 και το τεχνικό επιτόκιο 5%. Το α) είναι με αποδιδόμενο καθαρό ετήσιο επιτόκιο (με αρχικά γράμματα κ.ε., βλ. φόρμουλες (15), (16) της παραγράφου 1) στα ασφαλιστικά αποθέματα για τον υπολογισμό των μερισμάτων 5+5=10%. Τον τρέχοντα χρόνο βέβαια τα μερίσματα υπολογίζονται από τα ασφαλιστικά αποθέματα με επιτόκιο μόνο 10-5=5%, όπως αναφέραμε στην παράγραφο 2 για τα μερίσματα. Τα επόμενα έτη τα μερίσματα ανατοκίζονται με 5+5=10%, δηλ συμπεριλαμβάνεται και το τεχνικό επιτόκιο 5%. Το παράδειγμα β) είναι με Καθαρό Επιτόκιο 7+5=12% (φόρμουλα (16)). Το επιτόκιο αυτό δεν είναι αυτό που προβάλει η εταιρεία ως απόδοση του κλάδου ζωής. Σε αυτό που προβάλει πρέπει να αφαιρεθούν τα διαχειριστικά έξοδα, αν υπάρχουν και που συνήθως είναι 1% και τα κέρδη της εταιρείας που συνήθως είναι 5%-15% (φόρμουλα (25)). Αυτό που μένει είναι το Καθαρό Επιτόκιο (φόρμουλα (16)) που χρησιμοποιούμε σε αυτά τα παραδείγματα.

Εκτός από το γεγονός πως τα παραδείγματα είναι υπολογισμένα με τα καθαρά ασφάλιστρα, ως αξία εξαγοράς θέτουμε **όλο** το ποσό των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων. Όπως όμως αναφέραμε στην παράγραφο 2, στην πραγματικότητα, η αξία εξαγοράς είναι μέρος μόνο των (τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων σε ποσοστό που διαφέρει από εταιρεία σε εταιρεία. Αυτό κάνει τα παραδείγματα να εμφανίζουν εσωτερική απόδοση ακόμα μεγαλύτερη από την τελική. Στους πίνακες έχουμε υπολογίσει και την ετήσια εσωτερική απόδοση. Αυτό το επιτόκιο επιτρέπει την σύγκριση της επένδυσης με άλλες, όπως η τραπεζική αποταμίευση, μετοχών του χρηματιστηρίου κ.λπ.

Τα γραφήματα δείχνουν, εικονικά, την καμπύλη ανάπτυξης του τελικού κεφαλαίου και της ετήσιας εσωτερικής απόδοσης.

Δεδομένου πως όσο μεγαλύτερη είναι η θνησιμότητα τόσο η εσωτερική απόδοση της επένδυσης είναι μικρότερη (βλ. πινακάκι

παραγράφου 3), γίνεται φανερό πως η χρήση μη Ελληνικών στατιστικών πινάκων θνησιμότητας, όπου εμφανίζεται μεγαλύτερη θνησιμότητα από την πραγματική Ελληνική, συμφέρει λιγότερο τον ασφαλιζόμενο και περισσότερο τις ασφαλιστικές εταιρείες.

Το ίδιο φυσικά ισχύει και με τις ασφάλειες θανάτου. Φαίνεται όμως να είναι αλήθεια αυτό που ισχυρίζονται οι ασφαλιστικές εταιρείες δηλ πως λόγω της αργής ανάπτυξης και οργάνωσης του Ελληνικού κράτους δεν υπάρχουν πολύ λεπτομερείς και αξιόπιστοι Ελληνικοί στατιστικοί πίνακες θνησιμότητας που να ξεκινούν από πολύ πίσω π.χ. από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα.

Όπως φάνηκε από τα προηγούμενα, ο ρόλος του τεχνικού επιτοκίου είναι να αποτελεί ενός είδους νομότυπης εγγύησης της εταιρείας προς τον πελάτη, πως η ασφαλιστική αποταμίευση θα έχει εσωτερική απόδοση τουλάχιστο εκείνη του τεχνικού επιτοκίου. Η, για να είμαστε ακριβέστεροι, πώς τα χρήματα του πελάτη θα υπολογίζονται με την πάροδο των ετών με επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος τουλάχιστο όσο του τεχνικού επιτοκίου. Όμως αυτό δεν είναι πολύ μεγαλύτερη εγγύηση από τις εγγυήσεις των τραπεζών, δεδομένου πως η ασφαλιστική εταιρεία έχει το δικαίωμα να αλλάζει το τεχνικό επιτόκιο. Έτσι αν το μέσο επιτόκιο τραπεζικών ταμιευτηρίων κατέβει κοντά στο 5%, οι ασφαλιστικές εταιρείες έχουν το δικαίωμα να μειώσουν το τεχνικό επιτόκιο στα επιθυμητά για αυτές επίπεδα.

Ίσως ένα πιο ρεαλιστικό πακετάρισμα της υπηρεσίας της ασφαλιστικής αποταμίευσης θα είναι να εγγυάται η ασφαλιστική εταιρεία ένα μεταβλητό τεχνικό επιτόκιο, το εκάστοτε ελάχιστο επιτόκιο τραπεζικών ταμιευτηρίων. Με λίγα λόγια το επιτόκιο μεταβολής της αξίας του χρήματος (χωρίς τον πληθωρισμό). Τα μερίσματα των ασφαλιστικών αποθεμάτων αν δίνονται θα υπολογίζονται στην υπεραπόδοση πάνω από αυτό το μεταβλητό και γενικά αποδεκτό επιτόκιο. Κάτι τέτοιο θα αντιστοιχεί στην διαφοροποίηση από τις τράπεζες σε επιτόκιο ταμιευτηρίου και προθεσμιακών καταθέσεων. Με αυτό τον τρόπο η ασφαλιστική αποταμίευση θα είναι άμεσα συγκρίσιμη με την τραπεζική. Η ασφαλιστική εταιρεία θα εμφανίζει την διαφορά πως δίνει ποσοστά από τις επενδύσεις που κάνει με τα χρήματα του πελάτη, πάνω από το βασικό επιτόκιο του ταμιευτηρίου.

Τα μερίσματα, έτσι, θα μπορούν να εμφανίζονται όχι μέσω ενός σταθερού προθεσμιακού επιτοκίου αλλά μέσω ενός κυμαινόμενου που είναι και προμήθεια στις χρηματοδοτήσεις η επενδύσεις της ασφαλιστικής εταιρείας. Με αυτό τον τρόπο, η αξία των

(τεχνικών) ασφαλιστικών αποθεμάτων θα αντιστοιχεί στην πραγματική τους αξία.

5. ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ

Η λογιστική της ασφαλιστικής αποταμίευσης και της τραπεζικής αποταμίευσης είναι διαφορετικές.

Στην **Τραπεζική αποταμίευση** το λογιστήριο της τράπεζας καταχωρεί τις καταθέσεις του πελάτη στο παθητικό. Το επιτόκιο του ταμιευτηρίου έχει την σημασία της συμμετοχής του πελάτη στα κέρδη της τράπεζας από την χρήση των χρημάτων του και της κάλυψης της μεταβολής της αξίας του χρήματος. Τα έξοδα της η τράπεζα δεν τα χρεώνει ως ποσοστό επιβάρυνσης στην κατάθεση αλλά έχει ληφθεί υπόψη στο ύψος του επιτοκίου.

Στην Ασφαλιστική αποταμίευση, το λογιστήριο της ασφαλιστικής εταιρείας καταχωρεί την είσπραξη των ασφαλίστρων στις πωλήσεις, αλλά τα ασφαλιστικά τεχνικά αποθέματα στο παθητικό. Τα έξοδα και τα κέρδη της εταιρείας υπολογίζονται ως ποσοστιαία επιβάρυνση στα ασφάλιστρα η το τελικό κεφάλαιο.

Στην Τραπεζική αποταμίευση, τόσο οι ετήσιες καταθέσεις όσο και ο παραγόμενος τόκος φορολογούνται ήδη από το 1989. Οι καταθέσεις στο προσωπικό εισόδημα και ο τόκος με 15% (1994).

Στην **Ασφαλιστική αποταμίευση** τα ασφάλιστρα δεν φορολογούνται.

Μια όχι ασήμαντη παρατήρηση είναι πως στην μακροπρόθεσμη τραπεζική αποταμίευση, δηλ με χρήση επιτοκίων προθεσμιακών καταθέσεων, πρέπει να αρχίζει η κατάθεση με ένα ελάχιστο ποσό που είναι σημαντικά μεγάλο για τους μικροαποταμιευτές. Το αντίστοιχο ελάχιστο ποσό, στην ασφαλιστική αποταμίευση, είναι πρακτικά μηδαμινό (25-35 χιλ. δρχ.).

Παρατηρούμε, ακόμα, πως οι διαφορές της τραπεζικής αποταμίευσης από την ασφαλιστική αποταμίευση δεν βρίσκονται μόνο στο πακετάρισμα. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές και στις διαδικασίες. Π.χ. Οι ασφαλιστές, συνήθως, πρέπει να βρουν τους πελάτες, ενώ οι τράπεζες απλά περιμένουν να έρθουν πελάτες.

Αυτό για την ασφαλιστική αποταμίευση σημαίνει αυξημένο μεταβλητό κόστος για τις προμήθειες των ασφαλιστών (ιδίως τα πρώτα έτη για τα συνταξιοδοτικά προγράμματα)που χρεώνεται στα ασφάλιστρα. Στην τραπεζική αποταμίευση, αντίστοιχα, υπάρχει, μόνο ένα χαμηλό σταθερό κόστος και όχι συγκεντρωμένο στα πρώτα έτη.

Τέλος υπάρχουν και άλλες διαφορές ανάμεσα στην τραπεζική και ασφαλιστική αποταμίευση, πού δεν είναι καθαρά χρηματοοικονομικού χαρακτήρα, αλλά ίσως ψυχολογικού, ηθικού, ή με επιπτώσεις στο Marketing. Π.χ. στην τραπεζική αποταμίευση οι επιστροφές και η εσωτερική απόδοση είναι ανεξάρτητες από ενδεχόμενο γεγονός θανάτου του πελάτη. Στην ασφαλιστική αποταμίευση υπάρχει συσχέτιση. Σε ένα σύνολο ασφαλισμένων π.χ με την ιδία έναρξη και λήξη του προγράμματος, αν λόγου χάρη. προς το τέλος του προγράμματος, υπάρχουν πολλά γεγονότα θανάτου, σε αυτό το σύνολο, η ασφαλιστική εταιρεία θα έχει περισσότερα κέρδη. Ο λόγος είναι πως οι επιστροφές του αθροίσματος της ονομαστικής αξίας των ασφάλιστρων, σε περίπτωση θανάτου, είναι λιγότερες από τις επιστροφές των αξιών εξαγοράς, ή των τελικών κεφαλαίων. Και στις δύο μορφές αποταμιεύσεων οι τράπεζες και οι ασφαλιστικές εταιρείες έχουν συμφέρον, καταρχήν, να συνεχίζονται τα προγράμματα, καθώς έτσι περιμένουν να έχουν κέρδη από τα χρήματα των πελατών.

6. ΤΕΛΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Τελειώνοντας αυτό το άρθρο, συνοψίζουμε μερικά βασικά συμπεράσματα. Πιστεύουμε πως στο Marketing της ασφαλιστικής αποταμίευσης πρέπει να υπάρχει μαζί με τα ενδεικτικά παραδείγματα των τιμολογίων και ο υπολογισμός της ετήσιας και μέσης συνολικής εσωτερικής απόδοσης είτε το ετήσιο και τελικό κέρδος της αποταμίευσης σε αρχικές (ή τελικές) αξίες. Ένα τέτοιο μέτρο αξιολόγησης έχει αναγνωριστεί καθολικά, στην λογιστική, τα χρηματοοικονομικά, το επενδυτικό κοινό κλπ, ως απαραίτητη πρωταρχική ανάλυση για κάθε σωστή απόφαση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρή Ν. 1989, Οικονομικά Μαθηματικά, εκδ. Σταμούλης, Πειραιάς
Αποστολόπουλου Θ., Ασφαλιστικά Μαθηματικά, Αθήνα 1994
Berndt E.R.1991, The practice of Econometrics classic and contemporary *Addison Wesley.*
Bowers, N Gerber H., Hickman J., Jones D., Nesbitt C.1986], Actuarial Mathematics *The Society of Actuaries, Itasca, Illinois.*
Horne J.C.van 1989, Financial Management and policy *(Prentice-Hall)*
ICAP 1997, Η Ελλάδα σε Αριθμούς. *(Γενικός Οικονομικός Οδηγός)*
Jordan C.1975, Life Contingencies *The Society of Actuarial Chicago Illinois.*
Karlin S., Taylor H.M.1957, A first course in stochastic processes *2nd edition Academic Press.*

Kiochos P.1991, Techniques of Actuarial Studies (In Greek), Contemporary Publications Athens.
Kiochos P.1996, Actuarial mathematics *Interbooks, Athens*
Kiochos P.1996, Methodology of Actuarial Studies *Interbooks. Athens*
Kiochos P.1997, Methodology of the research *Stamoulis P.Athens*
Kloeden P.E.Platen E.Schurtz H.1997, Numerical Solution of SDE through Computer Experiments *Springer.*
Levy H Lessman F.1992, Finite Difference Equations *Dover.*
Neill A.1977, Life Contingencies *Heinemann London.*
Παπουλη Ε.1984, Ασφαλιστικά Μαθηματικά *Αθήνα*
Petauton P.1991, Theorie et Pratique de l'Assurance Vie, *Dumond Paris.*
Tong H.Owell 1990, Non-linear Time Series A Dynamic System Approach *Clarendon Press.*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Ασφαλιστικό συνταξιοδοτικό πρόγραμμα για άνδρα 40 ετών, λήξη στα 60

Έτη	Ασφαλιστικά αποθέματα	Μεταβολή	Ετήσια πραγματική Εσωτερική απόδοση
1	105.020		
2	215.335	110,315	5%
3	331.244	115,910	5%
4	453.070	121,826	5%
5	581.162	128,092	5%
6	715.900	134,738	5%
7	857.654	141,754	5.11%
8	1.006.974	149,320	5.15%
9	1.164.319	157,345	5.18%
10	1.331.077	166,758	5.28%
11	1.507.166	176,089	5.31%
12	1.693.301	186,134	5.35%
13	1.890.285	196,984	5.40%
14	2.099.168	208,882	5.47%
15	2.320.713	221,544	5.50%
16	2.556.232	235,518	5.59%
17	2.807.083	250,851	5.67%
18	3.074.833	267,749	5.77%
19	3.361.296	286,463	5.87%
20	3.668.604	307,307	5.98%
21	3.999.237	330,633	6.11%
Μέση σταθερή εσωτερική απόδοση			5.52%

Γράφημα 1.

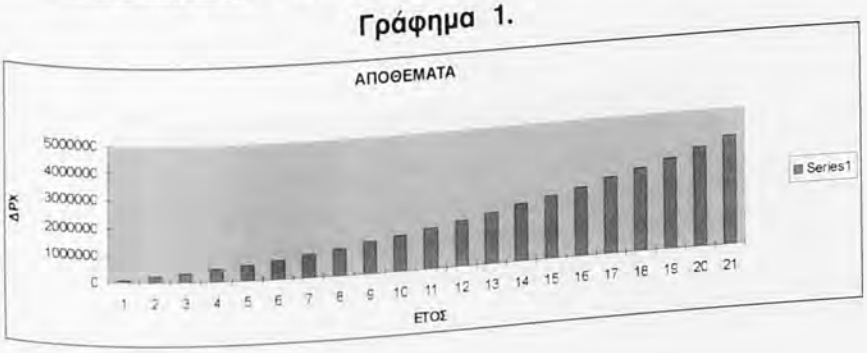

Παράδειγμα α: Τεχνικό επιτόκιο 5%

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Έτη	Μερίσματα με καθαρό επιτόκιο 10%	Σύνολο	Μεταβολή	Ετήσια εσωτερική απόδοση
1		105020	105020	5.02%
2	5251	220586	115566	7.59%
3	16542	347786	127200	8.48%
4	34758	487828	140042	8.94%
5	60887	642049	154221	9.22%
6	96033	811933	169884	9.41%
7	141431	999085	187152	9.55%
8	198456	1205430	206345	9.67%
9	268650	1432969	227539	9.76%
10	353731	1684808	251839	9.90%
11	455658	1962824	278016	9.97%
12	576582	2269883	307059	10.03%
13	718905	2609190	339307	10.09%
14	885309	2984477	375287	10.16%
15	1078798	3399511	415034	10.21%
16	1302713	3858945	459434	10.27%
17	1560796	4367879	508934	10.32%
18	1857230	4932063	564184	10.38%
19	2196695	5557991	625928	10.45%
20	2584429	6253033	695042	10.51%
21	3026302	7025539	772506	10.58%
Μέση σταθερή εσωτερική απόδοση				9.98%

Γράφημα 2.

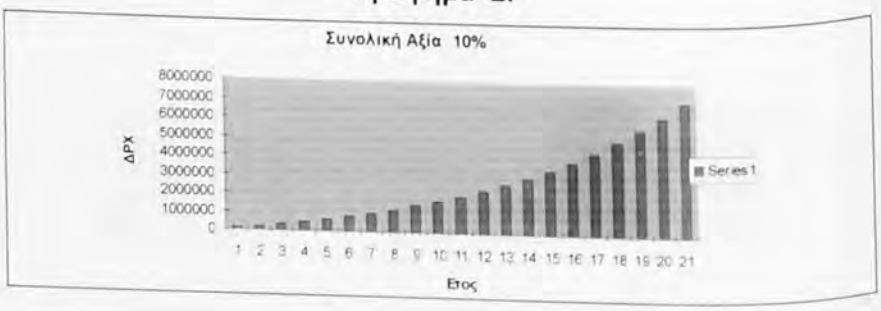

Παράδειγμα β:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Έτη	Μερίσματα με καθαρό επιτόκιο 12% (12.77% όταν δίνει στον πελάτη 90%)	Σύνολο	Μεταβολή	Πραγματική ετήσια εσωτερικά απόδοση
1		105020	105020	5.02%
2	7351	222686	117666	8.60%
3	23306	354550	131864	9.87%
4	49289	502359	147809	10.51%
5	86918	668080	165721	10.91%
6	138029	853930	185850	11.17%
7	204705	1062359	208429	11.36%
8	289305	1296279	233920	11.52%
9	394509	1558828	262549	11.64%
10	523352	1854429	295601	11.79%
11	679329	2186495	332066	11.87%
12	866350	2559651	373156	11.94%
13	1088843	2979128	419477	12.01%
14	1351824	3450992	471864	12.07%
15	1660985	3981698	530706	12.12%
16	2022753	4578985	597287	12.18%
17	2444420	5251503	672518	12.23%
18	2934246	6009079	757576	12.28%
19	3501594	6862890	853811	12.33%
20	4157076	7825680	962790	12.44%
21	4912727	8911964	1086284	11.80%
Μέση σταθερή εσωτερική απόδοση				

Γράφημα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Έτος	Επιτόκιο (%)	Μετά από φόρους	Πληθωρισμός	Πραγματικό επιτόκιο	Πραγματικό επιτόκιο μετά από φόρους
1974.	9,00.	9,00.	26,90.	(-)17,90.	(-)17,90.
1976.	7,00.	7,00.	13,30.	(-)6,30.	(-)6,30.
1980.	13,50.	13,50.	24,90.	(-)11,40.	(-)11,40.
1981.	13,50.	13,50.	24,50.	(-)11,00.	(-)11,00.
1982.	13,50.	13,50.	21,00.	(-)7,50.	(-)7,50.
1983.	13,50.	13,50.	20,20.	(-)6,70.	(-)6,70.
1984.	15,00.	15,00.	18,50.	(-)3,50.	(-)3,50.
1985.	15,00.	15,00.	19,30.	(-)4,30.	(-)4,30.
1986.	15,00.	15,00.	23,00.	(-)8,00.	(-)8,00.
1987.	15,00.	15,00.	16,40.	(-)1,40.	(-)1,40.
1988.	15,00.	15,00.	13,50.	(+)1,50.	(+)1,50.
1989.	15,00.*	15,00.	13,70.	(+)1,30.	(+)1,30.
1990.	18,00.*	18,00.	20,40.	(-)2,40.	(-)2,40.
1991.***	18,00.*	15,00.	19,50.	(-)1,50.	(-)3,60.
1992.***	18,00.*	15,30.	15,80.	(+)2,20.	(-)0,50.
1993.***	17,70.*,**	15,00.	14,40.	(+)3,30.	(+)0,60.
1994.***	16,73.*.**	14,20.	10,80.	(+)5,93.	(+)3,42.
1995.	13,40.	11,39.	8,10.		(+)3.29.
1996.	11,80.				

* Από 6/6/1989 το επιτόκιο καθορίζεται ελεύθερα από τις τράπεζες.
** Από 8/3/1993 το ελάχιστο επιτόκιο των τραπεζών καταργείται.
*** Από 1/1/1991 μπαίνει φόρος 10%.

*Emmanuel C. Kondylis**

BENCHMARKING IN RETAILING USING REGRESSION ANALYSIS

1. INTRODUCTION

Benchmarking leads to a gap analysis between the best industry practices and the examined ones[1]. Internal benchmarking is a type of benchmarking that applies more to large organisations that have various busines units. More specifically, internal benchmarking is basically applied to compare internal operations from one business unit to another. This concept can be applied to compare and analyse the effectiveness of different stores in a retail chain.

The purpose of this study is to develop a statistical approach that leads to a gap analysis. This is achieved, by developing relative rankings on specific performance measures. The examined performance measures are the «marketing effectiveness» (i.e. ability to generate sales) and the «operating effectiveness» (i.e. ability to generate earnings from given level of sales), for every store in a retail chain.

2. BENCHMARKING, PERFORMANCE MEASURES AND STRATEGY IMPLEMENTATION

From one point of view, benchmarking can be seen as the process that set the goals in a specific function or process. Benchmarking can be also seen as the predecessor to a gap analysis, which begins with an «as is» assessment of performance measures. That is, a comparison is made between the goals and

* Department of Business Administration University of Piraeus.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

the current (as is) performance and the difference represents the gap.

According to the contemporary management needs, a performance measurement system must include financial and non financial performance measures[2] and it must directly support the organisation's strategy and provide all management levels with feedback on how well the strategies and the objectives are being met. It must also provide focus on critical processes, enable proactive problem identification and correction, and promote continuous improvement. An effective performance measurement system must be developed in a comprehensive way[3], that is, we must develop a business model, where the relations among the selected financial and the non financial measures are clear[4].

Consequently, there is a very strong interdependence relation among strategy, performance measurement system and benchmarking process[5]. That is, a performance measurement system and a benchmarking process must be developed with regard to strategy[6], in order to provide all the management levels with information that can be used to control, correct and, if it is necessary, to re-plan the strategy.

With a usual absolute performance measurement system, one can only infer if a store is profitable or not in comparison to corporate standards and/or other stores. Our analysis adds the information or how the store performs relative to its potential in its own particular market. Furthermore, in a relative ranking, as this one, we are interested in the evaluation of every store's actual performance, by its deviation from its expected performance. Using a regression analysis, the expected performance is estimated from an established cause-effect relationship between market store characteristics and store performance. More specifically, in our analysis:

- marketing effectiveness is measured by standardised actual sales percentage deviations from expected,
- operating effectiveness is measured by standardised actual marginal earnings per square foot deviations from expected.

3. METHODOLOGY

In this part of the study we develop statistical models, which can be used as tools to evaluate specific performance measures, such as the marketing and operating effectiveness of every store in a retailing chain. This statistical approach has two phases. First,

we estimate esxpected marginal earnings, given sales, and second we estimate expected sales.

It must be underlined that these statistical models are based on regression analysis and they have been derived for their very good fit, after an extensive research on various alternative models that have been applied to a major US retailer. In addition, this statistical approach has the advantage that earnings and sales performance can be scrutinised separately.

(I) Earnings' Estimation

The marginal earning's function is considered as a linear function of sales and selling space (surrogate of the resourc used) that can be estimated by regression. This approach seems to be preferable, when marginal earning's data are available, in that it reflects actual, rather than prototype store operating effectiveness.

The general form of our cross-sectional marginal earning's model is the following:

$$\boxed{\text{Marginal Earnings} \cong f(\text{Net Sales, Selling Space})}$$

where f is a function that increases as net sales increase (for fixed selling space) and decreases as selling space increases (for fixed net sales).

In particular, the model has the following form:

$$\boxed{\text{Marginal Earnings} \cong n\ (\text{Net Sales}) - \xi\ (\text{Selling Space})}$$

where n and ξ are statistically estimated parameters.

In abbreviated form, the model is:

$$ME = nS - \xi F$$

or equivalently:

$$\frac{ME}{F} = n\frac{S}{F} - \xi = n\left(\frac{S}{F} - \frac{\xi}{n}\right) = n\left(\frac{S}{F} - \theta\right)$$

where:
ME= marginal earnings ($).
S= net sales ($).
ME/F= marginal earnings ($) per sq. ft.
n= gross earning's rate per sales dollar.

ξ= incremental cost per sq. ft.
θ= ξ/n=break even point, in sales dollars per sq.ft.

(II) Sale's Estimation

We have examined a quite large variety of simple sales' estimation models (see appendix). We will discuss here the most satisfactory, in terms of both intuitive and statistical fit. The abbreviated form of the sales' model is:

$$\text{Net Sales} = f\,(\text{Selling Space, Market Factors, Years of Operation})$$

where f is a function that increrases as every depended variable increase, keeping the othes constant. In this model the market factors include the total sales of this specific market.

The net sales' model has the following form:

$$S = aF^bM^ct^d$$

where:
S= net sales of the chain's store ($).
M= total net sales of the market ($).
F= selling space of the chain's store (sq. ft.).
t= age of store (years).

This model is simple and reasonable if it exhibits diminishing marginal returns to both selling space (F) and market sales (M), that is if b and c are less than one. However a drawback is that there is no upper limit for sales.

As we stated earlier, in comparison with the use of absolute performance measures, the present analysis provides us with the information of how stores perform by comparing their actual performance with their potential - expected - one in its own particular market. For example, one may conclude that altough a store realises high marginal earnings, relatively to other stores, it performs far below its own expected potential. Similarly, one may conclude for another store with low marginal earnings that it does not have any potential for significant improvement, and that perhaps it has even exceeded its expected performance.

The relative rankings for both marketing and operating effectiveness are derived by standardising, for each store, the difference between the actual and the expected performance, where as

standard deviation we take the standard error of the regression between the actual and the expected performance.

$$\text{Operating Effectiveness} = \frac{\text{Actual Marginal Earnings per Sqft} - \text{Expected Marginal Earnings per Sqft}}{\text{Standard Deviation}}$$

$$\text{Marketing Effectiveness} = \frac{\text{Log(Actual Sales)} - \text{Log(Expected Sales)}}{\text{Standard Deviation}}$$

4. EMPIRICAL RESULTS

Our empirical results are derived from data concerning 88 metropolitan and 120 non-metropolitan stores of a big US retailing company, in a particular year. The grouping of the marginal earnings' model produced an inferior fit to the separate metropolitan and non-metropolitan marginal earnings' model, indicating that metropolitan and non-metropolitan stores don't have the same marginal earning's behaviour.

Using a regression analysis, it is estimated that the expected marginal earnings' equation has the following form:

For the metropolitan stores: $\hat{ME} = (0.175)*S - (10.820)*F.$

For the non-metropolitan stores: $\hat{ME} = (0.160)*S - (8.909)*F.$

Now, using the above estimates, we run the regression:

$$ME/F = \gamma + \delta * \hat{ME}/F$$

where:

ME/F= actual marginal earnings per sq. ft.,

$\hat{ME}$/F= expected marginal earnings per sq. ft.

From the above regression, it is estimated a standard error of regression, $\hat{\sigma}$, equal to 3.442 for the metropolitan and 2.603 for the non metropolitan stores, with R= 0.86.

Following the same pattern, the expected sales equation has the form:

$$\hat{S} = (34.54) * F^{(0.87942)} * M^{(0.107)} * t^{(0.021)}$$

From the regression:

$$\log(S) = a + b * \log(\hat{S})$$

where:

S = actual sales,

$\hat{S}$ = expected sales,

It is estimated that the standard error of the regression, $\hat{\sigma}$, is equal to 0.27, with $R=0.91$.

The next step is the development of relative rankings for both operating and marketing effectiveness by standardising the difference between the actual and the expected performance, using the above standard errors of the regressions as the standard deviations. These two rankings can be alternatively presented by two charts, which depict the frequency of the values in these two rankings.

According to these relative rankings, we can also have a gap analysis of the actual vs the expected performance, as well as vs the average performance of all the chain's stores.

5. CONCLUSIONS

In this study, we developed statistical models for two specific performance measurements such as marketing and operating effectiveness. These models are based on the regression analysis and they can be used for benchmarking purposes, providing a useful input to managerial decision making.

Although we feel that model extensions could be fruitful, the principal quantitative results of our present analysis is a realisation that our current market definitions limit the precision attainable by any statistical model. In fact, we have had some indication that much more complicated models are confounded by the inherent noise in the data.

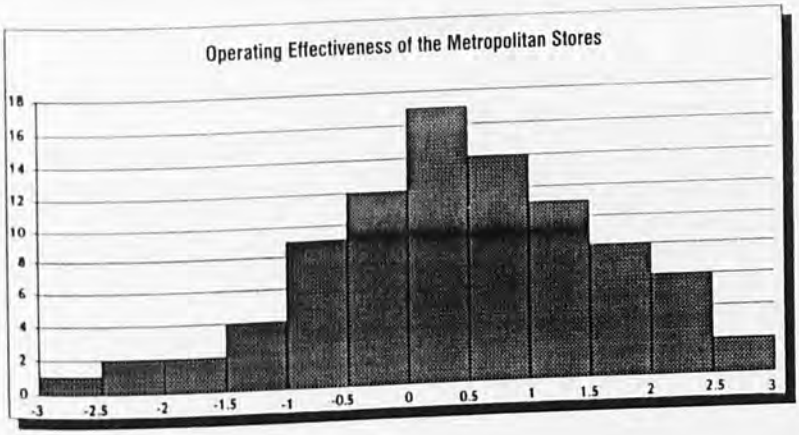
Operating Effectiveness of the Metropolitan Stores
18
16
14
12
10
8
6
4
2
0
-3
-2.5
-2
-1.5
-1
-0.5
0
0.5
1
1.5
2
2.5
3

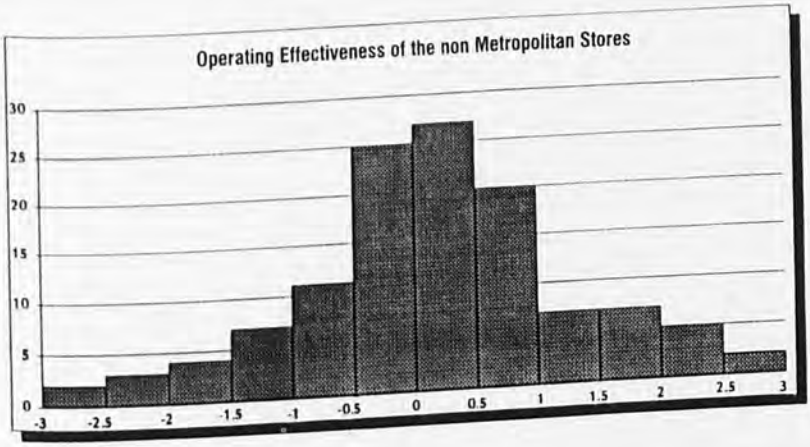
Operating Effectiveness of the non Metropolitan Stores
30
25
20
15
10
5
0
-3
-2.5
-2
-1.5
-1
-0.5
0
0.5
1
1.5
2
2.5
3

Marketing Effectiveness
35
30
25
20
15
10
5
0
-3
-2.5
-2
-1.5
-1
-0.5
0
0.5
1
1.5
2
2.5
3

REFERENCES

Pryor, L.S. (1989), «Benchmarking: A Self-Improvement Strategy, *The Journal of Business Strategy*, Nov-Dec, pp 56-60.

McNair, C. J., Lynch, R. L. and Cross, K. F. (1990), «Do financial and non financial performance measures have to agree?», *Management Account (USA)*, November, pp. 28-36.

Eccles, R.G. and Pyburn, P.J. (1992), «Creating a comprehensive system to measure performance», *Management Accounting*, 74(4), October, pp. 41-44.

Sieger, J. M., (1992), «Manage your numbers to match your strategy», *Management Review*, 81(2), February, pp. 46-48.

Grady, M. W. (1991), «Performance Measurement: Implementing Strategy», *Management Accounting*, 72(12) June, pp. 49-53.

Wisner, J.D. and Fawcett, S. E., (1991), «Linking firm strategy to operating decisions through performance measurement, *Production and Inventory Management Journal*, 32(3), 3rd Q, pp. 5-11.

APPENDIX

TABLE 1.
Summary of Results of Principal Sales' Models Examined

Model	Degree of Violation of Regression Assumptions	R^2	F Ratio
$\frac{S}{S+\Sigma S} = \frac{F}{aF+b\Sigma F}$	High	0.79	544.07
$S = a + b\left(\frac{S+\Sigma S}{F+\Sigma F}\right)F$	High	0.74	404.7
$\frac{S}{S+\Sigma F} = 1 - \frac{F+\Sigma F}{aF+b\Sigma F}$	Very High	0.98	127,906.7
$\frac{S}{F} = a + b\left(\frac{S+\Sigma S}{F+\Sigma F}\right)$	High	0.10	20.36
$\frac{S}{S+\Sigma S} = a + b\left(\frac{F}{F+\Sigma F}\right)$	High	0.86	886.01
$\frac{S}{S+\Sigma S} = a\left(\frac{F}{F+\Sigma F}\right)^b$	Low	0.786	537.84
$\frac{\Sigma S}{S} = a\left(\frac{F}{F+\Sigma F}\right)^b$	Very High	0.78	547.5
$\frac{S}{\Sigma F} = a\left(\frac{F}{\Sigma F}\right)^b$	Low	0.80	607.66
$S = aF^bM^ct^b$	Very Low	0.91	33.870

* ΣS= Net Sales of identified competitors.
** ΣF= Total Selling Space of identified competitors.

TABLE 2.

Regression Analysis for Marginal Earnings' Model for Metropolitan Stores

$ME/F = n(S/F) + \xi$

Coefficient	Value	Std. Error Coef.	Computed T	Beta Coef.
n	0.17521	0.0114	15.37496	0.85497
ξ	-10.82052			
R^2	0.85497		Adjusted R	0.85497
Std. Error of Estimate	3.44287		Adjusted SE	3.44287

Analysis of Variance for the Regression

Source of Variation	D.F	Sum of Sq.	Mean Sq.	F Value
Attributable to Regression	1	2802.005	2431.758	260.850
Deviation from Regression	87	1031.241	11.853	
Total	88	3833.246		

TABLE 3.

Regression Analysis for Marginal Earnings' Model for Non - Metropolitan Stores

$E/F = n(S/F) + \xi$

Coefficient	Value	Std. Error Coef.	Computed T	Beta Coef.
n	0.16023	0.0848	18.90115	0.86701
ξ	-8.90914			
R^2	0.86701		Adjusted R	0.86701
Std. Error of Estimate	2.60317		Adjusted SE	2.60317

Analysis of Variance for the Regression

Source of Variation	D.F	Sum of Sq.	Mean Sq.	F Value
Attributable to Regression	1	2420.920	2420.920	357.253
Deviation from Regression	118	799.624	6.776	
Total	119	3220.544		

TABLE 4.

Regression Analysis for Sales' Model

*logS= loga+b*logF+c*logM+d*t*

Coefficient	Value	Std. Error Coef.	Computed T	Beta Coef.
a	3.54235			
b	0.87942	0.06010	14.63283	0.72912
c	0.10720	0.03042	3.52444	0.17970
d	0.02117	0.00522	4.05789	0.12160
R^2	0.91110		Adjusted R	910919
Std. Error of Estimate	0.02117		Adjusted SE	0.27222

Analysis of Variance for the Regression

Source of Variation	D.F	Sum of Sq.	Mean Sq.	F Value
Attributable to Regression	3	73.509	24.503	333.87
Deviation from Regression	205	15.045	0.073	
Total	208	88.554		

Στέλλα Κουφίδου, Δημήτριος Μιχαήλ**, Ευγενία Πετρίδου****

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΙΜΟΤΗΤΑ****

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΙΜΟΤΗΤΑ

Το κρίσιμο πρόβλημα της απασχόλησης σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη παγκοσμιοποιημένη οικονομία οδηγεί αναπόφευκτα στην ανάγκη της συνεχούς εξέλιξης των συστημάτων εκπαίδευσής της. Η αναζήτηση εκπαιδευτικής πολιτικής που να παρακολουθεί τις τάσεις και εξελίξεις της αγοράς εργασίας αποτελεί πλέον πρώτη προτεραιότητα για το εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995:27).

Έχει γίνει αντιληπτό στην Ε.Ε. ότι η οικονομική και πολιτική πρόοδός της συναρτάται άμεσα με τη συγκρότηση ενός «Ευρωπαϊκού οράματος» και την υιοθέτησή του από τους νέους των κρατών-μελών της. Προς την επίτευξη αυτού του στόχου η εκπαίδευση, μέσα από την Ευρωπαϊκή διάστασή της καλείται να παίξει καταλυτικό ρόλο. Στα πλαίσια αυτά η Ευρωπαϊκή επιτροπή, βασισμένη σε σειρά μελετών των τελευταίων ετών, προτείνει ότι αλλαγές στην εκπαίδευση, συγκροτώντας την Ευρωπαϊκή διάσταση, πρέπει να εξυπηρετούν τέσσερις θεμελιώδεις στόχους. Αυτοί οι στόχοι είναι: η δημιουργία συνείδησης «Ευρωπαίου πολίτη» στη νεολαία των κρατών μελών, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ε.Ε. παράλληλα με την απασχολησιμότητα των Ευρωπαίων,

---

* Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
** Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
*** Επίκουρη Καθηγήτρια Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
**** Και οι τρεις συγγραφείς συνέβαλαν ισότιμα στη συγγραφή αυτού του άρθρου.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής στην Ε.Ε. και τέλος η ένταξη των Ευρωπαϊκών κοινωνιών στην εποχή της πληροφορικής.

Στα πλαίσια βέβαια της παρούσας έρευνας, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συλλογιστική που προβάλλει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, συνδέοντας τις απαιτούμενες προσαρμογές στην εκπαίδευση με τις προοπτικές απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας. Η βασική παραδοχή εδώ είναι ότι η παγκοσμιοποίηση των αγορών οξύνει το ζήτημα ανταγωνιστικότητας της Ε.Ε. γεγονός που δεν έχει πλήρως συνειδητοποιηθεί από τους πολίτες της. Καλείται επομένως η εκπαίδευση που είναι επιφορτισμένη με τη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου εμπλουτισμένου με τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες να προσαρμοσθεί κατάλληλα ώστε οι νέοι της Ευρώπης να μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Υπό αυτό το πρίσμα, οι κοινές αρχές που πρέπει να διέπουν τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της εκπαίδευσης είναι οι αναζήτηση της ποιότητας και της καινοτομίας στις υπηρεσίες που προσφέρονται από τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα.

Η πρώτη αρχή που αφορά στην ποιότητα γνώσεων στοχεύει στην προσφορά γνώσεων που να προσανατολίζουν τους νέους της κρίσιμης αυτής ηλικίας σε: 1) επαγγέλματα που έχουν ζήτηση 2) ανάληψη δραστηριοτήτων και έξω από τα σύνορα της χώρας τους 3) υιοθέτηση συνεργατικών συμπεριφορών. Ταυτόχρονα, η δεύτερη αρχή απαιτεί καινοτόμο σχολείο που, μέσα από τη σύνδεση των σχολικών μονάδων γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης με τις επιχειρήσεις, καλείται να προσφέρει στους νέους, όχι μόνο δομημένες γώσεις αλλά και ευκαιρίες ανάπτυξης δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων.

Πράγματι, πρόσφατες μελέτες εντοπίζουν ραγδαίες αλλαγές στο μείγμα δεξιοτήτων και ικανοτήτων που απαιτούνται στις νέες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Μια βασική τάση είναι η ζήτηση εργαζομένων που μπορούν να συνεργάζονται σε μικρές ομάδες, διαθέτοντας γενικές «κοινωνικές δεξιότητες» όπως η ικανότητα επικοινωνίας και συνεργασίας (Finegold D. and Wagner, K, 1998:479. Crouch, C., 1997:372-373. Holden, 1993. Bassi et al. 1996. Raper et al. 1997). Παράλληλα, οι σύγχρονες επιχειρήσεις στρέφονται προς νέους που διαθέτουν ένα μεγαλύτερο φάσμα δεξιοτήτων ώστε να είναι απασχολήσιμοι σ'όλο το δίκτυο των δραστηριοτήτων τους. Με αυτή την έννοια, οι νέοι προς ένταξη στην αγορά εργασίας πρέπει να διαθέτουν έντονη «κινητικότητα» τόσο σε διαφορετικές θέσεις, εντός μιας τοπικής επιχείρησης, όσο και σε δραστηριότητες της επιχείρησης στο εξωτερικό (European Commission, 1998:8. Spencer, L., 1995:151-158).

Ως εκ τούτου τα εκπαιδευτικά συστήματα θα πρέπει να προσαρμοσθούν στις κατευθύνσεις αυτές. Όπως επισημαίνεται στη Λευκή βίβλο τα κράτη μέλη της Ε.Ε. αναλαμβάνουν πολυάριθμες πρωτοβουλίες για τη βελτίωση του γενικού επιπέδου εξειδίκευσης με κεντρικό άξονα την ενίσχυση της θέσης του σχολείου στην κοινωνία και της προσέγγισής του με τις επιχειρήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995: 35 & 38). Οι εκπαιδευτικοί φορείς που συμμετέχουν σ' όλες αυτές τις ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές διεργασίες καλούνται να συνειδητοποιήσουν τις νέες καταστάσεις και απαιτήσεις που διαμορφώνονται, να αναλάβουν τις απαραίτητες πρωτοβουλίες και να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια μέσα στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας τους ώστε να δώσουν στο καθημερινό διδακτικό τους έργο την Ευρωπαϊκή διάσταση, προετοιμάζοντας τους μαθητές ως πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Ευρωπαϊκή Διάσταση πρέπει να θεωρηθεί πάνω από όλα αυτό που η λέξη «διάσταση» μόνη της σαφώς δηλώνει, δηλαδή μια στάση του νου, μια άποψη, η οποία πρέπει να διεισδύσει σε όλη την εκπαίδευση, μια επιπλέον διάσταση, η οποία πρέπει να περιληφθεί στην εκπαίδευση κάθε Ευρωπαίου. Οι θετικές στάσεις των εκπαιδευτικών φορέων απέναντι στις Ευρωπαϊκές αυτές προκλήσεις αποτελούν προαπαιτούμενο που οδηγεί στην ανάληψη πρωτοβουλιών και ενεργό εκπαιδευτική δράση. Οι θετικές στάσεις θα πρέπει να αναφέρονται στην γνωστική και συναισθηματική αντίδρασή τους στις Ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές διαδικασίες, αλλά και στην ετοιμότητά τους για σχετικές δραστηριότητες (Ξωχέλης, 1990:129). Η εμπειρική διερεύνηση του σημαντικού αυτού θέματος είναι σημαντικά περιορισμένη. Το ενδιαφέρον επομένως της παρούσας εργασίας επικεντρώνεται στην εκτίμηση της στάσης των Ελλήνων εκπαιδευτικών προς τα Ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα, δεδομένης της σημασίας των τελευταίων ως βασικού μηχανισμού άμβλυνσης του προβλήματος της απασχολησιμότητας.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Σκοπός της έρευνας είναι να προσεγγίσει εμπειρικά τη στάση των εκπαιδευτικών ως προς την εισαγωγή της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην εκπαίδευση, στα πλαίσια της βασικής στρατηγικής της ΕΕ για τη βελτίωση της απασχολησιμότητας των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Έκτακτο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για την Απασχόληση», Λουξεμβούργο, 20-21/11/1997).

Για την επίτευξη του σκοπού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από εκατό διευθυντές σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που συμμετείχαν σε Ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό πρόγραμμα επιμόρφωσης (ΕΠΕΑΕΚ). Οι απόψεις των διευθυντών των σχολείων κρίθηκαν απαραίτητες, δεδομένου του αποφασιστικού ρόλου τους για την παρακίνηση της εκπαιδευτικής κοινότητας σε συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δράσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Απολογισμός 1992-1994:15). Τα στοιχεία συλλέχθηκαν ανώνυμα με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου που περιλάμβανε ανοικτές και κλειστές ερωτήσεις. Με τη χρησιμοποίηση των κλειστών ερωτήσεων, που βασίσθηκαν σε πεντάβαθμη κλίμακα, (1 καθόλου και 5 εξαιρετικά πολύ) έγινε προσπάθεια να εκτιμηθούν ποσοστικά οι στάσεις των εκπαιδευτικών, όπως αυτές αναλύονται σε γνωστικές και συναισθηματικές αντιδράσεις, καθώς και προθέσεις για ανάληψη δράσης (Μιχαλοπούλου, 1992. Cascio, 1991. Schermerhorn et al., 1994:139-144. Crites, S. et al, 1994).

Τα βασικά ευρήματα της έρευνας παρουσιάζονται σε σειρά διαγραμμάτων μέσα στο κείμενο που ακολουθεί.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στον πρώτο άξονα της διερεύνησης των στάσεων των ερωτηθέντων καταγράφονται και διαβαθμίζονται οι αντιλήψεις τους για τη σημασία των Ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων ως αποτελεσματικών μηχανισμών αναβάθμισης της Ελληνικής εκπαίδευσης. Οι αντιλήψεις τους περί της σημασίας των Ευρωπαϊκών προγραμμάτων αξιολογήθηκαν τόσο σε επίπεδο γενικής αναβάθμισης της εκπαίδευσης στη χώρα μας, όσο και σε επίπεδο βελτίωσης του εκπαιδευτικού τους έργου στη σχολική μονάδα που υπηρετούν. Όπως γίνεται φανερό από τα στοιχεία που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 1, η πεποίθηση ότι τα εν λόγω προγράμματα μπορούν να αποτελέσουν μοχλό αναβάθμισης της εκπαίδευσης και στα δύο επίπεδα φαίνεται να είναι εμπεδωμένη δεδομένου ότι κυμαίνεται στο 3,7.

Με τη βοήθεια των στοιχείων των Διαγραμμάτων 2 και 3 η εξήγηση αυτών των αντιλήψεων των διευθυντών για το ρόλο των Ευρωπαϊκών προγραμμάτων θα μπορούσε να αποδοθεί στο ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί τα θεωρούν μέσα για απόκτηση νέων γνώσεων, μεθόδων και πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2, ως σημαντικότερος λόγος, που αφορά την αναβάθμιση

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.

Αντιλήψεις χρησιμότητας των Ευρωπαϊκών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.

Αναβάθμιση Εκπαίδευσης[1]

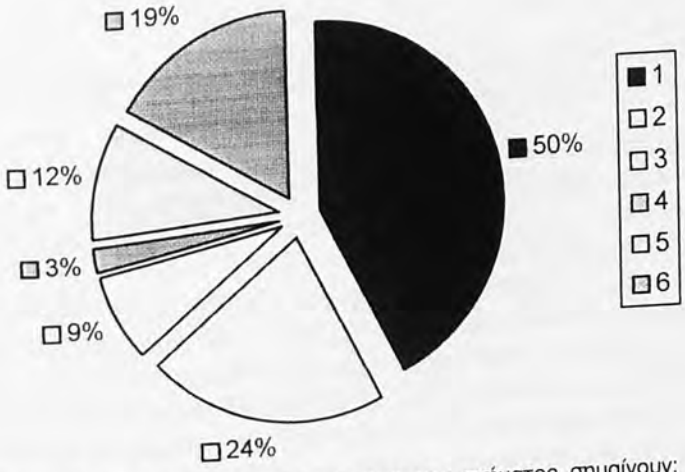

1. Οι δείκτες 1, 2, 3, 4, 5, 6 στο υπόμνημα του σχήματος σημαίνουν:
   1. Ανταλλαγή εμπειριών εκπαιδευτικού έργου
   2. Επιμόρφωση στη διοίκηση εκπαίδευσης
   3. Βελτίωση υλικοτεχνικής υποδομής
   4. Εντοπισμός και αξιολόγηση προβλημάτων
   5. Άλλο
   6. Αντιμετώπιση εγγενών προβλημάτων (ξένη γλώσσα, νοοτροπία, έλλειψη προγραμματισμού)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.
Αναβάθμιση συνθηκών εργασίας[2]

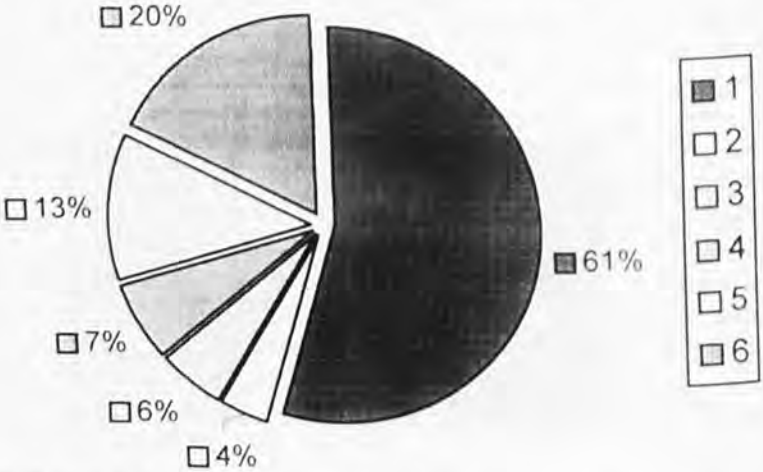

2. Οι δείκτες 1, 2, 3, 4, 5, 6 στο υπόμνημα του σχήματος σημαίνουν:
   1. Εκσυγχρονισμός διοίκησης σχολικής μονάδας
   2. Αξιοποίηση υλικοτεχνικής υποδομής
   3. Εντοπισμός και αξιολόγηση προβλημάτων
   4. Αλλαγή νοοτροπίας
   5. Άλλο
   6. Αντιμετώπιση εγγενών προβλημάτων (ξένη γλώσσα, αναξιοκρατία, κατευθυνόμενος συνδικαλισμός)

του εκπαιδευτικού συστήματος, προβάλλει η ανάγκη για ανταλλαγή μεταξύ των εκπαιδευτικών φορέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εμπειριών και απόψεων σχετικών με τα προγράμματα και τις μεθόδους διδασκαλίας.

Ακολουθεί η ανάγκη επιμόρφωσης σε θέματα διοίκησης της εκπαίδευσης, συγκεντρώνοντας το 24% των ερωτηθέντων. Παράλληλα, το 19% των διευθυντών θεωρεί τα Ευρωπαϊκά προγράμματα ως διέξοδο για την αντιμετώπιση εγγενών ανασταλτικών παραγόντων για την αναβάθμιση του Ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως είναι η ανεπάρκεια υποδομών, η έλλειψη προγραμματισμού και η βελτίωση γνώσης ξένων γλωσσών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του διαγράμματος 3 το οποίο αναφέρεται στην αναβάθμιση του εκπαιδευτικού έργου και των συνθηκών εργασίας στη σχολική μονάδα, παρατηρούνται τα ακόλουθα.

Όταν εστιάζεται η προσοχή στο χώρο εργασίας των εκπαιδευτικών το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της διοίκησης της σχολικής

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.

Προσδοκίες ωφελειών από τα Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα

μονάδας αναδεικνύεται κυρίαρχο. Αποτέλεσμα τούτου είναι η επιμόρφωση προς αυτή την κατεύθυνση να θεωρείται, τουλάχιστον από το 61% των ερωτηθέντων, ως ο σημαντικότερος παράγοντας αναβάθμισης. Η ανεπάρκεια υποδομών που επισημάνθηκε στο σύνολο της εκπαίδευσης εξακολουθεί να αποτελεί εξίσου σημαντικό περιοριστικό παράγοντα και στο επίπεδο της σχολικής μονάδας. Σημαντικό ποσοστό που προσεγγίζει το 20% των ερωτηθέντων θεωρεί τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα ως μέσο άμβλυνσης των παραπάνω δυσκολιών.

Ο δεύτερος άξονας διερεύνησης των στάσεων των εκπαιδευτικών πραγματεύεται τις προσδοκίες που δημιούργησαν οι παραπάνω αντιλήψεις χρησιμότητας των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, δεδομένου ότι αυτές έχουν ήδη οδηγήσει τους εκπαιδευτικούς σε συστηματική αναζήτηση περισσότερης πληροφόρησης. Σύμφωνα με τα στοιχεία που καταγράφονται στο διάγραμμα 4, οι προσδοκίες κυμαίνονται σε υψηλά επίπεδα ξεπερνώντας την διαβάθμιση 3.

Αφορούν τόσο στην προοπτική εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος και στην αναζήτηση νέων ευκαιριών (διεύρυνση της αγοράς εργασίας, ευελιξία, εκπαιδευτικές υποδομές) όσο και στην προοπτική προσωπικών ωφελημάτων (ταξίδια επιμορφωτικά, επικοινωνία με ευρωπαίους συναδέλφους, ανταλλαγή εμπειριών, επαγγελματική ενημέρωση).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.
Προθέσεις συμμετοχής σε Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα

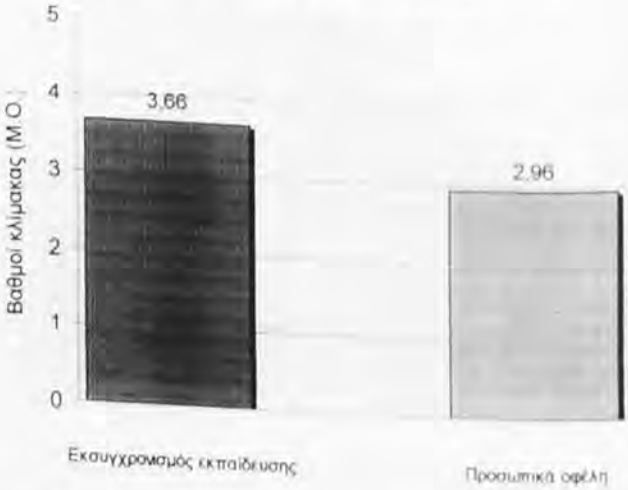

Ο τρίτος άξονας διερεύνησης των στάσεων των εκπαιδευτικών επικεντρώνεται στις προθέσεις τους για ενεργό συμμετοχή τους στα ΕΕΠ, με τη μορφή υποβολής της σχετικής πρότασης. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 5, οι προσδοκίες των ωφελημάτων σε γενικό και ειδικό επίπεδο δείχνουν να οδηγούν σε ετοιμότητα για δράση, δεδομένου ότι οι προθέσεις συμμετοχής κυμαίνονται σε ανάλογα με τις προσδοκίες επίπεδα.

Παράλληλα, παρατηρείται ότι ο γενικός στόχος του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης προτάσσεται αυτού των προσωπικών ωφελειών, στοιχείο αλτρουϊσμού που μπορεί να ερμηνευθεί από την οργανική θέση των ερωτηθέντων στο εκπαιδευτικό σύστημα ως υπευθύνων σχολικών μονάδων. Επιβεβαίωση της τάσης αυτής απεικονίζεται στα στοιχεία του Διαγράμματος 6, όπου μόνο το ένα τρίτο των ερωτηθέντων δεν προτίθενται να συμμετέχουν σε ΕΕΠ, ενώ το 54% έχουν κατηγορηματικά δηλώσει ότι θα συμμετάσχουν σε πρόταση ή θα υποβάλλουν αίτηση συμμετοχής σ' αυτά.

Εν κατακλείδι, η ανάλυση των αντιλήψεων, προσδοκιών και προθέσεων των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα οδηγούν σε ενθαρρυντικά συμπεράσματα για την αναβάθμιση της Ελληνικής εκπαίδευσης μέσω των ΕΕΠ. Πράγματι, η αξιολόγηση και των τριών συνιστωσών των στάσεων κυμαίνεται στα ίδια υψηλά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6.

Πρόθεση υποβολής πρότασης σε Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα

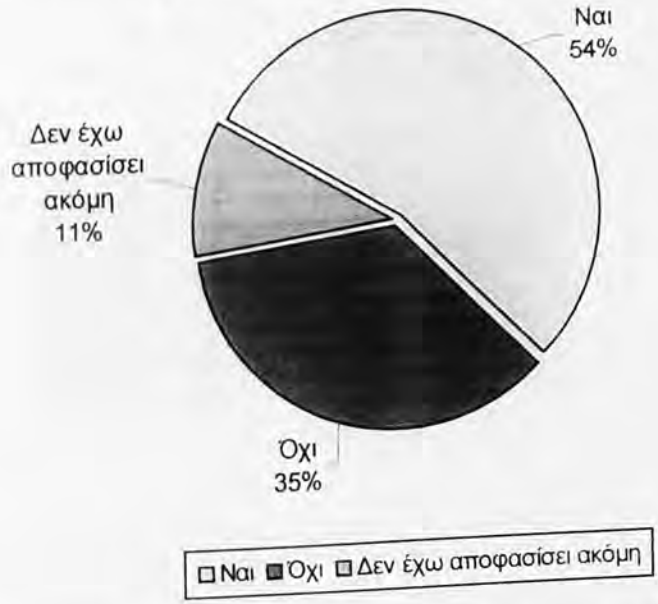

επίπεδα, γεγονός που είναι ενδεικτικό μιας συγκροτημένης και θετικής στάσης των εκπαιδευτικών προς τα εν λόγω προγράμματα.

Όμως, παρά τη θετική στάση των εκπαιδευτικών, που καταγράφηκε παραπάνω, η ελληνική συμμετοχή στις ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές εξελίξεις παρουσιάζεται περιορισμένη. Σύμφωνα με μελέτες η συμμετοχή των σχολικών μονάδων σε συμπράξεις στα πλαίσια του Comenius, που αποτελεί τον πυρήνα των Ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, δεν ξεπέρασε το 2,18% του συνόλου των Ελληνικών μονάδων κατά τη περίοδο 1995-1998, ενώ η εκπροσώπηση ιδρυμάτων τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ήταν μάλλον συμβολική (Γρόλλιος, Γ.Δ., 1999:120-121; Δούκας, Χ. 1997 α:47. Γρόλλιος, Γ.Δ., 1999:168-169). Η ισχνή συμμετοχή των τελευταίων προβληματίζει ιδιαίτερα, δεδομένης της σημασίας της για την ανάπτυξη δυνατοτήτων απασχόλησης (Γρόλλιος, Γ.Δ., 1999:168-169).

Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να εντοπίσει τις βασικές αιτίες αυτού του προβλήματος, οι οποίες παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 7.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.

Παράγοντες αποθάρρυνσης για συμμετοχή στα Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα.

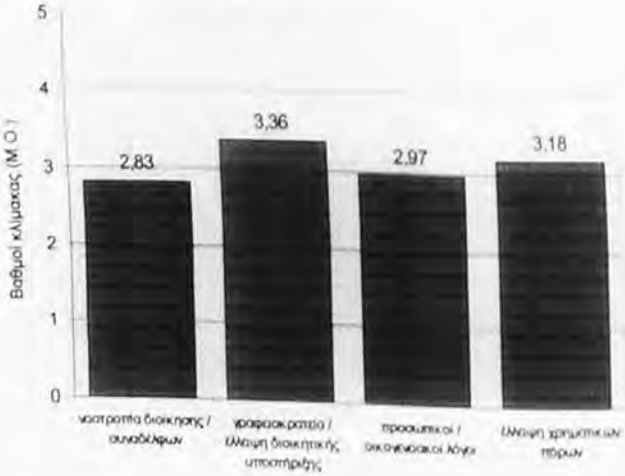

Οι παράγοντες που φαίνονται να αποθαρρύνουν την εμπλοκή των εκπαιδευτικών στα Ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα επικεντρώνονται α) στην αρνητική νοοτροπία της διοίκησης και των συναδέλφων, β) στις διοικητικές ανεπάρκειες και γραφειοκρατικές δυσλειτουργίες, γ) στην ελλιπή χρηματοδότηση των εν λόγω προγραμμάτων και δ) σε προσωπικούς-οικογενειακούς λόγους.

Παρόμοια ευρήματα μ' αυτά της έρευνάς μας καταγράφονται και στον Απολογισμό της πειραματικής δράσης των ευρωπαϊκών σχολικών συμπράξεων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση XII, 1992-1994). Ειδικότερα, όσον αφορά την αποθάρρυνση της συμμετοχής λόγω της αρνητικής νοοτροπίας, αυτή είναι υψηλή και κυμαίνεται στο 2,8 με μέγιστη τιμή το 5. Η αρνητική νοοτροπία ωστόσο δεν είναι μόνο Ελληνικό φαινόμενο, αλλά χαρακτηρίζει, με διακυμάνσεις από κράτος σε κράτος, το σύνολο της ΕΕ. Αποδίδεται, μεταξύ άλλων, στο ότι υπάρχει αρνητική αντιμετώπιση όσων εθελοντικά συμμετέχουν από τους συναδέλφους τους και επίσης στο ότι υπάρχει ακόμα δισταγμός μπροστά σε μια νέα κουλτούρα ομαδικής, πολυ-πολυτισμικής συνεργασίας μ' άλλους Ευρωπαίους εκπαιδευτικούς (Γρόλλιος, Γ.Δ., 1999:128, Δούκας, Χ., 1997β:29-30).

Ως κύριος ανασταλτικός παράγοντας της συμμετοχής αναδεικνύεται η έλλειψη διοικητικής υποστήριξης και αναποτελεσματικής

γραφειοκρατίας συγκεντρώνοντας 3,36 στην πεντάβαθμη κλίμακα. Πιο συγκεκριμένα, τα Ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα δεν ενσωματώθηκαν ποτέ ουσιαστικά στην Ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα (Δούκας, Χ., 1997:47-48). Ως εκ τούτου, δεν έτυχαν ουσιαστικής υποστήριξης από ιεραρχικές αρχές, όπως οι εποπτικές υπηρεσίες και εκπαιδευτικές αρχές (Απολογισμός 1992-1994, 27-28). Μεταξύ των υπολοίπων εμποδίων, οι διευθυντές των σχολείων που συμμετείχαν στην έρευνα, επεσήμαναν την έλλειψη χρηματικών πόρων για την προσέλκυση συμμετοχών στα προγράμματα, γεγονός που έχει γίνει παραδεκτό και από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Γρόλλιος, 1999, 174).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αφετηρία της έρευνας μας αποτέλεσε η διακηρυγμένη παραδοχή της ΕΕ ότι βασική πολιτική για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας και της αέναης ανάπτυξης των Ευρωπαϊκών κοινωνιών είναι η πρόσβαση του Ευρωπαίου πολίτη σε μια σύγχρονη και αναβαθμισμένη εκπαίδευση με μια κοινή Ευρωπαϊκή διάσταση. Η υλοποίηση του οράματος ενός Ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού χώρου επιχειρείται μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα κοινοτικών δραστηριοτήτων, όπου κεντρική θέση κατέχουν τα Ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα. Με δεδομένο τον καταλυτικό ρόλο των διευθυντών των σχολικών μονάδων στην κοινοτική αυτή διεργασία, η έρευνά μας επικεντρώθηκε στη διερεύνηση και εκτίμηση της στάσης τους έναντι των εν λόγω προγραμμάτων στην Ελληνική περίπτωση.

Το κεντρικό εύρημα που προέκυψε από την εμπειρική έρευνα είναι ότι οι ερωτηθέντες διάκεινται θετικά προς τα Ευρωπαϊκά προγράμματα. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγηθήκαμε από την έρευνα τριών βασικών συνισταμένων της στάσης των διευθυντών που καταδεικνύουν ότι οι διευθυντές των σχολείων είναι πεπεισμένοι και προσδοκούν ότι τα Ευρωπαϊκά προγράμματα αποτελούν βασικό μηχανισμό άντλησης εμπειριών και διάχυσης σύγχρονων εκπαιδευτικών μεθόδων, με θετική επίπτωση τόσο στο σύνολο του εκπαιδευτικού συστήματος, όσο και στην αναβάθμιση των συνθηκών εργασίας τους. Γνώση και προσδοκία οδηγούν στην ετοιμότητα και διάθεση για εμπλοκή των διευθυντών στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Παράλληλα, σειρά εμποδίων φαίνεται να ορθώνονται και να περιορίζουν τη δυνατότητα μετουσίωσης της επιθυμίας σε πράξη. Εμπόδια κοινά στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες, που ωστόσο η έντασή τους στην Ελληνική περίπτωση είναι τέτοια ώστε η μέχρι

τώρα εμπλοκή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μας να είναι αποθαρρυντική.

Η κατάσταση αυτή και κυρίως η προβολή της στο μέλλον θα έχει σαν πιθανό επακόλουθο την επιβράδυνση της ενσωμάτωσης της Ελληνικής εκπαίδευσης στο Ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, γεγονός που με τη σειρά του θα αποδυναμώσει την προσπάθεια της Ελληνικής κοινωνίας να απαντήσει στη πρόκληση της απασχολησιμότητας των νέων πολιτών της. Το ζήτημα της προετοιμασίας των νέων μας να ενταχθούν στην νέα Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας είναι τόσο σημαντικό, ώστε να αποτελεί πρόκληση για τον καθένα εκπαιδευτικό χωριστά αλλά και κυρίως για την οργανωμένη πολιτεία, ως συλλογικό φορέα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bassi, L.J., Benson, G. and Cheney, S. (1996), The top ten trends, Training and Development Journal, 50, 11, p.p. 27-42.

Cascio, W. (1991) Applied Psychology in Personnel Management, Prentice Hall, 4th ed.

Crites, S. Jr., Fabrigar, L.R. and Petty, R.E. (1994), Measuring the affective and cognitive properties of attitudes: conceptual and methodological issues, Personality and Social Psychology Bulletin, 20, 6 p.p. 619-634.

Crouch, C. (1997), «Skills - based Full Employment: the Latest Philosopher's Stone», British Journal of Industrial Relations, 35, 3.

European Commision (1998), Green Paper, Partnership for a new organisation of work.

Finegold D. and Wagner, K., (1998) «The Search for Flexibility:Skills and Workplace Innovation in the German Pump Industry» British Journal of Industrial Relations, 36, 3.

Holden, L. (1993), European trends in training and development, International Journal of Human Resources Management, 2, p.p. 113-131.

Raper, Paula, Aston David, Felsead, A. and Storey John (1997), Toward the learning organisation? Explaining current trends in training practice in the UK, International Journal of Training and Development, 1, 1, p.p. 9-21.

Schermerhorn, J. Jr., J. Hunt and R. Osborn, (1994), Managing Organizational Behavior, J. Wiley and Sons.

Spencer, L. (1995), «Reengineering Human Resources», New York: John Wiley.

White Paper on Education and Training (1995), Teaching and Learning, Towards the Learning Society.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γρόλλιος, Γ.Δ. (1999), Ιδεολογία Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική, Gutenberg, Αθήνα.

Δούκας, Χ. (1997α), Ευρωπαϊκή Διάσταση - Ελληνική Εκπαίδευση, Σύγχρονη Εκπαίδευση, τ. 93, Μάρτιος - Απρίλιος.

Δούκας, Χ. (1997β), Ελληνική Παιδεία και Ευρωπαϊκότητα: Σε αναζήτηση Σχέσεων, Νέα Παιδεία, τευχ. 82, Άνοιξη.

Ευρωπαϊκή Ένωση (1998), Ψήφισμα 98/C του Συμβουλίου της 15ης Δεκεμβρίου 1997 σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση το 1998. Επίσημη εφημερίδα των ευρωπαϊκών κοινοτήτων αριθμός C30, 28 Ιανουαρίου 1998.

Ευρωπαϊκή επιτροπή (1995), Λευκή Βίβλος.

Ευρωπαϊκή επιτροπή (1997), Έκτακτο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για την Απασχόληση, Λουξεμβούργο, 20-21/11/1997.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Διεύθυνση XII (1992-94) Απολογισμός.

Μιχαλοπούλου, Κ. (1992), Κλίμακες μέτρησης στάσεων, Οδυσσέας.

Ξωχέλης, Π. (1990), Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη.

Costas Kyritsis, Petros Kiochos***

THE RISKS OF BANKRUPTCY IN INSURANCE COMPANIES AND STOCHASTIC STABILITY

ABSTRACT

In this paper with title «*The risks of bankruptcy in insurance companies and stochastic stability*», we make an analysis of the risks of bankruptcy in insurance companies.

We apply the methods of stochastic differential equations and stochastic stability of dynamical systems. We make use of popular models of aggregate investment and growth in insurance companies, based on the geometric Brownian motion. We extract a theorem that gives necessary and sufficient conditions of Bankruptcy. The result is relevant to situations met in the theory of games. It is given a strategic management interpretation of the bankruptcy theorem (JEL: G21,G22,C3).

Key words:

Insurance, Investments, Bankruptcy, Growth Models, Brownian Motion, Stochastic differential equations, Stochastic stability of dynamical systems.

INTRODUCTION

There are many Insurance Companies that have led to bankruptcy. In Greece, there are too many Insurance Companies compared to the population the compared to other European countries. In the

* Software Laboratory National Technical University of Athens.
** Department of Statistics and Insurance Science University of Pireas.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.

United States, a unique number, in the history of Banks and Insurance Companies, were led to failure, during 1980-1990.

Insurance Companies, of course, apply a system of policies and strategies in order to avoid the risk of bankruptcy; provided there are the resources, they can be very effective. Can we model quantitatively the aggregate investment in an Insurance Company and analyze quantitatively the risk of bankruptcy due to an accumulation, say, of accidents? Is there a theorem of mathematical nature that describes the risk? Can we deduce from such a theorem methods and strategies to avoid it? What are the relations of the implied strategies to diversification and to horizontal and defensive strategies?

In this paper we make use of popular models of aggregate investment and growth in insurance companies and we analyze the risk of Bankruptcy. We extract a theorem of bankruptcy through stochastic stability of dynamical systems, formulated by stochastic differential equations. We make use in particular of the geometric Brownian motion. The result has a very simple interpretation based on the theory of games. We may oversimplify for the moment the investment decision of an Insurance Company as a coin tossing. The coin is not fair (it is superfair) with probability p of heads and q ($p>q$) of tails, which accounts for the profitability of the insurance business. But there is always the risk, e.g., that too many car accidents may occur in this particular year giving as a result, loss instead of profit, for the company. This means that the result is tails for the Insurance Company. Each coin tossing corresponds to an accounting year. Although this simple game is superfair this does not mean that the result is a favorable game for the Company. The game is favorable if there is strategy that permits the invested assets to converge to infinite, with probability one, as time goes to infinite. For example if the company applies the policy of full leverage, and is betting at each coin tossing all the assets and the profits then, with probability one, the company shall be led to bankruptcy. In the simple game and stochastic dynamical system of coin tossing there are at least two attractors, the infinite and the zero. In order to have that the bettor in coin tossing shall have his fortune converging to infinite, he must bet each time a percentage of his profits and fortune of the amount of p-q (see [Breiman L.1961]. With this simple example we get the idea of the main bankruptcy theorem, of the paper, and its relations to stochastic stability and game theory.

Although we focus on insurance business, because the risk in them is inherent, significant and unavoidable, the same results can apply somehow to the general bankruptcy problem in relation to the investment and leverage decisions, e.g. in Stock Exchange Markets.

Compared to other publications about the risk of bankruptcy whichm apply mainly discriminant analysis, we apply the relatively new methods of continnous time stochastic and statistical models, through stochastic differential equations.

1. STOCHASTIC STABILITY AND FAVORABLE GAMES

It has been stressed, quite often, the relation of economic behavior and decisions with the strategies of games and game theory. In [Owen G.1990] for example, it is presented a quite modern approach to the concepts of games, multi-stage games and their strategies. We want to stress the difference of a *superfair* game and a *favorable* game. A multi-stage game is superfair (fair, subfair) to a player if at each turn, the lottery and its odds, which is related to every turn, gives a positive (zero, negative) average value of profit for the player (see [Dubins L.E., Savage L.J. 1965]). For example coin tossing with probabilities $p=q=1/2$ of heads and tails is a fair game, while Casino's roulette, because of the zero, is subfair for the gambler and superfair for the Casino.

A favorable game on the other hand (see [Feller W.1957] p 248,249,262,346), is a multi-stage game (see [Owen G.1990], [Breiman L.1961] in which there is a strategy that permits the fortune S_n of the player to converge to $+\infty$ as n converges to $+\infty$. *It is a common misconception to assume that a fair game can be also a favorable game*. For example if in fair coin tossing the available capital of the first player is finite while of the other infinite, then it can be proved that the game cannot be favorable for the first player and if he bets at each time a fixed amount the bankruptcy is certain (see [Karlin S.,Taylor H.M.1975] p.49,92-94,108 and [Feller W.1957] chpt 14 p.344). In the theory of martingales, that arise from fair multi-stage games, it is a celebrated and not easy result that in the previous fair coin tossing, even if both players have infinite fortune, the game cannot be favorable for any of them (see [Karlin et al 1975] theorem 4.1 p 266). Of course if the coin tossing is superfair ($p>q$) then it can be proved that the game is also favorable. There are strategies that lead to

bankruptcy even in this superfair and favorable game and it is far from trivial to extract the strategy that makes the fortune to converge to infinite. In [Breiman L.1961] it is proved that the strategy which in a fixed number n of coin tossing maximizes the probability that starting with a fortune x we result with a fortune y>x, is to bet always, not a fixed amount, but the fixed percentage p-q of the available fortune, each time.

We may understand coin tossing as a *stochastic dynamical system*. Then the concept of being *favorable* is translated to the existence of strategy or control that leads to an *attractor which is the infinite*. The risk of ***bankruptcy*** is translated with the existence of an *atrractor which is the zero*. For discrete time stochastic dynamical systems and their stability see [Azariadis C.1993] and [Tong H.Owell 1990].

Although we shall not formulate our bankruptcy theorem with coin tossing, the previous simple concepts are useful to grasp its meaning.

2. THE LAW OF LARGE NUMBERS, GEOMETRIC BROWNIAN MOTION AND GROWTH MODELS OF AGGREGATE INVESTMENTS IN INSURANCE COMPANIES

Most of the time series models of aggregate investment and growth models of companies are first order linear stochastic difference equations with constant coefficient (ARMA time series) see [Berndt, E.R.1991] chapter 6 p 233.

The same holds for continuous time models of growth ,like the neoclassical model, see [Mallaris A.G. Brock W.A.1995] chpt 3 p.142 and [Oksendal B.1995] chpt 5 p. 59,60. The usual linear, continuous time, stochastic model of growth of aggregate investment, is the geometric Brownian motion (see [Oksendal B.1995] p.60 and [Karlin S.,Taylor H.M.1975] p.357,363,385). The law of large numbers justifies the use of the normal distribution and the «white noise» as the innovation term or random fluctuation term, in the stochastic differential equation.

Also an other justification comes from recent models of the life insurance based on Ito's diffusions, and Brownian motion ;see [Janssen J.Skiadas C.H.1996].

Strictly speaking, the aggregate investment of an insurance company, is measured every accounting year and it can be

formulated as a time series. This time series, that represents also the profits and reinvestment (leverage, or increase of the equities) of the company depends heavily on the stochastic processes and time series, that model the events to be insured (deaths, accidents, diseases, legal events etc).

Life or death time series can be considered as linear autoregressive time series with variable coefficients and no noise. A subfair lottery is defined every year, which usually is averaged to a constant premium by a rate of change of the value of money in time. This means that the subfair rate is averaged among all years (till death) and becomes, say, highly subfair the first years and probably superfair the late years. The health time series is again a lottery based on a multi state time series which is non-stationary. The premium becomes constant after averaging the (sub-super) fair mean value for a zone of 4-9 years. In (tangible-intangible) assets insurance the time series is again non-stationary. Actually there is no time series depending on the year of the contract as the contract is renewed every year. The probabilities and regression curve depend on the age and state of the assets. The probabilities depend on the age of the assets and their depreciation, thus it is changing from year to year. There is no averaging of the premium which is according to design subfair. We shall not enlarge on such a formulation based on time series. Although it is equivalent with the standard one of actuarial mathematics, it would lead as away from the goals of this paper.

According to the design, in the actuarial mathematics of the insurance company, we have a superfair game for the insurance company from year to year. Nevertheless as we shall see, it is far from being a favorable game without an appropriate investment strategy.

In this paper, in order to simplify the mathematics and to have them in conformance with the most of the results of stochastic dynamical systems, we consider continuous time models and in particular, as we said, we consider the geometric Brownian motion.

Continuous time models have, often, simpler symbolic computation. In addition, the exact discrete time maximum likelihood or least squares estimators of the parameters may be intractable, while the discrete approximation of continuous time maximum likelihood estimators are usually feasible. For this reason we chose a continuous time non-linear model. It is also a good opportunity to make explicit, how, the somehow advanced research on stochastic

differential equations, can be combined with very real, elementary and practical applications.

The model for the accumulated total investment that we chose is the (bilinear) geometric Brownian motion that is described by the stochastic differential equation:

$$dX_t = rX_t + \sigma X_t dB_t$$

Where B_t is a Brownian motion and r,s are constants. For the definition of the stochastic differential equations and the geometric Brownian motion, see [Oksental 1995] p.121 Chpt. V p 60, exerc.7.9, p.121, example 5.1 p.60.

Some of the properties of this stochastic process are the next:

a) If $r<(1/2)\sigma^2$ then X_t converges to 0 as t goes to infinite, almost sure. The probability p to reach ever the value X starting from $x_0<X$ is

$$P=(x_0/X)^a \text{ where } a=1-(2r)/\sigma^2$$

b) If $r>(1/2)\sigma^2$ then X_t converges to ∞ as t goes to infinite almost sure. The average time T that it reaches X for the first time starting from x_0 is:

$$T=\log(X/x_0)/(r-(1/2)\sigma^2)$$

c) The logarithm of the process X/x_0 is an ordinary Brownian motion with drift:

$$\log(X/x_0)=(r-(1/2)\sigma^2)t + \sigma dB_t.$$

The solution of this stochastic differential equation is given by the formula:

$$X_t=X_0\exp((r-(r-(1/2)\sigma^2)t+\sigma B_t)$$

The previous properties a) and b) of the geometric Brownian motion is our basic point for the condition of Bankruptcy. *If the risk σ is too large compared to the average rate of return per unit of time r, $r<(1/2)\sigma^2$, then we are lead to Bankruptcy with probability one (almost surely). If on the other hand the risk σ is small compared to the average rate of return per unit of time r, $r>(1/2)\sigma^2$, then the investments define by leverage and reinvestment a favorable multistage game.*

3. THE BASIC THEOREM OF BANKRUPTCY. WHEN IS THE SUPERFAIR INVESTMENT GAME, FAVORABLE FOR THE INSURANCE COMPANY?

We reformulate the previous mathematical results with financial interpretation:

The Bankruptcy theorem

Let an insurance company and let us assume that the average rate of return per unit of time of the aggregate investments in insurance products, follows the normal distribution with mean r and variance σ. If the company's policy is to apply leverage by reinvesting all profits, then:

a) The company shall be led to bankruptcy with probability equal to one (almost surely goes to the attractor 0) if $\mathbf{r<(1/2)\sigma^2}$

b) *The company's equities shall accumulate without upper bound, that is the leverage by reinvestment of the profits makes a favorable game and business (almost surely goes to the attractor* $+\infty$*) if* $\mathbf{r>(1/2)\sigma^2}$

Proof: Since the r and σ are constant in time, repeated reinvestment in the long rum, where the reinvestment steps are assumed infinitesimal, follows a geometric Brownian motion, as we remarked in the previous paragraph. Then the corresponding stochastic stability property of the geometric Brownian motion (see [Oksental 1995] p.121 Chpt. V p.60, exerc.7.9, p.121, example 5.1 p.60) gives the result.

QED

We must remark that this theorem is of a different technique of the usual statistical techniques to forecast bankruptcy. The standard statistical techniques are discriminant analysis etc; (see e.g. [Altman E.1968], [Beaver W.1966]).

4. IMPLICATIONS IN STRATEGIC FINANCIAL MANAGEMENT AND TOTAL QUALITY MANAGEMENT OF INSURANCE BUSINESS

From the previous bankruptcy theorem, we see that if the variance or diffusion coefficient σ is large enough compared to the average rate of growth √ of the insurance company, then the bankruptcy is almost certain in the long run. The rate of growth

depends both on the average rate of return and the average reinvestment rate (the latter depends, of course, also on the dividend). Such a large variance may be due to the large variance of the insured events (e.g. car accidents) in the particular population of clients, of the insurance company. We stress that although the national population may have small variance, the significant quantity is the variance in the particular population of clients of the company. The coefficient σ can be, quite easily, estimated from the accounting department of the company. The theory of estimators provides us with formulae that estimate σ, even from small samples. With some simplifications, it can be estimated even with the usual formula of sample variance.

The insurance company has in such a situation many options, in order to decrease the risk of bankruptcy. All of the strategies, nevertheless, have their cost, and this costs is paid each time, by one or more of the stakeholders (the company, the clients etc). It is a matter of Total Quality Management to distribute the cost of avoiding bankruptcy, in an appropriate way, among the stakeholders.

In particular the company can:

1. Increase his annual profit as far as the law may permit, resulting to an increase of the average rate of growth. This of course, makes the insurance products more expensive for the clients.

2. Change the clients gradually and put filters in Marketing that lead to a more safe population of clients. This is related with Total Quality Management especially in Marketing.

3. Use reinsurance. This is, nevertheless, quite costly for the company.

4. Reduce the variance coefficient σ, by reinvesting only part of the profits to insurance products. The rest of the profits that are not dividend, can be invested to other products or industries. (E.g. financial products with low risk as banking etc). In other words apply a *horizontal defensive diversification strategy*.

(See [Porter E. M.] chpt 10,13,14, [Grant M.R.1995] chpt 14)

5. Apply a combination of the previous strategies that with appropriate Total Quality Management, distributes the cost of avoiding bankruptcy, among the stakeholders.

If the insurance company is owned, e.g., by a bank, then a horizontal defensive diversification strategy, automatically occurs. This gives a stable company but only together with the mother company.

Most of the smaller insurance companies apply reinsurance. Thus, the cost of avoiding bankruptcy, is paid almost exclusively from the company itself.

There are many managers of small insurance companies that resort to the panacea of increasing the sales. This is hardly a correct solution and even if too much effort is spent to increase sales, the real danger of bankruptcy, from high random fluctuations, say, of the accidents, may still exist.

We must discriminate strictly between a short term optimal strategy that may bring higher annual profit, from a long term optimal strategy that avoids bankruptcy. It is, after all, much like the trading tactics in stock exchange market. A stock may seem very profitable compared, say, to a bond, and a short term optimal strategy may indicate 100% investments in the stock. Nevertheless, a very high volatility of the stock combined with a need to cash out, for example at the end of the year, may lead to much damage compared to investment in the bond.

CONCLUSIONS

In this short paper we indicate a new method of analysis of the risk of Bankruptcy, based on continuous time stochastic models (stochastic differential equations).

The method is interpreted in the context of the theory of Strategic Management.

Further study would require statistical veryfication based on actual data.

REFERENCES

Altman E.1968, Financial Ratios ,Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy *The Journal of Finance (Sept 1968 pp 589-609)*

Azariadis C.1993, Intertemporal Macroeconomics *Blackwell.*

Beaver W.1966, Financial ratios as Predictors of Failure *«Empirical Research in Accounting» Supplement to Journal of Accounting Research 1966 pp 71-110*

Berndt E.R.1991, The practice of Econometrics classic and contemporary *Addison Wesley.*

Bowers N.,Gerber H.,Hickman J.,Jones D.,Nesbitt C.1986, Actuarial Mathematics *The Society of Actuaries, Itasca, Illinois.*

Breiman L.1961, Optimal gambling Systems for Favorable Games *Proc. 4th Berkeley Sympos. on Mathematical Statistics and Probability University of California Press Berkeley 1961,1, pp.65-78.*

R.G.Clarke,B.D.Wilson R.H.Daines,S.D.Nadault 1988, Strategic Financial Management *IRWIN*

Dubins L.E.,Savage L.J,1965, How to gamble if you must *New York McGraw-Hill*

Homan M.1989, A survey of administrations under the Insolvency Act 1986 The results of Administrations orders made in 1987 *ICAEW London*

Feller W.1957, Probability Theory and its Applications Vol 1, *Wiley*

Janssen J.Skiadas C.H.1996, Dynamic Modeling of Life Table Data *Applied Stoch. Models and Data Analysis vol. 11 35-49*

Jordan C.1975, Life Contingencies The Society of Actuaries *Chicago Illinois.*

Grant M.R.1995, Contemporary Strategy Analysis *Blackwell*

Karlin S.,Taylor H.M.1975, A first course in stochastic processes *2nd edition Academic Press*

Kiochos P.1991, Techniques of Actuarial Studies(In Greek) *Contemporary Publications Athens.*

Kiochos P.1996, Actuarial mathematics *Interbooks,Athens*

Kiochos P.1996, Methodology of Actuarial Studies *Interbooks.Athens*

Kiochos P.1997, Methodology of the research *Stamoulis P.Athens*

Kichos P. 1993, Statistics. *Interbooks Athens.*

Kloeden P.E. Platen E.Schurtz H.1997, Numerical Solution of SDE through Computer Experiments *Springer.*

Mallaris A.G.Brock W.A.1995, Stochastic methods in Economics and Finance *North-Holland.*

Petauton P,1991, Theorie et Pratique de l'Assurance Vie, *Dumond Paris*

Porter E. M., Competitive advantage *The free press*

Oksendal B.1995, Stochastic Differential Equations *Springer.*

Owen G.1995, Game Theory *3d edition Academic Press.*

Tong H.Owell, 1990, Non-linear Time Series. A Dynamic System Approach. *Clarendon Press.*

Turner J.R., The handbook of Project-Based Management *McGraw-Hill.*

Γιάννης Λαζαρίδης, Νίκος Γεωργόπουλος**, Κατερίνα Λυρούδη****

ΜΕΘΟΔΟΙ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΙΚΗΣ ΜΙΣΘΩΣΗΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τη μελέτη της ξένης κυρίως βιβλιογραφίας, που αναφέρεται σε θέματα χρηματοδότησης και λογιστικής, εντοπίσαμε δύο προβλήματα που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τις ελληνικές επιχειρήσεις. Τα προβλήματα αυτά αναφέρονται, πρώτον στις όλο και περισσότερες χρησιμοποιούμενες σύγχρονες μεθόδους προϋπολογισμού επενδύσεων, όπως ενδεικτικά εξετάζουν ο Istvan (1961), ο Klammer (1972), ο Fremgen (1973), οι Schall, Sundem και Geusbeek (1978), Klammer (1991), Cooper and Petry (1994). Δεύτερον, στην ανάλυση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη χρησιμοποίηση της τεχνικής της χρηματοδοτικής μίσθωσης (leasing) και την επιλογή της αντί της αγοράς ενός περιουσιακού στοιχείου, όπως ενδεικτικά εξετάζουν ο Findlay (1974), οι Cooper και Strawser (1975), οι Anderson και Martin (1977), ο Olsen (1978), ο Bowman (1980), οι O'Brien και Nunnally (1983), και πολλοί άλλοι.

Ιδιαίτερα τα προβλήματα που συνδέονται με την τεχνική της χρηματοδοτικής μίσθωσης, ενώ απασχόλησαν έντονα τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, απασχολούν ιδιαίτερα τις ελληνικές επιχειρήσεις, μόλις την τρέχουσα δεκαετία.

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Οργάνωσης & Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

*** Λέκτορας, Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

Εξ'άλλου, νομοθετικά, για πρώτη φορά, με το Ν. 1665/1986, έστω και καθυστερημένα, δόθηκε μια σχετική κάλυψη του θεσμού.

Από την εξέταση της διεθνούς βιβλιογραφίας παρατηρείται ότι κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ένα θέμα που απασχόλησε τους διάφορους ερευνητές ήταν το κατά πόσο θα έπρεπε να αποδεκτούν μια πρόταση μίσθωσης σαν μια εναλλακτική λύση κατά την κατάρτιση του προϋπολογισμού επενδύσεων ενός έργου. Παρ'όλο που η απλή αυτή άποψη εκ πρώτης όψεως θέλγει, εν τούτοις παρουσιάζει ένα σημαντικό πρόβλημα.

Συγκεκριμένα, οι πληρωμές που προκύπτουν από τη μίσθωση ενός περιουσιακού στοιχείου είναι μια λειτουργική εκροή και αποτελούν προσθετικό στοιχείο του κόστους, χωρίς όμως να υπάρχει η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί σαν μια χρηματορροή στην καθιερωμένη διαδικασία του προϋπολογισμού επενδύσεων και να ληφθεί υπ'όψιν στη λειτουργία της προεξοφλήσεως. Επομένως, η αντιμετώπιση μιας προτάσεως μισθώσεως σαν μια εναλλακτική λύση σ' έναν προϋπολογισμό επενδύσεων θα πρέπει να θεωρηθεί ακατάλληλη. Η προτεινόμενη λύση σ' ένα πρόβλημα μίσθωσης-αγοράς είναι ο καθορισμός του αν η μίσθωση αποτελεί μια καλύτερη χρηματοοικονομική εναλλακτική λύση από την περίπτωση του να αγοραστεί το συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο. Η διαδικασία αυτή μπορεί να αποδοθεί σαν μια «καθαρή ανάλυση των πλεονεκτημάτων της χρηματοδοτικής μίσθωσης» (net advantage to leasing analysis - NAL) και θα κινηθεί ανεξάρτητα από την αρχική αξιολόγηση του προϋπολογισμού επενδύσεων του εξεταζομένου περιουσιακού στοιχείου.

Ένα άλλο πρόβλημα που απασχόλησε τη διεθνή βιβλιογραφία, πάνω στο ίδιο θέμα, ήταν σχετικά με την εκλογή του καταλλήλου επιτοκίου προεξοφλήσεως που θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί κατά την χρήση της μεθόδου της καθαρής αναλύσεως των πλεονεκτημάτων της χρηματοδοτικής μίσθωσης. Ένα επιτόκιο που προτάθηκε από τους Schally, Sundem and Geijsbeek (1978) ήταν αυτό του μετά φόρων κόστους του κεφαλαίου της επιχειρήσεως. Κατά την ευρέως αποδεκτή άποψη, τόσο στην πράξη όσο και στην θεωρία, το κατάλληλο επιτόκιο είναι αυτό του κόστους του δανεισμού.

Η παρούσα εργασία εξετάζει τα αποτελέσματα της έρευνας που έγινε το 1996 από την ερευνητική μας ομάδα με την συνεργασία ομάδας φοιτητών μας, στην συλλογή των πρωτογενών στοιχείων, πάνω στις 100 μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις, στις 100 μεγαλύτερες ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις και στις 60 μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, όπως κατατάσσονται στον οδηγό επιχειρήσεων ICAP Α.Ε. του έτους

1996. Η έκδοση του 1996 αποτελούσε την τελευταία δημοσιευμένη έκδοση του οδηγού επιχειρήσεων ICAP Α.Ε. κατά περίοδο πραγματοποίησης της έρευνας, βάσει συνόλου ενεργητικού ή βάσει συνόλου πωλήσεων.

Η έρευνα αναφέρθηκε αφ' ενός στις χρησιμοποιούμενες τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων, στο ποσοστό προεξοφλήσεως και των χρηματορροών, και στη μέθοδο υπολογισμού και ρυθμίσεως του κινδύνου του έργου και αφ'ετέρου, στα κριτήρια που επηρεάζουν τη χρήση ή μη, της τεχνικής της χρηματοδοτικής μίσθωσης. Στη δεύτερη ενότητα περιγράφεται το χρησιμοποιούμενο δείγμα και παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας. Στην τρίτη ενότητα συγκρίνονται αυτά τα αποτελέσματα με τα αντίστοιχα άλλων ερευνών και σε συντομία εξετάζεται η σχέση των πορισμάτων της παρούσας έρευνας με έναν αριθμό επιχειρησιακών οικονομικών μεταβλητών. Στην τελευταία ενότητα παρουσιάζεται μια περίληψη και τα τελικά συμπεράσματα.

2. ΤΟ ΔΕΙΓΜΑ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για την εμπειρική έρευνα επιλέχθηκε ένα δείγμα, 260 επιχειρήσεων, όπως προαναφέρθηκε. Το δείγμα αυτό περιέχει τις μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις με βάση το σύνολο του ενεργητικού τους ή με βάση το σύνολο των πωλήσεών τους, όπως κατατάσσονται στον οδηγό επιχειρήσεων ICAP του 1996. Συγκεκριμένα, επιλέγησαν (α) οι βιομηχανικές επιχειρήσεις με ύψος ενεργητικού μέχρι 9,66 δισ. δρχ., (β) οι εμπορικές επιχειρήσεις με ύψος ετησίων πωλήσεων μέχρι 14,938 δισ. δρχ. και (γ) οι πέντε μεγαλύτερες επιχειρήσεις ως προς το ύψος του ενεργητικού τους, ανά κλάδο δραστηριότητας που αφορά την παροχή υπηρεσιών. Οι κλάδοι αυτοί είναι οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές επιχειρήσεις, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και οι μηχανές γραφείου, οι μεταφορικές επιχειρήσεις, οι τεχνικές και οικοδομικές επιχειρήσεις, οι διαφημιστικές επιχειρήσεις, οι εταιρίες παροχής υπηρεσιών προς επιχειρήσεις, οι διάφορες επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις κοινής ωφελείας, οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, οι ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές επιχειρήσεις και τέλος τα ιατρικά κέντρα και οι κλινικές. Από τις επιχειρήσεις αυτές, οι εννέα είχαν πτωχεύσει ή διακόψει τις εργασίες τους λίγο πριν από την πραγματοποίηση της έρευνας, ή η ταχυδρομική τους διεύθυνση αποδείχθηκε άγνωστη. Για τον

λόγο αυτό αποστείλαμε το ερωτηματολόγιο ονομαστικά στους Οικονομικές Διευθυντές 251 επιχειρήσεων.

Για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού συντάχθηκε κατάλληλο εξασέλιδο ερωτηματολόγιο το οποίο στη συνέχεια βελτιώθηκε και οριστικοποιήθηκε μετά από συζητήσεις και κριτικές παρατηρήσεις ειδικών πανεπιστημιακών διδασκάλων και επιχειρηματικών στελεχών. Γνωρίζοντας ότι ο χρόνος των Οικονομικών Διευθυντών είναι πολύτιμος, συντάξαμε ένα ερωτηματολόγιο έτσι, ώστε να απαιτεί τον ελάχιστο δυνατό χρόνο για τη συμπλήρωσή του. Για το λόγο αυτό, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, οι ερωτήσεις ήταν «κλειστού τύπου», πράγμα το οποίο διευκολύνει την περαιτέρω ανάλυση και επεξεργασία των συλλεγομένων πληροφοριών. Το ερωτηματολόγιο αυτό ελέχθηκε αρχικά με μελέτες πιλότους που έγιναν σε ορισμένες αντιπροσωπευτικές επιχειρήσεις και είχαν τη μορφή «case studies». Η ανταπόκριση των επιχειρήσεων υπήρξε ικανοποιητική. Από τις επιχειρήσεις που ερωτήθηκαν, οι 17, δηλαδή το 6,8%, απάντησαν ότι αρχή της επιχειρήσεώς τους είναι να μην απαντούν σε έρευνες. Εξάλλου, από τις επιχειρήσεις που απάντησαν, μόνον οι 22, δηλαδή το 8,8% των ερωτηθέντων και το 42,3% των όσων απάντησαν, ανταποκρίθηκε σε ένα εύλογο διάστημα ενός μηνός για να απαντήσει και χωρίς να υπάρξει άλλη ενόχλησή μας.

Συνολικά λάβαμε 53 απαντημένα ερωτηματολόγια, δηλαδή ένα ποσοστό 21,1%. Η συγκέντρωση των ερωτηματολογίων αυτών επιτεύχθηκε κατόπιν συνεχών τηλεφωνικών, ή με FAX επικοινωνιών μας με τις περισσότερες από τις ερωτούμενες επιχειρήσεις. Τα ερωτήματα που αναφέρονταν στο ερωτηματολόγιο, εκτός αυτά που αναφέρονταν στην ταυτότητα της επιχείρησης, εξετάζουν θέματα αφ' ενός που αναφέρονται στον προϋπολογισμό κεφαλαίου, όπως το ποιά μέθοδο αξιολόγησης χρησιμοποιούν στις επενδυτικές τους προτάσεις, για ποιές επενδυτικές αποφάσεις χρησιμοποιούν τεχνικές προϋπολογισμού κεφαλαίου, το πώς ορίζουν το κόστος κεφαλαίου που χρησιμοποιούν για την χρηματοδότηση των επενδύσεων τους, το αν εφαρμόζουν την ανάλυση κινδύνου στις επενδυτικές τους αποφάσεις, τι χρησιμοποιούν σαν βάση για τον καθορισμό του κινδύνου ενός έργου και το πως υπολογίζουν τον κίνδυνο στις τεχνικές του προϋπολογισμού κεφαλαίου. Αφ' ετέρου εξετάζεται αν χρησιμοποιείται η τεχνική της χρηματοδοτικής μίσθωσης και το πώς γίνεται η χρησιμοποίηση αυτής. Το υλικό των ερωτηματολογίων αυτών κωδικοποιήθηκε κατά τρόπο που να διευκολύνει την ανάλυση και τη μελέτη του.

3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

3.1 Τεχνικές Προϋπολογισμού Επενδύσεων

Οι επιχειρήσεις ερωτήθηκαν ποιές τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων χρησιμοποιούν: την τεχνική της επανείσπραξης (ΠΕ) (Payback), του μέσου λογιστικού ποσοστού αποδόσεως (ΛΠΑ) (Average Rate of Return), του εσωτερικού ποσοστού αποδόσεως (ΕΠΑ) (Internal Rate of Return), ή της καθαρής παρούσας αξίας (ΚΠΑ) (Net Present Value). Τα αποτελέσματα εμφανίζονται στον Πίνακα 1. Όλες οι επιχειρήσεις με εξαίρεση 12, δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν τουλάχιστον μια από αυτές τις τεχνικές και τουλάχιστον 34% των επιχειρήσεων χρησιμοποιούν περισσότερες από μια τεχνικές, ενώ καμμιά δεν χρησιμοποιεί όλες τις τεχνικές. Η δημοφιλέστερη από τις τεχνικές είναι αυτή της περιόδου επανείσπραξης, (χρησιμοποιείται από το 49% από αυτούς που απάντησαν), αλλά μόνον 20,7% χρησιμοποιεί αποκλειστικά την τεχνική αυτή. Η τεχνική του μέσου λογιστικού ποσοστού αποδόσεως χρησιμοποιείται από το 7,5% αυτών που απάντησαν, (3,8% σαν μοναδική τεχνική). Η τεχνική του εσωτερικού ποσοστού αποδόσεως χρησιμοποιείται από το 32% αυτών που απάντησαν (3,8% σαν μοναδική τεχνική) και η τεχνική της καθαρής παρούσας αξίας από το 37,7% (13,2% σαν τη μοναδική τεχνική). Εξάλλου, πάνω από το 68,3% αυτών που απάντησαν χρησιμοποιούν τις τεχνικές του εσωτερικού ποσοστού αποδόσεως και της καθαρής παρούσας αξίας ταυτόχρονα, αλλά μόνο 3,9% χρησιμοποιούν και τις δύο ταυτόχρονα με αυτές της επανείσπραξης, ή του μέσου λογιστικού ποσοστού αποδόσεως.

Σχεδόν το 32% των επιχειρήσεων απάντησαν ότι χρησιμοποιεί τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων για όλες τις επενδυτικές αποφάσεις τους, ενώ το υπόλοιπο 68% τις χρησιμοποιεί για ορισμένους τύπους επενδυτικών αποφάσεων.

Εξ' άλλου, οι περισσότερες επιχειρήσεις πραγματοποιούν επενδύσεις για την αντικατάσταση του παλαιού εξοπλισμού (77,6%), ακολουθούν αυτές για την επέκταση της παραγωγικής δυναμικότητάς τους (71,7%) και σε μικρότερα ποσοστά για άλλους λόγους, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Το επί τοις εκατό ποσοστό αυτών των επιχειρήσεων που απάντησαν ότι χρησιμοποιεί κάθε δυνατό συνδυασμό των τεχνικών προϋπολογισμού επενδύσεων

Χρησιμοποιούμενες μέθοδοι	% των επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν τις μεθόδους
ΠΕ, ΛΠΑ, ΕΠΑ, ΚΠΑ	0,0
ΠΕ, ΛΠΑ, ΕΠΑ	0,0
ΠΕ, ΛΠΑ, ΚΠΑ	1,9
ΠΕ, ΕΠΑ, ΚΠΑ	13,2
ΛΠΑ, ΕΠΑ, ΚΠΑ	1,9
ΠΕ, ΛΠΑ	0,0
ΠΕ, ΕΠΑ	9,4
ΠΕ, ΚΠΑ	3,8
ΕΠΑ, ΚΠΑ	3,8
ΛΠΑ, ΚΠΑ	0,0
ΛΠΑ, ΕΠΑ	0,0
ΕΠΑ	3,8
ΛΠΑ	3,8
ΚΠΑ	13,2
ΚΕ	20,7
Άλλη μέθοδο	1,9
Δεν απάντησαν	22,6
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Λόγοι για τους οποίους πραγματοποιούνται οι επενδύσεις

Κατηγορίες επενδύσεων	Αριθμός επιχειρήσεων	%
Αντικατάσταση παλαιού εξοπλισμού	41	77,6
Επέκταση παραγωγικής δυναμικότητας	38	71,7
Νέα προϊόντα ή αγορές	28	52,8
Εξοικονόμηση ενέργειας	18	34,0

3.2 *Υπολογισμός του Επιτοκίου Προεξόφλησης και Χρηματορροών*

Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν και δήλωσαν ότι εφαρμόζουν ένα επιτόκιο προεξόφλησης, το 20,7% μεταχειρίζεται ένα μέσο σταθμικό κόστος του κεφαλαίου. Από αυτές 3,7% το χρησιμοποιούν σε συνδυασμό με άλλη ή άλλες μεθόδους. Εξ' άλλου, μόνον ένα 7,5% χρησιμοποιεί ένα απηλλαγμένο κινδύνου ποσοστό συν ένα ποσοστό που να συνδέεται με το είδος του κινδύνου. Δύο επιχειρήσεις από τις τέσσερις που χρησιμοποιούν το τελευταίο, χρησιμοποιούν επίσης και άλλες μεθόδους, ενώ μία από τις δύο επιχειρήσεις χρησιμοποιούν επίσης ένα μέσο σταθμικό κόστος του κεφαλαίου. Ο Πίνακας 3 εμφανίζει ποσοστιαία τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν μια ποικιλία μεθόδων.

Εξ' άλλου, οι επιχειρήσεις με βάση το πως ορίζουν το κόστος των κεφαλαίων που χρησιμοποιούν για την χρηματοδότηση των επενδύσεών τους έδωσαν τις εξής πληροφορίες, όπως φαίνονται στο Πίνακα 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Ποσοστό από τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν ένα ποσοστό προεξόφλησης ανάλογα από τη χρησιμοποιούμενη από τη καθεμιά μέθοδο του κόστους κεφαλαίου

	Αποκλειστικά χρήση μετρήσεων	**Χρήση μετρήσεων σε συνδυασμό με άλλα**	**Συνολική % χρήση**
Κόστος Δανεισμού	41%	9%	50%
Κόστος Ιδίων Κεφαλαίων	4	8	12
Μέσο Σταθμικό Κόστος του Κεφαλαίου	17	4	21
Μια Μέτρηση Βασιζόμενη Πάνω σε Εμπειρίες του Παρελθόντος	2	9	11
Προσδοκίες με Εκτίμηση στην Ανάπτυξη και τα Πληρωτέα Μερίσματα	6	4	10
Απόδοση από ένα Απαλλαγμένου Κινδύνου Περιουσιακό Στοιχείο Συν μια Υπερτίμηση Συνδεόμενη με το Κίνδυνο	4	4	8

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό του κόστους κεφαλαίου για την χρησιμοποίηση των επενδύσεων

Κριτήρια	Αριθμός επιχειρήσεων	% των επιχειρήσεων
Το κόστος του δανεισμού	28	52,8
Το κόστος των ιδίων κεφαλαίων	6	11,3
Το μέσο σταθμικό κόστος όλων των κεφαλαίων που χρησιμοποιεί η επιχείρηση	11	20,8
Την εμπειρία του παρελθόντος	6	11,3
Τις προσδοκίες επέκτασης της επιχείρησης και την μερισματική πολιτική	5	9,4
Την απόδοση ενός απηλλαγμένου κινδύνου περιουσιακού στοιχείου συν ένα ποσοστό που συνδέεται με το βαθμό κινδύνου που συνεπάγεται η επένδυση	4	7,5

Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν το ερώτημα, σχετικά με το πως ορίζουν το κόστος κεφαλαίου, 56,8% χρησιμοποίησαν ένα μετά την φορολογία ποσοστό προεξόφλησης, που να εφαρμόζεται στις μετά την φορολογία χρηματορροές. Το υπόλοιπο 43,2% χρησιμοποιούν τόσο προ την φορολογία χρηματορροές και ένα προ την φορολογία ποσοστό προεξόφλησης. Από τις 51 επιχειρήσεις που απάντησαν ότι χρησιμοποιούν στις επενδυτικές αποφάσεις τους τεχνικές προϋπολογισμού κεφαλαίου, 17 χρησιμοποιούν τεχνικές προϋπολογισμού κεφαλαίου για όλες τις επενδυτικές αποφάσεις τους, ενώ 25 για ορισμένους τύπους ή για επενδύσεις πάνω από ένα ορισμένο χρηματικό ποσό. Αναλυτικότερα, η σχέση μεταξύ των επενδυτικών αποφάσεων και της χρησιμοποίησης ή μη τεχνικών προϋπολογισμού κεφαλαίου δίνεται στο Πίνακα 5. Το μεγαλύτερο ποσοστό των επιχειρήσεων (32,1%) χρησιμοποιούν μια τεχνική προϋπολογισμού κεφαλαίου για επενδυτικές αποφάσεις ενός χρηματικού ποσού και πάνω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

Σχέση μεταξύ της λήψεως επενδυτικής απόφασης και της χρησιμοποίησης τεχνικές προϋπολογισμού κεφαλαίου

Κατηγορίες επενδύσεων	Αριθμός Επιχειρήσεων	% των Επιχειρήσεων
Όλοι οι τύποι επενδύσεων	17	32,1
Ορισμένο τύποι επενδύσεων	8	15,1
Επενδύσεις πάνω από 20 εκατ. δρχ.	17	32,1
Καμμιά επένδυση	9	17,0
Δεν απάντησαν	2	3,8
Σύνολο	53	100,0

3.3 Εκτίμηση του Κινδύνου

Πάνω από το 46% των επιχειρήσεων που απάντησαν χρησιμοποιούν κάποια ποσοτική εκτίμηση του κινδύνου, ένα 53,8% δεν εκτιμούν τον κίνδυνο. Διαφορετικές τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων χρησιμοποιούνται για διαφορετικές κατηγορίες κινδύνου από το 11,6% των επιχειρήσεων που απάντησαν, ενώ οι υπόλοιπες χρησιμοποιούν την ίδια σειρά τεχνικών προϋπολογισμού επενδύσεων για όλες τις επενδύσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Παράγοντες που αποτελούν τη βάση για το καθορισμό του κινδύνου ενός έργου

Παράγοντες καθορισμού του κινδύνου	Αριθμός Επιχειρήσεων	%
Ο κίνδυνος ενός έργου βάσει υποκειμενικών κριτηρίων (εκτίμηση)	20	37,7
Με ανάλυση ευαισθησίας	15	28,4
Η πιθανότητα καταμερισμού της χρηματορροής του έργου	4	7,5
Η πιθανότητα ζημιών	3	5,7
Οι χρηματορροές του συγκεκριμένου έργου σε σχέση με τις χρηματορροές άλλων έργων	6	11,3
Αγνοείται ο κίνδυνος και χρησιμοοιείται ένα πρότυπο για όλα τα έργα	5	9,4
Σύνολο	53	100,0

Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει τους παράγοντες που αποτελούν την βάση για τον καθορισμό του κινδύνου ενός έργου.

Ο ατομικός κίνδυνος της επενδύσεως προσδιορίζεται κατά τον τρόπο μιας κατανομής πιθανότητας από το 11,3% των επιχειρήσεων που απάντησαν και με ανάλυση ευαισθησίας από ένα επιπρόσθετο 28,4%. Ένα 11,3% αυτών που απάντησαν υπολογίζουν την συν-διακύμανση (coveriance) της χρηματορροής μιας επενδύσεως με τις χρηματορροές των άλλων επενδύσεων. Πάνω από το 47% των επιχειρήσεων είτε αγνοούν τον παράγοντα κίνδυνο ή προσδιορίζουν την επένδυση σε μια βάση χωρίς κίνδυνο μόνο με μια υποκειμενική αξιολόγηση.

Στον Πίνακα 7 εμφανίζονται οι συγκεκριμένες μέθοδοι που χρησιμοποιούν οι επιχειρήσεις που εφαρμόζουν ανάλυση κινδύνου στις επενδυτικές τους αποφάσεις, και είναι η ανάλυση ευαισθησίας, η στατιστική ανάλυση κινδύνου, η ανάλυση σεναρίων και η ανάλυση με δένδρα αποφάσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.

Χρησιμοποιούμενες μέθοδοι κατά την ανάλυση του κινδύνου στις επενδυτικές αποφάσεις

Μέθοδοι ανάλυσης κινδύνου	%
Ανάλυση ευαισθησίας	66,7
Ανάλυση κινδύνου με τη χρησιμοποίηση σεναρίων	50,0
Πλήρη στατιστική ανάλυση κινδύνου	12,5
Ανάλυση κινδύνου με δένδρα αποφάσεων	0,0
Άλλη μέθοδο	0,0

Όπως συνάγεται από το Πίνακα 7, ορισμένες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν περισσότερες από μία μεθόδους κατά την ανάλυση του κινδύνου στις επενδυτικές τους αποφάσεις. Οι περισσότερες όμως επιχειρήσεις χρησιμοποιούν την μέθοδο της ανάλυσης ευαισθησίας (66,7%).

Από τις 34 επιχειρήσεις που απάντησαν στο ερώτημα σχετικά με το πώς υπολογίζουν τον κίνδυνο, το 22,6% αυξάνει το απαιτούμενο ποσοστό αποδόσεως ή το ποσοστό προεξοφλήσεως. Ένα 15,1% από τις 34 επιχειρήσεις, χρησιμοποιούν μια συντομότερη περίοδο επανείσπραξης με μια ρύθμιση επί του απαιτουμένου ποσοστού αποδόσεως. Από τις 13 επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν σαν τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων τη μέθοδο της επανεί-

σπραξης μαζί με είτε του εσωτερικού ποσοστού απόδοσης, ή της καθαρής παρούσας αξίας, ή και τις δύο, καμμιά δεν ρυθμίζει μόνο την απαιτούμενη περίοδο επανείσπραξης, 7,7% ρυθμίζουν μόνο το απαιτούμενο ποσοστό αποδόσεως, 15,4% ρυθμίζουν μόνο το εσωτερικό ποσοστό απόδοσης στον υπολογισμό της παρούσας αξίας, 7,7% ρυθμίζουν και τις τρεις, 15,4% ρυθμίζουν την απαιτούμενη περίοδο επανείσπραξης και μια από τις άλλες δύο, δηλαδή του απαιτούμενου ποσοστού απόδοσης και του εσωτερικού ποσοστού απόδοσης και τέλος 46,2% δεν ρυθμίζουν καμμιά από τις τρεις μεθόδους.

3.4 Ανάλυση επιχειρησιακής χρηματοδοτικής μίσθωσης

Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν στο ερώτημα αν η επιχείρησή τους χρησιμοποιεί την τεχνική της χρηματοδοτικής μίσθωσης, 62% δήλωσαν ότι την χρησιμοποιούν. Από τις επιχειρήσεις αυτές, 94% εξετάζουν τη χρησιμοποίηση της χρηματοδοτικής μίσθωσης σαν μια εναλλακτική λύση μόνο εάν το περιουσιακό στοιχείο θα είναι τόσο αναγκαίο όσο να αγοραστεί, ενώ οι υπόλοιπες 6% εξετάζουν τη δυνατότητα χρησιμοποίησης της χρηματοδοτικής μίσθωσης επί ενός περιουσιακού στοιχείου, ακόμη και αν η αγορά του περιουσιακού στοιχείου δεν θεωρείται αναγκαία. Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν ότι λαμβάνουν στην επιχείρησή τους αποφάσεις χρηματοδοτικής μίσθωσης, 24,5% πραγματοποιούν μια καθαρή ανάλυση των πλεονεκτημάτων της (a net advantage to leasing analysis), 35,8% βρίσκουν την καθαρή παρούσα αξία της επενδύσεως, τόσο για την εναλλακτική λύση της χρηματοδοτικής μίσθωσης, όσο και για την αγορά. Κατόπιν επιλέγουν εκείνη που έχει την υψηλότερη καθαρή παρούσα αξία. Ένα 17% των εταιριών βρίσκουν το εσωτερικό επιτόκιο απόδοσης για τις περιπτώσεις της χρησιμοποίησης της χρηματοδοτικής μίσθωσης και της αγοράς και στην συνέχεια επιλέγουν εκείνη την απόφαση με το υψηλότερο εσωτερικό επιτόκιο απόδοσης, ενώ 3,8% δεν κάνει τίποτα από τα παραπάνω.

Ο Πίνακας 8 παρουσιάζει το πως οι επιχειρήσεις πραγματοποιούν την ανάλυση της χρηματοοικονομικής μίσθωσης ανάλογα με το μέγεθος του ενεργητικού, το ύψος του ετήσιου κύκλου εργασιών και την κατηγορία της επιχειρήσεως.

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα συνάγεται ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις, ανεξάρτητα του μεγέθους του ενεργητικού, ή του επιπέδου του ετησίου ύψους του κύκλου εργασιών, ή της κατηγορίας που ανήκει η επιχείρηση, χρησιμοποιούν τη μέθοδο της καθαρής παρούσας αξίας της επένδυσης, τόσο για την

εναλλακτική λύση της χρηματοδοτικής μίσθωσης, όσο και για την λύση της αγορά. Κατόπιν επιλέγουν εκείνη την εναλλακτική λύση με την υψηλότερη καθαρή παρούσα αξία. Σε ποσοστό χρησιμοποίησης ακολουθεί η μέθοδος NAL.

Ειδικότερα η μέθοδος της καθαράς παρούσας αξίας προτιμάται κατ' ένα μέσο ποσοστό 44%, της NAL κατά ένα μέσο ποσοστό 29%, του εσωτερικού ποσοστού απόδοσης κατά ένα μέσο ποσοστό 22%, ενώ κατά ένα άλλο τρόπο μόνο το 5%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.

Ανάλυση χρηματοδοτικής μίσθωσης

	NAL	ΚΠΑ	ΕΕΑ	Άλλο	Σύνολο
Α. Μέγεθος Ενεργητικού (σε δισ. δρχ.)					
Μέχρι 2	0	2	0	0	2
2 - 5	3	2	2	0	7
5 - 10	4	5	3	3	15
Πάνω από 10	3	8	5	1	17
Σύνολο	10	17	10	4	41
Β. Ύψος ετήσιου κύκλου εργασιών					
Μέχρι 5	0	2	0	0	2
5 - 10	6	5	4	0	15
10 - 15	2	5	1	0	8
Πάνω από 15	4	7	4	1	16
Σύνολο	12	19	9	1	41
Γ. Κατηγορία επιχειρήσεις					
Παραγωγή & διάθεση Προϊόντων	10	16	7	1	34
Παροχής Υπηρεσιών	1	3	2	1	7
Σύνολο	11	19	9	2	41

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 9, από τις 13 επιχειρήσεις που απάντησαν ότι χρησιμοποιούν μια καθαρή ανάλυση των πλεονεκτημάτων της χρηματοδοτικής μίσθωσης (NAL), το 38,5% χρησιμοποιούν σαν ποσοστό προεξόφλησης το κόστος κεφαλαίου μετά τη φορολογία, το 30,8% το μετά τη φορολογία κόστος του δανεισμού, το 30,7% το προ τη φορολογία κόστος του δανεισμού, ενώ καμμιά επιχείρηση δεν όρισε ένα άλλο ποσοστό σαν ποσοστό προεξόφλησης.

Από τα αποτελέσματα αυτά συνάγεται ότι στις Ελληνικές επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν την μέθοδο NAL δεν παρουσιάζεται καμμιά τάση ως προς τον καθορισμό του χρησιμοποιούμενου προεξοφλητέου ποσοστού και ότι μόνο λίγο περισσότερο προτιμάται το κόστος δανεισμού μετά το φόρο, από τις δύο άλλες δυνατότητες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.

Ποσοστό από τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν μια καθαρή ανάλυση των πλεονεκτημάτων της Χρηματοδοτικής Μίσθωσης (NAL) ανάλογα από το χρησιμοποιούμενο από τη καθεμιά ποσοστό προεξόφλησης

Ποσοστό Προεξόφλησης	Αριθμός Επιχειρήσεων	% των Επιχειρήσεων
1. Μετά τη φορολογία Κόστος του Κεφαλαίου	5	38,5
2. Μετά τη φορολογία Κόστος του Δανεισμού	4	30,8
3. Το προ τη φορολογία Κόστος του Δανεισμού	4	30,7
4. Άλλο ποσοστό	0	0,0
Σύνολο	13	100,0

4. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, συγκρινόμενα με αυτά άλλων ερευνών, δείχνουν ότι παρατηρείται διαχρονικά αύξηση της χρησιμοποίησης των βελτιωμένων τεχνικών προϋπολογισμού επενδύσεων, αφ' ενός σε σχέση με ό,τι επισημάνθηκε για την οικονομία των Η.Π.Α. από τον Klammer (1972) και επιβεβαιώθηκε ενδεικτικά από τον Fremgren (1973) και αφ' ετέρου από τους Schall, Sundem και Geusbeek (1978). Συγκεκριμένα, ενώ ο Klammer βρήκε το 1970 ότι μόνο το 57% των επιχειρήσεων χρησιμοποιούσε μεθόδους που λαμβάνουν υπόψη το παράγοντα του χρόνου (εσωτερικού επιτοκίου αποδόσεως ή καθαρής παρούσης αξίας) και οι Schall, Sundem και Geusbeek το 1978 βρήκαν ότι το 86% χρησιμοποιούσαν τις μεθόδους του εσωτερικού επιτοκίου αποδόσεως ή της καθαρής παρούσης αξίας, εμείς ορίσαμε ότι ειδικότερα στις μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις, το 1996, 92,6% χρησιμοποιεί τη μέθοδο του εσωτερικού επιτοκίου αποδόσεως ή/και της καθαρής παρούσας

αξίας. Ως προς τη μελέτη του Fremgren, δεν είναι δυνατή η άμεση σύγκριση, γιατί μπορεί μεν να αναφέρει ότι το 78% των επιχειρήσεων χρησιμοποιούσε τη μέθοδο του εσωτερικού επιτοκίου αποδόσεως και το 34% χρησιμοποιούσε τη μέθοδο της καθαρής παρούσης αξίας, όμως δεν αναφέρει πόσες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν και τις δύο μεθόδους.

Επίσης, από την ανάλυση του κινδύνου παρατηρείται μια τάση της χρησιμοποίησης πιο σύγχρονων μεθόδων διαχρονικά. Συγκεκριμένα, ο Klammer (1972) αναφέρει ότι το 39% των επιχειρήσεων χρησιμοποιούσε κάποια ειδικού τύπου επίσημη μέθοδο που να έχει σχέση με το κίνδυνο συγκεκριμένα: «were using some specific formal method». Ο Fremgren (1973) ανέφερε ότι το 67% έλαβε υπόψη το κίνδυνο και την αβεβαιότητα στην ανάλυση των προτάσεων στην επένδυση κεφαλαίων, συγκεκριμένα: «considered risk and uncertainty explicity in the analysis of capital investment proposals». Εξ' άλλου, οι Schall, Sundem και Geusbeek (1978) όρισαν ότι το 78% των επιχειρήσεων ρύθμισαν τις τεχνικές προϋπολογισμού κεφαλαίων για κίνδυνο με τη συντόμευση της περιόδου επανείσπραξης, την αύξηση του απαιτουμένου ποσοστού αποδόσεως ή την αύξηση του ποσοστού προεξοφλήσεως κατά τον υπολογισμό της παρούσης αξίας. Επιπλέον, βρήκαν ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις αύξησαν το απαιτούμενο ποσοστό αποδόσεως ή το ποσοστό προεξοφλήσεως από ό,τι βρήκε ο Fremgren (1973).

5. ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

Εμείς διαπιστώσαμε ότι το 46,2% των ελληνικών επιχειρήσεων που εξετάσαμε εφαρμόζουν την ανάλυση κινδύνου στις επενδυτικές αποφάσεις τους και μάλιστα το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτές, τη μέθοδο της ανάλυσης ευαισθησίας (sensitivity analysis) (66,7%), και κατόπιν τη μέθοδο της ανάλυσης κινδύνου με τη χρήση σεναρίων (senario analysis) (50%). Εξ' άλλου οι περισσότερες επιχειρήσεις σαν βάση για τον καθορισμό του κινδύνου έχουν υποκειμενικά κριτήρια (37,7%), όπως για παράδειγμα η προσωπική εκτίμηση του Διευθύνοντος Συμβούλου.

Παρόλη την αύξηση της χρησιμοποίησης βελτιωμένων τεχνικών όσον αφορά τη κατάρτιση προϋπολογισμού επενδύσεων, παρατηρείται ότι παραμένει μία ευρεία διακύμανση σε βελτιώσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις. Σαν μια τελική ανάλυση προσπαθήσαμε να αναγνωρίσουμε μερικά χαρακτηριστικά της επιχειρήσεως που μπορούν να συνδυαστούν με πρόσθετες βελτιώσεις στις τεχνικές προϋπολογισμού επενδύσεων. Επιλέξαμε το μέγεθος της επιχει-

ρήσεως και το κίνδυνο σαν τα χαρακτηριστικά που θα έπρεπε να εξετασθούν.

Όσον αφορά τη χρήση της τεχνικής της χρηματοδοτικής μίσθωσης παρατηρήθηκε, ότι σε σχέση με παλαιότερες έρευνες τις οποίες και προαναφέραμε, ότι ένα σχετικά υψηλό ποσοστό των ελληνικών επιχειρήσεων (62%) δήλωσαν ότι την χρησιμοποιούν αλλά με περίσκεψη και εφ' όσον θεωρήσουν αναγκαία την απόκτηση συγκεκριμένου περιουσιακού στοιχείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Anderson P. and Martin J., «Lease Vs Purchase Decisions: A Survey of Current Practice», Financial Management, Spring 1977, pp. 41-47.
2. Ang, J. and Peterson P., «The Leasing Puzzle», Journal of Finance, September 1984, pp. 1055-1065.
3. Bierman, H. Jr., «Buy vs Lease With an Alternative Minimum Tax», Financial Management, Winter 1988, pp. 87-91.
4. Bowman R., «The Dept Equivalence of Leases: An Empirical Investigation», Accounting Review, April 1980, pp. 237-253.
5. Brealey, R. and Myers S., «Principles of Corporate Finance», New York, McGraw-Hill, 1988.
6. Brealey, R., and Young C., «Dept, Taxes and Leasing - A Note», Journal of Finance, December 1980, pp. 1245-1250.
7. Bringham, E., «Financial Management: Theory and Practice», Hinsdale, Il., The Dryden Press, 1982.
8. Cason, R., «Leasing, Asset Lives and Uncertainty: A Practitioner's Comments», Financial Management, Summer 1987, pp. 13-16.
9. Cooper, D. And Petry, G. «Corporate Performance and Adherence to Shareholder Wealth - Maximizing Principles», Financial Management, Vol. 23, Issue 3, (Spring 1994), pp. 71-78.
10. Cooper K. and Strawser, «Evaluation of Capital Investment Projects Involving Capital Leases», Financial Management, Spring 1975, pp. 44-49.
11. Copeland, T. and Weston J., «A Note on the Evaluation of Cancellable Operating Leases», Financial Management, Summer 1982, pp. 60-67.
12. Crawford, P., Harper, C. and McConnell J., «Further Evidence on the Terms of Financial Leases», Financial Management, Autumn 1981, pp. 7-14.
13. Findlay M., «Financial Lease Evaluation: Survey and Synthesis», Financial Review, 1974, pp. 1-15.
14. Fregren J.A., «Capital Budgeting Practices: A Survey», Management Accounting, May 1973, pp. 19-25.
15. Grimlund, R. and Capettini, «A Note on the Evaluation of Leveraged Leases and Other Investments», Financial Management, Summer 1982, pp. 68-72.

16. Idol, C., «A Note on Specifying Dept Displacement and Tax Shield Borrowing Opportunities in Financial Lease Valuation Models», Financial Management, Summer 1980, pp. 24-29.
17. Istvan, D.F., «The Economic Evaluation of Capital Expenditures», Journal of Business, January 1961, pp. 45-51.
18. Kim, E., Lewellen and McConnell J., «Sale-and-Leaseback Agreements and Enterprise Valuation», Journal of Financial and Quantitative Analysis, December 1978, pp. 871-883.
19. Klammer, T.P., «Empirical Evidence of the Adoption of Sophisticated Capital Budgeting Techniques», Journal of Business, October 1972, pp. 387-397.
20. Lee, W., Martin J. and Senchack, «The Case for Using Options to Evaluate Salvage Values in Financial Leases», Financial Management, Autumn 1982, pp. 33-40.
21. Levy, H. And Sarnat M., «Leasing, Borrowing and Financial Risk», Financial Management, Winter 1979, pp. 47-54.
22. Mukherjee, Tarun K., «A Survey of Corporate Leasing Analysis», Financial Management, Autumn 1991, pp. 96-107.
23. O'Brien Thomas J. and Nunnally Bennie H., Jr., «A 1982 Survey of Corporate Leasing Analysis», Financial Management, Summer 1983, pp. 30-36.
24. Olsen R., «Lease Vs. Purchase or Lease Vs. Borrow: Comment», Financial Management, Summer 1978, pp. 82-83.
25. Roberts, G. and Gudikunst, A., «Equipment Financial Leasing Practices and Costs: Comment», Financial Management, Summer 1978, pp. 79-81.
26. Scott, D. F. and Petty, W. II, «Capital Budgeting Practices in Large American Firms: A Retrospective Analysis and Synthesis», The Financial Review 19 (1984), pp. ..... - 122.
27. Schall Lawrence D., Sundem Gary L. And Geijsbeek William R. Jr., «Survey and Analysis of Capital Budgeting Methods», Journal of Finance, Vol. XXXIII, No. 1, March 1978, pp. 281-287.
28. Singhvi, S., «One Financial Executive's Response to Surveys», Financial Management, Winter 1981, pp. 82-83.
29. Weingartner, M., «Leasing, Asset Lives and Uncertainty: Guides to Decision Making», Financial Management, Summer 1987, pp. 5-12.

*Γιάννης Τ. Λαζαρίδης**

ΟΙ ΕΤΑΙΡΙΕΣ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο σκοπός της εργασίας μας αυτής είναι να εξετάσουμε την επικρατούσα σήμερα κατάσταση στις ελληνικές εταιρίες πρακτορείας (factors) όπως προκύπτει από πληροφορίες που προέρχονται από τις ίδιες τις εταιρίες. Για την καλύτερη κατανόηση της υφιστάμενης κατάστασης θεωρούμε αναγκαίο να αναφερθούμε κατ' αρχήν σε ορισμένες βασικές έννοιες της πρακτορείας (factoring). Ενόψει όλων αυτών το περιεχόμενο της ύλης είναι χρήσιμο όχι μόνο για επιστημονικούς λόγους, αλλά και για στελέχη επιχειρήσεων ώστε να κατανοήσουν την επικρατούσα σήμερα κατάσταση στην Ελλάδα σχετικά με τη πρακτορεία και να επωφεληθούν από τις δυνατότητές της.

Η εργασία αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται εννοιολογικά η πρακτορεία, αναφέρονται ορισμένες πληροφορίες για τις ελληνικές εταιρίες πρακτορείας και διευκρινίζονται ορισμένες βασικές έννοιες σε τρόπο ώστε να είναι δυνατή η κατανόηση των αποτελεσμάτων σχετικής έρευνας η οποία πραγματοποιήθηκε στις ελληνικές εταιρίες πρακτορείας και από άτομα τα οποία δεν έχουν ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με την τεχνική αυτή. Στη δεύτερη ενότητα αναφέρονται τα αποτελέσματα της σχετικής έρευνας. Τέλος, στην τρίτη ενότητα, αφ' ενός διατυπώνονται παρατηρήσεις πάνω στα αποτελέσματα της έρευνας και αφ' ετέρου αναφέρονται ορισμένες σκέψεις και απόψεις σχετικά με το μέλλον της πρακτορείας στην Ελλάδα.

* Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Γενικά

Οι σημαντικές πρόοδοι των τελευταίων δεκαετιών στις επικοινωνίες, στις μεταφορές και στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές όπως ακόμη ο έντονος ανταγωνισμός που έχει επιβάλλει μια σχετικά μεγάλη διάρκεια στο χρόνο πληρωμής των επί πιστώσει πωλήσεων αλλά και η ύπαρξη σημαντικών επισφαλών απαιτήσεων πολλών αγορών οδήγησε τις επιχειρήσεις στη πρακτορεία (factoring) η οποία αποτελεί ένα ασφαλές, αξιόπιστο και απόλυτα λειτουργικό σύστημα υπηρεσιών. Η εναλλακτική λύση της πρακτορείας παρουσιάζεται ιδιαίτερα αναγκαία στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις οι οποίες δεν είναι πάντοτε σε θέση να διαχειριστούν αποτελεσματικά τις απαιτήσεις τους. Τα υφιστάμενα προβλήματα στις επιχειρήσεις σε συνδυασμό με την αδυναμία να διαχειριστούν τις απαιτήσεις τους, δημιουργούν σοβαρές καθυστερήσεις στην είσπραξη των απαιτήσεων, αυξημένο κόστος και φυσικά προβλήματα ρευστότητας.

Η *πρακτορεία* είναι μια σύμβαση[1] αμφοτεροβαρής, επαχθής, μικτή[2] και διαρκής, μεταξύ μιας επιχείρησης ή ενός κατά επάγγελμα προμηθευτή αγαθών ή υπηρεσιών και μιας εταιρίας πρακτορείας (πράκτορα - factor) η οποία αναλαμβάνει έναντι αμοιβής και για ορισμένο ή αόριστο χρονικό διάστημα τη παροχή προς το πρώτο των συμβαλλομένων χρηματοδοτικών, διαχειριστικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών[3]. Στην περίπτωση που έχει οριστεί ορισμένος χρόνος διάρκειας της σύμβασης, η σύμβαση είναι δυνατόν να λυθεί και νωρίτερα με έκτακτη καταγγελία εκ μέρους οποιοδήποτε των συμβαλλομένων, αν συντρέχει σπουδαίος λόγος. Ο *πράκτορας* αποτελεί ένα χρηματοδοτικό οργανισμό ο οποίος αναλαμβάνει την παρακολούθηση και είσπραξη λογαριασμών απαιτήσεων των πελατών του προμηθευτή. Η πρακτορεία μπορεί να χαρακτηρισθεί σαν μια συμπληρωματική μορφή χρηματοδότησης του κλασσικού δανεισμού και η οποία είναι δυνατόν να παρέχει στην επιχείρηση πρόσθετες ακόμη υπηρεσίες εκτός της χρηματοδότησης. Με τη πρακτορεία παρακάμπτεται η γραφειοκρατία και εξασφαλίζεται η καλύτερη πρόσβαση στις ξένες αγορές και η διασφάλιση των πωλήσεων των εξαγωγικών επιχειρήσεων.

Με μια συμφωνία πρακτορείας, η οποία μάλιστα καταρτίζεται με ιδιωτικό έγγραφο (αρ. 1 παρ. 1, Ν. 1905/1995), ο πράκτορας είναι δυνατόν να εξουσιοδοτηθεί από τον επιχειρηματία να εισπράξει εισπρακτέους λογαριασμούς του με ολική ή μερική κάλυψη του πιστωτικού κινδύνου. Αν ο πράκτορας δεν υφίσταται τον κίνδυνο από τη μη εξόφληση του λογαριασμού έχουμε πρακτορεία με

δικαίωμα αναγωγής (with recourse), ενώ εάν υφίσταται το σχετικό κίνδυνο έχουμε πρακτορεία *χωρίς δικαίωμα αναγωγής (without recourse)*. Επομένως, μπορεί να λεχθεί ότι ο πράκτορας εκτός των εργασιών τις οποίες προσφέρει μπορεί να ελέγχει την πίστωση (credit checking) και μάλιστα με εξειδικευμένα τμήματα για την εργασία της αξιολόγησης της φερεγγυότητας των νέων και των παλαιών πελατών αλλά και συμβουλευτικά σε θέματα διαχείρισης του κεφαλαίου κίνησης. Με την εκχώρηση στον πράκτορα εισπρακτέων λογαριασμών πελατών θα υπάρξει από τον πράκτορα άμεση χρηματοδότηση του επιχειρηματία αλλά και λογιστική και νομική παρακολούθηση των απαιτήσεών του.

Οι συμβάσεις στις περισσότερες χώρες γίνονται κάτω από συνθήκες γνωστοποίησης (notification), δηλαδή πραγματοποιείται κατά τρόπο ώστε να γνωστοποιείται εγγράφως από τον πράκτορα ή τον επιχειρηματία στον οφειλέτη η υποχρέωση να καταβάλει στον πράκτορα την οφειλή.

Η πρακτορεία με τη διεθνοποίηση του εμπορίου αναζήτησε νέους τρόπους για να αυξήσει τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων και παρά το πρόβλημα της αντιμετώπισης των διαφορετικών νομοθεσιών των χωρών. Η πρακτορεία σήμερα εκτός της εγχώριας δραστηριότητάς της συναντάται και στο εισαγωγικό και στο εξαγωγικό εμπόριο με ειδικά τμήματα ή πράκτορες που ασχολούνται με τις εξαγωγικές πιστώσεις.

Η εξαγωγική πρακτορεία προσφέρει πωλήσεις μέσω ανοικτού λογαριασμού καταργώντας τις εγγυητικές επιστολές με δυνατότητα να εξασφαλίσει πλήρη κάλυψη του πιστωτικού κινδύνου, να παρέχει ολοκληρωμένες και αξιόπιστες πληροφορίες για την φερεγγυότητα των αγοραστών αλλά και πληροφορίες γενικότερα για τις επικρατούσες συνθήκες στις ξένες αγορές.

Σύμφωνα με τον ισχύοντα σήμερα στην Ελλάδα Ν. 1905/1990, όπως αυτός τροποποιήθηκε με τον Ν. 2367/1995, ο πράκτορας μπορεί να είναι είτε μια τράπεζα η οποία βρίσκεται εγκατεστημένη στη χώρα και λειτουργεί νόμιμα, είτε μια ανώνυμη εταιρία η οποία συστάθηκε αποκλειστικά για να πραγματοποιεί αυτή τη δραστηριότητα μετά από ειδική άδεια της Τράπεζας της Ελλάδος. Αποτέλεσμα της νομοθετικής εξέλιξης που ρυθμίζει τις συμβάσεις πρακτορείας και της αναγνώρισης της χρησιμότητας της πρακτορείας από τον επιχειρηματικό κόσμο υπήρξε η ιδιαίτερη εξάπλωση του σχετικού θεσμού μετά το 1995. Μέχρι το 1995 πραγματοποιούνταν στην Ελλάδα λίγες μόνο μορφές εργασιών πρακτορείας και αυτές στα πλαίσια των τραπεζικών εργασιών των τραπεζών αυτών.

Οι Ελληνικές Εταιρίες Πρακτορείας

Σήμερα στην Ελλάδα λειτουργούν εξ εταιρίες πρακτορείας οι οποίες και είναι μέλη της Ένωσης Εταιριών Factoring Ελλάδος. Οι εταιρίες αυτές συγκεκριμένα είναι οι εξής:

Η ABC Factors που ιδρύθηκε με μετοχικό κεφάλαιο 2 δισ. δραχμών από την Alpha Τράπεζα Πίστεως και την Τράπεζα Κύπρου. Η ABC Factors κατέχει ήδη την πρώτη θέση στην ελληνική αγορά (Διάγραμμα 1.1). Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής υπήρξε η αύξηση του κύκλου εργασιών της από 19 δισ. δραχμές το 1995, στα 63 δισ. δραχμές το 1996.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.1

Μερίδιο Αγοράς Πρακτορείας

Η «Εθνική Ανώνυμη Εταιρία Διαχείρισης Επιχειρηματικών Απαιτήσεων» με τον διακριτικό τίτλο Εθνοfact Α.Ε. Η Εθνοfact Α.Ε. ιδρύθηκε με μετοχικό κεφάλαιο 2 δισ. δραχμές που καλύφτηκε κατά 51% από την Εθνική Τράπεζα, κατά 20% από την Ασφαλιστική Εταιρία «Αστήρ», κατά 20% από την Εθνική ΕΕΓΑ και κατά 9% από την «Εθνική» ΑΕ Διοίκησης και Οργάνωσης. Η Εθνοfact ΑΕ είναι μέλος της Διεθνούς Ένωσης Εταιριών Factoring «Factors Chain International» (FCI). Η εταιρία αυτή το 1996 επέτυχε κύκλο εργασιών 18 δισ. δραχμές.

Η Fact Hellas Α.Ε. ιδρύθηκε τον Ιανουάριο 1995 με μετοχικό κεφάλαιο 1 δισ. δραχμές από την Ιονική Τράπεζα (24%), τον Οργανισμό Ασφάλισης Εξαγωγικών Πιστώσεων - Ο.Α.Ε.Π. (24%), την Αυστριακή Εταιρία Intermarket Factoring (20%) και ιδιώτες επιχειρηματίες και επιχειρήσεις. Το 1996 επέτυχε κύκλο εργασιών 11 δισ. δραχμές. Η Fact Hellas ΑΕ είναι μέλος της FCI.

Η *Εμπορική Factoring* ανήκει στον όμιλο της Εμπορικής Τράπεζας και δραστηριοποιείται στην εγχώρια, στην εξαγωγική και στην εισαγωγική πρακτορεία. Η Εμπορική Factoring επέτυχε το 1996 κύκλο εργασιών 15 δισ. δραχμές.

Η *Α.Τ.Ε. Factoring* άρχισε, από το 1992, στα πλαίσια των τραπεζικών εργασιών της Αγροτικής Τράπεζας, να προσφέρει υπηρεσίες στην εξαγωγική πρακτορεία, ενώ από το 1995 επέκτεινε τις εργασίες της τόσο στην εισαγωγική όσο και στην εγχώρια πρακτορεία. Το 1996 ο κύκλος εργασιών της ανήλθε σε 9 δισ. δραχμές. Η Α.Τ.Ε. Factoring είναι μέλος της FCI.

Η *Τράπεζα Εργασίας* από το 1993 στα πλαίσια των τραπεζικών εργασιών της ασχολείται με την εγχώρια και την εξαγωγική πρακτορεία. Το 1996 ο κύκλος εργασιών της ανήλθε σε 25 δισ. δραχμές.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι το 1996 ο συνολικός κύκλος εργασιών των ελληνικών εταιριών πρακτορείας ανήλθε σε 141 δισ. δραχμές παρουσιάζοντας αύξηση έναντι του 1995 περίπου 340%, οπότε ο κύκλος εργασιών τους είχε διαμορφωθεί στα 41,5 δισ. δραχμές. Εξ' άλλου, το 1995 ο συνολικός κύκλος εργασιών του κλάδου παγκοσμίως ανήλθε σε επίπεδα άνω των 350 δισ. δολαρίων.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΙΕΣ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑΣ (FACTORING)

Εισαγωγή

Η έρευνα αυτή που αναφέρεται στις ελληνικές εταιρίες πρακτορείας (factors) πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 1997 και έλαβε υπόψη της το σύνολο των ελλήνων factors.

Το βασικό αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι να μελετήσει τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν οι ελληνικές εταιρίες πρακτορείας. Ιδιαίτερα, τα θέματα που συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα αυτή είναι:

- τα είδη της πρακτορείας και οι υπηρεσίες οι οποίες προσφέρονται από τους factors,
- οι δραστηριότητες της πρακτορείας,
- τα κριτήρια επιλογής των πελατών και τα οφέλη τα οποία προκύπτουν από τη χρησιμοποίηση της πρακτορείας και
- οι χρηματοοικονομικοί παράγοντες οι οποίοι αναφέρονται στην δραστηριότητα των factors.

Μεθοδολογία της έρευνας

Για τη συλλογή του απαιτούμενου ερευνητικού υλικού συντάχθηκε κατάλληλο ερωτηματολόγιο το οποίο στη συνέχεια προσπαθήσαμε να βελτιώσουμε και να οριστικοποιήσουμε μετά από συζητήσεις και κριτικές παρατηρήσεις στελεχών των εταιριών πρακτορείας, αλλά και ειδικών επιστημόνων.

Το ερωτηματολόγιο συντάχθηκε κατά τέτοιο τρόπο ώστε να απαιτείται ο ελάχιστον δυνατός χρόνος για τη συμπλήρωσή του. Για το λόγο αυτό και γνωρίζοντας το πόσο πολύτιμος είναι ο χρόνος των Γενικών Διευθυντών των εταιριών, οι περισσότερες ερωτήσεις έγιναν «κλειστού τύπου», πράγμα το οποίο διευκόλυνε και την περαιτέρω ανάλυση και επεξεργασία των συλλεγόμενων πληροφοριών.

Το ερωτηματολόγιο περιέχει είκοσι δύο (22) αριθμημένες ερωτήσεις από τις οποίες ορισμένες είναι σύνθετες. Στο ερωτηματολόγιο επισυνάφθηκε ένα διαβιβαστικό που σκοπό είχε να εισαγάγει τον αποκρινόμενο στην έρευνα και να προάγει τα οφέλη της. Για την καλύτερη προώθηση του ερωτηματολογίου στα αρμόδια στελέχη στην Αθήνα, η παράδοση που έγινε αρχικά με φοιτητές του τμήματος Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, στα κεντρικά καταστήματα των εταιριών στην Θεσσαλονίκη με την παράκληση να προωθηθούν απ' αυτούς. Σε διάστημα δέκα (10) ημερών από την αρχική παράδοση των ερωτηματολογίων επικοινωνήσαμε με τις κεντρικές διευθύνσεις των Αθηνών με σκοπό να υπενθυμίσει στα αρμόδια την ερευνητική μας προσπάθεια. Σε ορισμένες περιπτώσεις αναγκαστήκαμε να προωθήσουμε εκ νέου το ερωτηματολόγιο μέσω fax. Τα ερωτηματολόγια επεστράφησαν είτε ταχυδρομικώς, είτε μέσω fax.

Ανταπόκριση στην Έρευνα

Τα αποτελέσματα της έρευνας αναφέρονται στις εξ εταιρίες πρακτορείας που λειτουργούσαν στην Ελλάδα στο τέλος του 1997. Ολες αυτές οι εταιρίες επέστρεψαν πλήρη συμπληρωμένα ερωτηματολόγια, δηλαδή υπήρξε ποσοστό ανταπόκρισης στην έρευνα 100%.

Αποτελέσματα της Έρευνας

Παρακάτω περιγράφονται τα πραγματικά στοιχεία όπως έχουν προκύψει από την έρευνα.

Η ηλικία των εταιριών πρακτορείας

Οι εταιρίες πρακτορείας που λειτουργούν σήμερα στην Ελλάδα, μετά την εφαρμογή του Ν. 1905/1990, αναπτύσσουν την δραστηριότητά τους κατά 33,3% εδώ και δύο έτη και κατά 66,6% για μόνο τρία έτη (Πίνακας 2.1), ενώ καμιά δεν ασχολείται περισσότερο από εξ έτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Έτη λειτουργίας των ελληνικών εταιριών πρακτορείας

Έτη λειτουργίας	Ποσοστό (%)
2	33,3
3	33,3
5	16,7
6	16,7
Σύνολο	100,0

Η δομή και οι υπηρεσίες των εταιριών

Το 83,3% των εταιριών πραγματοποιούν τη πρακτορεία στα πλαίσια των τραπεζικών δραστηριοτήτων μιας τράπεζας. Το 66,7% αυτών είναι θυγατρικές μιας τράπεζας, ενώ το υπόλοιπο 33,3% αποτελούν τμήματα τραπεζών.

Το 83,3% των εταιριών διαθέτουν προσωπικό το οποίο ασχολείται αποκλειστικά με τη πρακτορεία. Απ' αυτές που χρησιμοποιούν προσωπικό αποκλειστικά με τη πρακτορεία στο 16,7% ο αριθμός του προσωπικού αυτού είναι ολιγότερο από 10 άτομα, ενώ στο υπόλοιπο 83,3% δεν ξεπερνά τα 45 άτομα.

Όλες οι ελληνικές εταιρίες πρακτορείας συνεργάζονται με αντίστοιχες εταιρίες της Ενωμένης Ευρώπης, ενώ το 83,3% συνεργάζεται και με εταιρίες των ΗΠΑ και του Καναδά. Το 16,7% αυτών συνεργάζεται και με αντίστοιχες εταιρίες των Βαλκανίων. Τέλος, το 66,7% συνεργάζεται και με αντίστοιχες εταιρίες άλλων περιοχών.

Το 83,3% των εταιριών πρακτορείας προσφέρουν τις υπηρεσίες τους μόνο από το κεντρικό κατάστημά τους στην Αθήνα, ενώ το υπόλοιπο 16,7% απ' όλα τα υποκαταστήματά τους σ' όλη την χώρα.

Οι εταιρίες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους μόνο από το κεντρικό κατάστημα των Αθηνών ασχολούνται με όλα τα είδη της πρακτορείας (εγχώρια, εισαγωγική και εξαγωγική), ενώ οι υπόλοιπες

μόνο με την εγχώρια και την εξαγωγική πρακτορεία και όχι με την εισαγωγική.

Τα προσφερόμενα είδη πρακτορείας

Οι περισσότερες εταιρίες πρακτορείας πραγματοποιούν τις εργασίες τους (Πίνακας 2.2) με χωρίς δικαίωμα αναγωγής και ιδιαίτερα την εξαγωγική πρακτορεία όπου το ποσοστό φθάνει στο 100%. Αντίθετα, η με δικαίωμα αναγωγής πρακτορεία προτιμάται απ' όλες τις ελληνικές εταιρίες πρακτορείας στην περίπτωση της εγχώριας πρακτορείας, ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες χρησιμοποιούνται σε χαμηλότερα ποσοστά εταιριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2
Είδη πρακτορείας

Είδος πρακτορείας	Εγχώρια πρακτορεία %	Εισαγωγική πρακτορεία %	Εξαγωγική πρακτορεία %
Με δικαίωμα αναγωγής	100,0	33,3	50,0
Χωρίς δικαίωμα αναγωγής	83,3	66,7	100,0
Με γνωστοποίηση	100,0	66,7	83,3
Χωρίς γνωστοποίηση	33,3	0,0	0,0
Καθαρή χρηματοδοτική πρακτορεία	33,3	0,0	0,0
Μόνο χρηματοδότηση	33,3	0,0	16,7
Χωρίς χρηματοδότηση	16,7	16,7	33,3

Οι συμβάσεις της εγχώριας πρακτορείας συνάπτονται από το σύνολο των εταιριών πρακτορείας με γνωστοποίηση (notification), ενώ για την εξωτερική πρακτορεία το ποσοστό των εταιριών ανέρχεται σε 83,3% και την εισαγωγική πρακτορεία 66,7%. Αντίθετα, οι χωρίς γνωστοποίηση συμβάσεις χρησιμοποιούνται μόνο κατά το 33,3% και αυτό στην περίπτωση της εγχώριας πρακτορείας.

Η καθαρή χρηματοδοτική πρακτορεία χρησιμοποιείται μόνο από το 33,3% των εταιριών και μάλιστα στη περίπτωση της εγχώριας πρακτορείας.

Τέλος, η πρακτορεία χρησιμοποιείται αποκλειστικά σαν μια μορφή χρηματοδότησης από το 33,3% των εταιριών και μάλιστα στην εγχώρια πρακτορεία, ενώ από το 16,7% αυτών χρησιμοποιείται στην περίπτωση της εξαγωγικής πρακτορείας για διάφορους λόγους, όχι όμως για χρηματοδότηση.

Προσφερόμενες υπηρεσίες από τις εταιρίες πρακτορείας

Κατά την άποψη όλων των εταιριών πρακτορείας (Πίνακας 2.3), η πρακτορεία προσφέρει αφ' ενός λογιστική παρακολούθηση των πελατών και αφ' ετέρου διαχείριση και είσπραξη των απαιτήσεων των επιχειρήσεων οι οποίες πραγματοποιούνται επί πιστώσει.

Για το 83,3% των εταιριών πρακτορείας, η πρακτορεία προσφέρει προεξόφληση των απαιτήσεων των επιχειρήσεων, παρέχει ασφαλιστική κάλυψη και αναλαμβάνει τον κίνδυνο, ενώ για το 66,7% η πρακτορεία χορηγεί προκαταβολή επί της τιμολογιακής αξίας των πωλήσεων. Τέλος, το 33,3% αυτών πιστεύει ότι η πρακτορεία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις σαν απλή εισπρακτική μέθοδος, ενώ το 16,7% για να παρέχει πληροφορίες για την φερεγγυότητα των αγοραστών ή μπορεί να αποτελέσει συνδυασμό των παραπάνω περιπτώσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

Προσφερόμενες υπηρεσίες από εταιρίες πρακτορείας

Προσφερόμενες υπηρεσίες	Ποσοστά
Λογιστική παρακολούθηση των πελατών	100,0
Διαχείριση και είσπραξη των απαιτήσεων, από πωλήσεις επί πιστώσει, των επιχειρήσεων	100,0
Προεξόφληση των απαιτήσεων των επιχειρήσεων	83,3
Ασφαλιστική κάλυψη	83,3
Ανάληψη κινδύνου	83,3
Χορήγηση προκαταβολής επί της τιμολογιακής αξίας των πελατών	66,7
Απλή είσπραξη	33,3
Παροχή πληροφοριών για τη φερεγγυότητα των αγοραστών	16,7
Συνδυασμός των παραπάνω	16,7

Βασικές ωφέλειες από τη πρακτορεία

Σύμφωνα με τις απόψεις των υπευθύνων των ελληνικών εταιριών πρακτορείας η χρησιμοποίηση της πρακτορείας θα επιφέρει στην επιχείρηση που την κάνει χρήση ορισμένα οφέλη (Πίνακας 2.4) και ειδικότερα τα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4

Βασικές ωφέλειες της πρακτορείας

Βασικές ωφέλειες	Ποσοστά
Αυξημένη ρευστότητα	100,0
Βελτιωμένοι όροι διακανονισμού των πωλήσεων και των εξαγωγών της	100,0
Αφοσίωση του επιχειρηματία στις επιχειρηματικές του λειτουργίες	83,3
Ευχερέστερη πρόσβαση στην πιστοληπτική ικανότητα των πελατών της	83,3
Αυξημένη διαπραγματευτική ικανότητα έναντι των προμηθευτών της	83,3
Εξασφάλιση έναντι του πιστωτικού κινδύνου	83,3
Ομαλή λειτουργία της παραγωγικής και εμπορικής διαδικασίας με προγραμματισμένο κοστολόγιο	83,3
Αποφυγή δεσμεύσεων βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης από τράπεζες	66,7
Βελτίωση εικόνας ισολογισμού	16,7
Βελτίωση ανταγωνιστικότητας	16,7
Αξιοποίηση πτωτικών τάσεων	16,7
Κάλυψη από κίνδυνο δυσμενών αλλαγών στις συναλλακτικές ισοτιμίες	16,7
Άλλοι λόγοι	16,7

Όλοι συμφωνούν ότι η πρακτορεία συμβάλλει αφ' ενός στην αύξηση της ρευστότητας της επιχείρησης και αφ' ετέρου στην θέσπιση βελτιωμένων όρων διακανονισμού των πωλήσεων και των εξαγωγών της.

Το 83,3% των εταιριών πιστεύει ότι η πρακτορεία συμβάλλει στην αφοσίωση του επιχειρηματία στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, στην ευχερέστερη πρόσβαση της επιχείρησης στην πιστοληπτική ικανότητα των πελατών της, στην αυξημένη διαπραγματευτική ικανότητά της έναντι των προμηθευτών της, στην εξασφάλισή της έναντι των ενδεχόμενων πιστωτικών κινδύνων και ακόμη στην ομαλή λειτουργία της παραγωγικής και της εμπορικής διαδικασίας με προγραμματισμένο κοστολόγιο.

Το 66,7% των εταιριών θεωρεί ότι η πρακτορεία βοηθά την επιχείρηση να αποφύγει δεσμεύσεις βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης από τράπεζες.

Τέλος, ένα μικρό ποσοστό της τάξης του 16,7% πιστεύει ότι η πρακτορεία συντελεί στην βελτίωση της εικόνας του ισολογισμού ή στην βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της επιχείρησης ή στην αξιοποίηση πτωτικών τάσεων ή στην κάλυψη της επιχείρησης από τον κίνδυνο που θα προέλθει από δυσμενείς αλλαγές στις συναλλακτικές ισοτιμίες ή άλλους ειδικούς λόγους.

Η διάδοση της πρακτορείας στην Ελλάδα

Το 83,3% των εταιριών πρακτορείας οι οποίες λειτουργούν σήμερα στην Ελλάδα θεωρούν ότι η πρακτορεία δεν είναι διαδεδομένη όσο έπρεπε να είναι και όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες.

Ειδικότερα πιστεύουν ότι η μη διάδοση της πρακτορείας σε ικανοποιητικό βαθμό οφείλεται (Πίνακας 2.5) στους εξής λόγους:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.5

Λόγοι μη διάδοσης της πρακτορείας

Λόγοι μη διάδοσης πρακτορείας	Ποσοστό (%)
Μη καλή ενημέρωση του επιχειρηματικού κόσμου	83,3
Μη κατάρτιση του προσωπικού των επιχειρήσεων	50,0
Κενά στην ελληνική νομοθεσία για τις εταιρίες πρακτορείας	50,0
Μικρός αριθμός εταιριών πρακτορείας στην Ελλάδα	33,3
Δυσπιστία των επιχειρήσεων	33,3
Ύπαρξη μεταχρονολογημένων επιταγών και άλλους λόγους	33,3

Το 83,3% των εταιριών πρακτορείας αποδίδουν τη μη σε ικανοποιητικό βαθμό διάδοση της πρακτορείας στην Ελλάδα στη μη καλή ενημέρωση του επιχειρηματικού κόσμου, ενώ το 50% αυτών στη μη κατάρτιση του προσωπικού των επιχειρήσεων ώστε να μπορέσει να συμβάλλει στην διάδοση της πρακτορείας και στα υπάρχοντα κενά στην ελληνική νομοθεσία σχετικά με τις εταιρίες πρακτορείας.

Το 33,3% των εταιριών θεωρούν σαν λόγους μη διάδοσης της πρακτορείας την δυσπιστία των επιχειρήσεων και τον σχετικά μικρό αριθμό των εταιριών που ασχολούνται με την πρακτορεία. Τέλος, ένα 33,3% αυτών αποδίδει την υφιστάμενη κατάσταση στην ύπαρξη μεταχρονολογημένων επιταγών και σε άλλους ειδικούς λόγους.

Τα κριτήρια επιλογής των πελατών

Η κάθε εταιρία πρακτορείας για να συνάψει μια σύμβαση πρακτορείας με μια επιχείρηση καθορίζει έναν αριθμό προϋποθέ-

σεων τις οποίες θα πρέπει να συγκεντρώνει ο πελάτης της για να είναι δυνατή η συνεργασία. Οι προϋποθέσεις αυτές κατά την άποψη των ιδίων των εταιριών (Πίνακας 2.6) είναι αναλυτικότερα οι εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.6

Κριτήρια επιλογής πελατών

Κριτήρια επιλογής πελατών	Ποσοστό (%)
Κύκλος εργασιών της επιχείρησης	100,0
Μέσο ύψος των απαιτήσεών της	100,0
Φερεγγυότητα πελάτη	83,3
Αριθμός λογαριασμών της	66,7
Συνολική αξία πάγιων περιουσιακών στοιχείων της	16,7
Μικρομεσαίες παραγωγικές και εμπορικές επιχειρήσεις οι οποίες πωλούν σε μόνιμο πελατολόγιο με βραχυπρόθεσμη πίστωση	16,7
Σχέση στοιχείων ισολογισμού	16,7
Όροι πίστωσης	16,7
Ποιότητα πελατολογίου	16,7
Διάρκεια των απαιτήσεων	16,7

Το σύνολο των εταιριών πρακτορείας θεωρούν σαν βασικό κριτήριο για την επιλογή ενός πελάτη τον κύκλο εργασιών του και το μέσο ύψος των απαιτήσεών του, ενώ το 83,3% αυτών θεωρούν την φερεγγυότητα του πελάτη. Το 66,7% θεωρεί σαν κριτήριο επιλογής τον αριθμό των λογαριασμών του πελάτη. Ένα χαμηλό ποσοστό της τάξης του 16,7% θεωρεί σαν κριτήριο επιλογής ενός πελάτη την συνολική αξία των παγίων περιουσιακών στοιχείων του, την σχέση των στοιχείων του ισολογισμού του, την διάρκεια των απαιτήσεών του, το εάν είναι μια μικρομεσαία παραγωγική και εμπορική επιχείρηση η οποία πουλά σε μόνιμο πελατολόγιο με βραχυπρόθεσμη πίστωση, τους όρους της πίστωσης και τη ποιότητα του πελατολογίου.

Οι επιβαρύνσεις του πελάτη

Οι εταιρίες πρακτορείας επιβαρύνουν τους πελάτες τους, για τις παρεχόμενες υπηρεσίες τους, με ένα επιτόκιο το οποίο δεν είναι σταθερό και το οποίο στο σύνολο των εταιριών υπολογίζεται ανάλογα με τις ιδιομορφίες του πελάτη.

Το ποσοστό των απαιτήσεων το οποίο προεξοφλείται από τις εταιρίες πρακτορείας, κυμαίνεται από εταιρία σε εταιρία, για μεν την εγχώρια πρακτορεία από 70-90%, για δε την εξαγωγική πρακτορεία από 80-90%. Η προμήθεια που κρατούν οι εταιρίες κυμαίνεται για την εγχώρια πρακτορεία από 0,5-2%, την εισαγωγική από 0,75-1,0% και την εξαγωγική από 1-2%.

Οι εταιρίες πρακτορείας για να καλύψουν τους ενδεχόμενους κινδύνους παρακρατούν από τις επιχειρήσεις ένα ποσοστό το οποίο κυμαίνεται ανάλογα από την εταιρία αλλά και τον πελάτη στον οποίο απευθύνεται από 1% μέχρι και 30%.

Το μέσο ύψος των απαιτήσεων στις οποίες αναφέρεται η πρακτορεία κυμαίνεται για την εγχώρια πρακτορεία από 50 εκ. δραχμές μέχρι 400 εκ. δραχμές, για την εξαγωγική από 100 εκ. δραχμές μέχρι 400 εκ. δραχμές και τέλος στην εισαγωγική είναι γύρω στα 250 εκ. δραχμές.

Οι εταιρίες πρακτορείας για την συνεργασία τους με τους πελάτες τους δεν θέτουν ένα ανώτερο όριο ύψους απαιτήσεων, αλλά μόνο ένα κατώτερο ύψος αυτών. Το κατώτερο αυτό όριο είναι για την εγχώρια πρακτορεία 300 μέχρι 500 εκατ. δραχμές, για την εξαγωγική πρακτορεία 200 εκατ. δραχμές μέχρι 1 δισ. δραχμές και για την εισαγωγική πρακτορεία περίπου 300 εκατ. δραχμές.

Το μέσο ποσοστό των επισφαλών απαιτήσεων το οποίο υπολογίζει κάθε εταιρία πρακτορεία φθάνει μέχρι 1%.

Κλάδοι στους οποίους χρησιμοποιείται η πρακτορεία

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, η πρακτορεία χρησιμοποιείται σε μεγαλύτερα ποσοστά στις βιομηχανίες και στις βιοτεχνίες και κατά δεύτερο λόγο στο εμπόριο και τις εισαγωγές-εξαγωγές, ενώ δεν χρησιμοποιείται καθόλου στην γεωργία.

Ειδικότερα, στην εγχώρια πρακτορεία χρησιμοποιείται από το σύνολο των εταιριών πρακτορείας στην βιομηχανία και το εμπόριο και από το 66,7% αυτών στην βιοτεχνία, ενώ μόνο ένα 16,7% κάνουν χρήση αυτής για τις εισαγωγές-εξαγωγές ή άλλες ειδικές περιπτώσεις.

Στην εξαγωγική πρακτορεία χρησιμοποείται από το σύνολο των εταιριών πρακτορείας στην βιομηχανία και από το 83,3% αυτών στο εμπόριο, ενώ από το 66,7% για την βιοτεχνία. Μόνο το 33,3% την χρησιμοποιούν για εισαγωγές-εξαγωγές. Τέλος, στην εισαγωγική πρακτορεία χρησιμοποιείται από το 83,3% των εταιριών πρακτορείας στην βιομηχανία και από το 66,7% στην βιοτεχνία και στο εμπόριο

ενώ μόνο από το 16,7% αυτών για εισαγωγές-εξαγωγές ή άλλες ειδικές υπηρεσίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της σχετικής έρευνάς μας συνάγονται ορισμένα γενικά συμπεράσματα που αφορούν την εξέλιξη και τις προοπτικές του θεσμού στην Ελλάδα.

Κατ' αρχήν επιβεβαιώθηκε η αρχική αντίληψή μας ότι η πρακτορεία αποτελεί έναν καινούργιο θεσμό για την Ελλάδα ο οποίος χρειάζεται ιδιαίτερη μελέτη και έρευνα για να γίνει γνωστός σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής οικονομίας. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό από τον επιχειρηματικό κόσμο ότι ο σχετικός θεσμός έχει πλεονεκτήματα και ότι οι εταιρίες πρακτορείας είναι πιο ευέλικτες από τις τράπεζες. Θα πρέπει επομένως αφ' ενός οι εταιρίες πρακτορείας και οι τράπεζες και αφ' ετέρου τα οικονομικά πανεπιστήμια και μεμονωμένοι επιστήμονες, γνώστες του θεσμού, με διάφορες εκδηλώσεις και ενημερωτικές προσπάθειες αφ' ενός να συμβάλλουν στην διάδοσή του σε αυτούς που αγνοούν την ύπαρξή του και αφ' ετέρου να βοηθήσουν τους γνώστες του θεσμού ώστε να αποβάλλουν τις ενδεχόμενες επιφυλάξεις τους.

Το κλίμα για τη διάδοση του θεσμού είναι ιδιαίτερα ευνοϊκό σήμερα που παρατηρείται περιορισμένη ρευστότητα της αγοράς, επιμήκυνση της διάρκειας των πληρωμών, αποποινικοποίηση της επιταγής και τη μη υπαγωγή των εργασιών της πρακτορείας στην εισφορά του Ν. 128/75. Θα πρέπει να κατανοήσουν, με λίγα λόγια, οι επιχειρήσεις ότι η πρακτορεία εκτός από χρηματοδότηση προσφέρει και διαχείριση των εισπράξεων και ασφαλιστική κάλυψη και είναι σε θέση να βοηθήσει ώστε ο επιχειρηματίας να ασχοληθεί αποκλειστικά με τις εργασίες της επιχείρησής του.

Εξ' άλλου, διαπιστώθηκε ότι ορισμένες ελληνικές εταιρίες δεν χρησιμοποιούν σωστά τη πρακτορεία και ίσως θα μπορούσε να λεχθεί ότι χρησιμοποιούν μια μορφή «τραπεζο-πρακτορική», δηλαδή χρησιμοποιούν την πρακτορεία για διαδικασίες καταναλωτικής πίστης, για να χρηματοδοτούν συμβάσεις ακόμη και για περιπτώσεις απόκτησης αυτοκινήτων. Οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν στην κατάσταση αυτή, εκτός του ότι μπορούν να αποδοθούν στην πολιτική των διαφόρων τραπεζών, μπορεί να οφείλονται, κατά τη γνώμη μας και στη μη ύπαρξη επαρκούς προσωπικού κατάλληλα εκπαιδευμένου ώστε να είναι σε θέση να εφαρμόσει σωστά τη πρακτορεία και να αναλάβει την διαχείριση του κινδύνου (risk management).

Θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, οι εταιρίες να παύσουν να παρέχουν υπηρεσίες μόνο από το κεντρικό τους κατάστημα των Αθηνών αλλά απ' όλη την επικράτεια ή έστω σε πρώτη φάση από τα κεντρικά καταστήματα των τραπεζών στις οποίες ανήκουν και τα οποία βρίσκονται στην πρωτεύουσα κάθε νομού. Εξ' άλλου, θα πρέπει να γίνει ενημέρωση όλων των στελεχών των τραπεζών, ανεξάρτητα με το εάν ασχολούνται άμεσα ή όχι με την πρακτορεία, σχετικά με το τι είναι πρακτορεία και τι προσφέρει στον πελάτη της τράπεζας.

Όμως και το κράτος δεν πρέπει να παραμείνει αμέτοχο στην όλη προσπάθεια. Αντίθετα, θα πρέπει να υπάρξουν άμεσα νομοθετικές ρυθμίσεις ορισμένες εκ των οποίων να αφορούν την καλύτερη λειτουργία και τις εργασίες των εταιριών πρακτορείας, εντός και εκτός επικρατείας και όλες γενικότερα τις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές στην Ελλάδα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αγαλλοπούλου Πην., "Βασικές Έννοιες Αστικού Δικαίου, ΙΙ Ενοχικό Δίκαιο", Τρίτη Έκδοση, *Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ. 244.
2. Γεωργιάδη Αποστ., "Νέες Μορφές Συμβάσεων της Σύγχρονης Οικονομίας", 3η Έκδοση, 1998.
3. Λαζαρίδη Γιάννη, "Σύγχρονες Μορφές Χρηματοδότησης", τεύχος Α, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 81.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαλλοπούλου Πηνελόπη, «Βασικές Έννοιες Αστικού Δικαίου-ΙΙ Ενοχικό Δίκαιο», Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

Batchelor Charles, «Aids to Improving Cash Flow», Accountancy, September 1993, pp. 74-75.

Batchelor Charles, «A Factor in Raising Finance», Accountancy, September 1993, pp. 32-33.

Boldin Robert and Feeney Patti D., «The increased importance of Factoring», Financial Executive, April 1981.

Brandenberg Mary, «Why don't they Use Factoring?», Accountancy, January 1987, pp. 100-101.

Butterworth John, «The Success Factor», Accountancy, February 1991, pp. 104-105.

Γεωργιάδη Απόστολου Σ., «Νέες Μορφές Συμβάσεων Οικονομίας, Leasing - Factoring - Franchising», Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998.

Fleeman R.K. and Thompson A.G., «Productivity Bargaining. A Practical Guide», Butterworths, 1970.

Forman Martin and J. Gilbert «Factoring and Finance», Heinenann: London 1976.

Λαζαρίδη Γιάννη, «Ο Ρόλος του Factoring στη Βραχυπρόθεσμη Χρηματοδότηση», Ανάτυπο από τον VIII τόμο, τεύχος III, της Επιστημονικής Επετηρίδος της Α.Β.Σ.Θ., Θεσσαλονίκη 1984.

Λαζαρίδη Γιάννη, «Σύγχρονες Μορφές Χρηματοδότησης», τεύχος Α. Θεσσαλονίκη 1998.

Maberly Michael, «A Catalyst for Growth and Profits», Accountancy, April 1986, pp. 122-124.

Μαλακού Παναγιώτη, «Η Χρηματοοικονομική Σημασία του Factoring», Δ ελτίον Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών, Μάρτιος 1996, σελ. 106-113.

Ρουσσάκη Ε.Ν., «Factoring: Η Ανάπτυξη και ο Ρόλος στις Εμπορικές Χρηματοδοτήσεις», Δελτίο ΕΒΕΘ, Οκτώβριος 1988, σελ. 15-22.

Βάϊος Λάζος, Αθανάσιος Βαζακίδης***

Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΝΩΣΤΗ ΓΝΩΣΗ
(ήτοι: Η διαπλοκή του κοσμικού Παραλόγου με τη συμπαντική Υπερλογική και η κοστολόγησή της στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι)

1. Η ΠΑΡΑΛΟΓΗ «ΛΟΓΙΚΗ» ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ «ΠΑΡΑΛΟΓΟΥ»

Ο πρωταθλητής Τ. έσφιξε με δύναμη το τιμόνι και πάτησε δυνατά το γκάζι. Το αυτοκίνητο -μια Λαμποργκίνι τελευταίο μοντέλο, εικοσαβάλβιδη- μούγκρισε άγρια και τινάχτηκε σαν βολίδα μπροστά. Σε πολύ λίγα δευτερόλεπτα η επιτάχυνση της έφτασε στο αποκορύφωμα και η μηχανή μούγκριζε σαν τζάμπο, ενώ οι ρόδες δεν προλαβαίνανε να ακουμπήσουν στην άσφαλτο. Πετούσανε σαν ορμητικός και άγριος σίφουνας.

Ο πρωταθλητής Τ. δεν προλάβαινε να βλέπει το δρόμο μπροστά του. Η Λαμποργκίνι του τον κατάπινε σαν αστραπή. Έβλεπε τα δένδρα, τους λοφίσκους και τα ρυάκια **αφού** πρώτα τα προσπερνούσε και **αφού** ήδη τα είχε αφήσει πίσω του. Απίστευτο. Έτρεχε με ταχύτητα ιλιγγιώδη. Έτσι την στροφή και το μικρό βραχάκι που την «έκλεινε» δεν πρόλαβε να τα δει **πριν** πέσει πάνω τους. Τα είδε **αφού** το αυτοκίνητό του διαλύθηκε με πάταγο και ο ίδιος κειτόταν ήδη νεκρός στο χαντάκι. Νεκρός από αυτοκινητιστικό δυστύχημα και να βλέπει το τρακάρισμα μετά το θάνατό του; Παράλογο δεν είναι;

Γιατί παράλογο;

---

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας - Θεσσαλονίκη.
** Λέκτορας Πανεπιστημίου Μακεδονίας - Θεσσαλονίκη.

Volume of essays in honour of Professor M. Raphael.
Τιμητικός τόμος Ομότιμου Καθηγητή Μ. Ραφαήλ.

Αν υποθέσουμε ότι ο πρωταθλητής Τ. έτρεχε **παραπάνω** από την ταχύτητα του φωτός, δεν θα ήταν «φυσιολογικό» και όχι «παράλογο» να δει το ίδιο του το τρακάρισμά του **αφού** αυτό θα συνέβαινε και **αφού** ο ίδιος θα ήταν **ήδη** νεκρός στο χαντάκι; Μάλλον ναι. Ή μάλλον, όχι «μάλλον ναι» αλλά «σίγουρα ναι». Διότι αφού το κοινό φως της ημέρας τρέχει με Χ ταχύτητα άρα και το μάτι μας θα πρέπει να τρέχει με την ίδια ταχύτητα Χ για να μπορεί να βλέπει τα αντικείμενα μπροστά του. Ή σωστότερα: Αφού το κοινό φως της ημέρας τρέχει με Χ ταχύτητα, τότε και το φως που εκπέμπουν τα αντικείμενα μπροστά μας θα τρέχει και αυτό με την ίδια ταχύτητα (την ταχύτητα Χ ήτοι 300.000 χλμ. το δευτερόλεπτο) καθώς θα έρχεται από αυτά προς τα μάτια μας. Αν λοιπόν ο πρωταθλητής μας τρέχει με 310.000 χλμ. θα έπεφτε «φυσιολογικά» (και.... λογικά) πάνω στα αντικείμενα **πριν** αυτά προλάβουν να στείλουν το φως τους στα μάτια του. Παράλογο λοιπόν ή μήπως **και** το «παράλογο» είναι κι αυτό «λογικό» και απλώς ο δικός μας μικρός και πεπερασμένος νους δεν μπορεί να το συλλάβει;

Συμβαίνει αυτό το δεύτερο. Και αυτό, μολονότι πολύ συχνά στη ζωή μας συναντάμε αρκετές τέτοιες «παράλογες» καταστάσεις που τις παίρνουμε απλώς σαν «μοιραίες» γιατί δεν ξέρουμε **γιατί** συμβαίνουν και δεν θέλουμε να ζούμε **χωρίς** την ανακούφιση μιας δικαιολογίας ή μιας ψευτο-εξήγησης.

Ωστόσο όπως θα κατάλαβε ήδη ο προσεκτικός αναγνώστης μιλάμε εδώ για την πασίγνωστη «Θεωρία της σχετικότητας» του Αϊνστάιν. Ο πρωταθλητής μας δεν «παίζει» εδώ με την ταχύτητα της Λαμπργκίνι του, αλλά με την ταχύτητα του φωτός. Γιατί σύμφωνα με την θεωρία του Αϊνστάιν όσο πλησιάζουμε -ας πούμε «τρέχοντας» ή «πετώντας»- την ταχύτητα του φωτός, (300.000 χλμ. το δευτερόλεπτο) τόσο ο χρόνος επιμηκύνεται και αν την φτάσουμε, τότε ο χρόνος έχει επιμηκυνθεί τόσο προς το άπειρο, ώστε φτάνει στο μηδέν, γίνεται ο ίδιος μηδέν, «σβήνει», δεν υπάρχει. Αλλά ζωή **χωρίς** χρόνο δεν είναι παράλογο και αυτό;

Λογικά αν το σκεφτούμε δεν είναι παράλογο. Διότι -με απλή διατύπωση να το πούμε και χωρίς περίπλοκες μαθηματικές εξισώσεις- ο μανιώδης πρωταθλητής μας που τρέχει πάνω από την ταχύτητα του φωτός **δεν** αντιλαμβάνεται τον χρόνο, αφού βλέπει τα γεγονότα (και τα αντικείμενα) μπροστά του μετά τον χρόνο, **μεταχρονίως** (ας το πούμε έτσι), μεταχρονικά. Δηλαδή (άλλο παράλογο και αυτό), ζει στο ...μέλλον! Ο «πρόχειρος» αναγνώστης σίγουρα θα νιώθει ότι .. θα αποτρελαθεί με τέτοιες «σοφιστείες» - ή ότι ο υποστηρικτής τέτοιων σκέψεων είναι ο ίδιος «αποτρε-

λαμένος» - αλλά λίγο προσεκτικότερα αν σκεφθεί τα δεδομένα, θα δει άνετα ότι δεν υπάρχει στην ουσία **τίποτε** παράλογο. Άλλωστε μην ξεχνάμε κάτι που είπε ένας ασήμαντος και ανώνυμος σοφός: αν υπήρχε μόνο η λογική στη ζωή ο άνθρωπος θα είχε μείνει ακίνητος στην αρχέγονη κατάστασή του και θα ντυνότανε με προβιές.

Παράλογο λοιπόν δεν είναι αυτό που ανατρέπει τη λογική, αλλά αυτό που ανατρέπει τη λογική των δικών μας δυνατοτήτων.

Σκεφτείτε λ.χ. την πλήρη ανατροπή της λογικής του Κολοκοτρώνη αν τούλεγε κανείς ότι έχει τη δυνατότητα να τον βάλλει μπροστά σ' ένα μηχάνημα να κάνει δηλώσεις για τις αυθαιρεσίες των βαυαρών συμβούλων του Όθωνα στην Αθήνα και να ακούνε τις δηλώσεις αυτές οι συγχωριανοί του στην Δημητσάνα της Πελοποννήσου. Σίγουρα ο γέρος του Μωριά θα το θεωρούσε παράλογο. Δεν θάταν όμως παράλογο παρά μόνο για την δική του, την τοτινή εποχή. Σήμερα το ραδιόφωνο και η τηλεόραση είναι μια πολύ σαχλή καθημερινότητα.

Έχουμε μ' άλλα λόγια εδώ μία κατάσταση που ξεφεύγει από τα κοινά όρια της κοσμικής μας λογικής και περνάει στη σφαίρα μιας ιδιαίτερης λογικής, μιας υπερ-λογικής ή καλύτερα μιας συμπαντικής λογικής. Με απλά λόγια το παράλογο (για τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του ή στην δράση του εν γένει) είναι το «απρόοπτο» που του συμβαίνει, και που το εξηγεί σαν «μοιραίο» λόγω της άγνοιάς του. Και τούτο διότι **«εκεί έξω»**, δηλαδή έξω από τα κοσμικά του όρια, υπάρχει μια **άγνωστη Γνώση** που αυτή μόνο είναι ικανή να εξηγήσει τη λογική του Παραλόγου.

Τι θα γινότανε λοιπόν, αν ο πρωταθλητής μας **ξεπερνούσε** (όχι έφτανε) την ταχύτητα του φωτός; Σύμφωνα με την συμπαντική λογική του ανθρώπινου παραλόγου -διότι είναι φανερό πως έχουμε να κάνουμε εδώ με ένα ανθρώπινο παράλογο που διέπεται από μια συμπαντική λογική για να εξηγηθεί- ή αλλιώς σύμφωνα με την άγνωστη Γνώση ο επίδοξος πρωταθλητής μας θα περνούσε σε ένα **παράλληλο** σύμπαν, σε ένα **αντι-σύμπαν** με αντίστροφη ροή όμως: Η ταχύτητα του φωτός θα μηδενιζότανε αυτή η ίδια και θα αποτελούσε το φραγμικό όριο, που θα τον εμπόδιζε να επιστρέψει στο δικό μας σύμπαν. Θα παγιδευόταν δηλαδή στο Μέλλον και δεν θα είχε ελπίδα επιστροφής στο Παρόν. Θα είχαμε τότε μια αντιστροφή των δεδομένων: Το ανθρώπινο Παράλογο θα χανόταν μέσα σε μια **«μαύρη τρύπα»** της συμπαντικής Λογικής.

Όλα αυτά **δεν** είναι εκτός πραγματικότητας. Η συμπαντική λογική κυριαρχεί απόλυτα και πάνω στη δική μας πραγματικότητα σαν ανθρώπινο παράλογο εξ αιτίας της άγνοιάς μας. Είναι δηλαδή

για μας το «Μοιραίο», που εμφανίζεται συχνά και σαν «Απρόοπτο» και ερμηνεύεται λόγω αγνοίας από μας σαν «Παράλογο». Αυτό είναι ένα δεδομένο ευκόλως διαπιστώσιμο σε όλα τα «γίγνεσθαι» της ανθρώπινης ζωής ακόμα και στο οικονομικό γίγνεσθαι ή ειδικότερα στο επιχειρηματικό.

2. ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Πράγματι. Η επιχείρηση και το εξελισσόμενο σ' αυτή επιχειρηματικό γίγνεσθαι αποτελεί μια μικρογραφία του προαναφερθέντος συμπαντικού γίγνεσθαι. Ακριβέστερα το επιχειρηματικό γίγνεσθαι ή πιο απλά η επιχείρηση αποτελεί μία από τις άπειρες μικρογραφίες του κοσμικού γίγνεσθαι το οποίο (κοσμικό γίγνεσθαι) και αυτό με τη σειρά του αποτελεί μικρογραφία του συμπαντικού γίγνεσθαι. Πάνω από όλα τα γίγνεσθαι λοιπόν είναι το συμπαντικό -**η απόλυτη Γνώση** αλλιώς. Κατά συνέπεια το κοσμικό μας γίγνεσθαι, όπως και το αστρικό, το γαλαξιακό και άλλα τμήματα του σύμπαντος αποτελούν «κατ' εικόνα και ομοίωση αυτού», τις μικρογραφίες του. Κάθε μια από αυτές τις «μικρογραφίες» (από αυτά τα μικρο-«Γίγνεσθαι») αποτελείται με τη σειρά της (σαν συνιστώντα μέρη της) από υπο-γίγνεσθαι ή αλλιώς από μικρότερες υποκείμενες μικρογραφίες (του). Έτσι π.χ. δίπλα στο επιχειρηματικό, υπάρχει και το οικονομικό, το πολιτικό, το θρησκευτικό και άλλα γίγνεσθαι σαν συνιστώντα μέρη και ταυτόχρονα σαν μικρογραφίες του κοσμικού γίγνεσθαι. Η θέση τους είναι επάλληλη, ακριβώς όπως άπειροι κόσμοι, που βρίσκονται σε επάλληλες τοποθετήσεις μεταξύ τους (ο ένας «πάνω» ή «πλάι» στον άλλο) και που έχουν σαν ανώτατο, υπερκείμενο γίγνεσθαι το κοσμικό γίγνεσθαι. Μια τοποθέτηση που μόνο με την σοφία του Θεού μπορούμε να συλλάβουμε.

3. Η ΕΞΙΣΩΣΗ ΠΡΟΣΔΟΚΙΩΝ Δρ = Λ + Π

Απρόοπτο, μοιραίο και παράλογο λοιπόν. Όμως αυτά είναι η επίφαση των δρώμενων ή των δεδομένων. Το βάθρο τους είναι η λογική (η **Υπερ-Λογική** ακριβώς) που **ακόμα** δεν κατακτήσαμε. Έτσι στη ζωή μας (ή και στην επιχείρησή μας σαν μάνατζερ) δρούμε με βάση την παρακάτω εξίσωση προσδοκιών:

Δρ = Λ + Π με:

Δρ = Δράση (μας)

Λ = Λογικές ενέργειες ή **συμβάντα** ή αλλιώς **λογικά αποτελέσματα ύστερα από «λογικές» ενέργειες μας**.

Π = Αποτελέσματα από παράλογες ενέργειες ή παράλογα συμβάντα.

Αυτή η εξίσωση περιγράφει συνολικά τα όρια της ανθρώπινης (της κοσμικής) λογικής όπως αυτή μετουσιώνεται σε (στις) προσδοκίες μας. Εξηγεί ταυτόχρονα τη θέληση του ανθρώπου για την κοσμική του (σκέλος **Λ**) δράση και το φόβο του για το συμπαντικό άγνωστο (σκέλος **Π**). Αν στη θέση αυτού του **Π** το άτομο κατορθώσει να βάλει την πίστη του προς το Θεό, τότε απελευθερώνεται και γίνεται δημιουργικό. Δεν έχει φοβίες μπροστά στο **Απρόοπτο** και το **Παράλογο**, ούτε το δέχεται σαν **Μοιραίο** αλλά επιζητεί την σύγκρουση μαζί του, το παραμονεύει και το στοχεύει. Και συχνά το πετυχαίνει.

Πάρτε σαν παράδειγμα αίφνης τον αγράμματο αλλά τόσο πετυχημένο, αυτοδίδακτο επιχειρηματία που δρα μέσα στο ευρύτερο επιχειρηματικό γίγνεσθαι. Στην εξίσωσή μας εδώ το **Π** ενσαρκώνει το περίφημο «επιχειρηματικό ένστικτο» που τον κάνει να μεγαλουργεί (βλέπε τόσους πολλούς αυτοδίδακτους επιχειρηματίες που έγιναν κολοσσοί), ενώ το **Λ** αντιπροσωπεύει την «στρωτή», «στυλιζαρισμένη», επιστημονική (ή «τεχνοκρατική») σκέψη του Ορθολογισμού. Που δεν σ' αφήνει να σκεφτείς (να σκεφτείς, όχι να πιστέψεις) ότι 3+3 **πιθανόν** να κάνουν 7 και όχι 6. Αντίθετα το «επιχειρηματικό ένστικτο» σ' αφήνει. Και το σκέφτεσαι, ρίχνεσαι στο παράλογο και δημιουργείς στο τέλος έναν επιχειρηματικό κολοσσό.

Είναι φανερό ότι τα **Λ** και **Π** από την φύση τους μπορούν να εκφραστούν και να πάρουν κατ' επέκταση τιμές μεταξύ συν και πλην. Τότε θάχουμε:

$$\Delta\rho = (\pm\ \Lambda) + (\pm\ \Pi)$$

Αυτή η συμπληρωμένη εξίσωση μας λέει ότι οι προσδοκίες μας τόσο από την «λογική» ή «ορθολογική» συμπεριφορά μας (**Λ**) όσο και από την «παράλογη» (**Π**) μπορεί να διαψευσθούν οπότε θάχουμε:

$$\Lambda = \Pi = 0$$

ή ακόμα και να έχουν αρνητικό αποτέλεσμα δηλαδή ζημιά οπότε θα έχουμε:

$$(-\ \Lambda) \text{ και } (-\ \Pi)$$

Σε πλήρη ανάπτυξη επομένως η αρχική εξίσωση είναι:

στοχεύουμε συνειδητά. Σε αντίθεση με το **Τ**, το **Μ** έρχεται είτε από α-συνείδητη ενέργεια είτε χωρίς ενέργεια, άρα δεν το προκαλούμε άμεσα, όπως το **Τ**.

Ειδικότερα στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι το **Τ** υποδηλώνει ριψοκίνδυνο επιχειρηματία ενώ το **Μ** ανίκανο μάνατζερ. Το **Α** συνεπάγεται ετοιμότητα τόσο για τον επιχειρηματία όσο και για τον μάνατζερ. Έτσι, αν εξασφαλίσουμε το «ζην» με το **Λ** στην επιχείρησή μας (ή στη ζωή μας) τότε ανετότερα επιδιώκεται το **Π** με το ένστικτό μας. Αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητος όρος, είναι όμως μια βάση κοστολόγησης του **Π**, διότι αν αυτό το τελευταίο πάρει τελικά αρνητικό πρόσημο και στα τρία συστατικά του στοιχεία (**Μ, Α, Τ**) τότε η επιχείρηση θα μπορεί να σταθεί τουλάχιστον στο νεκρό σημείο της αφού θα ισχύει:

$$\mathbf{\Delta\rho = \Lambda + \Pi}$$
$$\mathbf{\Delta\rho = \Lambda + (-M - A - T)}$$
$$\Delta\rho = \Lambda - M - A - T$$

και αν:

$$\mathbf{-M - A - T = 0}$$

που σημαίνει αποτυχία των **Π** ενεργειών μας τότε μένει η κατά συνθήκη ικανοποιητική για την επιχείρησή μας εξίσωση

$$\mathbf{\Delta\rho = \Lambda}$$

που εξασφαλίζει το «ζην» στην επιχείρησή μας και άρα το «νεκρό σημείο» της.

Αν αντίθετα δεν ισχύει η ισότητα:

$$\mathbf{\Delta\rho = \Lambda}$$

αλλά η ανισότητα:

$$\mathbf{\Delta\rho > \Lambda}$$

που σημαίνει ότι το **Λ** δεν μας αποδίδει ικανοποιητικό αποτέλεσμα για την επιχείρησή μας και άρα δεν εξασφαλίζεται το νεκρό σημείο της, τότε το κόστος είναι αρνητικό και η επιχείρηση ενδεχομένως να οδηγηθεί σε πτώχευση ή γενικότερα και πάντως από την συγκεκριμένη δράση της σε αποτυχία.

6. ΕΝΣΤΙΚΤΟ ΤΟΥ ΠΑΡΑΛΟΓΟΥ ή ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΤΟΥ ΕΝΣΤΙΚΤΟΥ;

Τι είναι λοιπόν το (επιχειρηματικό εδώ, θρησκευτικό, κοινωνικό ή στρατιωτικό αλλού) «ένστικτο» ή αλλιώς ποιες είναι οι κινητήριες συνιστώσες του Παραλόγου; Το να ψάξεις αυτό το ερώτημα στον πυρήνα του είναι μάταιο πράγμα, γιατί για την ανθρώπινη λογική, την κοσμική λογική, προσκρούει στην αρχή της αιτιότητας κατά την οποία σε κάθε αιτιατό (αποτέλεσμα) προηγείται ένα αίτιο, μια ενέργεια.

Ο μάνατζερ π.χ. ενεργεί ακριβώς έτσι - δηλ. σύμφωνα με την αρχή της αιτιότητος, με την έννοια ότι **δεν** κάνει τίποτε, αν **δεν** έχει πριν από αυτό τις αποδείξεις του. Επί παραδείγματι **δεν** θα ρίξει ένα νέο προϊόν στην αγορά (αιτιατό), αν δεν έχει ενθαρρυντικές αποδείξεις από μία προηγηθείσα έρευνά του (αίτιο). Αντίθετα το Ενστικτο λειτουργεί αντίστροφα. Εγκαταλείπει τον ορθολογικό **«χωρο-χρόνο»** του μάνατζερ και δρα εισερχόμενο σ' ένα αντιορθολογικό **υπερ-χωροχρόνο** κατ' αντίστροφη ακριβώς φορά: Σκοπεύει το Αιτιατό δημιουργώντας το Αίτιο, ενώ ο μάνατζερ σκοπεύει το Αίτιο, δημιουργώντας το Αιτιατό.

Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή της αιτιότητος είναι ένα κοσμικό «παράλογο» να προσπαθήσεις π.χ. ν' ανάψεις το φως πριν γυρίσεις το διακόπτη ή (για το μανιώδη πρωταθλητή μας) να σκοτωθείς πριν γίνει το τρακάρισμά σου ή γενικότερα να έχεις ένα αποτέλεσμα πριν κάνεις την ενέργεια που θα το προκαλέσει. Αυτά όλα όμως ισχύουν **μέσα στο περίγραμμα** που καθορίζουν οι 5 κοσμικές μας αισθήσεις. Υπάρχει όμως και η έκτη αίσθηση, η συμπαντική, που συλλαμβάνει πράγματα ασύλληπτα από τις 5, γιατί συντονίζεται με τη «λογική» του σύμπαντος, τη συμπαντική λογική. Σ' αυτή τη λογική, ο άνθρωπος εισχωρεί αργά και σχεδόν ανεπαίσθητα. Πόση γνώση κατακτήσαμε από τον καιρό του Σωκράτη, μέχρι σήμερα; Πολλή; Όχι. Σε σχέση με την απέραντη γνώση που διέπει το σύμπαν, ασήμαντη.

Και δεν ήμαστε απόλυτα σίγουροι και γι' αυτή που κατακτήσαμε. Μιλάμε π.χ. για «μαύρες τρύπες» στο διάστημα ή για διαστολή του σύμπαντος, αλλά δεν ήμαστε σε θέση να τα αποδείξουμε απόλυτα.

Εν πάση περιπτώσει κατακτήσαμε κάτι από τη λογική του σύμπαντος. Αυτό όμως που κατακτήσαμε, ο βαθμός εισχώρησης δηλαδή, είναι η **σχετική γνώση**. Η **απόλυτη** γνώση εντούτοις είναι απέραντη, χαώδης, απροσπέλαστη, όσο και το ίδιο το σύμπαν. Έτσι το Ένστικτο με τη διαπλοκή του προς το Παράλογο δείχνει

φαινομενικά να παράγει ένα **Αιτιατό** (ένα Αποτέλεσμα) χωρίς **Αίτιο** (χωρίς Ενέργεια) - ανάβει δηλ. το φως χωρίς γύρισμα του διακόπτη. Αυτό όμως μόνο επιφανειακά. Διότι στην πραγματικότητα το Ένστικτο δεν κάνει τίποτα άλλο, παρά να κινείται με τις συνιστώσες του Παραλόγου όπως αυτές καθορίζονται από τη συμπαντική υπερ-λογική.

Σε πυκνή διατύπωση λοιπόν και με βάση την «εξίσωση προσδοκιών» που παραθέσαμε παραπάνω υπάρχει πάντα ένα φραγμικό όριο στη γνώση μας κατά τον ίδιο τρόπο που για το χρόνο είναι το όριο του φωτός, που δεν μπορούμε να ξεπεράσουμε. Με άλλα λόγια δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε στην απόλυτη Γνώση, διότι **υπάρχει η «γνωστή» κοσμική μας Γνώση και η άγνωστη υπερ-κοσμική Γνώση**. Η αρχή της αιτιότητος δηλ. ισχύει, αλλά την ξέρουμε μόνο στην κοσμική μας Γνώση, στην άγνωστη Γνώση δεν μας είναι ακόμα ψηλαφίσημη. Ίσως να είναι αύριο. Ίσως... Ωστόσο γνωστή και άγνωστη Γνώση **υπάρχουν**. Όπως λέει και ο Πλάτων στον Ευθύδημο «οι ιδέες υπάρχουν, οι ερευνητές απλώς τις αποκαλύπτουν». Ετσι για την κοσμική μας λογική η άγνωστη Γνώση **υπάρχει** μεν, αλλά δεν ανακαλύφθηκε ακόμα. Αυτό σημαίνει μεταξύ άλλων κάτι ασύλληπτο: Ότι υπάρχουν άπειρα **παράλληλα** και **άγνωστα** σύμπαντα Γνώσεων που λειτουργούν με τους δικούς τους νόμους, τους άγνωστους σε μας. Αν είναι έτσι τα πράγματα τότε προκύπτει το ερώτημα σε ποιο ακριβώς «γνωστό» σύμπαν ζει ο καθένας μας, αν δεχθούμε - όπως είναι «λογικό» - ότι ο καθένας μας έχει την δική του **Ατομική Γνώση**. Καθώς επίσης και ποια αλληλοεπίδραση έχουν τα «γνωστά» σύμπαντα μεταξύ τους, αλλά και τα «γνωστά» με τα «άγνωστα» πάλι μεταξύ τους. Και εν τέλει σε πιο σύμπαν ζούμε «αληθινά», ή σε ποιο θα ζήσουμε ή δεν θα μπορέσουμε να ζήσουμε. Με άλλα λόγια ποια Γνώση είναι βατή, ποια άβατη και πως θα την φτάσουμε ή δεν θα την φτάσουμε.

7. ΕΞΙΣΩΣΗ ΜΝΗΜΗΣ Μν = ΚΛ + ΚΠ

Επειδή η **Γνώση** δεν είναι τίποτε άλλο παρά **Μνήμη** των βιωμάτων που καταγράφονται ατομικά και συνολικά και ο συσχετισμός αυτών των καταγραφών, η γνωστή μας εξίσωση προσδοκιών:

$$\Delta\rho = \Lambda + \Pi$$

μπορεί να ιδωθεί (ως αντικατόπτρισμα) σαν μια αντίστοιχη **«Εξίσωση Μνήμης»** ήτοι:

Μν=ΚΛ+ΚΠ με:

Μν = **Μνήμη**,
ΚΛ = **Καταγραφές του Σύμπαντος-Λ** και
ΚΠ = **Καταγραφές του Σύμπαντος-Π**

Η εξίσωση αυτή σημαίνει ότι για την Δράση μας συνισταμένες είναι οι «λογικές» ενέργειες (**Λ** στην εξίσωση προσδοκιών) που βγαίνουν από τις καταγραφές του **Σύμπαντος-Λ** (**ΚΛ** της εξίσωσης μνήμης) καθώς επίσης και οι «παράλογες» ενέργειες (**Π** στην εξίσωση προσδοκιών) που αυτές τώρα βγαίνουν από τις καταγραφές του **Σύμπαντος-Π** (**ΚΠ** της εξίσωσης μνήμης). Ό,τι καταγράφουμε σαν **Μνήμη** - και εν τέλει **Γνώση** - μας χρειάζεται στην κατάστρωση των «λογικών» μας ενεργειών και ό,τι δεν έχουμε ακόμα καταγράψει, το επιχειρούμε από «Ενστικτο» με μια παράλογη ενέργεια. Έτσι είμαστε αναγκασμένοι να «παίζουμε» με το «απρόοπτο», ή για τους δειλούς με το «μοιραίο» και για τους τολμηρούς με το «παράλογο». Τόδαμε αυτό πολύ «πρόχειρα» στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι. Το ίδιο συμβαίνει σε όλα τα κοσμικά και τα συμπαντικά γίγνεσθαι. Η Υπερ - Λογική είναι πάντα αχανής και κερδίζει εκείνος που με το τολμηρό «ένστικτό» του (ακριβώς όπως ο αυτοδίδακτος επιχειρηματίας) τα βάζει με το παράλογο.

Κι εδώ γίνεται εμφανής ακριβώς ο ρόλος του «κοπρόσκυλου» για τον μάνατζερ. Διότι οι «τεχνοκράτες» είναι άχρηστοι, αφού η φύση -εδώ η Αγορά- δημιουργεί από μόνη της τα κενά με δυσδιάκριτους τρόπους, συχνά ορατούς μόνο στο επιχειρηματικό «Ένστικτο» και σπάνια στην τεχνοκρατική Γνώση, η οποία περιχαρακωμένη επί πλέον στον περίγυρο των μαθηματικών της εξισώσεων ενσαρκώνει κατ' ανάγκη και έναν άκρατο συντηρητισμό, ανίκανο για εξάρσεις και τολμηρές «τρέλες». Αυτές μόνο το Ένστικτο τις επιχειρεί. Με άλλα λόγια ο μάνατζερ λόγω του συντηρητισμού που απορρέει από τον Ορθολογισμό του, δεν μπορεί να δημιουργήσει επιχειρηματικό γίγνεσθαι. Μόνο σαν «γραμματοκιβώτιο» μπορεί να λειτουργήσει χρήσιμο στο επιχειρηματικό Ένστικτο. Αυτό το βρίσκει κανείς όχι μόνο και όχι κατ' ανάγκη στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι αλλά και στο πολιτικό, το κοινωνικό, το θρησκευτικό, παντού. Ένας αγράμματος καμηλιέρης π.χ. ήταν ο Μωάμεθ και όμως έφτιαξε μια ολόκληρη θρησκεία και οι δικοί μας Δώδεκα Απόστολοι ήταν απλοί ψαράδες και μεροκαματιάρηδες. Όμως το έντονο «επιχειρηματικό ένστικτο» -για τους πιστούς η θεία φώτιση, που πράγματι ήταν Θεία στους Αγίους Αποστόλους μας- τους επέτρεψε να μεγαλουργήσουν.

Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε όμως ότι όταν λέμε «Μάνατζερ» δεν εννοούμε τον «πληροφορημένο» υπάλληλο (για τις εξελίξεις, τα νέα δεδομένα της αγοράς κ.λπ.) «πληροφόρηση» που μπορεί να την έχει από μόνος του και ο ίδιος ο επιχειρηματίας δίπλα στο ένστικτό του ή μέσω 1-2 ή 10 καλά «πληροφορημένων» υπαλλήλων του, **αλλά** τον καταρτισμένο επιστημονικά τεχνοκράτη, που μέσω ακριβώς της κατάρτισής του αυτής, κάνει επιχειρηματικά βήματα. Ένστικτο - Κατάρτιση επομένως χωρίζουν τα δύο πρόσωπα (Επιχειρηματία - Μάνατζερ). Άλλως, ο Μάνατζερ στη θέση του πληροφορημένου (του «γραμματικού») θα είναι πάντα χρήσιμος για την επιχείρηση.

Εν τέλει δηλαδή το ανθρώπινο παράλογο έχει την συμπαντική του λογική που για μας είναι ανεξερεύνητη από αδυναμία νοήσεώς της. Δείτε απλώς τους κραδασμούς που δέχονται όλα τα μεγάλα χρηματιστήρια του κόσμου από μια κρίση στο χρηματιστήριο π.χ. του Χόνγκ Κόνγκ. Το πώς και γιατί αυτοί οι κραδασμοί «μεταφέρονται» από το Χόνγκ-Κόνγκ σ' όλο τον κόσμο, το ξέρουμε εμείς οι οικονομολόγοι, γιατί σε μεγάλο βαθμό μπορέσαμε να δούμε, τους «δρόμους» των κραδασμών αυτών. Και αυτοί οι «δρόμοι» είναι π.χ. οι διεθνείς κερδοσκόποι, η μαζική εκροή - εισροή θερμού χρήματος ή επενδυτικών κεφαλαίων, η ψυχολογία του μικρού επενδυτή, η μαύρη κερδοσκοπία, ο τζόγος κ.ο.κ. Σε άλλες περιπτώσεις όμως δεν τους ξέρουμε αυτούς τους «δρόμους» γιατί είναι δυσδιάκριτοι κι έτσι δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί π.χ. μια αύξηση των επιτοκίων μπορεί να οδηγήσει σε επενδυτικό μαρασμό και ταυτόχρονα να μην προσελκύσει τις αποταμιεύσεις στις τράπεζες. Ακόμα περισσότερο δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Ωνάσης έγινε από λοστρόμος μέγας και τρανός εφοπλιστής και εντελώς καθόλου δεν ξέρουμε και μας φαίνεται παράλογο πως ο μανιώδης πρωταθλητής μας είναι δυνατόν να δει το ίδιο το τρακάρισμά του όταν ήδη κείται νεκρός στο χαντάκι. Κάποια άλλη λογική τα διέπει όλα αυτά, υπερ-κοσμική, υπερ-λογική, συμπαντική.

Έτσι τα πράγματα σε όλα τα κοσμικά γίγνεσθαι γίνονται πάντα με την νομοτέλεια της συμπαντικής λογικής. Ο Ορθολογισμός του μάνατζερ με άλλα λόγια έχει το όριο του στην **τελευταία** μαθηματική εξίσωση των μοντέλων του και εκεί η σκέψη του μηδενίζεται τείνοντας προς το αχανές άπειρο. Ακριβέστερα η **«χρονο-σκέψη»** του υπερβαίνει το όριο της, εξαντλεί το πεδίο του Ορθολογισμού και παίρνει άλλη διάσταση, τη διάσταση του Παραλόγου. Και ήδη, εδώ αρχίζει το πεδίο δράσεως του «Ενστίκτου» το οποίο έχει κατ' αντίστροφη φορά το φραγμικό του όριο στην τελευταία εξίσωση

του Ορθολογισμού. Έτσι τα δυο πεδία -του μανατζερικού Ορθολογισμού και του επιχειρηματικού Ενστίκτου- δεν συναντώνται γιατί υπάρχει ένα κοινό φραγμικό όριο που τα χωρίζει, ακριβώς όπως η ταχύτητα του φωτός φράζει το Χρόνο από το Τώρα προς το Μέλλον.

Αν ρωτήσουμε λοιπόν έναν αυτοδίδακτο επιχειρηματία πως τα κατάφερε και έστησε «έναν τέτοιο κολοσσό» θα μας απαντήσει σίγουρα ότι δεν ενήργησε με καμία λογική, αλλά με το ένστικτο, κυνηγώντας όχι το «λογικό» αλλά το «παράλογο». Που μπορεί να το πει και αλλιώς παράτολμο, τυχαίο, μοιραίο, απρόοπτο ή κάτι παρόμοιο. Όπως και να σας το ονομάσει εντούτοις, δεν θα μπορέσει να σας δώσει μία συνταγή για να το «κυνηγήσετε» και εσείς. Και τούτο διότι η λειτουργικότητα του Παραλόγου μολονότι υπάρχει και είναι συμπαντική, δεν κατανοείται με την κοσμική, πεπερασμένη λογική του ανθρώπου, -αλλιώς δεν θα ήταν παράλογο- ακριβώς όπως δεν κατανοείται και η δυνατότητα του νεκρού από το τροχαίο πρωταθλητή μας να δει το τρακάρισμα μετά τον ακαριαίο θάνατό του. Το παράλογο δεν καταλαβαίνεται, δεν εννοείται, απλώς «συλλαμβάνεται», εναρμονίζεται κάποια στιγμή με το **Π** των προσδοκιών μας και παίρνει έτσι θετικό πρόσημο - όσες φορές το πάρει.

8. ΤΟ ΧΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΑΟΥΣ

Παρόλα αυτά η γνωστή «Θεωρία του Χάους» προσπαθεί τελείως εξω-λογικά να καταλάβει τη Λογική του Παραλόγου, με το να ψάχνει να βρει τους κανόνες με τους οποίους λειτουργεί το παράλογο αυτό. Έτσι το μόνο που καταφέρνει ψάχνοντας είναι να κάνει μια τρύπα στο νερό, αφού δεν μπόρεσε ακόμη να καταλάβει ούτε την ίδια την ουσία της. Δεν μπόρεσε δηλ. να καταλάβει πώς και με ποιους κανόνες, αν ρίξουμε μέσα σε ένα ποτήρι νερό, μια πρόσθετη ποσότητα νερού, θα προκληθεί αναταραχή, πως και με ποιους κανόνες αυτή η αναταραχή θα λειτουργήσει για λίγο και πως και με ποιους κανόνες εντέλει θα επέλθει μια νέα ισορροπία στο ποτήρι, όταν το νερό ηρεμήσει σε ένα νέο (ανώτερο) επίπεδο. Με άλλα λόγια η Θεωρία του Χάους αντί να στοχεύσει στο ίδιο το Παράλογο, στοχεύει στη Λογική του.

Η διαφορά εδώ είναι εμφανής και **ειδοποιός**. Ψάχνει να βρει πως λειτουργεί η αναταραχή του νερού μέσα στο ποτήρι, ενώ το μόνο κατορθωτό θα ήταν να στοχεύσει σε ένα από τα άπειρα μικροκύματα της αναταραχής, να το αναλύσει και να ωφεληθεί από την ανάλυση αυτή. Έτσι η θεωρία αυτή λειτουργεί σαν τον

κυνηγό που στήνει μια τεράστια παγίδα για να πιάσει **με μιας** όλα τα θηράματα του λόγγου, ενώ θα πετύχαινε καλύτερα αποτελέσματα αν έστηνε **πολλές** παγίδες, σε μερικές από τις οποίες σίγουρα κατόπιν κάποια θηράματα θα πιανότανε. Η διαφορά λοιπόν ανάμεσα στις δύο μεθόδους (του Χάους και του Παραλόγου) είναι **εμφανής** όπως είπαμε και **ειδοποιός**. Όλα τα θηράματα δεν μπορούμε να τα πιάσουμε, όλο το Χάος δεν μπορούμε να το δούμε με μιας, ενώ μπορούμε κάποια στιγμή να «συλλάβουμε» αυτό το ίδιο το Παράλογο σε κάποια μορφή του, χωρίς στατικές εξηγήσεις. Και δεν μπορούμε με μιάς να δούμε **όλο** το Χάος γιατί απλούστατα δεν υπάρχει... χάος. Υπάρχει μόνο η άγνωστη Γνώση που δεν είναι βατή από μας.

Αυτό αν το δούμε από διαφορετική σκοπιά σημαίνει σε τελευταία ανάλυση ότι οποιαδήποτε γνώση προχωρημένου βαθμού δεν είναι παρά μια απλή προκατάληψη απέναντι σε μια απλή γνώση πιο προχωρημένου βαθμού. Έτσι το Ένστικτο βλέπει τον Ορθολογισμό σαν κάτι ξεπερασμένο και το απορρίπτει, ενώ ο Ορθολογισμός βλέπει το Ένστικτο σαν κάτι το εξωπραγματικό και το απορρίπτει κι αυτός με τη σειρά του. Η όλη διεργασία αυτής της αλληλοαπόρριψης συνιστά μια αιώνια διαπάλη Λογικής και Παραλόγου. Δεδομένου όμως ότι το Ένστικτο πετυχαίνει πάντα και μόνον όταν ξεδιπλώνεται ακέραιο - όχι όμως κατ' ανάγκη και όλες τις φορές - μήπως λοιπόν η Λογική κινείται σε μια ανολοκλήρωτη Πραγματικότητα, ενώ το Ένστικτο σε μια ολοκληρωμένη, που δεν κατόρθωσε το ίδιο ωστόσο να την κυριεύσει ακόμα ολόκληρη, παρά μόνον σε ένα τμήμα της;

Πως το λέει πολύ λυρικά και περιγραφικά η Αγία Γραφή στην θαυμάσια αλληγορία της για τον Πύργο της Βαβέλ; Οι «σοφοί» της εποχής εκείνης, παίζοντας με την τοτινή εκδοχή της «Θεωρίας του Χάους» νομίσανε ότι μπορούν να φτάσουν μέχρι ψηλά, πάνω στο Θεό και να κατακτήσουν έτσι την απόλυτη Γνώση. «Τεχνοκράτες» ήταν οι άνθρωποι, αλλά ξέρετε που στηρίξανε την έπαρσή τους; Σε μια «νέα» τεχνογνωσία που είχανε κατακτήσει: Στην ανακάλυψη δηλ. του ψημένου πηλού (του τούβλου με άλλα λόγια) και της ασβέστης. Τα δύο αυτά υλικά τους δίνανε τη δυνατότητα να χτίζουν γερότερες οικοδομές, απ' ό,τι ήταν ως τώρα οι ξερολιθιές που στήνανε πρόχειρα και οι αχυροκαλύβες τους. Έτσι, σκέφτηκαν να χτίσουν ένα τεράστιο πύργο που «θα φτάνει ως το Θεό» ή πιο εντοπισμένα στην τοτινή πραγματικότητα σκεφθήκανε να χτίσουν τον «ουρανοξύστη» της εποχής τους.

Μ' άλλα λόγια πιστέψανε ότι προχωράνε προς την κατάκτηση της απόλυτης Γνώσης. Αλλά το μόνο που κατάφεραν, ήταν να

δημιουργήσουν ένα σκέτο ... χάος. Διότι με ασβέστη και τούβλα βέβαια δεν μπορείς παρά να κτίσεις ένα μέτριο σε ύψος οικοδόμημα, δύο-τριών ορόφων. Ετσι, βρεθήκανε πολύ γρήγορα σε αδιέξοδο και προφανώς αρχίσανε να κάνουν νέες μελέτες, να προτείνουν νέες μεθόδους οικοδόμησης, να αντιπροτείνουν νέα μοντέλα και τελικά να μπερδευτούν τόσο, ώστε να μην μπορούν να συνεννοηθούν μεταξύ τους σχετικά με το περαιτέρω χτίσιμο του «πύργου» τους. Πολύ όμορφα λοιπόν και πολύ παραστατικά η Αγία Γραφή μας λέει τότε ότι στην απόλυτη γνώση δεν μπορείς να φτάσεις, και ως εκ τούτου κάθε προσπάθεια οδηγεί σε σύγχυση και νοητικό αδιέξοδο-που εδώ αλληγορικά μας το παρουσιάζει σαν «γλωσσικό». Διότι προσθέτει η Αγία Γραφή: Και είπεν ο Κύριος: «Δεύτε και καταβάντες συγχέωμεν αυτών εκεί την γλώσσαν, ίνα μη ακούσωσι έκαστος την φωνή του πλησίον ..... και διέσπειρεν αυτούς ο Κύριος εκείθεν και επαύσαντο οικοδομούντες τον Πύργον.»

Αληθινά η τελευταία μαθηματική εξίσωση των τεχνοκρατών είναι το πιο αστείο σκαλοπάτι για να ανεβούμε ψηλά πάνω στην απόλυτη Γνώση. Διότι ο Θεός κυβερνάει ολόκληρο το Σύμπαν και όχι μόνο τη μικρούλικη, πεπερασμένη, ασήμαντη ανθρώπινη υπαρξούλα μας. Και μάλιστα όχι με μαθηματικές εξισώσεις, αλλά με την ασύλληπτη μεγαλοσύνη Του.